

Годишник 2011 г.

<i>Мариана Тавлиева, Веляна Георгиева, Светлана Гениева,</i> Принцип на изоконверсионната изчислителна процедура в термичния анализ	11
<i>Веляна Георгиева, Мариана Тавлиева,</i> Температурна и концентрационна зависимост на електропроводността на водни разтвори на ванадил сулфат	17
<i>Яна Колева, Светлана Георгиева,</i> Предсказване на устойчивостта, биоаккумуляцията и токсичността за някои вещества с естрогенна активност	23
<i>Яна Колева,</i> Приложение на модела ECOSAR върху базите данни TETRATOX и EINECS за подбиране на съединения с наркотично действие	28
<i>Асен Колев, Енчо Балболов,</i> Сравнение на селективностите на алилни заместителни реакции на циклододецен-2-ен-1-ил ацетат в присъствие на паладиев катализатор	34
<i>Антон Паличев, Валентин Велев, Тони Ангелов, Станка Узова, Антон Попов,</i> Микроскопски изследвания на поликапролактама	37
<i>Станка Узова, Валентин Велев, Тони Ангелов, Антон Попов,</i> Термични свойства на бинерни смеси от полиетиленоксид и карбамид	43
<i>Александър Димитров, Петко Петков,</i> Използване на мономерни смеси като добавки за смазочни масла	48
<i>Светлана Гениева,</i> Премахване на някои багрила от отпадни води чрез адсорбция върху оризова пепел	53
<i>Петя Начева-Георгиева, Йорданка Ташева, Петко Петков,</i> Прогнозиране на алтернативен процес на очистване на среднодестилатна фракция от полициклични арени	59
<i>Йорданка Ташева, Милен Димов, Петко Петков,</i> Възможности за очистване на пиролизно масло с цел получаване на екологичен продукт	62
<i>Магдалена Дюлгерова, Николай Петров,</i> Вибрационни надеждностни изследвания на рисковите технически системи	66
<i>Вера Мечкова, Лилия Станева, Благой Мечков,</i> Математически модел за изследване на преходни процеси в линейна електрическа верига	71
<i>Димитър Парашкевов, Станчо Павлов,</i> Електрично поле на система от неподвижни заряди (Компютърен модел)	75
<i>Здравка Николаева, Иван Домбалов,</i> Нов метод за оценка на дневните суми на сумарната слънчева радиация	78

<i>Иванка Йонова,</i> Богатство, бедност, устойчиво развитие	84
<i>Николай Милев,</i> Международна бизнес стратегия за създаване на ново пазарно пространство и обезсилване на конкуренцията	90
<i>Иван Димитров,</i> Конкурентни ограничения при разработката на международна логистична стратегия	96
<i>Иван Димитров,</i> Фактори, влияещи върху структурата на международната логистична система	104
<i>Руска Димитрова,</i> Подходи и методи за вземане на решения в условия на неопределеност	110
<i>Стоянка Петкова-Георгиева, Живко Панайотов,</i> Алтернативна позиционна стратегия в посредническата дейност – принципално преговаряне или преговаряне в името на ползите при управление на бизнес отношенията	118
<i>Стоянка Петкова-Георгиева, Живко Панайотов,</i> Въздействие на световната икономическа криза върху икономиката на България за периода 2008–2011 г.	124
<i>Стоян Транев,</i> Новите идеи в съвременното кризисно управление	129
<i>Соня Стефанова,</i> Социалната отговорност в бизнеса	135
<i>Братой Копринаров,</i> Глобализация, туризъм, толерантност	143
<i>Златина Караджова,</i> Обща характеристика на концепцията за устойчиво развитие	149
<i>Златина Караджова,</i> Българският туризъм в контекста на устойчивото развитие	156
<i>Теодора Ташева,</i> Значение на представата за туристическа дестинация върху формирането на туристическо търсене	162
<i>Георги Димитров,</i> Влияние на вътрешната и външната среда върху мениджмънта на спортните кадри в туристическите центрове	170
<i>Георги Димитров,</i> Съвременни предизвикателства към управлението на човешките ресурси в спортно-туристическия бизнес	177
<i>Антонина Недкова,</i> Етика в туристическото обслужване	183

<i>Катя Илиева,</i> Особености при планиране на меню за деца в детските кухни	188
<i>Кирил Петров,</i> Очаквания и нагласи на гражданите на град Бургас от реализиране на проекта „Супер Бургас” (Маркетингово изследване)	196
<i>Светозар Димитров,</i> <i>Менталният конструкт когнитивна схема, мястото му в психичния живот на личността и развитието му в ранните стадии на онтогенезиса</i>	200
<i>Мария Костурова-Парашкевова,</i> Проблемът за моралния конфликт и субективния фактор в историята	206
<i>Мариана Каприва,</i> Политиката като инструмент за решаване на екологични проблеми	211
<i>Неделчо П. Неделчев,</i> Единната политическа традиция на севера и юга на ранен Египет	216
<i>Димчо Момчилов,</i> Маркели в похода на византийския император Никифор I Геник през 811 г. и ответния удар на Крум	224
<i>Пенка Пеева,</i> Доктрината Стимсън – факти и дискусии	231
<i>Гита Йовчева,</i> Депутация за намиране на княз на България 1886–1887 г. според документалното наследство на д-р Константин Стоилов	240
<i>Гита Йовчева,</i> Българската депутация за намиране княз на България в началото на 1887 г. и ролята на Турция според документалното наследство на д-р Константин Стоилов	248
<i>Владислав Пархоменко,</i> Историко-мемуарна литература – как источник по изучению Гетманата П. Скоропадского в Украине	256
<i>Антоанета Буюклиева,</i> Образът на жената в средновековната българска литература	260
<i>Маргарита Терзиева,</i> Чешки и словашки приказници на XX век (Проблеми на българската преводна рецепция)	264
<i>Владимир Гамза,</i> Песенният фолклор на терновските българи	270
<i>Елена Дичева,</i> Непълнолетният правонарушител и неговото семейство	275
<i>Майя Атанасова,</i> Агресията при младите хора	281

<i>Веска Шивачева,</i> Антропологически аспекти на педагогическата среда в университета	285
<i>Христина Михалева,</i> Анализ на основните стресори, причиняващи високи нива на стреса при студенти от Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас	289
<i>Радка Джендова,</i> Артконтактите – част от интелектуалното израстване на студентите	297
<i>Петър Петров,</i> Към въпроса за мотивацията в обучението по български език (7. клас)	303
<i>Петър Петров,</i> Създаването и прилагането на тестове в обучението по български език – стратегическа стойност	309
<i>Надежда Калоянова,</i> Ценностен потенциал на учебното съдържание в културно-образователна област „Български език и литература” за начален етап	315
<i>Златка Димитрова,</i> Теоретичен модел за професионална компетентност на учителя като аниматор	321
<i>Галина Терзиева,</i> Превантивният потенциал на здравното възпитание	325
<i>Галина Терзиева, Катя Попова, Златина Георгиева,</i> Иновационни методи в практическото обучение в специалност „медицинска сестра” – актуалност и необходимост	331
<i>Радослава Димитрова,</i> Медицинската сестра като част от мултидисциплинарния екип, участващ в обучение, лечение и здравни грижи за болните от захарен диабет	337
<i>Антонина Недкова,</i> Структуриране на модулни програми в професионалното образование	341
<i>Маруся Любчева, Цанко Иванов, Дончо Керемидчиев, Цветелин Панчев,</i> Изследване на връзката между професионалното образование и бизнеса в Бургаски регион	347
<i>Даниела Заберска,</i> Приложение на хартиения филигран – квилинг, в арттерапията	353
<i>Мария Бурева, Диляна Георгиева, Камелия Борисова,</i> Организация и проучване на спортните желания на студентите от Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас	356
<i>Детелин Костадинов, Маргарита Терзиева,</i> Цветан Асенов – ученият, ръководителят, човекът	359

ПРИНЦИП НА ИЗОКОНВЕРСИОННАТА ИЗЧИСЛИТЕЛНА ПРОЦЕДУРА В ТЕРМИЧНИЯ АНАЛИЗ

Мариана Тавлиева, Веляна Георгиева, Светлана Гениева

A PRINCIPLE OF ISOCONVERSIONAL CALCULATION PROCEDURE IN THERMAL ANALYSIS

Mariana Tavlieva, Velyana Georgieva, Svetlana Genieva
E-mail: sgenieva@btu.bg

ABSTRACT

When studying the non-isothermal kinetics of decomposition of a substance and experimental data are available at several heating rates, an isoconversional calculation procedure is recommended. This model-free kinetic method was applied on data obtained from the thermal analysis of CaCO_3 . The activation energy was calculated by applying Ozawa–Flynn–Wall and Kissinger–Akahira–Sunose calculation procedures. The most probable function describing the process mechanism of the thermal decomposition of calcium carbonate was determined and the values of certain parameters were calculated: the apparent activation energy, pre-exponential factor in Arrhenius equation, the changes of entropy, enthalpy and free Gibbs energy.

Key words: calcium carbonate, thermal decomposition, non-isothermal kinetics, thermogravimetry, isoconversional calculation procedures

INTRODUCTION

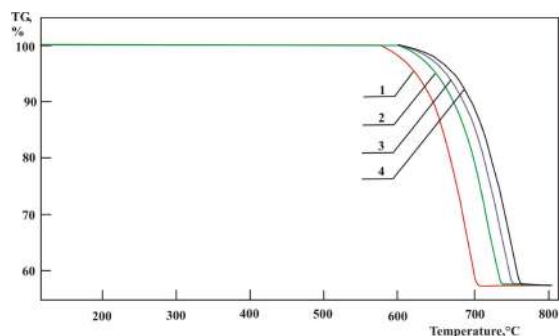
In recent years the methods that use multiple heating rate programs (or, more generally, multiple temperature programs) are recommended for computation of reliable kinetic parameters, while methods that use a single heating rate program (or single temperature program) should be avoided. The present description of the isoconversional calculation procedure and recommendations result from the latest project ICTAC Kinetics Committee recommendations for performing kinetic computations on thermal analysis data [1].

It is still maintained that only multiple temperature programs methods should be used for kinetic computations, and expert advice on the efficient use of these methods is provided. Kinetics deals with measurement and parameterization of the process rates. Thermal analysis is concerned with thermally stimulated processes, i.e. the processes that can be initiated by a change in temperature.

EXPERIMENTAL

Thermal decomposition on calcium carbonate was carried out. The sample of CaCO_3 (puriss, Fluka) was used after vigorously grounding in agate vibration mortar. The thermogravimetric measurements were carried out in a

flow of nitrogen (99.999%) at a rate of $25 \text{ cm}^3 \text{ min}^{-1}$ under non-isothermal conditions on an instrument STA 449 F3 Jupiter (Nietzsch, Germany) with its high temperature furnace. Samples of about $5 \pm 0.1 \text{ mg}$ mass were used for the experiments varied out at hearing rates of 3, 6, 9 and 12 K min^{-1} up to 800°C . The samples were loaded without pressing into an open 6 mm diameter and 3 mm high platinum crucible, without using a standard reference material. The TG, DSC and DTG curves were recorded simultaneously with 0.1 mg sensitivity. The corresponding TG curves are presented in Fig.1.

Fig. 1. TG curves of CaCO_3 at: 1 – 3, 2 – 6, 3 – 9 and 4 – 12 K min^{-1} heating rate.

MATHEMATICAL BACKGROUND

General equations

The kinetics of solid-state reactions is described by various equations taking into account the special features of their mechanisms. The reaction rate can be expressed through the degree of conversion α according to the formula:

$$\alpha = \frac{m_i - m_\tau}{m_i - m_f}, \quad (1)$$

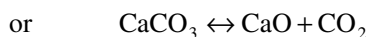
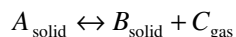
where: m_i , m_f and m_τ are the initial, final and current sample mass at the moment τ , respectively. Generally, the kinetic equation of the process can be parameterized in terms of three major variables: the temperature, T ; the extent of conversion, α ; the pressure, P as follows [1]:

$$\frac{d\alpha}{dt} = k(T)f(\alpha)h(P) \quad (2)$$

The pressure dependence, $h(P)$ is ignored in most kinetic computational methods used in the area of thermal analysis. It should, however, be remembered that the pressure may have a profound effect on the kinetics of processes whose reactants and/or products are gases. Unfortunately, monographic literature on thermal analysis rarely mentions the effect of pressure on the reaction kinetics, which can be represented in different mathematical forms [1]. The kinetics of oxidation and reduction of solids depends on the partial pressure of the gaseous oxidant or reductant. The gaseous products of decomposition can be reactive toward the decomposing substance causing autocatalysis as frequently seen in decomposition of nitro energetic materials. In this case, the local concentration of the reactive product depends strongly on the total pressure in the system and can be expressed in the form of the power law:

$$h(P) = P^n \quad (3)$$

Similar formalism can be suitable for the reactions of oxidation and/or reduction, where P would be the partial pressure of the gaseous reactant. The rate of reversible decompositions can demonstrate a strong dependence on the partial pressure of the gaseous products. If the latter are not removed efficiently from the reaction zone, the reaction proceeds to equilibrium. Many of reversible solid-state decompositions follow the simple stoichiometry:

so that the pressure dependence of their rate can be presented as follows:

$$h(P) = 1 - \frac{P}{P_{eq}}, \quad (4)$$

where: P and P_{eq} are the partial and equilibrium pressures of the gaseous product C , respectively. Although $h(P)$ can take other more complex forms, a detailed discussion of the pressure dependence is beyond the scope of the present recommendations. The latter exclusively concerns the most commonly used methods that do not explicitly involve the pressure dependence in kinetic computations. This is equivalent to the condition $h(P) = \text{const}$ throughout an experiment. For pressure dependent reactions, this condition can be accomplished by supplying a large excess of a gaseous reactant in gas–solid reactions and/or by effectively removing reactive gaseous products in reversible and autocatalytic reactions. If the afore-mentioned condition is not satisfied, an unaccounted variation of $h(P)$ may reveal itself through a variation of kinetic parameters with the temperature and/or conversion as frequently is the case of reversible decompositions studied not far from equilibrium.

As already stated, the majority of kinetic methods used in the area of thermal analysis consider the rate to be a function of only two variables, T and α :

$$d\alpha/dt = k(T)f(\alpha) \quad (5)$$

The dependence of the process rate on temperature is represented by the rate constant, $k(T)$, and the dependence on the extent of conversion by the reaction model, $f(\alpha)$. Eq. (5) describes the rate of a single-step process. The extent of conversion, α , is determined experimentally as a fraction of the overall change in a physical property that accompanies a process. If a process is accompanied by mass loss, the extent of conversion is evaluated as a fraction of the total mass loss in the process. If a process is accompanied by release or absorption of heat, the extent of conversion is evaluated as a fraction of the total heat released or absorbed in the process. In either case, α increases from 0 to 1 as the process progresses from initiation to completion. It must be kept in mind that the physical properties measured by the thermal analysis methods are not species-specific and, thus, usually cannot be linked directly to specific reactions of molecules. For this reason, the value of α typically reflects the progress of the overall transformation of a

reactant to products. The overall transformation can generally involve more than a single reaction or, in other words, multiple steps each of which has its specific extent of conversion.

The temperature dependence of the process rate is typically parameterized through the Arrhenius equation:

$$k = A \exp(-E/RT), \quad (6)$$

where: A is the pre-exponential factor, E is the apparent activation energy, T is the absolute temperature and R is the universal gas constant.

The experimentally determined kinetic parameters are appropriate to call “effective”, “apparent”, “empirical”, or “global” to stress the fact that they can deviate from the intrinsic parameters of a certain individual step. Because of both non-species specific nature of the thermal analysis measurements and complexity of the processes studied by the thermal analysis techniques, it proves extremely difficult to obtain intrinsic kinetic parameters of a step that are not affected by kinetic contributions from other steps and diffusion. Generally, effective kinetic parameters are functions of the intrinsic kinetic parameters of the individual steps. For example, the effective activation energy is most likely to be a composite value determined by the activation energy barriers of the individual steps. As such, it can demonstrate the behavior not typically expected from the activation energy barrier. For instance, the effective activation energy can vary strongly with the temperature and the extent of conversion and/or take on negative values [1].

The temperature is controlled by thermal analysis instruments in accord with a program set up by an operator. The temperature program can be isothermal, $T = \text{const}$, or non-isothermal, $T =$

$T(t)$. The most common non-isothermal program is the one in which the temperature changes linearly with time. When the temperature increases at a constant rate,

$$dT/dt = q = \text{const}, \quad (7)$$

where: q is the heating rate.

The conversion function $f(\alpha)$ for a solid-state reaction depends on the reaction mechanism and can generally be considered to be as follows:

$$f(\alpha) = \alpha^m (1-\alpha)^n [-\ln(1-\alpha)]^p \quad (8)$$

where: m , n and p are empirically obtained exponent factors, one of them always being zero [2]. The combinations of different values of m , n and p make it possible to describe various probable mechanisms.

After substitution of Eqs. (6) and (8) in Eq.(5), separation of variables and integration, the following general equation was obtained:

$$\int_0^\alpha \frac{d\alpha}{\alpha^m (1-\alpha)^n [-\ln(1-\alpha)]^p} = \frac{A}{q} \int_0^T \exp\left(-\frac{E}{RT}\right) dT \quad (9)$$

The solutions of the left hand side integral depend on the explicit expression of the function $f(\alpha)$ and are denoted as $g(\alpha)$. The formal expressions of the functions $g(\alpha)$ depend on the conversion mechanism and its mathematical model [1–6]. The latter usually represents the limiting stage of the reaction: the chemical reactions; random nucleation and nuclei growth; phase boundary reaction or diffusion. The conversion dependence of the process rate can be expressed by using a wide variety of reaction models, $f(\alpha)$. Algebraic expressions of functions of the most common reaction mechanisms operating in solid-state reactions are presented in Table 1 [1, 3–6].

Table 1. Some of the kinetic models used in the solid-state kinetics.

No.	Reaction model	Code	$f(\alpha)$	$g(\alpha)$
1	Power law	P4	$4\alpha^{3/4}$	$\alpha^{1/4}$
2	Power law	P3	$3\alpha^{2/3}$	$\alpha^{1/3}$
3	Power law	P2	$2\alpha^{1/2}$	$\alpha^{1/2}$
4	Power law	P2/3	$2/3\alpha^{-1/2}$	$\alpha^{3/2}$
5	One-dimensional diffusion	D1	$1/2\alpha^{-1}$	α^2
6	Mampel (first order)	F1	$1 - \alpha$	$-\ln(1 - \alpha)$
7	Avrami–Erofeev	A4	$4(1 - \alpha)[- \ln(1 - \alpha)]^{3/4}$	$[- \ln(1 - \alpha)]^{1/4}$
8	Avrami–Erofeev	A3	$3(1 - \alpha)[- \ln(1 - \alpha)]^{2/3}$	$[- \ln(1 - \alpha)]^{1/3}$
9	Avrami–Erofeev	A2	$2(1 - \alpha)[- \ln(1 - \alpha)]^{1/2}$	$[- \ln(1 - \alpha)]^{1/2}$
10	Three-dimensional diffusion	D3	$3/2(1 - \alpha)^{2/3}[1 - (1 - \alpha)^{1/3}]^{-1}$	$[1 - (1 - \alpha)^{1/3}]^2$
11	Contracting sphere	R3	$3(1 - \alpha)^{2/3}$	$1 - (1 - \alpha)^{1/3}$
12	Contracting cylinder	R2	$2(1 - \alpha)^{1/2}$	$1 - (1 - \alpha)^{1/2}$
13	Two-dimensional diffusion	D2	$[- \ln(1 - \alpha)]^{-1}$	$(1 - \alpha)\ln(1 - \alpha) + \alpha$

It should be remembered that most of these models are specific to the solid-state reactions. That is, they may have a very limited (if any) applicability when interpreting the reaction kinetics that do not involve any solid phase. It is always useful to make sure whether a solid substance would react in the solid state when heated. On heating, before a reaction starts a solid crystalline substance can melt or a solid amorphous substance can undergo the glass transition so that in either case the reaction would take place in the liquid phase. At any rate, one should be advised to use the reaction models appropriate to the process being studied.

Isoconversional calculation methods

Isoconversional methods employ multiple temperature programs (e.g. different heating rates) in order to obtain data on varying rates at a constant extent of conversion. Thus, isoconversional methods allow complex (i.e. multi-step) processes to be detected via a variation of E with α . As has results from some critical analyses [1, 3–6], the correct determination of non-isothermal kinetic parameters involves the use of experimental data recorded at several heating rates. These data have allowed applying the isoconversional (model-free) methods in accessing the activation energy on the conversion degree that can be correlated with the investigated process mechanism. These methods are recommended from ICTAC kinetics committee for performing kinetic computations on thermal analytical data [1].

Calculation of activation energy by iterative procedure

Thermal decomposition kinetic of Ozawa-Flynn-Wall (OFW) is an isoconversion or model-free method, which can be calculated the values of the activation energy E and frequency factor A in Arrhenius equation through following equation [3–6]:

$$\ln q = \ln \frac{0.0048 AE}{g(\alpha)R} - 1.0516 \frac{E}{RT} \quad (10)$$

and Kissinger–Akahira–Sunose (KAS) equation [1, 3–6]:

$$\ln \frac{q_i}{T_{a,i}^2} = \ln \frac{A_\alpha R}{g(\alpha)E_\alpha} - \frac{E_\alpha}{RT_{a,i}} \quad (11)$$

These two methods of plotting a linear regressive curve were used at fraction conversion $0.1 < \alpha <$

0.9 , different heating rates q and sample masses. The plots of $\ln q$ vs. $1/T$ (Eq. 10) and $\ln(q_i/T_{a,i}^2)$ vs. $1/T_{a,i}$ (Eq. 11) have been proved to give the values of the apparent activation energies for the different stages of decomposition of CaCO_3 at different values of α . According these equations, the reaction mechanism and the shape of $g(\alpha)$ function cannot affect the calculation of the activation energies of the different stages. Iterative procedure was used to calculate the values of E approximating the exact value, according to the next equations [3–6]:

$$\ln \frac{q}{H(x)} = \ln \frac{0.0048 AE}{g(\alpha)R} - 1.0516 \frac{E}{RT} \quad (12)$$

and
$$\ln \frac{q}{h(x)T^2} = \ln \frac{AR}{g(\alpha)E} - \frac{E}{RT} \quad (13)$$

Because

$$g(\alpha) = \int_0^\alpha \frac{d\alpha}{f(\alpha)} \approx \frac{A}{q} \int_0^T \exp\left(-\frac{E}{RT}\right) dT = \frac{AE \exp(-x) h(x)}{qRx^2}, \quad (14)$$

and where: $h(x)$ is expressed by the fourth Senum and Yang approximation formula [3–6]:

$$h(x) = \frac{x^4 + 18x^3 + 88x^2 + 96x}{x^4 + 20x^3 + 120x^2 + 240x + 120} \quad (15)$$

where: $x = E/RT$ and $H(x)$ is equal to [3–6]:

$$H(x) = \frac{\exp(-x) h(x) / x^2}{0.0048 \exp(-1.0516x)} \quad (16)$$

The iterative procedure performed involved the following steps: (i) Assume $h(x) = 1$ or $H(x) = 1$ to estimate the initial value of the activation energy E_1 . The conventional isoconversional methods stop the calculation at this step; (ii) using E_1 , calculate a new value of E_2 for the activation energy from the plot of $\ln[q/H(x)]$ vs. $1/T$ or $\ln[q/h(x)T^2]$ vs. $1/T$; (iii) repeat step (ii), replacing E_1 with E_2 . When $E_i - E_{i-1} < 0.1 \text{ kJ mol}^{-1}$, the last value of E_i was considered to be the exact value of the activation energy of the reaction. These plots are model independent since the estimation of the apparent activation energy does not require selection of particular kinetic model (type of $g(\alpha)$ function). Therefore, the activation energy values obtained by this method are usually regarded as more reliable than these obtained by a single TG curve.

Determination of the most probably mechanism function

The following equation was used to estimate the most correct reaction mechanism, i.e. $g(\alpha)$ function, [3–6]:

$$\ln g(\alpha) = \ln \frac{AE}{R} + \ln \frac{\exp(-x)}{x^2} + \ln h(x) - \ln q \quad (17)$$

Plotting $\ln g(\alpha)$ vs. $\ln q$ and using a linear regressive of least square method, if the mechanism studied conforms to certain $g(\alpha)$ function, the slope of the straight line should be equal to -1.0000 and the linear correlation coefficient R^2 should be equal to unity. The values of E and A do not influence the shape of the most correct reaction mechanism function determined. For determination of the most probable mechanism function, the values of the conversion α corresponding to multiple rates taken at the same temperature were put into the left side of Eq. (17) and all the thirty five types of mechanism functions presented in Table 1 were tested. The slope and correlation coefficient were obtained from the plot of $\ln g(\alpha)$ vs. $\ln q$. The most probable mechanism function was assumed to be the one for which the value of the slope of the straight line was closest to -1.0000 and the correlation coefficient was highest. If several $g(\alpha)$ functions comply with this requirement, the values of conversion α corresponding to multiple rates at the same temperature were applied to calculate the probable mechanism by the same method. Thus, the most probable mechanism function was considered to be the one for which the slope of the straight line was closest to -1.0000 and the linear correlation coefficient R^2 was near to unity.

Calculation of pre-exponential factor in Arrhenius equation

The pre-exponential factor A can be estimated from the intercept of the plots of Eqs. (10) and (11), inserting the most probable $g(\alpha)$ function determined. All calculations were performed using a programs compiled by ourselves.

The values of the pre-exponential factor A in Arrhenius equation for solid phase reactions are expected to be in a wide range (six or seven orders of magnitude), even after the effect of sur-

face area is taken into account [3–6]. For first order reactions, the pre-exponential factor may vary from 10^5 to 10^{18} s^{-1} . The low factors will often indicate a surface reaction, but if the reactions are not dependent on surface area, the low factor may indicate a “tight” complex. The high factors will usually indicate a “loose” complex [3–6]. Even higher factors (after correction for surface area) can be obtained for complexes having free translation on the surface. Since the concentrations in solids are not controllable in many cases, it would have been convenient if the magnitude of the pre-exponential factor indicated for reaction molecularity. However, this appears to be true only for non-surface-controlled reactions having low ($<10^9 \text{ s}^{-1}$) pre-exponential factors. Such reactions (if elementary) can only be bimolecular.

From the theory of the activated complex (transition state) of Eyring [3–6], the following general equation may be written:

$$A = \frac{e\chi k_B T_p}{h} \exp\left(\frac{\Delta S^\ddagger}{R}\right), \quad (18)$$

where: $e = 2,7183$ is the Neper number; χ – transition factor, which is unity for monomolecular reactions; k_B – Boltzmann constant; h – Plank constant, and T_p is the peak temperature of DTG curve. The change of the entropy may be calculated according to the formula:

$$\Delta S^\ddagger = R \ln \frac{Ah}{e\chi k_B T_p} \quad (19)$$

Since

$$\Delta H^\ddagger = E - RT_p, \quad (20)$$

the changes of the enthalpy $\Delta H^\ddagger$ and Gibbs free energy $\Delta G^\ddagger$ for the activated complex formation from the reagent can be calculated using the well known thermodynamical equation:

$$\Delta G^\ddagger = \Delta H^\ddagger - T_p \Delta S^\ddagger \quad (21)$$

The values of $\Delta S^\ddagger$, $\Delta H^\ddagger$ and $\Delta G^\ddagger$ were calculated at $T = T_p$ (T_p is the DTG peak temperature), since this temperature characterizes the highest rate of the process, and therefore, is its important parameter.

Table 2 presents the values of the parameters characterizing the kinetic of thermal decomposition of CaCO_3 .

Table 2. Kinetic parameters obtained with the most probable mechanism function $g(\alpha) = 1 - (1 - \alpha)^{1/3}$ using OFW and KAS calculation procedures.

Parameter	OFW	KAS
E , kJ mol ⁻¹	166.9	159.3
A , min ⁻¹	5.69×10^7	5.46×10^7
$-\Delta S^\ddagger$, J mol ⁻¹ K ⁻¹	148.7	149.1
$\Delta H^\ddagger$, kJ mol ⁻¹	158.7	151.3
$\Delta G^\ddagger$, kJ mol ⁻¹	304.9	297.9

REFERENCES

1. Vyazovkin S., A. K. Burnham, J. M. Criado, L. A. Pérez-Maqueda, C. Popescu and N. Sbirrazzuoli, ICTAC Kinetics Committee recommendations for performing kinetic computations on thermal analysis data, *Thermochimica Acta*, **520** (2011), p. 1.
2. Šesták J. and G. Berggren, Study of the kinetics of mechanism of solid-state reactions at increasing temperature, *Thermochimica Acta*, **3** (1971), p. 1.
3. Vlaev L., N. Nedelchev, K. Gyurova and M. Zagorcheva, A comparative study of non-isothermal kinetics of decomposition of calcium oxalate monohydrate, *Journal of Analytical and Applied Pyrolysis*, **81** (2008), p. 253.
4. Turmanova S. Ch., S. D. Genieva, A. S. Dimitrova and L. T. Vlaev, Non-isothermal degradation kinetics of filled with rice husk ash polypropene composites, *Express Polymer Letters*, **2** (2008), p. 133.
5. Atanassov A., S. Genieva and L. Vlaev, Study on the thermooxidative degradation kinetics of tetrafluorethylene-ethylene copolymer filled with rice husks ash, *Polymer-Plastics Technology and Engineering*, **49** (2010), p. 541.
6. Genieva S. D, L. T. Vlaev and A. N. Atanassov, Study of the thermooxidative degradation kinetics of poly(tetrafluoroethene) using iso-conversional calculation procedures, *Journal of Thermal Analysis and Calorimetry*, **99** (2010), p. 551.

ТЕМПЕРАТУРНА И КОНЦЕНТРАЦИОННА ЗАВИСИМОСТ НА ЕЛЕКТРОПРОВОДНОСТТА НА ВОДНИ РАЗТВОРИ НА ВАНАДИЛ СУЛФАТ

Веляна Георгиева, Мариана Тавлиева

TEMPERATURE AND CONCENTRATION DEPENDENCE OF ELECTRICAL CONDUCTIVITY OF AQUEOUS SOLUTIONS OF VANADYL SULPHATE

Velyana Georgieva, Mariana Tavlieva
E-mail: velyana_topalska@yahoo.com

ABSTRACT

The temperature and concentration dependences of specific conductance and electrical conductivity of aqueous solutions of vanadyl sulphate were studied in the temperature interval 15 – 45 °C. The coefficients in the corresponding empiric equations were found. The behavior of the water solutions of vanadyl sulphate was observed to match the behavior of weak electrolyte solutions. The values of equivalent conductivity at infinite dilution of the present ions at different temperatures were calculated. The dissociation constant of the investigated electrolyte was estimated for different temperatures and the obtained results were used for the deduction of equations, describing the temperature dependences of the dissociation constant and the equivalent conductivity at infinite dilution for the investigated ions.

Keywords: specific conductance, electrical conductivity, aqueous solutions, vanadyl sulphate

ВЪВЕДЕНИЕ

В литературата са описани синтеза, структурата и свойствата на различни форми на ванадил сулфата [1–5]. Интересът към това съединение непрекъснато нараства поради установяване на антидиабетичните му свойства и антитуморния му ефект [6–8]. Досега не са провеждани кондуктометрични изследвания на разтвори на посоченото съединение и в литературата не са описани електротранспортните свойства на йоните във водни разтвори на VOSO_4 .

Кондуктометричните изследвания на разтворите дават ценна информация за отнасянията на йоните. Това е от особено значение при разработването на нови химични източници на ток и процесите, протичащи при получаването на галванични покрития или рафинирането на металите чрез електролиза. При синтезиране на нови лекарствени средства обикновено се използва разтворимата форма на съединенията, тъй като е по-лесно усвоима от организма, поради което изследванията в областта на електрохимията предоставят необходимата за фармацията информация. Лесно приложим и точен електрохимичен метод за изследване на разтвори на електролити е кон-

тактната кондуктометрия. Тя дава възможност да се определят параметри, характеризиращи структурата на разтворите, разтворимостта и производението на разтворимост на малко разтворими съединения и др.

Целта на настоящата работа е извеждане на емпирични уравнения за описване зависимостта на електропроводността от температурата и концентрацията на водни разтвори на VOSO_4 , както и да се определят електротранспортните характеристики на VO^{2+} и SO_4^{2-} йони при различни температури.

ЕКСПЕРИМЕНТ

Изходният разтвор с концентрация $0.0203 \text{ gequiv dm}^{-3}$ е приготвен чрез разтваряне на VOSO_4 (Merck) в бидестилирана вода ($\kappa = 8.9 \times 10^{-7} \text{ S cm}^{-1}$ при 25 °C). Стандартизирането на разтвора е проведено чрез обратно окислително-редукционно титруване [9]. Чрез разреждане на аликвотни части от изходния разтвор с бидестилирана вода е получена серия от разтвори с концентрации в интервала $0.0203 - 0.0004 \text{ gequiv dm}^{-3}$. Специфичната електропроводност на получените разтвори е измерена с дигитален кондуктометър *Inolab WTW* –Германия с константата на кондукто-

метричната клетка $K = 0.475 \text{ cm}^{-1}$. Температурният интервал, в който се провеждат измерванията на електропроводността на разтворите, е $15 - 45 \text{ }^\circ\text{C}$ и се поддържа с точност $\pm 0.05 \text{ }^\circ\text{C}$ с помощта на ултра-термостат U-1. Изследваният разтвор се поставя в стъклен съд (с обем 100 cm^3), снабден с водна риза. Измерванията се провеждат при непрекъснато разбъркване на разтвора с електромагнитна бъркалка. За да се предотврати разтварянето на CO_2 или други газове, съдържащи се във въздуха и предизвикващи промяна в електропроводността на разтворите, по време на измерванията съдът се затваря с гумена запушалка, през която преминава кондуктометричната клетка. Относителната грешка на измерваната електропроводност не надвишава 0.02% . Експерименталните данни са обработени с програмите на Microsoft Office.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

За обработката на експерименталните данни и намиране на температурната зависимост на специфичната електропроводност от концентрацията на водните разтвори на ванадил сулфата е приложен подходът от [10]. В изследвания температурен и концентрационен интервал е изведено следното трипараметрично емпирично уравнение:

$$\kappa = 6.48 \times 10^{-5} + 0.1025C - 0.2397C^2 + (3.10 \times 10^{-6} + 2.2016 \times 10^{-3}C - 3.6814 \times 10^{-2}C^2)t. \quad (1)$$

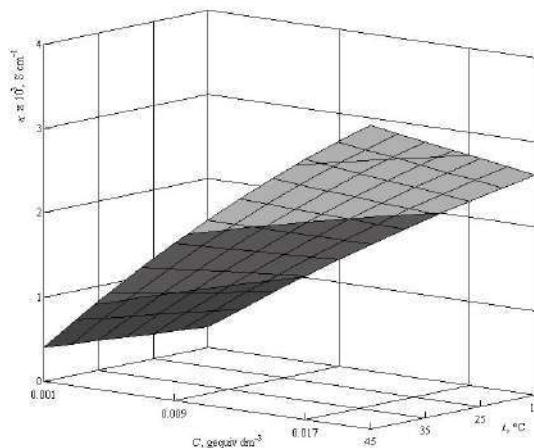
Таблица 1. Данни за специфичната електропроводност ($S \text{ cm}^{-1}$) на водни разтвори на VO_2SO_4 при различни температури и концентрации

Концентрация, gequiv dm^{-3}	Температура, $^\circ\text{C}$			
	15	25	35	45
0.0020	3.79×10^{-4} (-0.99)*	4.53×10^{-4} (0.34)	5.26×10^{-4} (0.60)	6.00×10^{-4} (0.55)
0.0031	5.17×10^{-4} (-0.69)	6.12×10^{-4} (0.54)	7.07×10^{-4} (-0.83)	8.02×10^{-4} (0.59)
0.0041	6.50×10^{-4} (-0.20)	7.64×10^{-4} (0.18)	8.79×10^{-4} (0.50)	9.93×10^{-4} (-0.42)
0.0051	7.79×10^{-4} (-0.65)	9.13×10^{-4} (0.78)	1.05×10^{-3} (-0.79)	1.18×10^{-3} (0.65)
0.0102	1.41×10^{-3} (-0.22)	1.62×10^{-3} (0.39)	1.84×10^{-3} (0.34)	2.06×10^{-3} (-0.18)
0.0203	2.54×10^{-3} (-0.21)	2.87×10^{-3} (0.08)	3.19×10^{-3} (0.09)	3.52×10^{-3} (-0.19)

* относителните грешки в % спрямо експериментално измерените специфични електропроводности на разтворите.

От таблица 1 се вижда, че максималната относителна грешка на изчислените стойности на специфичната електропроводност в по-

Това уравнение дава възможност да се изчислят концентрациите на водни разтвори на VO_2SO_4 при условие, че измерването на специфичната електропроводност е проведено в температурния интервал $15 - 45 \text{ }^\circ\text{C}$. Графично уравнението описва повърхността, представена на фиг. 1.

Фиг. 1. Температурна зависимост на специфичната електропроводност на водни разтвори на VO_2SO_4 от концентрацията.

Както се вижда от фиг. 1, специфичната електропроводност на разтворите нараства с повишаване на температурата и концентрацията. За съпоставка в таблица 1 са приведени стойностите на специфичната електропроводност, изчислени по уравнение (1) и отклонението им от експериментално определените стойности в проценти.

сочения температурен и концентрационен интервал не надвишава $\pm 0.99 \%$. Това дава основание да считаме, че със същата относи-

телна грешка може да бъде определена концентрацията на водни разтвори на $VOSO_4$, измервайки тяхната електропроводност при дадена температура и използвайки уравнение (1). Освен това, изведеното емпирично уравнение дава възможност да се изчисли еквивалентната електропроводност на $VOSO_4$ в посочения температурен и концентрационен интервал и да се намерят стойностите на пределната електропроводност при безкрайно разреждане и други термодинамични характеристики на йоните при различни температури.

Един от основните параметри, характеризиращ водните разтвори на електролити, е еквивалентната им електропроводност. Последната се определя въз основа на измерената специфична електропроводност при съответните концентрации и температури по следното уравнение:

$$\Lambda = \frac{10^3 \kappa}{C} \quad (2)$$

В таблица 2 са представени стойностите на еквивалентната електропроводност Λ за водните разтвори на $VOSO_4$, изчислени по уравнение (2) само при няколко различни концентрации и температури.

Таблица 2. Стойности на еквивалентната електропроводност Λ ($S \text{ cm}^2 \text{ gequiv}^{-1}$) на водни разтвори на $VOSO_4$ при различни температури и концентрации

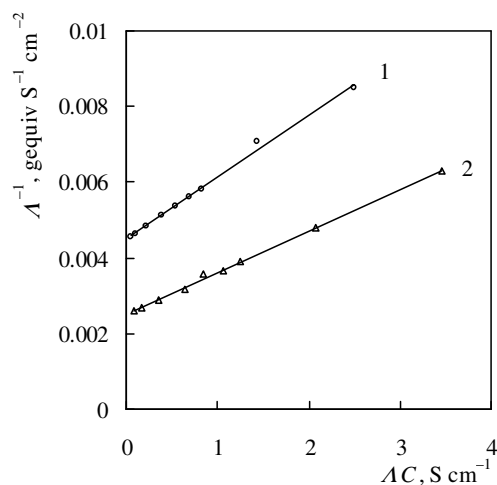
Концентрация, gequiv dm^{-3}	Температура, °C			
	15	25	35	45
0.0020	189.6	226.4	263.2	300.0
0.0031	169.6	200.7	231.7	262.8
0.0041	159.7	187.8	215.9	244.1
0.0051	153.4	179.7	205.9	232.2
0.0102	138.4	159.8	181.1	202.4
0.0203	125.0	140.9	157.0	173.1

Както се вижда от таблица 2, с повишаване на концентрацията еквивалентната електропроводност Λ за водните разтвори на $VOSO_4$ намалява, а с нарастване на температурата при дадена концентрация слабо се повишава. Това обаче не е достатъчно, за да се определи дали водните разтвори на изследваното съединение имат отнасяния на силен или слаб електролит.

Проведените изследвания показват, че във водни разтвори $VOSO_4$ има отнасяния на слаб електролит, за който е в сила уравнението на Оствалд за разреждането [11–14]:

$$\frac{1}{\Lambda} = \frac{1}{\Lambda_0} + \frac{\Lambda C}{\Lambda_0^2 K_d} \quad (3)$$

По метода на Краус – Брей [15,16] са изчислени стойностите на еквивалентната електропроводност на $VOSO_4$ при безкрайно разреждане Λ_0 , както и стойностите на дисоциационната му константа K_d при съответната температура в изследвания температурен интервал. На фиг. 2 е представена графично зависимостта на $1/\Lambda$ от ΛC за водните разтвори на изследвания електролит, като за прегледност са представени само правите за 15 и 45 °C.

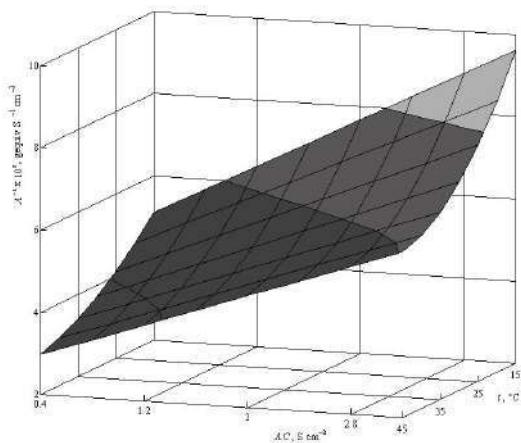
Фиг. 2. Зависимост на $1/\Lambda$ от ΛC за водни разтвори на $VOSO_4$ при температура: 1 – 15 °C и 2 – 45 °C.

От фиг. 2 се вижда, че зависимостта на $1/\Lambda$ от ΛC е линейна, като от отреза на ординатната ос се изчислява стойността на еквивалентната електропроводност при безкрайно разреждане Λ_0 , а от наклона на правата – дисоциационната константа K_d на $VOSO_4$ за дадената температура. Изведени са линейните уравнения, описващи горната зависимост за всяка температура от изследвания температурен интервал и са определени коефициентите в уравнението, изразяващо зависимостта $1/\Lambda = f(\Lambda C, t)$, което има следния вид:

$$\frac{1}{\Lambda} = \left(6.22 \times 10^{-3} - 1.34 \times 10^{-4} t + 1.16 \times 10^{-6} t^2 \right) + \left(2.32 \times 10^{-3} - 5.78 \times 10^{-5} t + 6.79 \times 10^{-7} t^2 \right) \Lambda C \quad (4)$$

Това уравнение дава възможност да се определят стойностите на еквивалентната електропроводност при безкрайно разреждане Λ_0 и дисоциационната константа K_d на $VOSO_4$ за дадената температура в изследвания температурен и концентрационен интервал.

Графично горното уравнение описва повърхността, представена на фиг.3.

Фиг. 3. Температурна зависимост на $1/\Lambda$ от ΔC за водни разтвори на $VOSO_4$.

От фиг.3 се вижда, че зависимостта на $1/\Lambda$ от ΔC е линейна в целия концентрационен интервал, докато зависимостта на $1/\Lambda$ от температурата е нелинейно намаляваща.

Използвайки закона на Колрауш за независимото движение на йоните [11,17–22], могат да се пресметнат и стойностите на еквивалентната електропроводност при безкрайно разреждане на VO^{2+} йоните. В литературата [23] е представено уравнение, описващо температурната зависимост на еквивалентната електропроводност при безкрайно разреждане на SO_4^{2-} йони, което има следния вид:

$$\Lambda_{SO_4^{2-}}^0 = 39.13 + 1.8746t - 0.0107t^2 \quad (5)$$

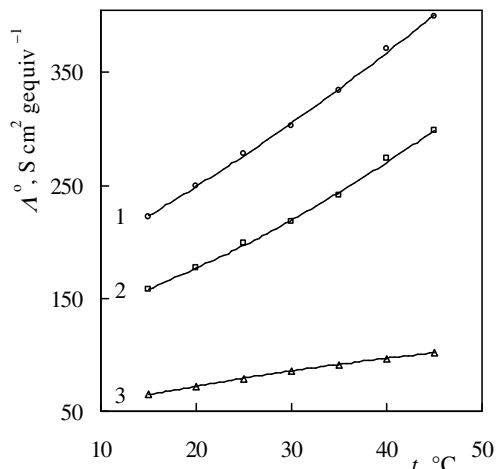
Пресметнати са стойностите на еквивалентната електропроводност при безкрайно разреждане на $VOSO_4$ при различни температури и е изведено уравнение, описващо температурната зависимостта на $\Lambda_{VOSO_4}^0$, което има следния вид:

$$\Lambda_{VOSO_4}^0 = 155.34 + 405.45t + 0.0313t^2 \quad (6)$$

Изваждайки уравнение (5) от уравнение (6), се получава следното емпирично уравнение:

$$\Lambda_{VO^{2+}}^0 = 116.21 + 2.1754t + 0.0420t^2$$

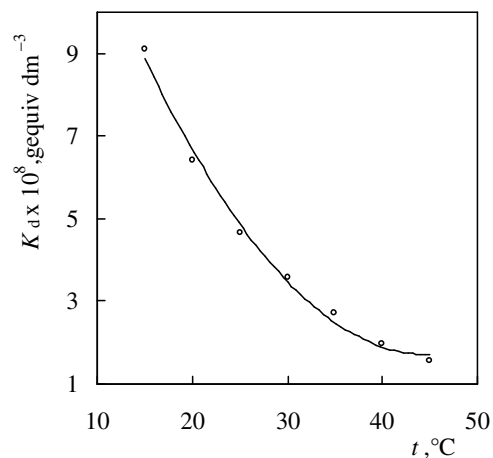
Тези зависимости са представени на фиг.4.

Фиг. 4. Температурна зависимост на еквивалентната електропроводност при безкрайно разреждане на: 1 – $VOSO_4$, 2 – VO^{2+} и 3 – SO_4^{2-} йони.

Както се вижда от фиг. 4, с повишаване на температурата стойностите на Λ_0 нарастват, което се дължи на намаляване вискозитета на разтворителя и увеличаване топлинното движение на йоните. Освен това стойностите на еквивалентната електропроводност при безкрайно разреждане на VO^{2+} йоните са много по-високи от тези на сулфатните йони. Температурната зависимост на изследваната величина е по-силно изразена при ванадил йона в сравнение със сулфатния йон.

Друга важна характеристика, която може да се определи, е дисоциационната константа K_d . По уравнение (4) са пресметнати стойностите й за изследвания електролит при различни температури и е построена температурната й зависимост, представена на фиг. 5.

Фиг. 5. Зависимост на дисоциационната константа K_d на $VOSO_4$ от температурата.

Стойностите на K_d намаляват с повишаване на температурата. Намаляването на стойността на K_d с повишаване на температурата се дължи на намаляване стойността на диелектричната константа ϵ на водата, както и на усилване на взаимодействията между йоните. Освен това с повишаване на температурата в значителна степен се разрушава хидратната обвивка на йоните, което също води до намаляване степента на електролитната дисоциация [24]

Горната зависимост се описва най-добре с полином от втора степен, който има следния вид:

$$K_{d \text{ VOSO}_4} = 1.79 \times 10^{-7} - 7.22 \times 10^{-9} t + 8.00 \times 10^{-11} t^2$$

Това уравнение има голямо практическо приложение, тъй като дава възможност да се изчисли дисоциационната константа K_d на VOSO_4 в изследвания температурен интервал.

Минималното разстояние на сближаване на йоните $\dot{a}$ във водния разтвор са изчислени по формулата [11,25]:

$$\dot{a} = - \frac{e_o^2 \ln K_d}{\epsilon k_B T} \quad (7)$$

където: $e_o = 4,80223 \cdot 10^{-10}$ e.s.u. – елементарен заряд, а k_B – константата на Болцман.

В таблица 3 са представени пресметнатите по уравнение (7) стойности.

Таблица 3. Стойности на минимално разстояние на сближаване на йоните $\dot{a}$ във воден разтвор на VOSO_4 при различни температури

$t, ^\circ\text{C}$	$\dot{a}, \text{\AA}$
15	11.45
20	11.77
25	12.07
30	12.33
35	12.62
40	12.94
45	13.20

От таблица 3 се вижда, че с повишаване на температурата стойностите на $\dot{a}$ във воден разтвор на VOSO_4 нарастват, което се дължи на намаляване стойността на диелектричната константа ϵ на водата, както и на усилване на взаимодействията между йоните.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се каже, че във водни разтвори изследваното съединение се отнася като слаб електролит, а изведените ем-

пирични уравнения с достатъчно висока точност описват зависимостите на специфичната и еквивалентната електропроводност на разредени разтвори на ванадил сулфат от температурата и концентрацията в изследвания температурен и концентрационен интервал. Познанието на температурната зависимост на еквивалентната електропроводност при безкрайно разреждане на изследваните йони позволява да се намери разтворимостта и произведението на разтворимост на слабо разтворими ванадий(IV) съединения, използвайки данни от кондуктометрични измервания при различни температури.

Изследването е осъществено по проект BG051PO001-3.3.04/30/ 28.08.2009 с Бенифициент Институт по Инженерна химия при БАН - София и Партньор „Университет Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас с финансовата подкрепа на ОП „Развитие на човешките ресурси” 2007-2013, съфинансирана от ЕСФ на Европейския съюз“.

ЛИТЕРАТУРА

- Ladwig G., *Z. anorg. Chem.*, **364** (1969), p. 225.
- Longo J. M. and R. J. Arnott, *J. Solid. State Chem.*, **1** (1970), p. 394.
- Theobald F. and J. Gally, *Acta Cryst.*, **B 29** (1973), p. 2732.
- Tachez M. and F. Theobald, *Acta Cryst.*, **B 36** (1980), p. 1757.
- Vlaev L. T. and V. G. Georgieva, *J. Thermal Anal. Cal.*, **88** (2007), p. 805.
- Srivastava A. K., *Molecular and Cellular Biochemistry*, **206** (2000), p. 177.
- Evangelou A. M., *Critical Reviews in Oncology/Hematology*, **42** (2002), p. 249.
- Holko P., J. Ligeza, J. Kisielewska, A. Kordowiak, A. Klein, *Pol. J. Pathol.*, **59** (2008), p. 3.
- Vlaev L., V. Georgieva, E. Popova, *Bulg. Chem. Ind.*, **75** (2004) p. 28–31.
- Георгиева В., Л. Влаев, *Годишник на Университет “Проф. д-р Ас. Златаров*, **XXXII** (2003) 27.
- Робинсон Р., Р. Стокс, *Растворы электролитов*, Иностранная литература, Москва, 1963.
- Егер Э., А. Залкинд, *Методы измерения в электрохимии*, т. 2, Мир, Москва, 1977.
- Гриликес М., Б. Филановский, *Контактная кондуктометрия*, Химия, Ленинград, 1980.

14. Блументаль Г., З. Энгельс, И. Фиц, *Аноорганикум*, т. 1, Мир, Москва, 1984.
15. Барабанов В., В. Центовский, В. Центовская, *Электрохимия*, **10**, № 3 (1974) р. 432.
16. Виноградова И. Г., В. Г. Крупник, В. И. Лобов, *Журн. физ. хим.*, **52**, № 3 (1978) р. 656.
17. Скорчеллетти В. В., *Теоретическая электрохимия*, Химия, Ленинград, 1974.
18. Эрдей-Груз Т., *Явления переноса в водных растворах*, Мир, Москва, 1976.
19. Измайлов Н. А., *Электрохимия растворов*, Химия, Москва, 1976.
20. Баталин Г. И., *Расчеты по физической химии*, Наукова думка, Киев, 1977.
21. Дамаскин Б. Б., О. А. Петрий, *Основы теоретической электрохимии*, Высшая школа, Москва, 1978.
22. Топчиева К. В., Н. В. Федорович, *Физическая химия в вопросах и ответов*, Изд. Московского Университета, Москва, 1981.
23. Vlaev L., V. Georgieva, *J. Solution Chem.*, **34**, № 8 (2005) р. 961.
24. Шкодин А. М., В. А. Подолянко, Т. Н. Святская, *Электрохимия*, **20**, № 10 (1984) 1377.
25. Есикова И. А., С. С. Юфит, *Журн. неорг. хим.*, **56**, № 4 (1982) 856.

**ПРЕДСКАЗВАНЕ НА УСТОЙЧИВОСТТА, БИОАКУМУЛАЦИЯТА И
ТОКСИЧНОСТТА ЗА НЯКОИ ВЕЩЕСТВА С ЕСТРОГЕННА АКТИВНОСТ**

Яна Колева, Светлана Георгиева

**PREDICTING THE PERSISTENCE, BIOACCUMULATION AND TOXICITY FOR SOME
ENDOCRINE DISRUPTING COMPOUNDS**

Yana Koleva, Svetlana Georgieva
E-mail: ykoleva@btu.bg

ABSTRACT

Bioaccumulation of chemicals by aquatic organisms is an important criterion in risk assessment. Bioconcentration from water must be considered in context with toxicity, biotic and abiotic degradation and other physical-chemical factors in order to protect the freshwater and marine environments and their organisms. Furthermore, it is necessary to prevent human exposure to contaminated aquatic food, such as fish, mussels, and oysters. The aim of this work was to predict the persistence, bioaccumulation and toxicity (chronic and acute) of some endocrine disrupting chemicals.

Key words: *endocrine disrupting chemicals, persistence, bioaccumulation, toxicity*

INTRODUCTION

Bioaccumulation of pesticides and other chemicals in aquatic organisms first gained public attention in the 1960s. The bioaccumulation potential of a chemical in aquatic organisms, such as fish is, in addition to toxicity, and biotic and abiotic degradation, an important criterion in the assessment of environmental hazards [1]. A high bioaccumulation potential of a chemical in biota increases the probability of toxic effects being encountered in aquatic and terrestrial organisms including humans and their environment. Therefore, many proposed and existing regional and international regulatory classification schemes, guidelines, and risk assessments use estimates of bioaccumulation to indicate whether chemicals may be hazardous to aquatic organisms, if their bioconcentration factor (BCF) exceeds designated threshold values [2].

In the European Union (EU), any chemical with a bioconcentration factor on a wet wt. basis (BCFW) > 100 is considered to have the potential to bioaccumulate and is classified as “dangerous to the environment”, because it could impair the health of an aquatic organism or of predators feeding on that organism. The administrative directorate of the EU, the European Commission, therefore has recommended a BCFW value of 100 as a trigger for hazard clas-

sification of chemicals [3]. The U.S. EPA uses a BCFW >1000 as the trigger for high concern for potential bioaccumulation effects [4]. In Canada chemicals with a BCFW value >5000 are considered to bioaccumulate and are recommended for “virtual elimination”. If a chemical has a BCFW value >500 it is considered as hazardous [5]. Chemicals with elevated bioconcentration factors are also of concern for regulators because they are considered capable of biomagnification in the food chain. Bioaccumulation properties of chemicals are one of the triggers of the U.S. EPA and the EU environmental risk assessment process.

The bioconcentration of a chemical by aquatic organisms is dependent on many factors. It is clear that the BCF is dependent on the physico-chemical properties of the tested chemical, such as water solubility and lipophilicity measured as n-octanol/ water partition coefficient (log Kow). The higher the Kow value of a chemical, the higher the bioconcentration potential in a specific aquatic organism, if this chemical is not metabolized. However, there are also many other external and internal factors which can influence the BCF value. It was also found that the bioconcentration potential is dependent on the age, sex, and species of the aquatic organisms. Some other important factors which may affect the bioconcentration potential of chemicals in fish and

other aquatic organisms are the toxic effects, bioavailability, concentration of the chemicals in water, pH of the water, and especially the lipid content of the organisms.

A major group of endocrine-disrupting chemicals in the aquatic environment mimic the effects of estrogens [6, 7]. Estrogens are female sex hormones which have multiple sites of activity and biological actions on the reproductive cycle, reproductive function, mammary gland, and on the neuroendocrine system. Over the last decades, large amounts of different manmade chemicals which can act as weak estrogens have been released into the terrestrial and aquatic environment and are distributed world-wide. It is also known that many chemicals with very weak or no measurable estrogenic activity can be metabolized in organisms especially to hydroxylate aromatic ring of compounds which may have much more estrogenic potency than the parent compound.

The aim of this work was to predict persistence, bioaccumulation and toxicity (chronic and acute) for some endocrine disrupting chemicals.

EXPERIMENTAL

Phenol, nonylphenol (NP), bisphenol A (BPA), paracetamol (4-acetamidophenol), chlorophene (2-benzyl-4-chlorophenol), chloroxylene (4-chloro-3,5-dimethylphenol) were the endocrine disruptors used in this research (Table 1).

OECD (Q)SAR Toolbox. The OECD (Q)SAR Application Toolbox is software tool used in regulatory toxicology to fill gaps in (eco)toxicity data. They include different SAR and QSAR models for estimating (eco)toxicological endpoints. (Quantitative) Structure-Activity Relationships [(Q)SARs] are methods for estimating properties of a chemical from its molecular structure and have the potential to provide information on hazards of chemicals, while reducing time, monetary cost and animal testing currently needed [8].

Criteria used by the PBT Profiler. The PBT Profiler is a screening-level tool that provides estimates of the persistence, bioaccumulation, and chronic fish toxicity potential of chemical compounds. It is designed to be used when data are not available. In order to help interested parties make informed decision on a chemical's PBT characteristics, the PBT profiler automatically identifies chemicals that may persistent in the environment and bio accumulate in the

food chain. These chemicals are identified using thresholds published by the EPA [9].

Persistence criteria. The PBT Profiler combines the persistence criteria for water, soil, and sediment and highlights chemicals with an estimated half-life ≥ 2 months and < 6 months as persistent and those with an estimated half-life ≥ 6 months as very persistent. The half-life in air is not used in the PBT Profiler's Persistence summary (chemicals with an estimated half-life > 2 days are considered as persistent). The PBT Profiler uses 30 days in a month for its comparisons.

Bioaccumulation criteria. The PBT Profiler combines the bioaccumulation criteria and highlights chemicals with a BCF ≥ 1000 and < 5000 as bioaccumulative and those with a BCF ≥ 5000 as very bioaccumulative.

Toxicity criteria. To highlight a chemical that may be chronically toxic to fish, the PBT profiler uses the following criteria: Fish ChV (Chronic Value) > 10 mg/l (low concern), Fish ChV = 0.1 - 10 mg/l (moderate concern) and Fish ChV < 0.1 mg/l (high concern).

Acute Aquatic Toxicity Data. Toxicity values of some endocrine disrupting chemicals to *Tetrahymena pyriformis* were obtained from the literature [10] and reported in Table 2. Population growth impairment was assessed after 40h with the common ciliate *T. pyriformis*.

Acute Terrestrial Toxicity Data. The experimental data for rat (oral LD₅₀ values) were collected from the literature [11].

LogP. Data for the logarithm of the 1-octanol-water partition coefficient (log P) were obtained from the KOWWIN software [12]. Where possible measured log P values were verified and used in preference to calculated values.

Baseline models. In this study several models were used for non-polar compounds to aquatic and terrestrial species to determine the acute toxicity of selected endocrine disrupting chemicals (Tables 2).

Baseline model (saturated alcohols and ketones) of *Tetrahymena pyriformis* [13]:

$$\log(1/IGC_{50}) = 0.78 * \log P - 2.01 \quad (1)$$

n = 87   R² = 0.96   s = 0.20   F = 2131

Baseline model (saturated alcohols and ketones) of Rat (oral) [14]:

$$\log(1/LD_{50}) = 0.805 * \log P - 0.971 * \log(0.0807 * 10^{\log P} + 1) + 0.984 \quad (2)$$

n = 54   R² = 0.824   s = 0.208   F = 35.3

Excess toxicity. The property - excess toxicity - was used to define the toxicity of chemicals (reactive or nonreactive) [15]. The extent of excess toxicity was determined as the toxic ratio (TR), which was calculated by the following equations 3-4 [14, 15]:

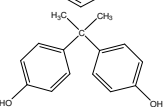

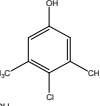
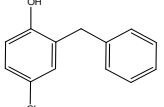
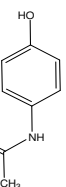
$$\text{TR} = \log(1/C)_{\text{exp}} - \log(1/C)_{\text{calc}} \quad (3)$$

$$\text{TR} = (\text{predicted baseline toxicity}) / (\text{observed toxicity}) \quad (4)$$

RESULTS AND DISCUSSION

Estrogen receptor (ER) binding is a molecular initiating event much like protein binding that may lead to a series of adverse outcomes, which are typically linked to reproductive and development hazards. Some selected endocrine disrupting compounds are presented in Table 1.

Table 1. CAS number, Name and structure of selected estrogenic compounds

No	CAS number	Name of compounds	Structure
1	108-95-2	Phenol	
2	80-05-7	Bisphenol A	
3	136-83-4	2-Nonylphenol	
4	88-04-0	3,5-dimethyl-4-chlorophenol	
5	120-32-1	2-Benzyl-4-chlorophenol	
6	103-90-2	Paracetamol	

All organic chemicals have the potential to cause narcosis. There are several modes of action for acute toxicity. For the reactive mode(s) of toxic action, where toxicity is observed to be in excess of narcosis, the mechanism is reaction chemistry-based, involving covalent modification of proteins [14, 16]. In general, chemicals

which have a more specific mode of action, especially hydrophilic ones, produce greater toxicity than that expected from baseline non-polar narcosis (Table 2). These chemicals often contain specific structural fragments responsible for their mechanism of action [17].

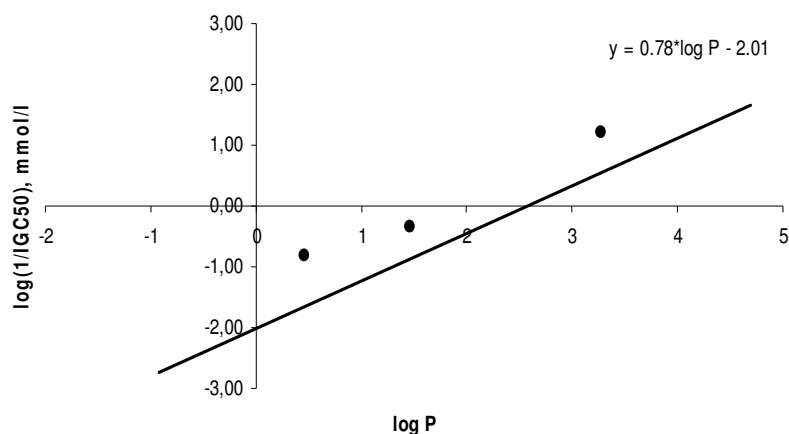
Table 2. Observed and predicted toxic data of some selected endocrine disrupting chemicals.

No	CAS number	Name of compound	ECOSAR classification	log P	Exp. oral Rat LD ₅₀ mmol/kg	Pred. oral Rat LD ₅₀ mmol/kg / TR	Exp. <i>T. pyriformis</i> log(1/IGC ₅₀), mmol/l	Pred. <i>T. pyriformis</i> log(1/IGC ₅₀), mmol/l /TR
1	108-95-2	Phenol	Phenols	1.46 ^a	3.37	44.91/13.33	-0.35	-0.87/0.52
2	80-05-7	Bisphenol A	Phenols	3.32 ^a	14.24	31.03/2.18		

3	136-83-4	2-Nonyl phenol	Phenols	5.76 ^a				
4	88-04-0	3,5-dimethyl-4-chloro phenol	Phenols	3.27 ^a	24.46	31.61/1.29	1.20	0.54/0.66
5	120-32-1	2-Benzyl-4-chloro phenol	Phenols	4.18 ^b	7.77	22.45/2.89		
6	103-90-2	Paracetamol	Phenols	0.46 ^a	12.86	18.45/1.43	-0.82	-1.65/0.83

^aExperimental value of log P; ^bCalculated value of log P.

The excess toxicity of 3 compounds is demonstrated clearly in Figure 1 where toxicity is observed to be not related to hydrophobicity and clearly in excess of baseline toxicity.

Fig. 1. Plot of toxicity to *Tetrahymena pyriformis* vs log P for endocrine disrupting chemicals showing baseline toxicity.

Chemicals that are persistent, bioaccumulative, and toxic have the potential to concentrate to levels that may cause significant adverse impact on human health and the environment.

The results of estimation of endocrine disrupting chemicals for persistence, bioaccumulation and toxicity are presented in Table 3.

Table 3. PBT Profiler estimate of the endocrine disrupting chemicals

№	Name of compound	Persistence		Bioaccumulation	Toxicity
		Media (water, soil, ediment, air) Half-life (days)	Percent in Each Medium	BCF	Fish ChV (mg/l)
1	Phenol	15; 30; 140; 0.5	37%; 61%; 0%; 1%	4.3	0.003
2	Bisphenol A	38; 75; 340; 0.2	12%; 88%; 1%; 0%	72	0.55
3	2-Nonylphenol	15; 30; 140; 0.31	10%; 41%; 49%; 0%	120	0.006
4	3,5-dimethyl-4-chlorophenol	38; 75; 340; 0.24	18%; 81%; 1%; 0%	67	0.005
5	2-Benzyl-4-chlorophenol	38; 75; 340; 0.92	11%; 85%; 4%; 0%	270	0.006
6	Paracetamol	15; 30; 140; 0.92	38%; 62%; 0%; 0%	3.2	0.005

Endocrine disruptors are present in air or in water also as byproducts of many chemical and manufacturing processes. Several studies have found that some endocrine disruptors can also leach out of plastics, including baby's bottle or bags for blood transfusion. Many endocrine disruptors are persistent in the environment and accumulate in fat, so that the greatest exposures come from eating fatty food and fishes. Many animal species, including the humans, show severe pathologies correlated to exposure to endocrine disruptors.

To reduce the hazardous impact of endocrine disruptors on living organisms it is necessary their removal from the environment, in particular from the aquatic environment.

CONCLUSION

It is desirable that industrial and domestic wastes be treated or eliminated to ensure that lakes, rivers, and oceans are not contaminated by persistent bioaccumulating and toxic substances including those which are endocrine disruptors. It is thus critically important that there be reliable quantification of the phenomena of bioconcentration, bioaccumulation, and biomagnification in any ecological, hazard or risk assessment of chemicals. The PBT Profiler is an online risk-screening tool that predicts a chemical's potential to persist in the environment, bioconcentrate in animals, and be toxic, properties which cause concern for human health and the environment.

REFERENCES

1. Beek, B., (1991) In: Nagel R, Loskill R (eds) Bioaccumulation in Aquatic Systems. Contribution to the Assessment. Proceedings of an International Workshop, Berlin 1990. VCH, Weinheim New York Basel Cambridge, pp 1-5.
2. Bartell, S.M., J.S. LaKind, J. Moore, P. Anderson, *Int. J. Environ. Pollution*, 9(1998), p. 3.
3. Commission of the European Communities (1996) Expedited Scheme for Harmonization of Transport and Supply and Use Classification Schemes for Dangers to the Aquatic Environment Proposed by European Commission. Directorate-General XI, EU, Brussels, April 19, 1996
4. Zeeman, M., Ecotoxicity testing and estimation methods developed under Sect. 5 of the Toxic Substances Control Act (TSCA). Chap. 23, In: Rand, G., (ed) *Fundamentals of Aquatic Toxicology: Effects, Environmental Fate, and Risk Assessment*, 2nd edn. Taylor & Francis, Washington, D.C., 1995, pp 703-715.
5. Environment Canada, Toxic Substances Management Policy – Persistence and Bioaccumulation. Environment Canada, Ottawa, Canada, 1995.
6. Sumpter, J.P., *Toxicol Lett*, **82/83** (1995), p.737.
7. Jobling, S., et al., *Environ Health Perspect.*, **103** (1995), p.582.
8. OECD (Q)SARs Application Toolbox: http://www.oecd.org/document/23/0,3343,en_2649_34379_33957015_1_1_1_1,00.html
9. Criteria used by the PBT Profiler: <http://www.pbtprofiler.net/criteria.asp>
10. Schultz, T.W., *Toxicological Methods*, **7** (1997), p.289.
11. Website for data of rat: <http://chem.sis.nlm.nih.gov/chemidplus/>
12. US EPA, KOWWIN; software available at: <http://www.epa.gov/oppt/exposure/pubs/episuite.htm>
13. Ellison, C.M., et al., *SAR and QSAR in Environmental Research*, **19** (2008), p.751.
14. Lipnick, R.L., *Science of the Total Environment*, **109** (1991), p.131.
15. Nendza, M. and M. Müller, *SAR and QSAR in Environmental Research*, **18** (2007), p.155.
16. Russom, C.L., et al., *Environmental Toxicology & Chemistry*, **16** (1997), p. 948.
17. Aptula, A. O., and D. W. Roberts, *Chem. Res. Toxicol.*, **19** (2006), p.1097.

ПРИЛОЖЕНИЕ НА МОДЕЛА ECOSAR ВЪРХУ БАЗИТЕ ДАННИ TETRATOX И EINECS ЗА ПОДБИРАНЕ НА СЪЕДИНЕНИЯ С НАРКОТИЧНО ДЕЙСТВИЕ

Яна Колева

APPLICATION OF THE ECOSAR MODEL ON THE TETRATOX AND EINECS DATABASES FOR SELECTION OF NEUTRAL ORGANICS

Yana Koleva
E-mail: ykoleva@btu.bg

ABSTRACT

The new EU legislation for managing chemicals called REACH aims to fill gaps in toxicity information that exist for the chemicals listed in the European Inventory of Existing Chemical Substances (EINECS). REACH advocates the use of alternatives to animal experimentation including, amongst others, (quantitative) structure–activity relationship models [(Q)SARs] to help fill these gaps. In principle, all organic chemicals have the potential to cause narcosis. Their ability to do so is mainly governed by their concentration and their ability to cause more serious toxic effects. The chemicals which produce greater toxicity than expected of baseline non-polar narcosis contain specific structural fragments responsible for their mechanism of action. The aim of this work is: 1) to select neutral narcotics from the TETRATOX and EINECS databases; and 2) to check these compounds for possible reactivity by employing OECD (Q)SAR Toolbox.

Key words: neutral organics, *Tetrahymena pyriformis*, EINECS database, ECOSAR model

INTRODUCTION

With the recent introduction of a new chemicals risk management system within the European Union called Registration, Evaluation, and Authorization of Chemicals (*REACH*) [1], the next step is to provide the required information to fill the existing toxicity data gaps within the next 10 years. *REACH* requires from the industry to provide toxicity information for about 30,000 chemicals listed in the European Inventory of Existing Chemical Substances (EINECS) [2], with annual production volumes of at least 1 ton. Due to the potentially large numbers of animals that may be used to generate this information, *REACH* has some provisions to use, amongst others, sufficiently validated computational prediction models based on (quantitative) structure-activity relationships [(Q)SARs] to fill the toxicity data gaps. This is expected to reduce the number of experimental animals employed, and also save time and reduce costs [1].

Verhaar et al. [3] developed a classification scheme for environmental pollutants in which chemicals are divided into four categories as fol-

lows: (i) non-polar narcotics, (ii) polar narcotics, (iii) chemicals with unspecific reactivity, and (iv) chemicals with a specific mechanism of action. Non-polar narcotics include aliphatic and aromatic hydrocarbons, halogenated hydrocarbons, ethers, alcohols, etc. [3]. Considering the ECOSAR classification scheme, the neutral organics class (ECOSAR class 1), which contains the largest number of classified compounds, would fall into the non-polar narcotics group [4].

Narcosis or nonspecific toxicity is often referred to as baseline toxicity, since it is the minimum toxicity exhibited by organic compounds. The pioneering work conducted at the end of the nineteenth century by Meyer and Overton linked the effect of narcotics to a simple physicochemical parameter such as their solubility in oils [5, 6]. Eighty years later, Kónemann and Veith applied the concept of narcosis to the aquatic toxicology and established the relationship between the octanol-water partition coefficient (*Kow*) and acute toxicity by narcosis [7, 8].

Baseline toxicity can be understood as a disruption of the functions of biological membranes, although the detailed mechanism remains

unclear. It is generally assumed that anaesthesia is due to changes in the neural ion channels, but this does not identify the primary target sites. Although narcotics do not require specific functional chemical groups, their action can still be quite specific, for example, by binding to pockets on proteins [9].

Narcosis as phenomenon is expressed by most industrial chemicals, with different molecular sizes, shapes, and functional groups. Environmental samples, for example, which are known to contaminate surface waters often contain mixtures of a large number of these anthropogenic compounds. Additivity is regarded as a fundamental part of the baseline toxicity concept, and in an environmental risk analysis, attention must be paid to a possible joint (additive) action of all mixture components [7, 10 -14]. Below the thresholds for specific toxicity, baseline toxicity may still amount to environmentally relevant effects [15, 16]. It is therefore likely that the baseline toxicity represents a distinguished effect in the environment, and is therefore of particular importance for biochemically persistent organic compounds [10, 17].

The aim of this work was: (1) to select neutral narcotics from the TETRATOX and EINECS databases; and (2) to check these compounds for possible reactivity by employing the OECD (Q)SAR Toolbox.

EXPERIMENTAL

A list of 514 neutral organics with experimental data for acute aquatic toxicity to *Tetrahymena pyriformis* as well as 19,165 compounds without experimental data were extracted from the EINECS database.

Acute Aquatic Toxicity Data. Toxicity values to *Tetrahymena pyriformis* for the neutral organics were obtained from the literature [18]. Population growth impairment was assessed after 40 h with the common ciliate *T. pyriformis*. This assay was conducted following the protocol described by Schultz [19].

Log P. Data for the logarithm of the 1-octanol-water partition coefficient (log P) were obtained using the *KOWWIN* software [20]. Where possible, the measured log P values were verified and used in preference to calculated values.

Excess toxicity. Part of the neutral organics were found to have toxicity in excess of baseline (Fig. 1). This property - excess toxicity - was used to define the reactive toxicity of these chemicals [21]. The nonpolar narcosis baseline

QSAR model for saturated alcohols and ketones for the ciliate *Tetrahymena pyriformis* has been described as follows [22]:

$$\log(1/IGC_{50}) = 0.78 \log P - 2.01 \quad (1)$$

where

$$n = 87, R^2 = 0.96, s = 0.20, \text{ and } F = 2131$$

and the extent of excess toxicity was determined as the toxic ratio (TR), which was calculated by the following equation [21, 23]:

$$TR = \log(1/IGC_{50})_{\text{exp}} - \log(1/IGC_{50})_{\text{calc}} \quad (2)$$

EINECS database. The EINECS list contains 100 204 compounds, and for each compound, the following information is included: name, Chemical Abstracts Service (CAS) Number, EINECS number, and the molecular formula [24]. EINECS database was found to contain 19165 neutral organics of wide structural diversity.

OECD (Q)SAR Application Toolbox. The software engine employed in this study for investigation of the structural diversity and possible mechanisms of action of the neutral organics was the (Q)SAR Application Toolbox. The Toolbox represents a software application, intended to be used by governments, chemical industry and other stakeholders for the purpose of filling gaps in (eco)toxicity data needed for the hazard assessment of chemicals. Toolbox incorporates information derived from various sources, which is processed and built into the software in the form of a logical workflow. Crucial to this workflow is the process of grouping the chemicals into chemical categories. Thus the most significant features of Toolbox are: (a) Identification of relevant structural characteristics and potential mechanisms or mode of action of a target chemical. (b) Identification of other chemicals that have the same structural characteristics and/or mechanism or mode of action. (c) Use of existing experimental data to fill the data gap(s) [25].

ECOSAR classification. ECOSAR software is a user-friendly computer programme developed and routinely applied by the US EPA for predicting aquatic toxicity to fish, daphnids and algae [26]. This software was used for grouping the chemicals.

RESULTS AND DISCUSSION

Non-polar narcosis is a general, non-specific toxic mechanism of action which can cause stupor and anaesthesia. It is the minimum (acute)

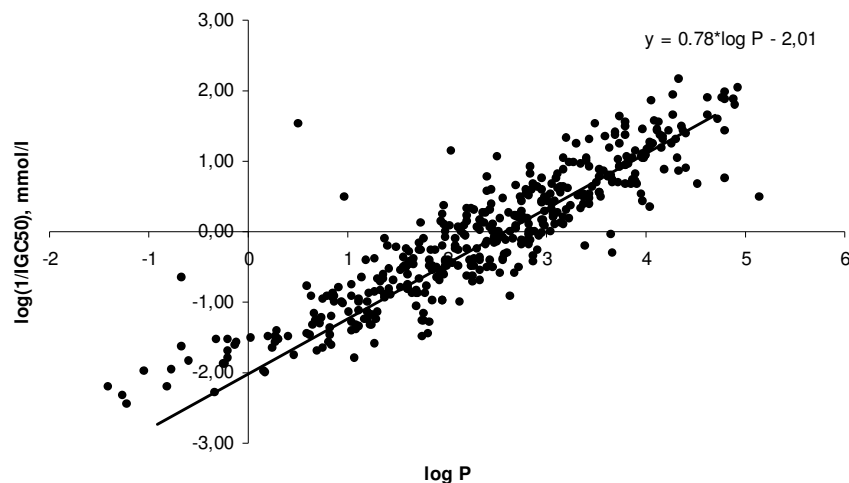
toxicity exhibited by organic compounds as it does not require any specific interactions. Previous studies have shown that this toxic mechanism of action can be accurately modelled by log P alone for the “classic” narcotics such as saturated alcohols and ketones [7, 8, 27]. This is due to the fact that narcosis is a non-specific reversible physiological effect which is independent of the structure and relies on accumulation of the chemical into the cellular membranes [28].

ECOSAR classification of chemicals in the TETRATOX and EINECS databases. The ECOSAR software classified the 100,204 compounds into classes. For compounds containing more than one functional group, ECOSAR lists all the functional groups that it can identify in a molecule and may assign more than one functional class to a specific molecule. As mentioned above, the aim of this work was to select non-polar narcotics in database with experimental data for *Tetrahymena pyriformis*, and without experimental data (EINECS), and to check the possible reactivity such as protein binding) of these chemicals by the OECD (Q)SAR Toolbox.

The number of neutral organics which were selected for acute aquatic toxicity to *Tetrahymena pyriformis* was 514. A QSAR intended to predict toxicity was created from a training set of 87 classic non-polar narcotics such as saturated alcohols and ketones: $\log(1/IGC_{50}) = 0.78 \log P - 2.01$ ($n=87$, $R^2 = 0.96$). This model was then used to predict the toxicity of the rest of chemi-

icals. The chemicals from the large dataset, which were poorly predicted by the model were used to expand the definition of structural categories of chemicals which are not non-polar narcotics [22]. From the EINECS database 19,165 neutral organics were extracted. The comparison procedure between the two databases, i.e. those with and without experimental data, has shown that 297 neutral organics are common for both. This indicated that approximately 1.55 percent of the neutral organics in the EINECS database could be also assigned to acute aquatic toxicity with *Tetrahymena pyriformis*.

Excess toxicity. All organic chemicals have the potential to cause narcosis. There are several modes of action for acute aquatic toxicity. For example, narcosis can be detected if the fish becomes first lethargic and then comatose. For the reactive mode(s) of toxic action, where toxicity is observed to be in excess of narcosis, the mechanism is based on the reaction chemistry, involving covalent modification of proteins [21, 29]. In general, chemicals with more specific mode of action, especially hydrophilic ones, produce greater toxicity than that could be expected from the baseline non-polar narcosis. These chemicals often contain specific structural fragments, responsible for their mechanism of action [30]. The excess toxicity of 427 compounds is demonstrated clearly in Figure 1, where toxicity is observed to be not related to hydrophobicity and, clearly, in excess of the baseline toxicity for 87 compounds.

Fig. 1. Plot of toxicity to *Tetrahymena pyriformis* vs log P for neutral organics showing baseline toxicity.

Neutral organics can be divided into different structural groups, according to their chemical molecular features, and to be presented with respect to their excess toxicity (Table 1).

Table 1. CAS number, EcoSAR classification, group, log P, experimental, predicted and TR values for some examples of neutral organics

CAS number	ECOSAR classification	Group	log P	Exp/Pred <i>T. pyriformis</i> log(1/IGC ₅₀), mmol/l/ TR
79-05-0	Neutral organics	Amide	-0.66	-0.66/-2.52/1.86
...				
100-66-3	Neutral organics	Anisole	2.11	-0.48/-0.36/-0.12
...				
95-63-5	Neutral organics	Benzene derivatives	3.63	0.78/0.82/-0.96
...				
2315-68-6	Neutral organics	Benzoate	3.01	0.42/0.34/0.08
...				
100-51-6	Neutral organics	Benzyl alcohol	1.05	-0.92/-1.19/0.27
...				
644-08-6	Neutral organics	Bi-phenyl	4.63	1.66/1.60/0.06
...				
141-78-6	Neutral organics	Ester	0.73	-1.30/-1.44/0.14
...				
132-64-9	Neutral organics	Furan	4.12	1.42/1.20/0.22
...				
109-69-3	Neutral organics	Haloalkane	2.64	-0.91/0.05/-0.95
...				
91-20-3	Neutral organics	Naphthalene	3.35	0.33/0.60/-0.27
...				
100-47-0	Neutral organics	Nitrile	1.56	-0.50/-0.79/0.29
...				
627-05-4	Neutral organics	Nitro compound	1.47	-0.69/-0.86/0.17
...				
107-29-9	Neutral organics	Oxime	-0.13	-0.61/-2.11/1.50
...				
290-37-9	Neutral organics	Pyridine	-0.23	-1.88/-2.19/0.31
etc.				

Some neutral narcotics from TETRATOX and EINECS databases have shown greater reactivity than that corresponding to the baseline toxicity. The possible reactivity of the neutral organic compounds by as estimated by OECD (Q)SAR Toolbox is presented in Table 2.

Table 2. Possible reactivity of the neutral organic compounds by OECD (Q)SAR Toolbox

ECOSAR class	Protein binding
Neutral organics	Arylcarboxylate aminolysis Disulfide exchange Disulfide formation Electrophilic substitution of arenesulfinic acids Electrostatic interaction with proteins Michael-type nucleophilic addition

Nitroso protein binding
 Nucleophilic addition to azomethynes
 Nucleophilic addition to carbodiimides
 Nucleophilic addition to dithiane-type azomethynes
 Nucleophilic addition to ketones
 Nucleophilic addition to thiocyanates
 Nucleophilic cycloaddition to diketones
 Nucleophilic heterocycle ring opening
 Nucleophilic substitution of alkyl phosphonates and (thio)phosphates
 Nucleophilic substitution of cyclic dicarbonyl
 Nucleophilic substitution of dithiocarbamic acid esters
 Nucleophilic substitution of dithiocarboxylic acid esters
 Nucleophilic substitution of haloaliphatics
 Nucleophilic substitution of haloaromatics
 Nucleophilic substitution of thiocyanates
 Nucleophilic substitution on halogenated C-atom
 Oxime condensation with proteins
 Protein cyanide adduct formation
 Ring opening at the S-N bond followed by Nucleophilic addition
 Schiff base formation

CONCLUSION

In principle, non-polar narcosis can be modelled simply by employing log P parameter only but it is preferable to include other factors, which affect the toxicological endpoint. One of these factors to be considered is whether a chemical

contains any structural features, causing its mode of action *via* another mechanism. The detailed examination of the reactivity and mechanism of action of such chemicals with respect to the acute aquatic toxicity is important in order to identify and introduce reactive categories of neutral organics.

REFERENCES

1. EU, 2006. Regulation (EC) No 907/2006 of the European Parliament and of the Council. Off. J. Eur. Union, p. 1.
2. Council Regulation (EEC) No. 793/93 of 23 March 1993 on the evaluation and control of the risks of existing substances. Off. J. Eur. Union L 084, p. 1.
3. Verhaar, H.J.M., C.J. van Leeuwen, J.L.M. Hermens, *Chemosphere*, **25** (1992), p. 471.
4. Zvinavashe, E., A.J. Murk, I.M.C.M. Rietjens, *Toxicology Letters*, **184** (2009), p. 67.
5. Meyer, H. H., *Arch. Exp. Pathol. Pharmacol.*, **42** (1899), p. 109.
6. Overton, E., Studien über die Narkose zugleich ein Beitrag zur allgemeinen Pharmakologie, Gustav Fischer, Jena, Germany, 1901.
7. Könemann, H., *Toxicology*, **19** (1981), p.209.
8. Veith, G.D., D.J. Call, and L.T. Brooke, *Can. J. Fish. Aquat. Sci.*, **40** (1983), p. 743.
9. Franks, N.P., and W.R. Lieb, *Environ. Health Perspect.*, **87** (1990), p. 199.
10. van Wezel, A.P., D.A.M. de Vries, T.H.M. Sijm, and A. Opperhuizen, *Ecotoxicol. Environ. Saf.*, **35** (1996), p. 236.
11. Xu, S., and N. Nirmalakhandana, *Water Res.*, **32** (1998), p. 2391.
12. Hermens, J., and P. Leeuwangh, *Ecotoxicol. Environ. Saf.*, **6** (1982), p. 302.
13. Broderius, S., and M. Kahl, *Aquat. Toxicol.*, **6** (1985), p. 307.
14. Deneer, J.W., T.L. Sinnige, W. Seinen, and J.L.M. Hermens, *Aquat. Toxicol.*, **12** (1988), p. 33.
15. Dyer, S.D., C.E. White-Hull, and B.K. Shephard, *Environ. Sci. Technol.*, **34** (2000), p. 2518.
16. Altenburger, R., M. Nendza, and G. Schüürmann, *Environ. Toxicol. Chem.*, **22** (2003), p. 1900.
17. Sharom, F.J., and A. Mellors, *Biochem. Pharmacol.*, **29** (1980), p. 3311.
18. Schultz, T. W., et al., *Chem. Res. Toxicol.*, **18** (2005), p.330.
19. Schultz, T. W., *Toxicol. Methods*, **7** (1997), p.289.
20. US EPA, KOWWIN; software available at <http://www.epa.gov/oppt/exposure/pubs/episuit.htm>
21. Lipnick, R. L., *Sci. Total Environ.*, **109** (1991), p. 131.

22. Ellison, C.M., et al., *SAR QSAR Environ. Res.*, **19** (2008), p.751.
23. Nendza, M, and M. Müller, *SAR QSAR Environ.Res.*, **18** (2007), p.155.
24. EINECS database (European Inventory): <http://dev.infochimps.org/datasets/ex-european-chemicals-bureau-computational-toxicology---ec-inven>
25. OECD Quantitative Structure-Activity Relationships [(Q)SARs] Project: http://www.oecd.org/document/23/0,3343,en_2649_34379_33957015_1_1_1_1,00.html.
26. EPA website: <http://www.epa.gov/oppt/newchems/tools/21ecosar.htm>
27. Schultz, T.W., and M. Tichy, *Bull. Environ. Contam. Tox.*, **51** (1993), p. 681.
28. Roth, S.H., *Fed. Proc.*, **39** (1980), p. 1595.
29. Russom, C.L., et al., *Environmental Toxicology&Chemistry*, **16** (1997), p. 948.
30. Aptula, A. O., and D. W. Roberts, *Chem. Res. Toxicol.*, **19** (2006), p.1097.

СРАВНЕНИЕ НА СЕЛЕКТИВНОСТИТЕ НА АЛИЛНИ ЗАМЕСТИТЕЛНИ РЕАКЦИИ
НА ЦИКЛОДОДЕЦЕН-2-ЕН-1-ИЛ АЦЕТАТ
В ПРИСЪСТВИЕ НА ПАЛАДИЕВ КАТАЛИЗАТОР

Асен Колев*, Енчо Балболов

*Атмосферна Вакуумна Дестилация, БУРГАС, РБ-8104 Бургас, Лукойл Нефтохим

COMPARATIVE EVALUATION OF SOME HOMOGENEOUS PALLADIUM BASED
CATALYSTS FOR THE PREPARATION OF CYCLODODECENE-2-EN-1-YL ETHERS

Asen Kolev*, Encho Balbolov

E-mail: asekov@yahoo.com

ABSTRACT

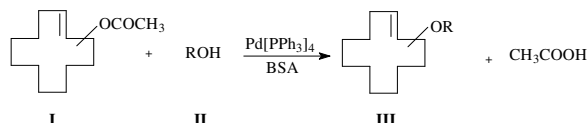
The palladium catalyzed reaction between isomeric cyclododec-2-en-1-yl acetates and primary aliphatic alcohols results in high yields. The selectivity of cyclododec-2-en-1-yl ethers ranged within 72.6.-92.3%. Substitutive alkoxylation of acetoxy cyclododec-2-enes with alcohols was studied at a temperature range of 328K to 358K.

Key words: alkoxylation; acetoxy cyclododec-2-enes

INTRODUCTION

Among numerous compounds used in the perfume industry, methoxy- and ethoxycyclododecanes as well as (2-methoxyethoxy)- and (2-ethoxyethoxy) cyclododecanes occupy an important place. The commonly accepted procedures for preparing these compounds are multi-stage and involve highly toxic, explosive, or expensive materials at some stages [1-4]. On the other hand, allylic monoacetates derived from cyclopolyenes readily exchange their acetate group under the action of some alcohols in the presence of metal-complex catalysts [5-8]. The resultant allylic ethers can be turned into corresponding saturated cyclic compounds by selective hydrogenation of an unsaturated carbon-carbon bond with the oxygen-containing group remaining intact.

The aim of the present work was to evaluate quantitatively the substitution reaction between isomeric cyclododec-2-en-1-yl acetates I and primary aliphatic alcohols II to the cyclododec-2-en-1-yl ethers III in the presence of Pd⁰[PPh₃]₄

R represents: CH₃, C₂H₅, C₂H₄OCH₃ or C₂H₄OC₂H₅

EXPERIMENTAL

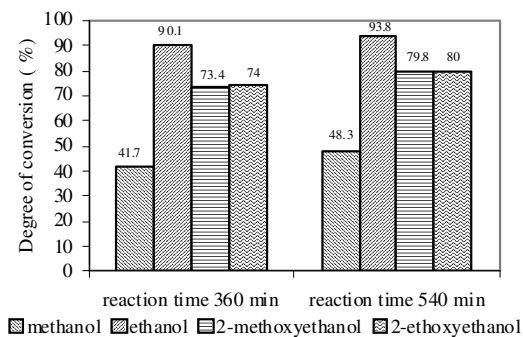
Cyclododec-2-en-1-yl acetate (>97 % purity by GC) and Pd⁰[PPh₃]₄ were prepared by the methods described in [10] and [11], respectively; tetrahydropyran, methanol, ethanol, 2-methoxyethanol and 2-ethoxyethanol were purchased from a commercial source (Merck). The experiments were carried out in a 25 ml thermostated three-necked glass reactor fitted with a thermometer and magnetic spinbar under argon atmosphere. Pd⁰[PPh₃]₄ (0.1-0.3mmol), cyclododec-2-en-1-yl acetate (3.0-9.0mmol) and BSA (N,O-bis(trimethylsilyl) acetamide) (6.0-18.0 mmol) were dissolved in 4.0-6.0 ml of tetrahydropyran. As the well-stirred mixture was heated to the reaction temperature (328-358 K), aliphatic alcohol (6.0-18.0 mmol) was added. Aliquots of 0.5 ml were removed at fixed time intervals. Unreacted starting reagent and reaction products were separated from the solvent and the catalyst by rectification in vacuum.

The IR spectra were measured on a Specord M-80 spectrometer (400-4000 cm⁻¹) for thin films. Gas chromatography-mass spectrometry was performed on a Hewlett-Packard 5890II, 5970B instrument, column 25000×0.2mm, stationary phase 95 % methylsilicone and 5 % methylphenylsilicone, carrier gas helium. The reaction progress was monitored and the purity of the products was checked by GLC on a

Perkin-Elmer Sigma-2000 chromatograph with a flame-ionization detector, carrier gas nitrogen, flow rate 1 ml/min, column 50000×0.32mm, stationary phase Carbowax 20M, oven temperature 180°C, injector temperature 250°C. Column chromatography was performed on Kieselgel 100 (Fluka AG), eluents hexane, dichloromethane, and methanol.

RESULTS AND DISCUSSION

The yield of starting isomers of cyclododec-2-en-1-yl acetate (I) (three in number) after purification was 83.6 %. In the initial experiments, methanol was used as a component containing active hydrogen. According to the published data [12] and our own results, the substitutive alkoxylation of acetoxy cyclododec-2-enes already occurs at 328 K. The experiments at 328 K to 358 K showed increased conversion with increasing reaction temperature. It is necessary to keep the degree of conversion at an optimum level, which depends on the overall economic efficiency of the process. It is for this reason that the experimental series were carried out at a reaction temperature of 348K using aliphatic alcohols: BSA: Pd⁰[PPh₃]₄ at molar ratio 2: 2: 0.033 to cyclododec-2-en-1-yl acetates. At a reaction time of 9 hr, the conversion of the substrate was ca. 50 % (Fig. 2).

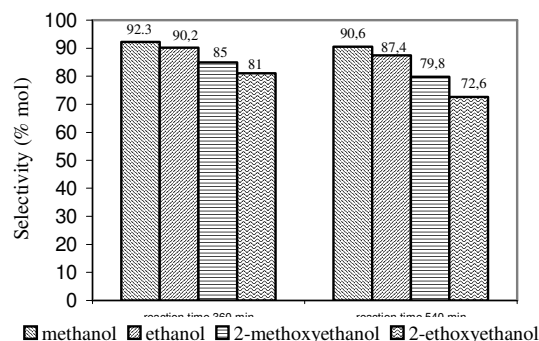
Fig. 2. Dependence of conversion on the reaction time

Reactions temperature 348 K; Pd⁰[PPh₃]₄; 0.2 mmol; tetrahydropyran, 5ml; acetates, 6.0 mmol; alcohol, 12.0 mmol; BSA, 12.0 mmol

The selectivity of formation of isomeric methoxycyclododec-2-ene at 348 K increased to 92.3 % (Fig. 3, run no. 1).

At a longer reaction time at 358K, the amount of cyclododecene is increased by the decomposition of cyclododec-2-en-1-yl acetates.

Further substitution reactions of allylic acetates (I) were carried out in the presence of ethanol, 2-methoxyethanol and 2-ethoxyethanol. The suggestion that these reactions will proceed easier because of the higher acidity of these substrates has gained evidence (Fig.2 and Fig.3).

Fig. 3. Dependence of selectivity on the reaction time.

Pd⁰[PPh₃]₄, 0.2 mmol; tetrahydropyran 5 ml; acetates, 6.0 mmol; alcohol, 12.0 mmol; BSA, 12.0 mmol

With ethanol, the high conversion (90.1 %) and selectivity (90.2 %) in target product were achieved in less that 6 hr after the reaction onset (Fig. 2 and Fig. 3, run no. 2). In the reaction with 2-methoxyethanol at 6 hr, high conversion (73.4 %) and selectivity in isomeric (2-methoxyethoxy) cyclododec-2-ene (85%) (Fig.2 and Fig. 3, run no. 3) were achieved. Similar results were obtained with 2-ethoxyethanol. An increase in the reaction time does not further affect the conversion. Moreover, the selectivity in ether drops because of the occurrence of condensation processes leading to formation of higher molecular products take place.

CONCLUSIONS

The substitutive alkoxylation of isomeric cyclododec-2-en-1-yl acetates with primary ali-

phatic alcohols in the presence of Pd⁰[PPh₃]₄ is selective at high substrate conversions.

The best results were found at the reaction temperature 348K using aliphatic alcohols: BSA: Pd⁰[PPh₃]₄ at molar ratio 2: 2: 0.033 to cyclododec-2-en-1-yl acetates and at the reaction time 6 hr.

REFERENCES

1. DE Patent 2 152 016, *Chem. Abstr.*, 1972, vol. 77, 47952s.
2. DE Patent 2 928 348, *Chem. Abstr.*, 1981, vol. 95, 6637w.
3. EU Patent 95 611 A1, *Chem. Abstr.*, 1984, vol. 100, 191436n.
4. RF Patent 979 321, *Ref. Zh. Khim.*, 1983, 20H117.
5. Tsuji, J., *Palladium Reagents and Catalysts*, John Wiley & Sons Ltd, Chichester, 1998, p.560.
6. Sigismund, S., D. Sinou, *J. Mol. Catal.*, **116** (1997), p. 289.
7. Dawson, G., J. Williams, *Tetrahedron: Asymmetry*, **6** (1995), p. 2535.
8. Allen, J., St. Coote, G. Dawson, Ch. Frost, Ch. Martin, J. Williams, *J. Chem. Soc. Perkin Trans.*, **1** (1994), p. 2065.
9. Schmid, R., V. N. Sapunov, *Non-Formal Kinetics*, Verlag Chemie, Basel, 1982.
10. Kolev, As., M. Skumov, E. Balbolov, *React. Kinet. Catal. Lett.*, **78** (2003), p. 325.
11. Coulson, D., *Inorganic syntheses*, **XIII** (1972), p. 121.
12. Takahashi, K., A. Miyake, Go Hata, *Bul. Chem. Soc. Jap.*, **45** (1972), p. 230.

МИКРОСКОПСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА ПОЛИКАПРОЛАКТАМ

Антон Паличев, Валентин Велев, Тони Ангелов, Станка Узова, Антон Попов

MICROSCOPICAL INVESTIGATIONS OF POLYCAPROLACTAM

Anton Palichev, Valentin Velev, Toni Angelov, Stanka Uzova, Anton Popov
E-mail: apalichev@abv.bg

ABSTRACT

The disproportionate dependence of the polycaprolactam morphology from the degree of its orientation withdrawal was investigated. A mechanism of structural reorganization for interpretation of the observed morphological changes was proposed.

Key words: polycaprolactam, thin films, orientation drawing, morphology, microscopy, SALS.

ВЪВЕДЕНИЕ

Поликапролактама (ПКЛ) е от най-интересните, произвеждани и използвани гъвкаво-верижни полимери. Той съдържа в основната си верига амидната група – NH – CO –, явяваща се аналог на пептидната в биополимерите, като по този начин може, в определен смисъл, да се нарече моделен за този тип полимери и своеобразна връзка между синтетичните полимери и живата природа. Независимо от физиологичната му, по тази причина, съвместимост с живите организми и човека, измежду обуславящите широкото му приложение изключително разнообразни свойства, обаче, най-сериозно внимание заслужават влакнообразуващите. Те изцяло определят структурата, свойствата в ориентирано състояние и приложението на огромната част от произвеждания полимер и зависят в голяма степен от способността на амидната група да образува водородни връзки (Н-връзки) между съседните макромолекулни сегменти. В зависимост от комплексното влияние на симултантно приложените термомеханични полета при ориентацияното изтегляне, динамично изменящото се равновесие на разрушение, рекомбинация и новообразуващи се Н-връзки определя структурното преустройство и връзката между изходната изотропна структура и структурата в ориентирано състояние. Посредством фиксирането на всяко моментно преходно състояние в хода на структурното преустройство Н-връзките определят както

нестабилните, така и стабилните структури на ПКЛ, както в изотропно, така и в ориентирано състояние, както в аморфната, така и в кристалната фаза, както на фината кристална структура (кристалографията и съвършенството на кристалната фаза), така и на надмолекулярната организация (морфологията).

Изучаването на структурната реорганизация на всички нива в зависимост от условията на изтегляне и най-вече на несъответствието, нееднозначността и липсата на пропорционалност между изменението в геометрията на морфологичната картина и степента на изтегляне би позволило да се получи ценна информация за механизма на структурното преустройство, за структурата в ориентирано състояние и свързаните с нея свойства на материала. Микроскопският експеримент е незаменим за тази цел. Затова целта на настоящия експеримент е термомеханичното, микроскопско и дифракционно изучаване на структурното преустройство в тънки фолии на поликапролактама в процес на степенно високотемпературно ориентациянно изтегляне с градиентно нагряване на обектите, както и степенно и поетапно фиксиране на получаваните междинни структури. И, преди всичко, изясняване на някои наблюдавани аномални ефекти и алогично поведение в изменение на кристалографията и морфологията на полимера при изтегляне. Например, несъответствието между линейната деформация на изтегляните обекти и микродеформацията в морфологията.

ЕКСПЕРИМЕНТ

Използван е два вида ПКЛ: ПКЛ-1 – смола след леене и гранулиране (динамичен вискозитет $\eta_{\text{отн.1\%H}_2\text{SO}_4}=2,33$; съдържание на нискомолекулни в-ва н.м.с._{mass.%}=1,0; влагосъдържание $W_{\text{mass.\%}}=0,1$) и ПКЛ-2 – екстрахиран от ниско молекулни съединения (динамичен вискозитет $\eta_{\text{отн.1\%H}_2\text{SO}_4}=2,60$; н.м.с._{mass.%}=0,1; влагосъдържание $W_{\text{mass.\%}}=0,01$). Формувани са тънки фолиа с дебелина 80 – 120 мкм чрез пресоване 2 мин при температури 215, 225 и 235°C с 1 мин предпресовка при температури съответно с 5 – 20°C по-ниски.

С помощта на Tiratest 2200, Германия, са снемани деформационно-якостните криви на образци с размери 20×1×0,1мм при T=25°C и скорост на изтегляне V=100мм/мин. Образците са препарирани с помощта на специално конструирано за бездефектно рязане устройство, като краищата и повърхностите им са контролирани с микроскоп. Минимално възможните за удобна работа размери са съобразени с влиянието на мащабния фактор при отчитане на неизбежните статистически обемни микродефекти и хетерогенности.

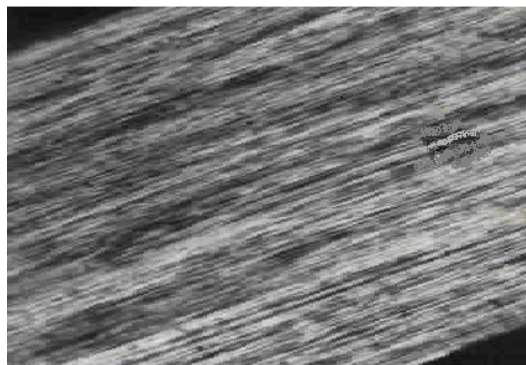
Светлинно-микроскопските изследвания са проведени с помощта на поляризационен микроскоп Amplival Pol, Karl Zeiss - Jena, Германия в режим на светло и тъмно поле.

Електронно-микроскопските изследвания са проведени на SEM TESLA BS 340, Бърно, Чехия, с алуминиева метализация на свободно кристализирала и отгрята повърхност на тънките фолиа от ПКЛ в диапазон от увеличения 2000 – 50000 пъти.

Рентгеноструктурните изследвания са проведени на универсален рентгенов дифрактометър URD – 6 Siemens, Германия, в режим на дифрактометричен запис със скорост на сканиране $1^\circ 2\theta \text{ мин}^{-1}$ в интервала 4 – 80° 2θ при използване на β – филтрувано с Ni – филтър $\text{Cu}_{K\alpha}$ - лъчение.

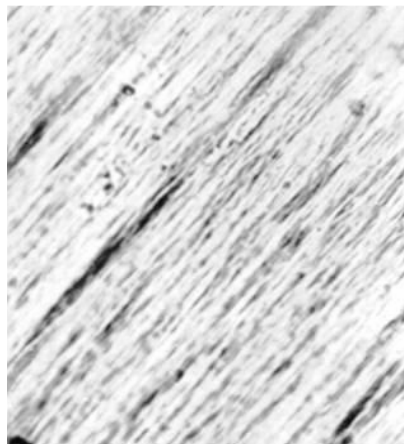
РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Приложени са различни схеми на високо-температурно степенно едноосно ориентационно изтегляне с градиентно нагряване на обектите [1-3]. Получени са степени на изтегляне на изследваните образци до около $\lambda \sim 7,5$ пъти, докато максималните получавани степени на изтегляне досега са, обикновено, в интервала около 4,5 ÷ 5,5 пъти.

Фиг. 1. Поляризационна СМикрофотогр. на 5-кратно изтеглено тънко фолио от ПКЛ, 100[×].

Възниква въпросът за ефективността на процесите на ориентационно изтегляне. Дали по-високите степени на изтегляне са следствие на по-оптимално протичане на процесите на структурна реорганизация, свързани с ориентационно заздравяване на материала, или се дължат на пластична деформация вследствие приплъзване на фибрилите една спрямо друга след разрушаване на съответните междуфибрилни сегменти-връзки.

Фиг. 2. Фазово-контрастна СМикрофотогр. на 4-кратно изтеглено тънко фолио от ПКЛ, 125[×].

На този въпрос може да се отговори еднозначно ако се знае със сигурност каква част от реализираната едноосна деформация при изтеглянето има ентропиен характер и се дължи на изпъване и успоредно подреждане на верижните сегменти, вследствие изменение на конформационното състояние към обогатяване с (– T – T – T –) конформери.

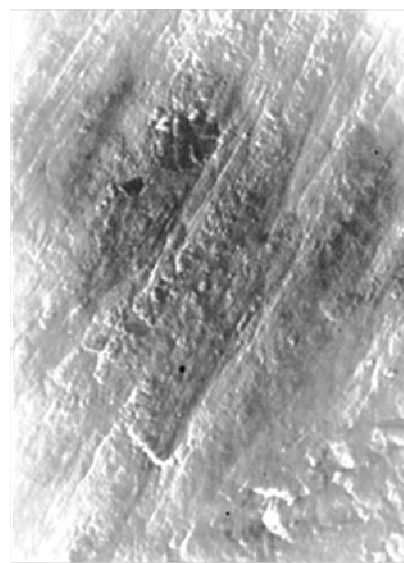
Фиг. 3. ТЕМикрофотография от 5,5-кратно изтеглено тънко фолио от ПКЛ, 1000^x.

Фиг. 5. ТЕМикрофотограф. от 5-кратно изтеглено тънко фолио от ПКЛ, 1250^x.

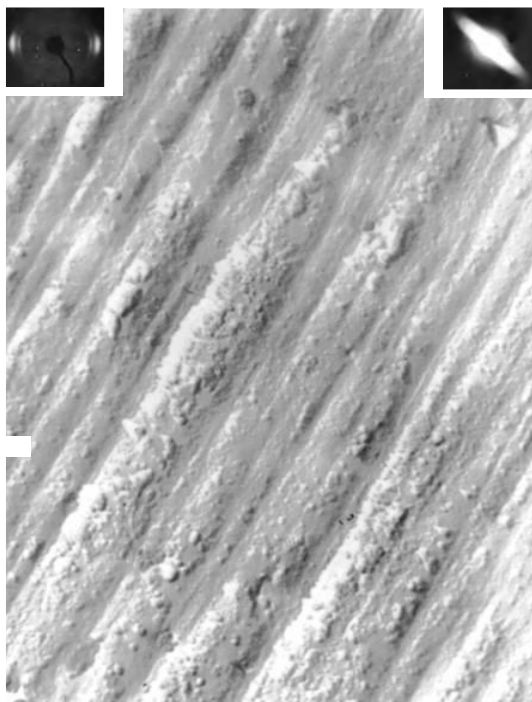
Фиг. 4. ТЕМикрофотогр. от 5-кратно изтеглено тънко фолио от ПКЛ, 1250^x.

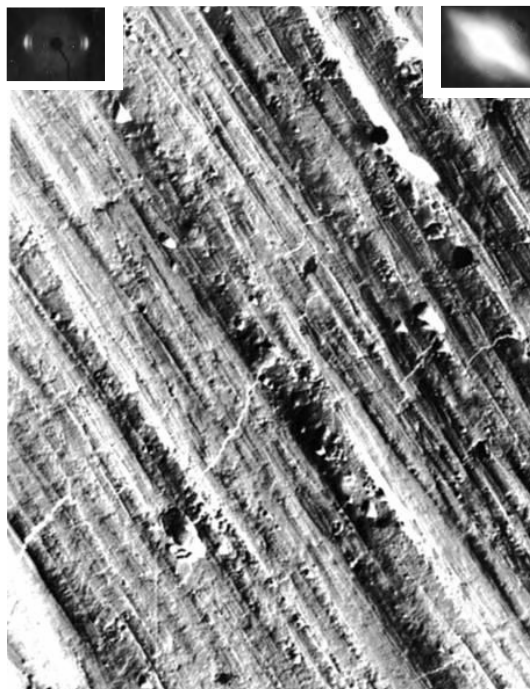
Фиг. 6. ТЕМикрофотогр. От 4,5-кратно изтеглено тънко фолио от ПКЛ, 10000^x.

Освен с различни видове спектроскопски изследвания на изменящите се конформационни набори, изменението на несдвоените електрони при радикализиране вследствие съпътстващите изтеглянето алтернативни разрушителни процеси и т. н., на този въпрос може да се отговори индиректно чрез много прост, удобен и нагледен метод - микроскопският. Идеята се базира на предположението, че същинската ориентираща деформация

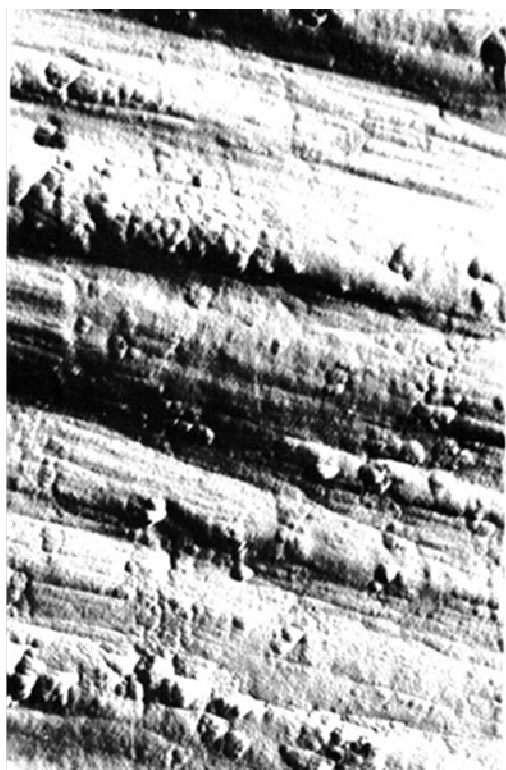
предизвиква кардинални морфологични изменения в обектите, докато лесното разрушение на сегментите-връзки между морфологичните елементи позволява безпрепятственото им преместване едни спрямо други без достатъчното им натоварване и различни степени на деформация, предизвикващи и рекристализационни процеси.

Фиг. 7. ТЕМикрофотогр. от 4,5-кратно изтеглена тънка фолия от ПКЛ, 8000 $\times$.

Фиг. 9. ТЕМикрофотогр. от 6,5-кратно изтеглена тънка фолия от ПКЛ, 31,500 $\times$.

Фиг. 8. ТЕМикрофотогр. от 6,5-кратно изтеглено тънко фолио от ПКЛ, 20000 $\times$.

Фиг. 10. ТЕМикрофотогр. от 6,5-кратно изтеглена тънка фолия от ПКЛ, 50000 $\times$.

Провеждането на подходящ експеримент не представлява особена трудност. За правилната интерпретация и анализ на резултатите, обаче, е необходимо предлагането на съответен, близък до реалния, модел на структурната реорганизация при изтеглянето

На този етап от изследването е необходимо и достатъчно качествено обяснение на наблюдаваните феномени. Такъв модел на механизма на структурно преустройство при ориентационното високотемпературно ориентационно изтегляне може да бъде следният. При малките степени на натоварване морфологичните елементи сферолити, ламели и др. се разместват леко, вследствие конформационната реакция на сегментите-връзки в междueleментните аморфни области. При увеличаване на натоварването или в следващите моменти на изтегляне може да започне деформация и разпадане на сложните морфологични елементи. При това е нужно да се разгледат процесите протичащи в междукристалитните аморфни области, явяващи се слабото носещо натоварването място и, по такъв начин, носещо в себе си програмата за структурна реорганизация в достатъчно напрегнати механични полета.

Преди всичко е необходимо да се уточни фактът, че съществуват различни видове аморфни области, с различна структура и роля в развитието на деформационния процес. Като се започне от протяжните обемни дефекти в кристалната фаза между блоковете на мозайката и се стигне до обширните аморфни области на дълбоко закалените обекти или между групите морфологични елементи при силно хетерогенни неизотемично кристализирани материали. Между тях се намират и могат да бъдат споменати такива типове аморфни области като междукристалитните (междуламелни, в лъчите на сферолитите или микрофибрилите в ориентирано състояние), междумикрофибрилните и междуфибрилните и др.. Могат да бъдат споменати, поради важността им в настоящето обсъждане, и междулъчевите в сферолитите и междусферолитните и т. н.

Основна особеност в развитие на деформацията в междукристалитните аморфни области, която е важно да отбележим е, че с постепенното натоварване на обектите при изтегляне с постоянна скорост, както и при гравитационното им натоварване с постоянно натоварване, се разрушават последователно претоварените носещи междукристалитни

сегменти-връзки (най-късите и опънати), като дават възможност за изпъване на следващата фракция връзки по дължина. По този начин става възможно „обогатяването” на носещите натоварването фракции от носещите натоварването междукристалитни сегменти-връзки, определящи както междинните, така и крайната предразрушителна деформация на ориентирани обекти. Подобно качествено описание на евентуален механизъм за развитие на различните видове деформации при ориентационното изтегляне на поликапролактама позволи достатъчно точното описание и анализ на реалните данни от обширния експеримент, понеже бе резултат от анализа на многобройни подобни експерименти.

С помощта на представите, определени след приемането на подобен механизъм, е логично да си представим приблизителна пропорционалност между общата деформация на обектите на началните етапи от изтеглянето и деформацията на морфологичните елементи от изходната изотропна структура. Най-разнородни, нееднозначни и интересни са деформационните ефекти в интервала на средните степени на изтегляне и деформация. Там протичат основните разрушителни деформационни процеси, придрушени с рекристализационни процеси. Това е областта около шийкообразуването, характерна с кардинално изменение на морфологичната картина. Особено интересна и информативна е близката след шийкообразуване деформационна област на ориентационното изтегляне, характерна със забележими изменения в габаритите на макро- и микрофибрилите (фиг. 3-7). Интересни и информативни в това отношение са и по-късната и предразрушителна деформационна област на изтеглянето (фиг. 8), характерни с липсата забележими ефекти в този смисъл. Именно с това са информативни, че доказват отсъствието, практически, на друг тип деформация освен пластическа, вследствие приплъзването на крайно изтеглените и уплътнени фибрили (фиг. 9). На фиг. 10, поради голямото електронно-микроскопско увеличение, се наблюдават и микрокристалитните „бусинки” по притежението на микрофибрилите, илюстриращи приблизително еднакъв размер, характерен за крайните степени на изтегляне на обектите.

Тези еднакви размери определят и неизменните диаметри на микро- и макрофибрилите далеч от предразрушителните степени на изтегляне. Следват пластичните деформации

с разрушение на междуфибрилните молекули-връзки. Ако подобен механизъм на деформация се наблюдава на ранните етапи на изтегляне – то е неефективно. Анализирайки съотношението дължина/диаметър на фибрилите или, директно, съотношението (удължение на обекта/диаметър на фибрилите), може лесно да се направи извод за ефективността на ориентационното изтегляне. Т.е. анализира се изменението на диаметъра на фибрилите със степента на изтегляне.

В таблица 1 са представени резултати за функцията „ефективност на изтегляне” $E=(\Delta D/\lambda)100\%$. Тя може да има и такъв вид $E=\lambda+L/d$, т.е. $E=(L-1)/1+L/d$ (λ -степен, кратност на изтегляне; l -изходна дължина на обекта или елемента при степен на изтегляне 1 ; L -текуща дължина при изтеглянето; d -изходен, а D -моментен диаметър на фибрилите) в зависимост от изходната структура, начина и условията на изтегляне. Особено важни са температурата и скоростта на изтегляне, но от голямо значение са и начина на изтегляне, ориентиращите напрежения за различните способности на натоварване, кинематиката, и кинетиката на експеримента и т. н.

Ефективността на ориентационното изтегляне, определяно микроскопски, може да се определя по много, различаващи се по физическата си същност, критерии. Например, $E=(\Delta D/\lambda)100\%$; $E=d/D$; $E=1/D$; $E=1/LD$; $E=1/\lambda D$ и т.н. и т.н., всякакви зависимости изразяващи, обаче, една и съща идея. Градиента на тенденцията към максимално уплътняване на опаковката на верижните сегменти в макро- и микрофибрили, отчитано по измененията в техните габарити и геометрия на опаковка в обема на полимера.

Таблица 1. Оценка на ефективността ($E = (\Delta D/\lambda)100\%$) в различни деформационни интервали на степенното високотемпературно едноосно ориентационно изтегляне за различни изходни структури на ПКЛ.

№	$\lambda \approx 4,5$	$\lambda \approx 5$	$\lambda \approx 5,5$	$\lambda \approx 6$	$\lambda \approx 6,5$	$\lambda \approx 7$	$\lambda \approx 7,5$
1	3,8	2,8	1,1	0,4	0,3	0,25	-
2	3,9	3,1	1,9	0,3	0,27	0,21	0,19
3	3,2	2,9	1,4	0,7	0,3	0,22	0,17
4	2,2	1,6	1,3	0,8	0,29	0,23	-

5 2,5 1,1 1,0 0,7 0,29 - -

Легенда: 1-изотермично кристализирани при 200° С фолия; 2-неизотермично кристализирани при 20°С на в-х; 3-закалени във вода при 0°С; 4-закалени в ацетон при -93°С; 5-дълбоко закалени при -196°С в течен азот.

Анализът на резултатите от таблицата показва, че четиристепенното (при 120° С, 140° С, 160° С и 180° С) многоетапно ориентационно изтегляне е по благодатно, създава повече възможности, за по-слабо кристализиралите и по-мекото закалените обекти. Това означава, че се реализират поетапно по-деформируеми (хомогенни, с хомогенно фракционно разпределение на молекулите-връзки в аморфните области) обекти.

В заключение следва да се отбележи, че микроскопските методики позволяват да се оценява ефективността на ориентационното заздравяващо изтегляне при гъвкавоверижните полимери, в частност, при поликапролактама. На този начален етап от апробацията на методиките не са избегнати напълно редица нееднозначности, но оптимизирането на възможността за съвместната оценка на структурната реорганизация с помощта на визуализиращи и дифракционни методики предполага възможността за решаване на подобни проблеми.

Благодарности

Колективът благодари на Фонд Научни изследвания към Министерството на образованието младежта и науката и Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, за финансовата поддръжка по проекти DO-02-61/2008 и НИХ – 244.

ЛИТЕРАТУРА

1. Журков, С. Н., В. И. Ветегрень, В. Е. Корсуков, И. И. Новак, ФТТ, 1969, II, с. 2090.
2. Журков, С. Н., А. В. Савицкий, Б. Я. Левин, Докл. АН СССР, 1969, т. 186, № 1, с. 132 – 135.
3. Савицкий, А. В., М. П. Носов, Химические волокна, 1972, № 2, с 3 – 6.

ТЕРМИЧНИ СВОЙСТВА НА БИНЕРНИ СМЕСИ ОТ ПОЛИЕТИЛЕНОКСИД И КАРБАМИД

Станка Узова, Валентин Велев, Тони Ангелов, Антон Попов

THERMAL PROPERTIES OF BINARY MIXTURES OF POLYETHYLENE OXIDE AND UREA

Stanka Uzova, Valentin Velev, Toni Angelov, Anton Popov
E-mail: suzova@abv.bg

ABSTRACT

Binary mixtures of polyethylene oxide and urea in a wide temperature range and concentration were examined. Their thermo-oxidative destruction was studied using differential thermal and thermogravimetric methods. The stabilizing role of the urea was established.

Key words: poly(ethylene oxide), urea, binary mixtures, thermal properties, DTA, TG.

ВЪВЕДЕНИЕ

Особено актуалния проблем за получаването и използването на различни смеси на полиетиленоксида с нискомолекулни вещества, в това число и карбамида, е перманентно интересен последните тридесет години. Проблемът е интересен с това, че етерният водороден атом от веригата, склонен към образуването на различни типове водородни и комплексни връзки с различните компоненти, обуславя възможността за образуването на различни молекулни комплекси с ценни за практиката свойства. Самите процеси на изследване възможността за получаването на различни използвани смеси на полиетилен-оксида и карбамида, както и за реализиране-то на молекулни комплекси при определени условия, обаче, е необходимо да се провеждат в широк диапазон от условия и голям температурен интервал. Като се има предвид ниската температурна устойчивост на полиетиленоксида и голямата му склонност към термоокислителна деструкция, става ясно, че подобни изследвания трябва да бъдат предварително обезпечени с пълното изследване на термичните характеристики на компонентите и смесите, както и познания за термичното им поведение в максималния възможен температурен интервал. Поради

протичането на термоокислителна деструкция на полиетиленоксида със забележима скорост още при много ниски температури е необходимо изучаване на топлофизичните и термични характеристики на компонентите и техните смеси още от нормална температура до пълно разлагане на обектите 20 – 600⁰С. Важни цели са установяване възможности за подобряване на термичната стабилност на полимера, както и подходящи условия за формиране полимерни комплекси.

ЕКСПЕРИМЕНТ

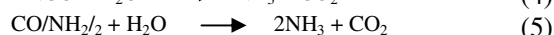
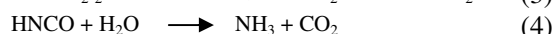
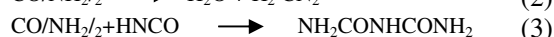
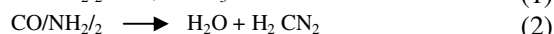
ДТА, ТГ и ДТГ изследванията са проведени на дериватограф OD - 102 на фирмата “МОН”, Будапеща, Унгария. Изследванията са провеждани в статична среда на въздух със скорост на нагряване 6⁰С/мин. и количество на пробата 50 – 60 мг.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

При направения литературен обзор [1-14] по изследване на термичните свойства на бинарни смеси на свръхвисокомолекулен полиетилен (ПОЕ) и карбамид беше констатирано, че високата склонност на ПОЕ към термоокислителна деструкция може да бъде редуцирана в присъствие на различни неорганични и органични съединения. Не са извест-

ни резултати относно термичната деструкция на смеси на високомолекулен ПОЕ и карбамид. Във връзка с това бяха проследени термичните отнасяния и главно термоокислителната деструкция на бинарни смеси на високомолекулен ПОЕ и карбамид в широк температурен интервал при динамичен режим на нагряване. Термичните отнасяния на изходните продукти и на получените от тях бинарни смеси бяха изследвани по методите на ДТА, ТГ и ДТГ. Чрез графично интегриране са определени площите на сумарните екзотермични ефекти на окислителната деструкция $/S_{\text{екзо}}/$, регистрирани от ДТА криви при еднакви условия на експеримента.

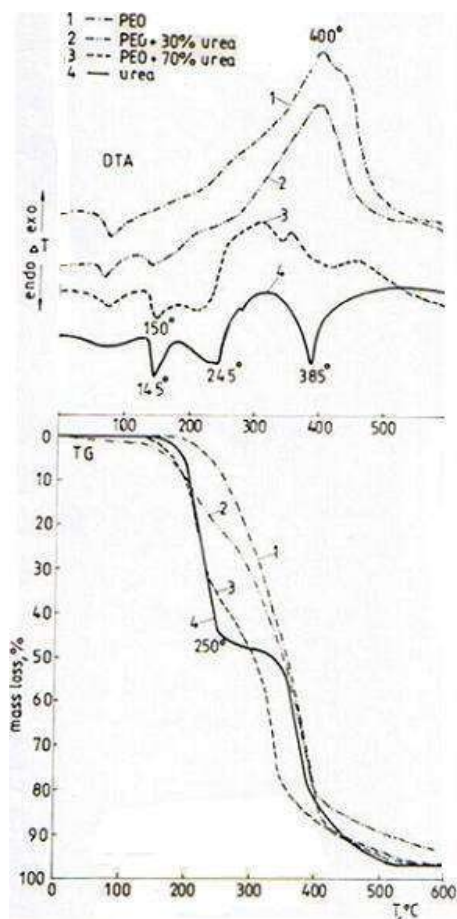
Термичната деструкция на карбамида има сложен механизъм и може да протече по различни пътища в зависимост от условията – температура, скорост на нагряване, маса на пробата, дебелина на слоя, скорост на отвеждане на газовете от деструкцията [13, 14]. Карбамид, оставен при температури с 15°C по-ниски или по-високи от температурата му на топене в продължение на 20-40 часа се разлага с образуване на цианурова киселина, биурет или триурет с отделяне на амоняк в газовата фаза /реакции 1, 3, 4/, [14]. С ИЧ спектроскопия е установено [14], че газовата фаза над разтопен карбамид при 140°C се състои от цианова киселина, амоняк и CO₂. При наличие на влага в системата се извършват реакции (4) и (5).

По данни на масспектрометрията газовата фаза на разложението при ниска температура карбамид се състои основно от NH₃, неголямо количество вода /пара/ и CO₂. Наличието в газовата фаза на вода /пара/ се обяснява с разлагането на карбамид по реакция 2. Известно е, че реакция, протичаща с образуването на вода, има по-малка скорост в сравнение с реакцията на разлагането на карбамид /реакция 1/. Образуването на незначително количество CO₂ може да се обясни с процеси на хидролиза на карбамид по реакция (5). Известно е, че при бързо нагряване на карбамид /без задръжки, както е в нашите условия/ деструкцията на карбамида протича преимуществено по реакции, неведещи до образуването

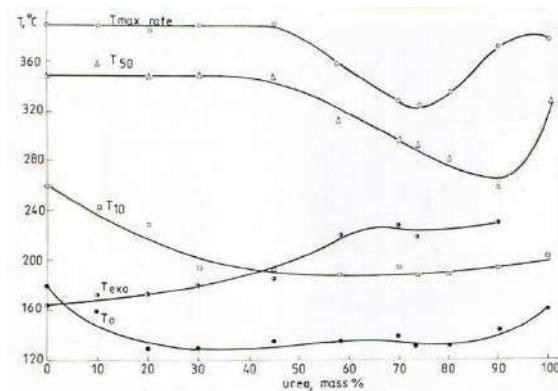
на биурет. В присъствието на влага също се възпрепятства образуването на биурет.

От термичните криви на карбамид /фиг.1, ТГ кр. 4/ може да се пресметне, че газообразните продукти, отделени от пробата до 250°C, са около 46% от началната маса на пробата т.е. много повече, ако примерно деструкцията протичаше до образуването на биурет по реакции (1) и (3). В последния случай би се отделил само амоняк, който съставлява около 28.3% от началната маса на пробата. Следователно, тук намират място и някои от останалите разпадни реакции. При тези условия карбамида се разпада с преимуществено поглъщане на топлина. Температурата му на топене се регистрира при 145°C. Етапите на разпадане са няколко, но като основни се очертават двата етапа с екстремуми на ендотермичните пикове при около 245 и 385°C.

Фиг. 1. ДТА и ТГ криви на ПОЕ - кр.1, карбамид - кр. 4 и техни смеси - кр. 2, 3.

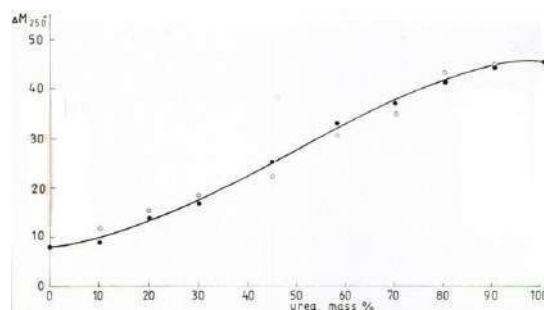
Деструкцията на чистия ПОЕ при същите условия /фиг. 1, кр. 1/ протича подчертано екзотермично поради окислителния ѝ характер в целия температурен интервал от 150 до 500°С. Интензивната масова загуба започва при 180°С и завършва при около 410°С.

Фиг. 2. Зависимост на някои термични характеристики на механичните смеси на ПОЕ и карбамид от съдържанието на карбамид.

Термичните характеристики на смеси от ПОЕ и карбамид, снети от съответните им термични криви, отразяват горните особености в разпадните реакции на компонентите. От фиг. 2 се вижда, че с нарастване съдържанието на карбамид до около 30 мас.% характеристикните температури за начало на деструкцията / T_0 / и за 10 % деструкция / T_{10} / се понижават в сравнение с чистите компоненти. Това твърдение не се отнася за периодите на по-дълбока деструкция. Направени са пресмятания на масовите загуби до 250°С, температура, отговаряща на края на оформящото се стъпало върху ТГ-кривите както на чистия карбамид, така и на смесите му с ПОЕ. За този интервал е намерено, че общите масови загуби за смесите са почти адитивни на пресметнатите загуби въз основа на самостоятелните масови загуби на отделните компоненти, съдържащи се във всяка смес /фиг. 3/. Получената линейна зависимост между масовите загуби при 250°С и съдържанието на карбамид в смесите е използвана от нас за определяне на съдържанието на карбамид в смесите, получени по втория начин, което не е известно. Получените по този начин резултати за съдържанието на карбамид са съпоставени с данните на база елементарен анализ /Табл. 1, 2/ за съответните смеси, като при

някои от пробите данните почти се покриват. За механичните смеси разликата в експериментално определените от ТГ криви и изчислените адитивни масови загуби се колебаят между $\pm 3\%$. Методиката би могла, разбира се, да се прецизира по отношение на разделянето на стъпалото от ТГ крива, количеството проба и т.н., за да се намали грешката от случаен и систематичен характер.

Фиг. 3. Зависимост на масовите загуби при 250°С от съдържанието на карбамид:

- ΔM_{250} – експериментални масови загуби
- ΔM_{250} – изчислени адитивни масови загуби.

Както беше отбелязано по-горе съгласно фиг. 2, началните температури на масова загуба / T_{10} и T_{50} / се изменят нелинейно, като от 0 до 30% съдържание на карбамид в механичните смеси те непрекъснато намаляват с около 45°С, от 30 до около 80% съдържание на карбамид се запазват постоянни, след което между 80 и 100% съдържание на карбамид те отново се повишават с 30°С при температурата на 10% разпадане на чистия карбамид. По всяка вероятност на тези нискотемпературни етапи от разпадането на смесите известна роля ще играят и хидролетичните реакции на разпадане на ПОЕ и карбамида. Възможно е водните пари, отделени от деструкцията на единия компонент, да оказват влияние на втория, като това влияние да се отразява до определено съотношение на компонентите, както и в зависимост от това, чий дял в масовите загуби в този температурен интервал е определящ. В началните етапи от деструкцията, както се вижда от дериваграмите на изходните компоненти, е определяща деструкцията на карбамида.

Температурите на по-дълбоките стадии от деструкцията на смесите T_{50} и $T_{\text{макс.скор.}}$, както се вижда от фиг. 2, запазват стойностите си непроменени от 0 до 50% съдържание на карбамид, след което непрекъснато намаляват до около 70-80% съдържание на карбамид и отново постепенно достигат стойностите на чистия карбамид. Получената зависимост е нагледна илюстрация на твърдението, основано на различни опитни данни, че тези две температурни характеристики на полимерните системи са относително постоянни и по-трудно се поддават на странични влияния и са характеристики именно на химическата при-

рода на даден обект. Всяко тяхно изменение може да бъде указание за съществено изменение в химическия състав на системата, в случая това изменение може да бъде образуването на молекулния комплекс на ПОЕ и карбамид, чийто състав отговаря точно на 73.2% съдържание на карбамид т.е. в минимума на $T_{\text{макс.скор.на дест.}}$. В случая хидролитичните разпадни реакции могат да се пренебрегнат, тъй като те обикновено са характерни за началните етапи от разпадането когато се отделя влага от ПОЕ и карбамида /реак. 2/.

Таблица 1. Съдържание на карбамид и температури на топене на смеси на ПЕО и карбамид. I. Механични смеси.

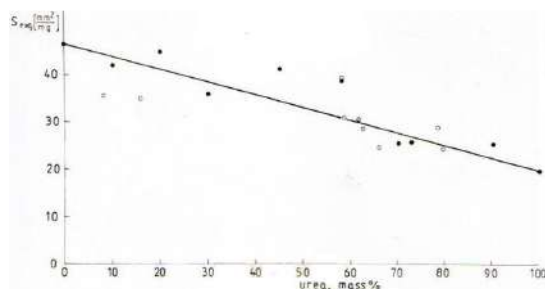
№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	0	10	20	30	45	58	70	73.2	80	90	100
2	80	70	65	70	70	75	75	65	65	70	-
3	-	-	130	145	135	135	-	130	135	140	145
4	-	-	-	-	150	150	150	140	140	-	-

Легенда: № 1- Съдържание на карбамид, мас.%; №2-Температура на топене на ПОЕ, °С; №3-Температура на топене на карбамид, °С; №4- Температура на топене на МК, °С.

Таблица 2. Съдържание на карбамид и температури на топене на смеси на ПЕО и карбамид. II. Смесии на ПЕО и карбамид, получени от разтвори.

№	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	1.0	8.1	15.8	57.8	58.7	61.7	62.5	68.0	70.9	76.5
2	2.0	10.0	18.0	50.5	57.5	61.5	72.5	77.0	0	77.5
3	75	70	75	65	65	65	-	-	-	-
4	-	-	-	145	-	-	-	-	-	-
5	-	-	-	160	150	150	155	160	155	165

Легенда: № 1- Съдържание на карбамид, елем. анал. мас.%; № 2 - Съдържание на карбамид, терм. анал. мас.%; № 3 - Температура на топене на ПОЕ, °С; № 4 - Температура на топене на карбамид, °С; № 5 - Температура на топене на МК, °С.

Фиг. 4. Зависимост на сумарното топлоотделяне отнесено за единица масова загуба от съдържанието на карбамид:

- - за механични смеси на ПОЕ и карбамид

○ – за смеси получени като нерзтворима фракция /из разтвор/.

Зависимостта на сумарното топлоотделяне в смесите при нагряване, отнесено към единица масова загуба от съдържанието на карбамид /фиг. 4/ показва неговото непрекъснато намаление с нарастване на съдържанието на карбамид както за механичните смеси, така и за пробите, получени чрез разваряне. Това намаление в някои случаи достига до 50% от топлоотделянето на чистия ПОЕ и е за очакване, като се има предвид характера на ДТА кривите на чистите ПОЕ и карбамид.

В заключение може да се каже, че карбамида забележимо повишава термичната стабилност на полиетиленоксида в техните смеси.

Благодарности

Колективът благодари на Фонд Научни изследвания към МОМН и У-т „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, за финансовата поддръжка по проекти DO-02-61/2008 и НИХ-244.

ЛИТЕРАТУРА

1. Fenton P. E., J. M. Parker and P. V. Wright, *Polymer*, 1973, v. 14, 589.
2. Lee C. C., P. V. Wright, *Polymer*, 1978, v. 19, № 2, 234 – 235.
3. Parker J. M., P. V. Wright, C. C. Lee, *Polymer*, 1981, v. 22, № 10, 1305.
4. Dupon R., D. H. Whitmore, D. S. Shriver, J. *Electrochim. Soc*, 1981, 128, N 3, 715–717.
5. Lee C. C., P. V. Wright, *Polymer*, 1982, v. 23, № 5, 681.
6. Чердабаев А. Ш., С. Е. Кудайбергенов, Е.А.Бектуров, *Вестн. АНКазССР*, 1984, № 10, 70.
7. Бектуров Е. А., *Вестн. АНКаз. СССР*, 1986, № 7, 17.
8. Чердабаев А. Ш., С. Е. Кудайбергенов, В. Ж. Ушанов, Е. А. Бектуров, *Высокомолек. соед. В*, 1986, № 10, 530.
9. Бектуров Е. А., С. Е. Кудайбергенов, В. Ж. Ушанов, С. С. Салтыбаева, *Высокомолек. соед. А*, 1987, 29, № 1, 169.
10. Robitaille C. and J. Prudhomme, 65th Canadian Chemical Congress, Toronto, May 1982, Abstract, MA 10.
11. Lee Y. L. and B. Coist, *J. Applied Phys.*, 1986, 60, 2683.
12. Hibma, *Sol. State Ionics*, 1983, 9/10, 1104.

ИЗПОЛЗВАНЕ НА МОНОМЕРНИ СМЕСИ КАТО ДОБАВКИ ЗА СМАЗОЧНИ МАСЛА

Александър Димитров, Петко Петков

USING MONOMER MIXTURES AS ADDITIVES FOR LUBRICATING OIL

Aleksandar Dimitrov, Petko Petkov
E-mail: al_dim_2000@abv.bg

ABSTRACT

The paper studies the possibility of using some monomer mixtures as viscosity index oil additives. The physical and chemical characteristics of motor oil with these additives were established. The influence of the type and concentration of additives on the viscosity, viscosity index and freezing point were investigated. Motor oils with such additives meet the requirements of BS. The tests and results show that the mixtures can be used as viscosity index additives in motor oils.

Key words: additives, viscosity, viscosity index, low temperature, lubricating oil.

ВЪВЕДЕНИЕ

Повишаването на експлоатационната надеждност и продължителната работа на машините е важен икономически фактор в стопанството на една държава. Нарушенията в нормалната им работа, свързани с износване предизвикват престой на оборудването, значителен разход на резервни части, усложняват експлоатацията и обслужването им. Осигуряването на безотказна работа на високофорсирани двигатели е възможно единствено чрез значително подобряване качествата на използваните масла.

Използването на добавки позволи значително да се увеличи експлоатационната надеждност и живота на ДВГ.

Изменението на вискозитета на смазочни масла в зависимост от температурата има изключително практическо значение.

Вискозитетът на маслата се характеризира по два параметъра: стойност на вискозитета при работната температура и интензивност на промяна на вискозитета при понижаване на температурата [1-3].

За да се понижи температурата на застиване на нефтопродуктите, към тях се внасят депресаторни добавки. Механизмът им на действие се основава на това, че те възпрепятстват обединението на получените кристали в обемни структурни единици или прекъс-

ват застиването на маслата още в стадия на образуването на кристалите [1-3].

За минералните масла вискозитетно-температурните характеристики зависят от техния фракционен и групов въглеродороден състав.

Колкото е по-малък вискозитетът на маслото, толкова е по-малка промяната му в зависимост от температурата. На тази основа се произвеждат сгъстените (всесезонни) масла. Получават се като към базово (нисковискозно) масло с висок вискозитетен индекс се влагат вискозитетни добавки. Вискозитетния индекс зависи от химическия състав на основата и нейния вискозитет, от природата на вискозитетната добавка, от молекулната и маса и концентрация [1-3].

При ниски температури молекулата на добавката е навита във форма спирала или хармоника, повърхността и е минимална, което намалява и силите на междумолекулни взаимодействия. Ако температурата се повиши, молекулата на добавката се разгъва. Вследствие силите на адсорбция въглеродородните молекули на маслената среда се привличат и вискозитетът на разтвора се повишава [4-7].

Обикновено вискозитетните добавки са маслоразтворими високо молекулни съединения, чиято молекула променя формата си в зависимост от температурата.

Вискозитетно-индексните добавки към моторните масла трябва да имат съгъстяващ ефект и да подобряват вискозитетната стойност при висока и ниска температура, да понижават температурите на замръзване на маслата и енергийните разходи в ДВГ.

Най-ефективни като такива добавки са полиизобутилените и полиметакрилатите [4-7]. Към отличителните особености на полиметакрилатите се отнасят лекотата на регулиране на молекулната маса чрез въвеждане на съответен алкохолен остатък в страничната верига, по-голямо увеличаване на вискозитетния индекс на състените масла, а така също възможност за регулиране свойствата на полимера, използвайки подходяща структура на мономера или въвеждане на различни структурни фрагменти в макромолекулата по пътя на съполимеризация [8-13].

ЕКСПЕРИМЕНТ И ОБСЪЖДАНЕ

Целта на настоящата работа е да се установят свойствата на мономерни съединения и смеси като вискозитетно-индексни добавки за ГСМ.

За изпълнение на поставената задача използвахме следните компоненти:

1. Базова маслена фракция за моторно масло М10D;
2. Добавка - ВИМД-1;
3. Добавка - ВИМД-2;
4. Добавка - ВИМД-3.

Добавките са получени при смесване на акрилонитрил, метилакрилат, диметилформамид (продукти на Sigma-Aldrich) и други, в различни съотношения. Характеристиката на изходния продукт е отразена в табл. 1.

Таблица 1. Физикохимични показатели на изходния продукт.

ПОКАЗАТЕЛИ	Базова маслена фракция за М10D	СТАНДАРТ
Кин. вискозитет при 40°C, [mm ² /s]	85	БДС EN ISO 3104
Кин. вискозитет при 100°C, [mm ² /s]	8.70	БДС EN ISO 3104
Вискозитетен индекс	64.25	БДС ISO 2909
Пламна т-ра (открит тигел), [°C]	234	БДС EN ISO 2592
Киселинно число, [mg KOH/g]	0.11	БДС 1752-88
Температура на замръзване, [°C]	(-15)	БДС 1751-70
Температура на течливост, [°C]	(-13.3)	БДС ISO 3016
Плътност при 20°C, [g/cm ³]	0.9107	БДС EN ISO 3675
Коксов остатък, [%]	0.19	БДС ISO 6615
Пепел, [%]	1.14	БДС ISO 3987
Водоразтворими киселини и основи	отс.	БДС 5252-84
Механични примеси, [%]	отс.	Ст. СИБ 2876-81

Чрез компаундиране на посочените добавки и базовото масло, приготвихме образци с различна концентрация на добавките. Проследихме влиянието, както на вида на добавката, така и на количеството им, основно върху вискозитета, вискозитетния индекс и температурата на замръзване.

В следствие направихме пълен анализ на така приготвените образци.

Техническите изисквания за базова маслена фракция (БМФ) за М10D и моторно масло са отразени в табл. 2.

Изследваните физикохимични показатели на приготвените от нас образци, съгласно БДС за масла, са отразени в табл. 3÷5.

Таблица 2. Технически изисквания на БДС.

ПОКАЗАТЕЛИ	Базова маслена фракция	Моторно масло
Кин. вискозитет при 100°C, [mm ² /s]	8.0 ÷ 11.0	7.0 ÷ 9.0
Кин. вискозитет при 40°C, [mm ² /s]	Не се нормира	Не се нормира

Таблица 2. Технически изисквания на БДС (продължение).

ПОКАЗАТЕЛИ	Базова маслена фракция	Моторно масло
Вискозитетен индекс	≥ 72	-
Пламна т-ра (открит тигел), [°C]	≥ 230	≥ 215
Общо киселинно число [mg KOH/g]	≤ 0.2	≤ 0.2
Температура на замръзване [°C]	≤ (-12)	≤ (-25)
Плътност при 20°C, [g/cm ³]	Не се нормира	Не се нормира
Коксов остатък, [%]	≤ 0.2	-
Пепел, [%]	≤ 0.1	≤ 1.5
Водоразтворими киселини и основи	Отсъствие	Отсъствие
Механични примеси, [%]	Отсъствие	Отсъствие

Таблица 3. Физикохимични показатели на базова маслена фракция за M10D, модифицирано с добавка ВИМД-1, в различни концентрации.

ПОКАЗАТЕЛИ	БМФ за M10D + ... % ВИМД-1				
	1%	2%	3%	4%	5%
Кин. вискозитет при 40°C, [mm ² /s]	73.8	66.05	58.72	51.24	46.02
Кин. вискозитет при 100°C, [mm ² /s]	8.11	7.58	7.03	6.70	6.16
Вискозитетен индекс	67.83	69.01	69.38	69.85	70.21
Пламна т-ра (открит тигел), [°C]	235	235	235	235	235
Киселинно число [mg KOH/g]	0.099	0.097	0.097	0.098	0.099
Температура на замръзване [°C]	-17	-18	-18	-18	-18
Температура на течливост [°C]	-14.7	-15.3	-15.0	-14.9	-14.5
Плътност при 20°C, [g/cm ³]	0.9100	0.9088	0.9083	0.9080	0.9078
Коксов остатък, [%]	0.19	0.20	0.20	0.21	0.21
Пепел, [%]	0.16	1.18	0.19	0.19	1.20
Водоразтворими к-ни и основи	отс.	отс.	отс.	отс.	отс.
Механични примеси, [%]	отс.	отс.	отс.	отс.	отс.

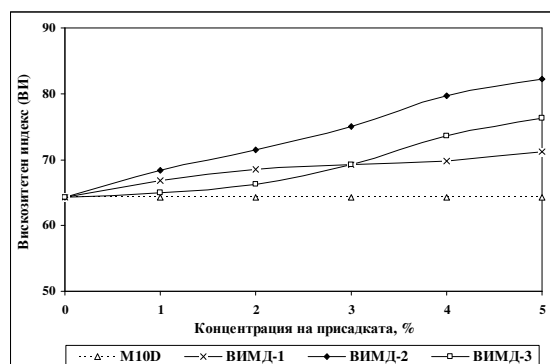
Таблица 4. Физикохимични показатели на базова маслена фракция за M10D, модифицирано с добавка ВИМД-2, в различни концентрации.

ПОКАЗАТЕЛИ	БМФ за M10D + ... % ВИМД-2				
	1%	2%	3%	4%	5%
Кин. вискозитет при 40°C, [mm ² /s]	71.95	62.61	55.37	49.68	42.94
Кин. вискозитет при 100°C, [mm ² /s]	8.01	7.46	6.98	6.53	6.11
Вискозитетен индекс	68.38	71.43	75.02	79.65	82.21
Пламна т-ра (открит тигел), [°C]	235	235	235	235	235
Киселинно число [mg KOH/g]	0.090	0.093	0.095	0.097	0.098
Температура на замръзване [°C]	-16	-16	-17	-17	-17
Температура на течливост [°C]	-13.9	-14.7	-14.7	-14.6	-14.6
Плътност при 20°C, [g/cm ³]	0.9101	0.9079	0.9073	0.9069	0.9067
Коксов остатък, [%]	0.20	0.21	0.21	0.22	0.22
Пепел, [%]	1.18	1.19	1.19	1.20	1.20
Водоразтворими к-ни и основи	отс.	отс.	отс.	отс.	отс.
Механични примеси, [%]	отс.	отс.	отс.	отс.	отс.

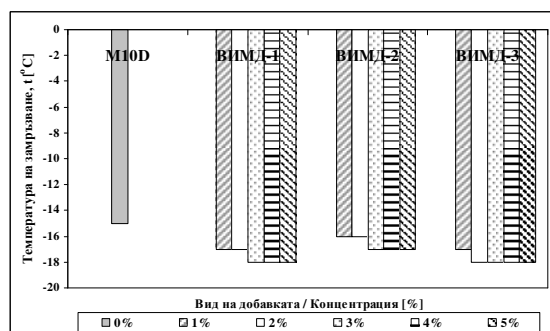
Таблица 5. Физикохимични показатели на базова маслена фракция за M10D, модифицирано с добавка ВИМД-3, в различни концентрации.

ПОКАЗАТЕЛИ	БМФ за M10D + ... % ВИМД-3				
	1%	2%	3%	4%	5%
Кин. вискозитет при 40°C, [mm ² /s]	78.33	69.95	61.56	54.71	48.46
Кин. вискозитет при 100°C, [mm ² /s]	8.19	7.71	7.25	6.73	6.47
Вискозитетен индекс	64.99	65.24	69.28	73.59	76.34
Пламна т-ра (открит тигел), [°C]	235	235	235	235	235
Киселинно число [mg KOH/g]	0.100	0.099	0.099	0.100	0.100
Температура на замръзване [°C]	-17	-18	-18	-18	-18
Температура на течливост [°C]	-14.9	-15.6	-15.8	-15.0	-14.6
Плътност при 20°C, [g/cm ³]	0.9103	0.9100	0.9100	0.9099	0.9099
Коксов остатък, [%]	0.19	0.20	0.20	0.21	0.21
Пепел, [%]	1.16	1.17	1.18	1.19	1.20
Водоразтворими к-ни и основи	отс.	отс.	отс.	отс.	отс.
Механични примеси, [%]	отс.	отс.	отс.	отс.	отс.

Зависимостите на вискозитетния индекс и нискотемпературните свойства на получените образци от вида и концентрацията на добавката са отразени на фиг. 1 и 2.

Фиг. 1. Зависимост на вискозитетния индекс на получените образци от вида и концентрацията на добавката.

Фиг. 2. Зависимост на нискотемпературните свойства на получените образци от вида и концентрацията на добавката.

От резултатите, получени при охарактеризирането на тези образци се вижда, че те отговарят, по интересующите ни показатели, на изискванията на БДС за моторни масла.

Използването на различни концентрации от съответните добавки не води до влошаване показателите на получените образци.

При анализа се вижда, че добри резултати се получават при внасяне на добавките до 5%.

Добавките, които използвахме (ВИМД-1, -2, -3) са на основата на смес от акрилонитрил, метилакрилат, диметилформаид и др. От икономическа гледна точка, внасянето им към базови маслени компоненти е изгодно, поради ниската им себестойност.

При внасянето на 2% от добавките (табл. 3÷5, фиг. 1) се вижда, че определен вискозитет намалява значително. Разликата в стойностите на вискозитетния индекс, в сравнение с изходната маслена фракция е незначителна. Най-голямо е изменението му при използване на добавката ВИМД-2.

Трябва да се отбележи и фактът, че тези добавки имат и известен депресаторен ефект. Това се вижда по промяната на температурата на замръзване (фиг. 2), като при ВИМД-2 изменението е най-малко.

При внасянето на 5% от съответните добавки, се наблюдава рязка промяна в стойностите на вискозитета. Съответно рязко се увеличават и стойностите на вискозитетния индекс. И тук, най-значително е нарастването при ВИМД-2. Това показва, че масления екстракт с тази добавка ще има най-малка промяна на вискозитета с изменение на темпера-

турата, в сравнение с другите образци. Вероятно, определящо за това е по-голямото съдържание на метилакрилат в тази добавка.

В същото време се наблюдава и намаляване на температурата на замръзване при ВИМД-2 с още 1°C, което показва, че увеличаване количеството на добавката води до нарастване на депресаторните свойства на образеца.

Всички тези данни са установени само за 2% и 5%-ни концентрации от добавките, като някои от стойностите излизат извън изискванията на БДС. Но, като се има в предвид, че работим с базов маслен екстракт, модифициран само с тези добавки, това е напълно допустимо.

По всички останали показатели, получените от нас образци, напълно отговарят на нормите по БДС.

В заключение можем да отбележим, че интерес представлява да се задълбочат изследванията на образците, получени чрез модифициране с добавките ВИМД-2, както и ВИМД-3, тъй като при втората се установиха близки до първата стойности на показателите. Още повече, че тя представлява добавка с почти минимално количество на мономерни продукти и себестойността и е най-ниска.

Получените от нас данни ни дадоха основание да направим следните по важни заключения:

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

1. Изследвана бе възможността за подобряване на вискозитетно-индексните свойства на базов вискозен маслен компонент чрез използване на добавки на мономерна основа. Установено бе, че тези добавки подобряват вискозитетно-индексните характеристики на маслата.

2. Установено е, че добавката ВИМД-2 притежава най-добри вискозитетно-индексни свойства. Това вероятно се дължи на по-високото съдържание на метилакрилат и минималното количество на акрилонитрил в нея.

3. Установено е, че най-подходящото количество за внасяне на тези добавки в маслени компоненти е до 5%.

ЛИТЕРАТУРА

1. Петков, П. и др. *Химмотология на смазочните масла, Университет "Проф. д-р Асен Златаров", Бургас, 1996.*
2. Шур, А.М. *Высокомолекулярные соединения, Высшая школа, Москва, 1971.*
3. Хем, Д. *Съполимеризация, Химия, Москва, 1971.*
4. Hsu, S.M. *Tribology International*, 37 (7), (2004) p. 553.
5. Pirro, D.M. and A.A. Wessol. *Lubrication Fundamentals, New York: Marcel Dekker, 2001.*
6. Rundnick, L.R. *Lubricant Additives: Chemistry and Applications. New York: Marcel Dekker, 2003.*
7. Watkins, R.C. *Physics in Technology*, 15 (6), (1984) p. 321.
8. Herman, D. and A. Gorzkowska, *Nafta-Gaz*, 57, (2001) p. 403.
9. Резников В.Д. *Мир нефтепродуктов*, 2, (2001) с. 42.
10. Nassar, A.M. et al. *Petroleum Science and Technology*, 23 (5-6), (2005) p. 537.
11. Nassar, A.M. and N.S. Ahmed. *Petroleum Science and Technology*, 28 (1), (2010) p. 13.
12. Janovic, Z., A. Jukic and E. Vidovic. *Chemistry and Technology of Fuels and Oils* 45 (4), (2009) p. 267.
13. Azim, A. et al. *Petroleum Science and Technology*, 27 (1), (2009) p. 20.

ПРЕМАХВАНЕ НА НЯКОИ БАГРИЛА ОТ ОТПАДНИ ВОДИ ЧРЕЗ АДСОРБЦИЯ ВЪРХУ ОРИЗОВА ПЕПЕЛ

Светлана Гениева

REMOVAL OF SOME DYES FROM WASTE WATER BY ADSORPTION ONTO RICE HUSK ASH

Svetlana Genieva

E-mail: sgenieva@btu.bg

The present study explores the adsorptive characteristics of Brilliant green and Indigo Carmine dyes from aqueous solution onto white rice husk ash (WRHA). Batch experiments were carried out to determine the influence of parameters such as initial pH (pH_0), contact time (τ), adsorbent dose (m) and initial concentration (C_0) on the removal of dyes. Equilibrium isotherms were analyzed by Freundlich and Langmuir models using a non-linear regression technique. Adsorption of IC on WRHA was favorably influenced by an increase in the temperature of the operation. The positive values of the change in entropy (ΔS^0) and heat of adsorption (ΔH^0), and the negative value of change in Gibbs free energy (ΔG^0) indicate feasible and spontaneous adsorption of IC onto WRHA.

Key words: Brilliant Green, Indigo Carmine, adsorption isotherms, adsorption thermodynamics

ВЪВЕДЕНИЕ

Много производства и по-специално текстилните, целулозно-преработващите и хартиените производства, често използват багрила и пигменти за оцветяване на техните продукти. В световен мащаб, от общото количество произведени багрила на година, 15% се губи в процеса на багрене и се изхвърля в околната среда чрез отпадните води на текстилните производства [1,2]. Просмуквайки се през почвата и попадайки в природните води, въпреки че повечето от багрилата в дадената концентрация са инертни и нетоксични, те причиняват нежелано оцветяване и правят невъзможно използването на водата. Някои от багрилата [3,4] са високо токсични, а също могат да възпрепятстват проникването на светлина. Това силно влияе върху процеса фотосинтеза на водните растения, като води до повишено търсене на химически свързан кислород и извличането му от отпадните води [5,6]. В текстилните отпадни води, освен багрила, се съдържат и някои вещества, използвани като добавки към оцветителните разтвори, например полиакрилати, фосфонати, свързващи и антифлокулационни агенти. За да се запази екобалансът е наложително багрилата и другите токсични съставки да бъдат премахнати от отпадните текстилни води. Поради координационна си молекулна струк-

тура [6], отстраняването на багрилата не е лесна задача, тъй като е невъзможно използването на традиционна обработка [7], поради високата им устойчивост на светлина, нагряване и биоразграждане.

През последните години са развити някои физикохимични процеси, свързани с обезцветяването на водите, като мембранна сепарация [8], електрохимични методи [9], флокулация – коагулация [10], обратна осмоза, озониране [11], биологична обработка [12–14] и др. Въпреки че е високо ефективно, приложението на мембранната сепарация е ограничено, поради необходимостта от висока инвестиция и стареене на мембраната. При коагулационните процеси се натрупва голямо количество утайка и възниква необходимост от депонирането ѝ, което значително увеличава разходите. Йоннообменните процеси са свързани със загуба на адсорбент в процеса на регенерация, при това са скъпи и неприложими за много от багрилата. Широкият диапазон на рН, който имат багрилата прави трудно тяхното биоразграждане и неефективно използването на традиционните биологични методи. Сред физикохимичните процеси, адсорбцията се оказва най-ефективна и доказана технология с широко потенциално приложение за обработка, както на природни, така и на отпадни води [6]. Адсорбционният

процес предоставя една атрактивна обработка особено, ако се използва евтин и достатъчно надежден адсорбент. Този процес е обещаващ поради неговата простота, лекота на операции, работа без утайки и възстановяващ капацитет на адсорбента.

Най-използваните адсорбенти за обработка на отпадни води в текстилната промишленост са активен въглен, силикагел и Al_2O_3 . Те обаче са скъпи и тяхната регенерация и повторна употреба още повече оскъпява обработката. Оризовите люспи, представляващи крупен отпаден продукт от оризопреработващите фирми, съдържат изобилие на растителни влакна, протеини и някои функционални групи, като карбоксилна, хидроксилна и др., които правят адсорбционния процес възможен. Някои автори [15–17] изследват възможността за използването им за премахване на различни багрила, някои от които токсични [2,18,19], и замърсители от отпадни води. Оризовите люспи представляват сериозен екологичен проблем, тъй като не намират приложение като храна на селскостопанските животни, като гориво или като подобрител на почвите. Намереното решение за утилизацията им е чрез прилагане на контролирано изгаряне във въздушна среда или пиролиз в инертна среда, при което като краен продукт се получава “бяла” или “черна” оризова пепел [20]. Освен като адсорбент на йони на тежки метали, бои и пигменти [2,15–19] из водни разтвори, тази пепел успешно може да се използва като пълнител на каучуци [21] и пластмаси [22], пуцоланова добавка към цимент [23] или носител на хетерогенни катализатори [24].

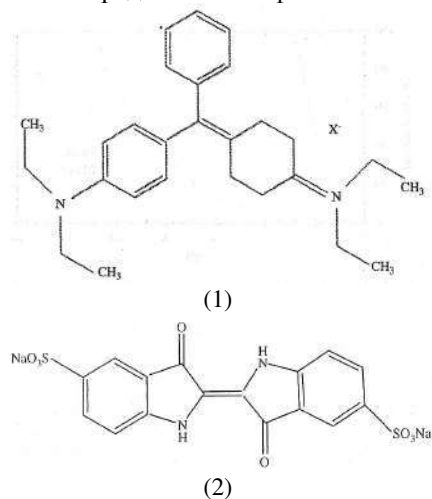
Целта на настоящата работа е да се изучи възможността за използването на оризова пепел като адсорбент за премахване на багрила Indigo Carmine (IC) и Brilliant Green (BG) из водни разтвори, като се изследва ефектът на факторите рН (pH_0), количество адсорбент (m), концентрация на багрилото (C_0) и време на контакт (τ) за ефективна адсорбция.

ЕКСПЕРИМЕНТ

Черната и бялата оризова пепел са получени на пилотна инсталация, с технология “кипящ слой”, за пиролиз на сурови оризови люспи при производителност 100 kg/h [25]. Физикохимичните им характеристики са описани подробно в [20,25].

Багрилата Brilliant Green (C.I. = 42040, химична формула $C_{27}H_{34}N_2O_4S$, basic green 4) и

Indigo carmine (C.I. = 73015, химична формула $C_{16}H_8N_2O_8S_2Na_2$, anionic dye) са закупени от фирма “Spichem”, Италия. Структурата на багрилата е представена на фиг. 1.

Фиг. 1. Структура на багрило Brilliant Green–1 и багрило Indigo Carmine–2.

Чрез претегляне на точни количества от багрилата и разтваряне в бидистилирана вода са приготвени изходни разтвори (1000 mg/L). Разтворите с желаната концентрация са получени чрез разреждане на аликвотни части от изходния разтвор. На спектрофотометър Carl Zeiss Jena с работен обхват на дължината на вълната 440–740 nm е определена точната концентрация на багрилата, определяйки на светопоглъщателната способност на стандартни разтвори при различни дължини на вълните. Дължината на вълната, съответстваща на максимален интензитет на светопоглъщателната способност (λ_{max}) за IC бе определена 610 nm, а за BG 623 nm. Тази дължина на вълната е използвана за построяване на калибровъчна крива на зависимостта на интензитета на светопоглъщане (I , %) и дължината на вълната (λ , nm). Калибровъчната зависимост е линейна до концентрация 20 mg/L за багрило BG и до 100 mg/L за багрило IC. Разтворите с по-голяма концентрация от посочената са разредени с дестилирана вода, за да попаднат в линейната част от калибровъчната зависимост.

За да се изследва ефектът на основните параметри като рН, количество адсорбент, концентрация на багрилото и време на контакт за ефективна адсорбция, 100 mL от багрилният разтвор с позната концентрация, pH_0 и точно количество адсорбент, бяха поставени в колба от 250 mL със запушалка, а оттам в термостат при температура $30 \pm 1^\circ C$ и непре-

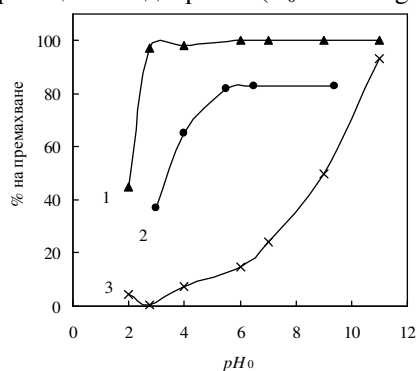

късното разбъркване. За да бъде отделен адсорбента, пробите са центрофугирани и разтворът е анализиран за остатъчна концентрация на багрило. Ефектът на pH_0 върху адсорбцията е изследван в интервала на pH 2 – 11. Корекцията в pH_0 е направена чрез добавяне на разреден разтвор на HCl или $NaOH$ (0.10M). За определяне на оптималното количество адсорбент (m), в 50 mL от всеки багрилен разтвор, бяха поставени различни количества бяла оризова пепел до достигане на адсорбционно равновесие. За кинетиката на адсорбция се съдеше от анализиранието на адсорбираното количество багрило из водния разтвор при различни интервали от време. Адсорбционните изотерми бяха построени на основата на смесване и разбъркване на багрилни разтвори с различна концентрация (C_0) и различни количества адсорбент (m) до достигане на равновесие. За да бъде отчетено евентуалното цветно избледняване на адсорбента са проведени контролни (празни) експерименти само с адсорбент, поставен в 100 mL бидестилирана вода при същите условия.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Ефект на pH (pH_0)

pH на разтвора оказва въздействие на повърхностния заряд на адсорбента, както и на степента на йонизация на материалите, присъстващи в разтвора. Поради това, pH влияе на структурната стабилност на багрилата, а оттам и на интензивността на цвета. На фиг. 2 е представено отстраняването от разтвора на багрилата BG (при $30^\circ C$, 5 h време на контакт и доза на адсорбента 6 g/L) и IC (при $30^\circ C$, 4 h време на контакт и доза на адсорбента 10 g/L), в обхват на pH_0 2–11. Ефектът на pH_0 е изследван с контролен разтвор при $pH_0=2.9$, съдържащ само адсорбент ($C_0 = 100$ mg/L).

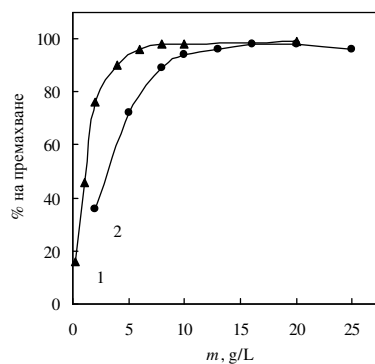

Фиг. 2. Ефект на pH_0 върху адсорбцията с бяла оризова пепел на багрилата BG-1 и IC-2. 3- контролен експеримент.

От фигурата е ясно, че избледняването на цвета нараства с увеличаване на pH_0 . За изследваните багрила максимума в премахването им е при $pH_0 > 4$. Адсорбцията на багрилата само с промяната на pH може да се дължи на структурни промени, извършващи се в молекулите на багрилата [2,18]. Отстраняването на багрилата по времето на адсорбция върху бяла оризова пепел е максимално и не се променя за стойности на pH_0 по-големи от 2.9.

Ефект на дозата адсорбент (m)

Ефектът на дозата адсорбент бяла оризова пепел върху премахването на багрила BG и IC е представен на фиг. 3.

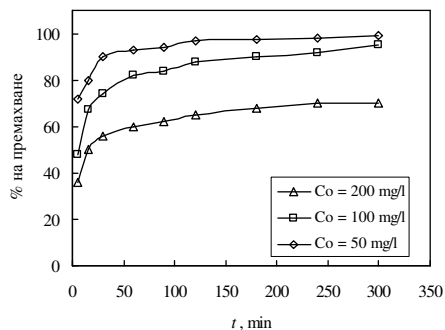
Фиг. 3. Ефект на дозата адсорбент (m) при адсорбцията на BG-1 и IC-2 върху бяла оризова пепел ($30^\circ C$, време на контакт 5 часа и $C_0 = 50$ mg/L).

Както се вижда от фигурата, процентът на отстранено багрило нараства до определен ниво, след което остава непроменено. Увеличената адсорбция с нарастване на дозата адсорбент се дължи на по-голямата адсорбционна площ и наличието на повече адсорбционни центрове. При дози адсорбент 6 g/L и 10 g/L, съответно за багрило BG и IC, повърхността на адсорбента се насища и увеличаването на дозата не води до ефективна адсорбция. Може да се каже, че адсорбцията протича по-бързо при по-малко количество адсорбент.

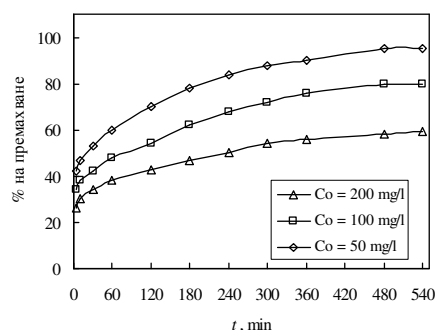
Ефект на времето на контакт (τ) и изходната концентрация на багрило (C_0)

Ефектът на времето на контакт върху премахването на багрило BG, използвайки бяла оризова пепел, при изходни концентрации на багрилните разтвори $C_0 = 50, 100$ и 200 mg/L е

представен на фиг. 4. Ефектът, отнасящ се до багрило IC при същите условия е представен на фиг. 5.

Фиг. 4. Ефект на времето на контакт при адсорбцията на BG върху бяла оризова пепел ($t = 30^\circ\text{C}$, $m = 6 \text{ g/l}$).

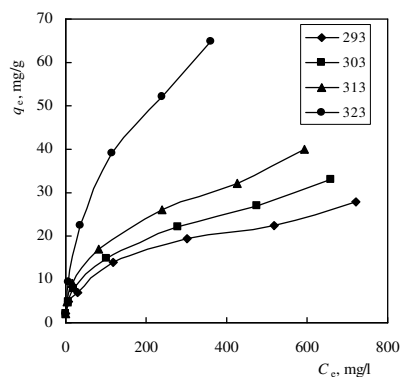
Фиг. 5. Ефект на времето на контакт при адсорбцията на IC върху бяла оризова пепел ($t = 30^\circ\text{C}$, $m = 10 \text{ g/l}$).

От фиг. 4 и 5 се вижда, че времевите криви на контакт показват бърза адсорбция в първите 15 минути, след което скоростта на адсорбция постепенно намалява и след 5 часа за BG и 8 часа за IC достига равновесие. След тези оптимални часове адсорбцията на багрила продължава, като до период от 7 дни тя нараства само с около 1%. С нарастване на времето на контакт се увеличава асоциацията на молекулите на багрилото и това прави почти невъзможна по-дълбоката им дифузия във високо енергийните центрове на адсорбента. Асоциирането на молекули влияе негативно на времето на контакт, тъй като мезопорите в адсорбента се запълват и той става устойчив на дифузията на големите молекули багрило [26,27]. Това е и причината за наблюдаваното незначително подобрение на адсорбцията за 7 дни, в сравнение с оптимално установеното време. От вида на адсорбционните криви, които са гладки и постепенно водещи до насищане става ясно, че багрилото покритие на повърхността на адсорбента вероятно е монослойно. От фигурите се виж-

да още, че адсорбираните количества багрила намаляват с увеличаване изходната концентрация на багрилните разтвори. C_0 осигурява необходимата движеща сила за преодоляване на съпротивлението в преноса на маса между водната и твърдата фази.

Ефект на температурата

Температурата има изразен ефект върху адсорбционния капацитет на оризовата пепел. На фиг. 6 са представени адсорбционните изотерми за системата IC – бяла оризова пепел в температурния интервал $293\text{--}323\text{K}$. Всички изотерми са при $\text{pH}_0 = 5.4$ и крайно $\text{pH} = 8.1 \pm 0.1$. Видът на изотермите дава информация върху силата чрез която адсорбата се задържа върху адсорбента.

Фиг. 6. Равновесни адсорбционни изотерми при различни температури за системата IC – оризова пепел ($\tau = 8$ часа, $C_0 = 20\text{--}1000 \text{ mg/L}$, $m = 10 \text{ g/L}$).

От фиг. 6 се вижда, че адсорбцията на IC нараства с увеличаване на температурата. Обикновено, адсорбцията е екзотермичен процес и би следвало, в резултат на увеличаването на температурата, адсорбционния капацитет на бялата оризова пепел да намалява. При дифузионно контролирана адсорбция обаче, поради ендотермичния характер на дифузионния процес, адсорбционния капацитет на адсорбента ще нараства с температурата [18]. Нарастването на температурата води до повишена мобилност на молекулите на адсорбата, което намалява силите, действащи върху дифузията им и като резултат се увеличава адсорбционния капацитет на адсорбента. Тъй като, дифузията на молекулите IC в порите на адсорбента не е скоростно определяща, дифузионната устойчивост може да бъде игнорирана с подходящо време на контакт. Следователно, повишената адсорбция на IC с нарастване на температурата отчасти може да се отнесе към химичната адсорбция. Нараст-

ването на адсорбцията на някои багрила върху други адсорбенти с повишаване на температурата са описани в [28].

За да бъде охарактеризирана една адсорбционна система е необходимо да бъдат определени точните зависимости, описващи равновесните криви. Най-използваните уравнения, описващи адсорбцията са изотермата на *Freundlich*:

$$q_e = K_F C_e^{1/n}, \quad (1)$$

където K_F е константа на *Freundlich* (1/mg) и $1/n = (1-\beta)$ хетерогенен фактор и изотермата на *Langmuir*:

$$q_e = \frac{q_m K_L C_e}{1 + K_L C_e}, \quad (2)$$

където K_L е константа на *Langmuir* (1/mg) и q_m – изразен адсорбционен капацитет (mg/g).

В табл. 1 са представени пресметнатите изотермични параметри на адсорбцията на багрило IC върху бяла оризова пепел.

Таблица 1. Изотермични параметри за премахане на багрило IC чрез адсорбция върху оризова пепел ($\tau = 8$ часа, $C_0 = 20-1000$ mg/L, $m = 10$ g/L).

<i>Freundlich</i>			
T, K	K_F	1/n	R^2
293	1.602	0.445	0.9939
303	2.471	0.396	0.9920
313	2.860	0.412	0.9929
323	4.102	0.483	0.9928
<i>Langmuir</i>			
T, K	q_m	K_L	R^2
293	29.28	0.0131	0.9854
303	33.54	0.0151	0.9773
313	40.34	0.0175	0.9769
323	65.91	0.0290	0.9795

Стойностите на константата на *Freundlich* K_F и $1/n$ дават информация съответно за адсорбционния капацитет и адсорбционната сила. Високите стойности на $1/n$ говорят за афинитет между адсорбата и адсорбента, а нарастването на стойностите на K_F на адсорбция на IC върху бяла оризова пепел с нарастване на температурата потвърждават ендотермичната природа на адсорбционния процес. Адсорбционният капацитет q_m говори за монослойното насищане на адсорбента, а стойностите на K_L показват афинитета към свързване на багрилните молекули IC с повърхността на адсорбента. Високите стойности на K_L говорят за висок афинитет.

Изследване термодинамиката на адсорбция

Изменението на свободната енергия на *Gibbs* на адсорбционния процес е свързана с равновесната константа на процеса в класическото уравнение на *Van't Hoff*:

$$\Delta G^0 = -RT \ln K_D \quad (3)$$

Комбинирайки уравнение (3) с основното уравнение от термодинамиката

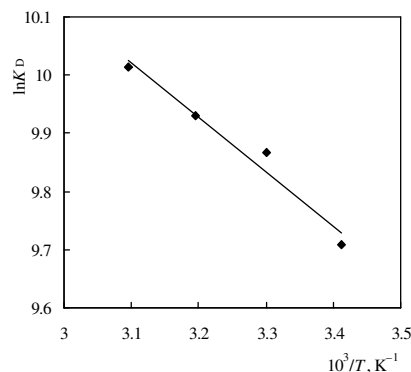
$$\Delta G^0 = \Delta H^0 - T\Delta S^0 \quad (4)$$

получаваме:

$$\ln K_D = -\frac{\Delta G^0}{RT} = \frac{\Delta S^0}{R} - \frac{\Delta H^0}{RT}, \quad (5)$$

където ΔG^0 е изменението на свободната енергия *Gibbs*, kJ/mol, ΔH^0 – изменението на енталпията, kJ/mol, ΔS^0 – изменението на ентропията, J/mol K, T – абсолютната температура, K и R – универсална газова константа (8.314×10^{-3} kJ/mol K). $K_D = (q/C_e)$ представлява линеен адсорбционен коефициент на разпределение.

На фиг. 7 е представена зависимостта на $\ln K_D$ от $1/T$, като от отреза на правата е изчислена стойността на ΔS^0 , а от тангенса на ъгъла, който сключва – стойността на ΔH^0 .

Фиг. 7. Зависимост на $\ln K_D$ от $1/T$ при адсорбцията на багрило IC върху бяла оризова пепел.

Въз основа на получената зависимост в табл. 2 са представени изчислените термодинамични параметри на адсорбция.

Таблица 2. Термодинамични параметри на адсорбция на Indigo Carmine върху бяла оризова пепел.

T, K	$K_D \times 10^3$	$\Delta G^0, kJ/mol$	$\Delta H^0, kJ/mol$	$\Delta S^0, kJ/mol K$
293	16.45	-23.66	7.78	107.41
303	19.26	-24.87	-	-
313	20.56	-25.86	-	-
323	22.34	-26.91	-	-

Положителните стойности на ΔH^0 потвърждават ендотермичната природа на цялостния адсорбционен процес и доказват факта, че

адсорбцията на багрило IC върху бяла оризова пепел се повишава с нарастване на температурата. Адсорбционният процес в системата твърдо–течност е комбинация от два процеса: (1) десорбция на молекулите на разтворителя, които предварително са адсорбирани и (2) адсорбция на багрило. За да се адсорбират молекулите на адсорбата е необходимо изместването на повече от една водна молекула, като това се отразява ендотермично на адсорбционния процес. Положителните стойности на ΔS^0 може да се обяснят с наличието на слаби взаимодействия и относителна мобилност на адсорбираните молекули, или с наличието на известни структурни или химични изменения по повърхността на адсорбента. Отрицателните стойности на ΔG^0 показват спонтанност на адсорбционния процес.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Направените изследвания показват, че бялата оризова пепел може да бъде ефективен адсорбент за премахване на багрилата Brilliant green и Indigo Carmine из водни разтвори. По-висок процент на премахване е възможен, когато концентрацията на багрило в разтвора е ниска. За изследваните багрила равновесието между адсорбата в разтвора и върху повърхността на адсорбента се достига в рамките на 5 до 8 часа. Установено бе, че адсорбционния процес има ендотермична природа, като с повишаване на температурата адсорбцията на багрило върху оризова пепел нараства. Отрицателните стойности на ΔG^0 говорят за спонтанност на процеса, а положителните стойности ΔS^0 за относителна мобилност на адсорбираните молекули.

ЛИТЕРАТУРА

- Zollingen, H. *Color Chemistry Synthesis, Properties and Applications of Organic Dyes and pigment*, VCH Publishers, New York, 1987, p. 92.
- Mane, V.S., I.D. Mall and V. Ch. Srivastava, *J. Environ. Manag.* **84**, (2007), p. 390.
- Anliker, R. *Ecotox. Environ. Safe* **3**, (1979), p. 59.
- Brown, M.A. and S.C. Devito, *Crit. Rev. Environ Sci. Technol.* **23**, (1993), p. 249.
- Chik-Heiang, L., K. Shyh-Fng and H. Hung-Pin, *J. Environ. Sci. Health* **34**, (1999), p. 989.
- Sanghi, R. and B. Bhattacharya, *Coloration Technology* **118**, (2002), p. 256.
- Clarke, E. and R. Anliker, *The Handbook of Environmental Chemistry, Vol.3, Part A, Ed. O. Hutzinger (Heidelberg: Springer-Verlag), 1980, p. 181.*
- Calabro, V., E. Drioli and F. Matera, *Desalination* **83**, (1991), p. 209.
- Lin, S.H. and F.C. Peng, *Water Res.* **28**, №2, (1994), p. 277.
- Stephenson, R.J. and J.B. Sheldon, *Water Res.* **30**, № 4, (1996), p. 781.
- Churchley, J.H., *Water Sci. Technol.* **30**, №3, (1994), p. 275.
- Laszlo, J.A., *Am. Dyestuff Rep.* **83**, (1994), p. 17.
- Vandevivere, P., R. Biachi and W. Verstraete, *J. Chem. Technol. Biotechnol.* **72**, (1998), p. 289.
- Hu, T.L., *Bioresour. Technol.* **49**, (1994), p. 47.
- Choy, K.K.H., G. McKay and J.F. Porter, *Resour. Conserv. Recycle* **27**, (1999), p. 57.
- Weng, C.H., *Adsorp. Sci. Technol.* **20**, №7, (2002), p. 669.
- Othman, I., R.M. Mohamed, A.I. Ibrahim and M.M. Mohamed, *Appl. Cat. A: Gen.* **299**, (2006), p. 95.
- Lakshmi, U. R., V.Ch. Srivastava, I.D. Mall and D.H. Lataye, *J. Environ. Manag.* **90**, (2009), p. 710.
- Han, R., Y. Wang, W. Yu, W. Zou, J. Shi and H. Liu, *J. Hazard. Materials* **141**, (2007), p. 713.
- Vlaev, L.T., S.Ch. Turmanova and S.D. Genieva, *In Pyrolysis: Types, Processes, and Industrial Sources and Products, Chapter 11., Eds.: W.S. Donahue and J.C. Brandt, Nova Science Publishers, New York, 2009, p. 267.*
- Zurina, M., H. Ismail and A. Bakar, *J. Appl. Polymer Sci.* **92**, (2004), p. 3320.
- Toro, P., R. Quijada, O. Murillo and M. Yazdani-Pedram, *Polym. Int.* **54**, (2005), p. 730.
- Jauberthie, R., F. Rendell, S.E. Tamba and I.K. Cisse, *Constr. Build. Mater.* **17**, (2003), p. 239.
- Renu, P., T. Radhika and S. Sugunan, *Catal. Comm.* **9**, (2008), p. 584.
- Vlaev, L., P. Petkov, A. Dimitrov, and S. Genieva, *J. Taiwan Inst. Chem. Eng.*, (2011), doi: 10.1016/j.jtice.2011.04.004.
- Mall, I.D., V.C. Srivastava, N.K. Agarwal and I.M. Mishra, *Colloids and Surfaces A: Physicochemical and Engineering Aspects* **264**, (2005), p. 17.
- Mall, I.D., V.C. Srivastava, N.K. Agarwal and I.M. Mishra, *Chemosphere* **61**, (2005), p. 492.
- Mittal, A., J. Mittal, L. Kurup, J. Hazard. Mater. **137**, (2006), p. 591.

**ПРОГНОЗИРАНЕ НА АЛТЕРНАТИВЕН ПРОЦЕС НА ОЧИСТВАНЕ НА
СРЕДНОДЕСТИЛАТНА ФРАКЦИЯ ОТ ПОЛИЦИКЛИЧНИ АРЕНИ**

Петя Начева-Георгиева, Йорданка Ташева, Петко Петков

**PROGNOSES OF ALTERNATIVE PURIFYING PROCESS OF MIDDLE DISTILLED
FRACTION FROM POLYCYCLIC ARENES**

Petya Natcheva-Georgieva, Yordanka Tasheva, Petko Petkov

E-mail: jtasheva_2006@abv.bg

ABSTRACT

The applicability and perspectives of various desulfurization technologies are evaluated taking into account the requirements of the produced fuels all over the world. The progress achieved during recent years in alternative 'non-HDS' processes and technologies of sulfur and arene hydrocarbons removal (extraction, adsorption) is illustrated as calculation and prognoses of purifying of middle distilled fraction from polycyclic arenes. The discussed technologies of sulfur removal from the refinery streams lead to a wealth of research topics.

Key words: *alternative technologies, diesel fuel, prognoses*

ВЪВЕДЕНИЕ

В световен мащаб използването на природни горива непрекъснато нараства и представлява 79 % от световното енергийно потребление. В Европейската общност над 30 % от енергийните ресурси се изразходват в транспортния сектор.

В Бялата книга на Европейската комисия „Европейска транспортна политика 2010 г.: време за решения“ са отразени прогнозите за нарастване на емисиите от въглероден диоксид от транспорта до 50 % през периода 1990 – 2010 г., което е около 1 113 млн тона. Основен източник на въглероден диоксид е автомобилния транспорт - 84 % от общите емисии на сектор Транспорт.

В настоящия момент в транспорта се използват 98 % нефтени горива, като се наблюдава тенденция за увеличаване потреблението на дизелови горива. В периода 2005 – 2020 средногодишното намаление в потреблението на бензини се очаква да бъде 2.2 %, докато на ДГ ще нараства с 5.6 % годишно [1].

Дизеловите горива при изгаряне са основен източник на въглероден оксид, серни и азотни оксиди (NO_x), твърди частици (сажди) и редица други замърсители на околната среда. През 2003 г. Европейският парламент приема директива 2003/17/ЕС, която налага ограничение за съдържание на сяра в дизеловите горива до 10 ppm. В Р. България това изискване е в сила от 01.01.2010 г. и има важ-

но значение за намаляване нивото на вредните емисии.

Съдържанието на висок процент арени (особено би- и полициклични) в дизеловите горива също е нежелателно поради ниското им цетаново число. Освен това при изгарянето на полицикличните арени се получават продукти, които имат канцерогенно действие върху човешкия организъм.

Намаляването на серните съединения и арениите в дизеловите горива може да се постигне и чрез алтернативни и съпътстващи традиционното хидроочистване методи. Те включват екстракция със селективни разтворители, окислително и адсорбционно десулфуриране и деароматизация, както и комбинация на тези методи [2-4]. Предимствата им са ниските експлоатационни разходи, работа при ниски температури и атмосферно налягане.

С конвенционалните и алтернативните процеси се цели отстраняването на сяросъдържащите компоненти: органични сулфиди, тиофени, бензо- и дибензотиофени. Видът и относителните количества на тези серни съединения и на арениите се различават значително в дизеловите фракции в зависимост от техния фракционен и химичен състав, както и от произхода им - първичен или вторичен.

В настоящето изследване се илюстрират възможностите за прогнозиране на процес на очистване на среднодестилатна фракция от

аренови въгледороди с цел получаване на екологичен продукт, съобразен с Европейските Директиви и Наредба за качеството и контрола на течните горива от 10.05.2011 година.

ЕКСПЕРИМЕНТ

В изпълнение на целта на настоящето изследване е използвана среднодестилатна фракция, кипяща до 360 °С, със съдържание на сяра и аренови въгледороди съответно 1400 ppm и 34.2 %. Характерно за използвана суровина е наличието на полициклични аренови въгледороди – 14.2 %, което е много над допустимите норми, регламентирани в съответните нормативни документи на РБългария и ЕС.

На база литературни данни, предишни изследвания и прогнози, както и въз основа на предварителни експериментални проучвания със използваната суровина, последната беше подложена на очистване от нежеланите компоненти чрез процеса на адсорбция, който беше предшестван от екстракционно очистване. Условиата и методиката на процесите на очистване бяха предмет на предходни наши изследвания и публикации [1, 4].

За получаване на моделите е използван пълен факторен експеримент, който е един от методите за получаване на модели от първа и непълна втора степен. Изследвана е зависимостта на съдържанието на сяра и съдържанието на аренови въгледороди от факторите: „температура” и „време за контакт” на процеса адсорбция на среднодестилатна фракция.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

След обработване на получените експериментални данни бяха получени следните модели:

- Съдържание на сяра:
време на контакт: 4.5 часа

$$Y_t = 363.775 - 97.875x_1 - 193.375x_2 + 2.975x_1x_2 \quad (1)$$

- Съдържание на сяра:
време на контакт: 6.0 часа

$$Y_t = 238.000 - 79.850x_1 - 149.050x_2 + 56.100x_1x_2 \quad (2)$$

- Съдържание на аренови въгледороди:

- Съдържание на аренови въгледороди:
време на контакт: 4.5 часа

$$Y_t = 16.175 - 4.959x_2 \quad (3)$$

- Съдържание на аренови въгледороди:
време на контакт: 6.0 часа

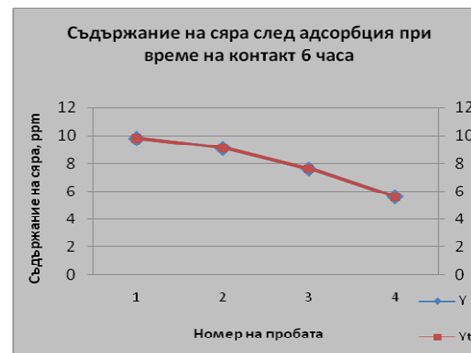
$$Y_t = 14.175 - 0.775x_1 - 1.675x_2 - 0.425x_1x_2 \quad (4)$$

На фиг.1 до фиг.4 графично са представени резултатите от експеримента (Y) и получените по модел теоретични стойности (Yt) за съдържание на сяра и на арени в пробите.

При подложена на адсорбция проба с време на контакт 4,5 часа и 6 часа са получени резултати от модела, които напълно съвпадат с експерименталните данни за съдържание на сяра. Значими са всички коефициенти и в двата модела. Извършената проверка потвърди адекватността на получените модели, представени по-горе. Следователно съдържанието на сяра се повлиява и от двата фактора. Получените експериментални и теоретични данни са графично представени на фиг.1 и 2.

Фиг. 1. Съдържание на сяра в продукта след адсорбция при време на контакт – 4.5 часа

Фиг. 2. Съдържание на сяра в продукта след адсорбционно обработване при време на контакт – 6.0 часа

При модела с време на контакт 4.5 часа се установи, че фактора „температура” не влияе съществено. Следователно съдържанието на арени тук се повлиява съществено само от фактор „време за контакт”. Несъществено е и едновременното влияние на двата фактора. Същевременно очистването на суровината от нежеланите компоненти, най-вероятно би могло да се обясни със механизма на адсорбционните процеси на очистване на среднодестилатните фракции.

При време на контакт 6 часа съдържанието на арени се влияе от всички фактори. Моделът е със значими коефициенти. От проверката на двата модела, получени за съдържанието на аренови въглеводороди в пробата се установи, че те са адекватни. Получените експериментални и теоретични резултати са графично представени на фиг.3 и 4.

Фиг. 3. Съдържание на аренови въглеводороди след адсорбционно почистване при време на контакт – 4.5 часа

Фиг. 4. Съдържание на аренови въглеводороди след адсорбционно почистване при време на контакт – 6.0 часа

Както се вижда от представените модели и на база получени експериментални данни може да се заключи, че адсорбционният метод за почистване на среднодестилатни фракции, предшестван от екстракционен процес е един напълно перспективен алтернативен подход, както за получаване на екологично чисти продукти, отговарящи на БДС и Европейските норми, но би могло тази технология да се приложи за получаване на допълнително количество дизелово гориво.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лазаров И, Дисертация, Университет “Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас, София, 2008.
2. Петков П., Минков Д., Йорданов Д., Химия и технология на нефта, Печатна база Университет “Проф. А. Златаров”, Бургас, 2007.
3. Katzer JR, Ramage MP, Sapre AV. Chem Engineering and Processing, (2000), 6, p.41.
4. Tasheva Y., *Petroleum & Coal*, **52**, (2010).

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ОЧИСТВАНЕ НА ПИРОЛИЗНО МАСЛО С ЦЕЛ ПОЛУЧАВАНЕ НА ЕКОЛОГИЧЕН ПРОДУКТ

Йорданка Ташева, Милен Димов, Петко Петков

POSSIBILITIES FOR PURIFICATION OF PYROLYSIS OIL TO OBTAIN ECOLOGICAL PRODUCTS

Yordanka Tasheva, Milen Dimov, Petko Petkov
E-mail: jtasheva_2006@abv.bg

ABSTRACT

The behavior of protect vulcanizates was investigated. The investigated products were obtained by experimental laboratory equipment. The results indicate that the obtained product has different applications as additional quantities of motor fuels.

Key words: *pyrolysis oil, purification, thermal cracking*

INTRODUCTION

The new regulations in Europe and all over the world about pollution, ecology and utilization of wastes led to creation of small manufactures in Bulgaria for utilization of protected vulcanizates and other polymer plastics by different methods. The obtained product – so called pyrolysis oil may use as component in dark fuels as well as an additional quantity of oil product, but its physico-chemical properties don't require of Bulgarian State Standards and European norm.

Present paper considered the possibilities for purifying of this product by adsorption to obtaining a product with appropriate characteristics. The thermal decomposition behavior of polypropylene, oil shale and a 1:3 mixture of the two were investigated in a thermo gravimetric analyzer (TGA) reaction system in an argon atmosphere, with a view to comparing the process of the mixture with those of the individual components. Experiments were conducted at three heating rates of 5, 10, and 15 K min⁻¹, in the temperature range of 30–900 °C. The obtained activation energies were 250 kJ kg⁻¹ for polypropylene, 63 kJ kg⁻¹ for the oil shale organic matter, and 242 kJ kg⁻¹ for the mixture. The results indicate that the characteristics of the process depend on the heating rate, and that polypropylene acts as a catalyst in the degradation of oil shale in the mixture [1]. Plastics are among the best 'fruits'

of the chemical process industry and are used extensively in our lives. Unfortunately, every year, the UK produces 29 million tones of municipal waste (equivalent to half a tone per person [2]) and in 1999, 4 million tones of plastic packaging and 2 million tones of plastic were land filled [3]. Municipal and industrial plastic wastes are treated predominantly in three ways, by landfill, incineration and true material recycling. Each of these methods has disadvantages. Landfill treatment and incineration of plastic waste are less desirable due to high cost, poor biodegradability and the possibility of unacceptable emissions [4]. True material recycling (the conversion of scrap polymer into new products) is a popular recovery path but the recycled plastic product often costs more than virgin plastic [4]. An alternative strategy is that of chemical recycling, which has attracted much interest recently [5–8] with the aim of converting waste polymers into basic petrochemicals to be used as feedstock or fuel for a variety of downstream processes. Two main chemical recycling routes are the thermal and catalytic degradation of waste plastics. In thermal degradation, the process produces a broad product range and requires high operating temperatures, typically more than 500 °C and even up to 900 °C. On the other hand, catalytic degradation might provide a solution to these problems by controlling the product distribution and reducing the reaction temperature.

Environmental pollution and efficient use of resources are two important topics today. There is an increasing tendency to research into exploitation of plastic wastes so as to produce valuable chemicals. Harnessing industrial and municipal wastes is important both environmentally and economically [1, 9, - 11]. The level at which this is done is rather low at present [2]. The percentages of plastics in solid waste were reported in 1994 to be about 9 in the US and 13 in Brazil [4]. Polyethylene is the majority of plastic waste [3, 12]. There are various routes [5, 6, 8, 9] including thermal degradation to regain some chemicals from this. Thermal decomposition may be carried out with or without solvent, oxidative, reductive, or inert media [5]. Cracking, a thermal degradation technique that has been widely applied to heavy hydrocarbon process to obtain light liquid and gaseous fuels from solid fuels and heavy petroleum fractions is now used to convert plastic wastes into various chemicals including the monomer [7,8]. Flash pyrolysis in a free-fall reactor at 700–875 °C, polystyrene gave benzene, styrene, toluene, naphthalene, and C₁–C₄ [12]. Oxidative degradation is rather scarce. Low hydrocarbons were reported [10] as products in an oxidative degradation of polyethylene waste at 350 °C using a Ni/Pt catalyst. Oxidative pyrolysis of low-density polyethylene (LDPE) gave decomposition products with an average molecular weight around 2500, some cross-linkages being observed at higher temperatures. Thermal degradation of high-density polyethylene (HDPE) was studied in various media employing TiCl₃ or HZSM-5 as catalyst [12]. TiCl₃ resulted in an oil fraction containing 84 % paraffin. On the other hand, HZSM-5 rendered an oil fraction containing 34% aromatics where naphthalene derivatives constituted 22 %.

EXPERIMENTAL

It was obtained liquid product from protected vulcanizates by thermal cracking process in laboratory conditions. The methodology of process was described in [11]. The obtained liquid product was investigated by physical-chemical analyses and its property is given in Table 1.

Table 1. Physical-chemical characteristics of pyrolysis oil obtained from thermal cracking

Parameters	Methods	Value
1. Kinematic viscosity at 50 °C, mm ² /s	BSS EN ISO 3104 +	2.06

	AC	
2. Flash point, °C	BSS EN ISO 2719	56
3. Coke residue, % (m/m)	BSS EN ISO 10370	4.7
4. Ash content, % (m/m)	BSS EN ISO 6245	0.36
5. Sulphur content, % (m/m)	BSS EN ISO 8754	0.64
6. Density at 15 °C, kg/m ³	BSS EN ISO 3675	886.1
7. Distillation characteristic, % (v/v) i.p, °C	BSS EN ISO 3405	46
		200 °C
		250 °C
		300 °C
		350 °C
		e.p, °C
8. Water content, % (v/v)	BSS 15862	neal
9. Color	ASTM D 1500	3.0
10. Specific heat, kJ/kg	ASTM D 2500	38.15

RESULTS AND DISSCUSION

As can see from data presented in Table 1, obtained pyrolysis oil show good fuel characteristics but it has too many coke residue and ash content. Beside this it must notice that the obtained product required for sulphur content for dark fuel, but if it used in turbines it has too low kinematics viscosity. We decided to investigate the possibility to purifying this product trough adsorption by these and other ecological and economic reasons.

We use two adsorbents: commercial zeolite NaA and synthetic product Zeolite Z3 that was prepared by method of hydrothermal synthesis of granules from Bulgarian kaolin as main starting material. The conditions for thermal treatment of kaolin and hydrothermal crystallization (zeolitisation) of granules are described in [13].

In Table 2 is given data about compositions of the initial mixtures for granulation.

Table 2. Compositions of the initial mixtures for granulation [13, 14]

Components	Compositions, % (m/m)				
	Z ₁	Z ₂	Z ₃	Z ₄	Z ₅
1. Metakaolin	68.5	65.5	55.5	49.9	42.5
2. Carboxymethyl-cellulose	2.54	2.5	2.5	2.5	2.5

3. Zeolite Na A	15.0	15.0	20.0	20.0	25.0
4. 2 % solution of sodium hydroxide	10.0	12.0	15.0	18.0	20.0
5. 1.5 % solution polyvinyl alcohol	4.0	7.0	7.0	10.0	10.0

We studied adsorption process for purifying of raw material – pyrolysis oil with corresponding adsorbents. The method of adsorption equipment and conditions of the process were described in [8]. After purifying processes the obtained product was investigated by physical-chemical analyses. The obtained results are given in Table 3.

Table 3. Physical-chemical characteristics of pyrolysis oil obtained from thermal cracking after adsorption treatment

Parameters	Methods	Value	
		Z3	NaA
1. Kinematic viscosity at 40 °C, mm ² /s	BSS EN ISO 3104 + AC	2.25	2.23
2. Flash point, °C	BSS EN ISO 2719	59	61
3. Coke residue, % (m/m)	BSS EN ISO 10370	1.7	1.3
4. Ash content, % (m/m)	BSS EN ISO 6245	0.14	0.14
5. Sulphur content	BSS EN ISO 8754	0.60	0.60
6. Density at 15 °C	BSS EN ISO 3675	868.3	867.7
7. Distillation characteristic, (v/v)	BSS EN ISO 3405		
i.p, °C		42	41
200 °C		33.0	33.5
250 °C		54.0	54.5
300 °C		67.0	68.0
350 °C		79.5	81.0
e.p, °C		> 377	>375
8. Water content, % (v/v)	BSS 15862	neal	neal
9. Color	ASTM D 1500	2.0	2.0
10. Specific heat, kJ/kg	ASTM D 2500	39.55	39.45

As can see from the obtained results and experimental data from analyses after adsorption treatment the obtained products are much lighter, with better ecological characteristics and better distillation compositions.

It may concluded that purifying of pirolysis oil which is obtained by different methods from waste tires, polymers and protected vulcanizates is perspective way to obtain additional quantity fuel with appropriate ecological properties.

CONCLUSIONS

1. It's established that thermal processes of utilization of waste protected vulcanizates are processes with economical and ecological meaning.

2. It was shown the possibility for purifying of pirolysis oil by adsorption. As adsorbents are used commercial zeolite NaA and synthetic zeolite Z₃. The obtained data and results show that the obtained products may use as additional quantity of ecological dark fuel.

3. The method for purification of pyrolysis oil by adsorption is applied for the first time in Bulgaria.

REFERENCES

1. A. Ciferri, W. R. Krigbaum and R.B. Meyer, Editors, *Polymer liquid crystals*, Academic Press, New York 1982.
2. H. Sato, T. Kikuchi, N. Koide and K. Furuya, Thermal degradation and combustion process of liquid crystalline polyesters studied by directly coupled thermal analysis–mass spectrometry, *J Anal. Appl. Pyrolysis* **37**, pp. 173–183, 1996.
3. X.-G. Li and M.-R. Huang, Thermal decomposition of liquid crystalline random copoly(*p*-oxybenzoate-ethylene/phenylene terephthalate) by high-resolution thermogravimetry, *Polym Degrad Stab.* **65**, pp. 473–479, 1999.
4. A. Yu. Bilibin, V. V. Zuev and S. S. Skokhodov, Thermotropic polyesters 4. Synthesis of liquid crystalline poly(oxyfumaroyloxy-1,4-phenylenecarbonyloxyalkyleneoxy-carbonyl-1,4-phenylene)s, *Makromol Chem Rapid Commun.*, **6**, pp. 601–606, 1985.
5. M. Prato, Fullerene chemistry for material science applications, *Journal of Mater Chemistry*, **7**, pp. 1097–1109, 1999.
6. F. Bertini, G. Audisio and V. V. Zuev, Investigation on the thermal degradation of poly-*n*-alkyl acrylates and poly-*n*-alkyl methacrylates (C₁–C₁₂), *Polym. Degrad. Stab.*, **89**, pp. 233–239, 2005.

7. V. V. Zuev, A. Yu. Elkin, A. V. Griбанov and S. S. Skorokhodov, Investigation of liquid crystalline polyesters by solid-state ^{13}C NMR spectroscopy, *Vysokomol. Soed. Ser. A*, **30**, pp. 2420–2424, 1988.
8. M. Ballauf, D. Wu, P.J. Flory and E.M. Barall, Phase equilibria in liquid-crystalline systems. 1 Synthesis and liquid-crystalline properties of oligomers of the *p*-oxybenzoate series, *Der Bunsen Ges Phys. Chem.*, **80**, pp. 524–530, 2004.
9. V. V. Zuev, F. Bertini and G. Audisio, Fullerene C_{60} as stabilizer for acrylic polymers, *Polym. Degrad. Stab.*, **90**, pp. 28–33, 2005.
10. X. H. Du, Y. Z. Wang, X. T. Chen and X. D. Tang, Properties of phosphorus-containing thermotropic liquid crystal copolyester/poly (ethylene terephthalate) blends, *Polym. Degrad. Stab.*, **88**, pp. 52–56, 2005.
11. A. R. Anschutz and Q. Wirtz, Ueber die Zersetzung aromatischer Fumarsaureather durch Hitze, *Der Bunsen Ges Phys. Chem.*, **18**, pp. 1947–1959, 2006.
12. D. Barton and D.V. Ollis, Editors, *Comprehensive organic chemistry*, Pergamon Press, Oxford, 2002.
13. D. Georgiev, B. Bogdanov, Y. Hristov et al., NaA zeolite synthesized in fluidized bed reactor, *15 International Metallurgy & Materials Congress*, Istanbul, Turkey, 2010.
14. D. Georgiev, B. Bogdanov, Y. Hristov et al., Synthesis of NaA zeolite from natural kaolinite, *8 International Conference of the occurrence, properties and utilization of natural zeolites*, Sofia, Bulgaria, p. 95–96, 2010.

ВИБРАЦИОННИ НАДЕЖНОСТНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА РИСКОВИ ТЕХНИЧЕСКИ СИСТЕМИ

Магдалена Дюлгерова, Николай Петров*
*ТУ – София

VIBRATION RELIABILITY OF RISK TECHNICAL SYSTEMS

Magdalena Dyulgerova, Nikolai Petrov
E-mail: mdyulgerova@abv.bg

ABSTRACT

The analysis of the reliability of risk technical systems (transportation systems, aerospace systems, nuclear, munitions, chemical plants, building structures in seismic zones, etc.) is related to the question of how to perform this assessment as a whole. It is known that the local characteristics of the individual functional elements (FE) of the technically risky system (RTS) are important. On the other hand, it must be taken into consideration that vibration is a characteristic spatial uniformity unequal defined by the spectral composition of the vibration, the place of impact and the elastic properties of the structure. This circumstance affects the reliability of RTS substantially and requires specialized approaches to analysis and synthesis.

Key words: risk technical systems, spectral composition of vibrations, elastic properties of the structure

ВЪВЕДЕНИЕ

Анализът на надеждността на **рискови технически системи** (транспортни системи, авиационно-космически системи, ядрени централи, боеприпаси, химически инсталации, строителни конструкции в земетръсна зона и др.) е необходим за оценяването на изпълняването на функциите им за срока на експлоатация.

За оценяването на надеждността е разглеждан се практически случай на вибрационно въздействие, при което рискова техническа система (РТС) се намира под действието на хармонична сила, представена чрез формулата [1, 3, 5]:

$$u(t) = \sum_{i=1}^n Q_i \sin(\omega_i t + \theta_i), \quad (1)$$

където: Q_i, ω_i, θ_i са съответно амплитудата, честотата и фазата на i -тия хармоник; n - брой на съставляващите на трептенето.

Ако конструкцията на РТС представлява еластично плоско шаси, ориентирано в декартови координати (x, y) и разположени върху него функционални елементи (ФЕ), то в точка (x_k, y_k) на шасито, където се намира k -тият функционален елемент, ще се появи полихармонично трептене от вида:

$$u_k(t) = \sum_{i=1}^n U_{ik} \sin(\omega_i t + \varphi_i), \quad (2)$$

където: U_{ik} - амплитуда на i -та хармонична реакция в точката на закрепване на k -тия ФЕ към шасито на РТС.

Величината U_{ik} се изразява чрез амплитудата на въздействията Q_i и чрез честотната предавателна функция $W(j\omega)$ от точка (x_0, y_0) на закрепване на шасито към вибростенда, към точката на шасито, където е закрепен k -тият елемент на РТС. За тази цел се използва формулата:

$$U_{ik} = Q_i W(x_k, y_k, x_0, y_0, \omega_i). \quad (3)$$

За да се оцени надеждността на k -тия елемент от РТС е необходимо да се знае (при предположение за експоненциално разпределение), стойността на интензивността на потока от откази $\hat{\omega}(\Delta t)$ на този елемент, определена в интервала от време за наблюдение Δt съгласно [1]:

$$\hat{\omega}(\Delta t) = \frac{\sum_{i=1}^N r_i(\Delta t)}{N(\Delta t) \cdot \sum_{i=1}^N \tau_i(\Delta t)}, \quad (4)$$

където: $N(\Delta t)$ - общ брой на елементите от еднакъв тип в съответната РТС, наблюдавани в интервала от време Δt ; $r_i(\Delta t)$ е сумарен брой на възстановяеми и невъзстановяеми откази на i -ти елемент за интервала Δt .

ИЗЛОЖЕНИЕ

Така дефинираната *интензивност на потока от откази* (ИПО) от (4) се определя от съвместното въздействие на n хармонични трептения и техните амплитуди Q_i , честоти ω_i и фази θ_i :

$$\hat{\omega}(\Delta t) = \omega_k(u_{1k}, \omega_1, \dots, u_{nk}, \omega_n, \theta_n). \quad (5)$$

Подобни изходни данни, необходими за изчислението на надеждността на РТС, се получават за относително неголям стандартен набор от елементи и условия на тяхната техническа експлоатация. При това трябва да се има предвид, че мрежата от стойности на оценките $(\hat{\omega}_i, \hat{u}_i)$ не може да бъде гъста, защото за тази цел е необходим голям обем от изпитания на ФЕ на вибрационна надеждност. За съжаление това струва прекалено скъпо на експлоатиращата организация на РТС [5].

Възможно е също така да се получи информация за надеждността на ФЕ и за случай на полихармонични въздействия, зададени с почти равномерен спектър в определен честотен диапазон при различни нива на сумарната мощност на колебанията. Даже при наличие на пълна информация за надеждността на отделните елементи в условията на различни

натоварвания, възниква задачата за оценка на надеждността на РТС като цяло.

В математическата теория на надеждността [1, 4-6] в настояще време са разработени методи за нейното изчисление за системи с най-различна структура и най-разнообразни принципи и режими на функциониране [1, 2, 4].

В настоящата статия се предлага за анализ на надеждността на отделните елементи и синтез на фундаментална формула за надеждност на цялата РТС да се използва най-разпространеното структурно съединение – последователното съединение в рамките на системата. Освен това, предвид на факта, че използването на експоненциалното разпределение дава най-опростени резултати при надеждностните изследвания се приема това условие за анализ на РТС. Основната задача на изследването е да се разгледа характерът на влиянието на механичните натоварвания върху надеждността на РТС. На база на това влияние се синтезира обобщена формула за надеждност при влияние на механични вибрационни колебания.

Ако отказът на всеки елемент от РТС, води до отказ на цялата система, то това означава че в смисъл на надеждност елементите са съединени последователно. Ако отказите на ФЕ са независими, то за вероятността за безотказна работа $P_{БР,РТС}(\Delta t)$ на РТС в интервал от време Δt се записва формулата:

$$P_{БР,РТС}(\Delta t) = \prod_{k=1}^m P_{БР,k}(\Delta t), \quad (6)$$

където: $P_{БР,k}(\Delta t)$ е *вероятността за безотказна работа* (ВБР) на k -ти ФЕ от РТС; m е броят на ФЕ в РТС.

Ако ВБР на k -ти ФЕ от РТС се подчинява на експоненциалния закон за надеждност, то е валидна формулата [1, 2]:

$$P_{БР,k}(\Delta t) = e^{-\omega_k(\Delta t) \cdot \Delta t}. \quad (7)$$

В съответствие с (6) и (7) се записва:

$$P_{БР,РТС}(\Delta t) = \prod_{k=1}^m e^{-\omega_k(\Delta t) \cdot \Delta t} = e^{-\sum_{k=1}^m \omega_k(\Delta t) \cdot \Delta t}. \quad (8)$$

Приема се че нивото на натоварванията $u_k(t)$ върху всеки ФЕ е такова, че се изменя

само стойността на ИПО, а видът на закона на разпределение остава експоненциален. От това следва лесно определяне на средното време за безотказна работа $T_{БР}$ на РТС, като се използва общата формула [1, 2]:

$$T_{БР} = \int_0^{\infty} P_{БР,РТС}(t) dt. \quad (9)$$

След интегриране на (9) следва:

$$T_{БР} = \frac{1}{\omega_{РТС}(u_k)} = \left[\sum_{k=1}^m \omega_k(u_k) \right]^{-1}, \quad (10)$$

където $\omega_k(u_k)$ е ИПО на отделните ФЕ като функция на въздействията $u_k(t)$, определени от (2).

Трябва да се има предвид, че ако отказите на ФЕ на РТС са взаимно зависими, то по формула (8) и (10) ще се изчисляват занижени стойности на ВБР на РТС и средното време за безотказна работа $T_{БР}$.

От теорията на вероятностите е известно че вероятността за съвместно настъпване на две взаимно зависими събития A и B , т.е. реализацията на събитието AB се намира по формулата

$$P\{AB\} = P(A)P(B) + \text{cov}(A, B), \quad (11)$$

където $\text{cov}(A, B)$ е ковариацията на събитията A и B . Ковариацията на две събития е непосредствено свързана с коефициента на корелация. Тя се явява по същество в общ случай ненормиран коефициент на корелация и има същия знак. Следователно, за положителни корелирани събития е изпълнено условието $P\{AB\} > P(A)P(B)$.

В повечето случаи се говори само за положителна корелация. В теорията на надеждността това означава че появата на едни откази „стимулира“ появата на други откази. Такава ситуация възниква при едновременно въздействие върху елементите на РТС на едни и същи фактори.

Използвайки методът на математическата индукция е лесно да се разпространи условието $P\{AB\} > P(A)P(B)$, върху голям брой събития. От това следва, че изчисляването на ВБР на РТС по формула (6) за независими

откази, води до занижена оценка на истинската ВБР.

Надеждностното изчисление се извършва като се предполага че натоварването действащо на всеки ФЕ на РТС е точно известно за всяка конкретна стойност на общата ИПО на системата. За да се получи конкретната стойност на натоварването, е необходимо да се извърши щателно измерване на вибровъздействията по време на специализираните изпитания, имитиращи реална среда на функциониране, характерна за конкретната техническа експлоатация на РТС. От тук следва да се има предвид, че за всеки конкретен случай на РТС, дискретната природа на измерванията и ограничения брой вибрационни датчици дават възможност да се получи само ограничена пространствена решетка от оценки за измерваните параметри. Тази пространствена решетка от оценки е възможно да се интерполира върху останалите точки на конструкцията.

Постигането на висока точност при надеждностните изчисления е невъзможно, понеже математическите надеждностни модели са приближение на действителната ситуация. Освен това изходните данни за изчисления, събирани по време на техническа експлоатация по правило са с ниска достоверност, поради което се получават само ориентировъчни надеждностни оценки.

СИНТЕЗ НА ОПРОСТЕН МЕТОД ЗА ВИБРОНАДЕЖДНОСТНО ИЗЧИСЛЕНИЕ

Разглежда се РТС, поставена в съответно вибрационно поле. Нека в състава на системата да влизат m_j различни типа ФЕ. При това всеки един тип от ФЕ да има n_j броя. Предполага се, че за всеки j -ти тип ФЕ са известни стойностите на оценките на интензивността на потока на отказите, т.е. $\hat{\omega}(u_i, \omega_i, \theta_i)$, представляващи функция на амплитудата U_i , честотата ω_i и началната фаза θ_i на вибровъздействията.

Точната формула за изчисляване на ИПО на РТС ще има вида:

$$\hat{\omega}(U_i, \omega_i, \theta_i) = \sum_{j=1}^l \sum_{k=1}^{m_j} \omega_j(U_{ik}, \omega_i, \theta_i). \quad (12)$$

Ако всички ФЕ на РТС са разпределени равномерно по повърхността S на шасито на апаратурата, то сумарната оценка на ИПО на еднотипните ФЕ ще се замени с двоен интеграл, като се използва (3) съгласно:

$$\sum_{k=1}^{m_j} \omega_j (U_{ik}, \omega_i, \theta_i) = \frac{m_i}{S} \iint_S \omega_j \{Q_i W_{k,i} [x, y, \omega_i, \theta_i], \omega_i, \theta_i\} dx dy \quad (13)$$

От формулите (7) и (13) ще следва че общата виброненадеждност на РТС се определя съгласно окончателната формула:

$$P_{БР, РТС}(\Delta t) = \exp \left\{ -\frac{\Delta t}{S} \sum_{j=1}^{m_j} \frac{n_j}{N} \iint_S \omega_j \{Q_i W_{k,i} [x, y, \omega_i, \theta_i]\} dx dy \right\}, \quad (14)$$

където Δt е интервалът от време за извършване на изследването.

ПРИМЕРИ ЗА ВИБРОНАДЕЖДНОСТНИ ИЗЧИСЛЕНИЯ

За използване на горните формули са разглеждани два примера, с които се илюстрира влиянието на начина на закрепване на шасито на РТС върху надеждността на отделните елементи и блокове от елементи, подложени на съответни вибровъздействия. Тези примери показват, че за всяка РТС трябва да се търси конкретна възможност за постигане на оптимална виброненадеждност (ВБР) при наличие на вибрации.

Пример 1.

Да се определят характеристиките на надеждност на апаратура, подложена на хармонични въздействия. Шасито на апаратурата е конзолна пластина. По цялата пластина се разпространяват вибрации с честота $\omega = 2\pi f$ и амплитуда Q , които възбуждат хармонични колебания с амплитуда $u(x)$ на същата честота (фиг. 1а). На шасито са разположени полупроводникови прибори (интегрални схеми) разположени равномерно по цялата му повърхност. Изходните данни за разглежданото шаси са: $l = 25\text{см}$, $h_1 = 0,3\text{см}$,

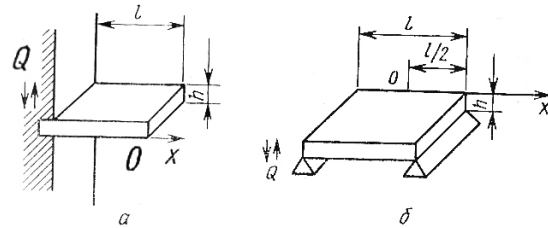
$f = 242\text{Hz}$, $Q = 0,0055\text{см}$ (амплитуда на вибрациите на шасито предизвикани от вибровъздействията), като материалът на шасито е от стомана.

Решение на проблема: От теорията на колебанията е известно, че за съответния случай амплитудата на огъване на шасито от фиг. 1а на разстояние x от нейния край се определя от [3]:

$$u(x) = \frac{Q(ch kl + \cos kl)(ch kx + \cos kx)}{2(1 + ch kl \cos kl)} - \frac{(sh kl - \sin kl)(sh kx + \sin kx)}{2(1 + ch kl \cos kl)}, \quad (15)$$

където $k = \sqrt[4]{12\rho\omega^2(1-\nu^2)/Eh_1^2}$;

E - модул на Юнг; ν - коефициент на Поасон; ρ - плътност на стоманата.

Фиг. 1.

Варианти за закрепване на шасито на РТС

Виброненадеждността на РТС в съответствие с формула (14) е:

$$P_{БР}(t) = \exp \left\{ -\frac{mt}{l} \int_0^l \omega(QW[x, \omega, \theta], \omega, \theta) dx \right\}. \quad (16)$$

След изчисление на интеграла от (16) се получава окончателно:

$$P_{БР}(t) = \exp\{-0,054 t\}, \quad (17)$$

където t е текущото време за експлоатация.

Пример 2.

При условията на пример 1 се разглежда случай, при който шасито е закрепено на опори и се възбужда чрез вибрации (хармонични колебания) с амплитуда Q , честота ω и начална фаза θ (фиг. 1б).

Решение на проблема: Амплитудата на вибрациите в точка x се представя във вида [5]:

$$u(x) = \frac{Q[ch(kl/2) + \cos(kl/2) \cdot ch(kx)]}{2ch(kl/2) + \cos(kl/2)}. \quad (18)$$

Каго се използва формула (17) се получава окончателният израз за вероятността за безотказна работа.

$$P_{БР}(t) = \exp\{-0,014 t\}.$$

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Вибронадеждността на рисковите системи, зависи от техните конструктивни особености (метода на закрепване на шасито), което позволява при определен спектър на въздействието да се оптимизира надеждността.

Ако времето за работа на произволна РТС е 10 h, то при първия начин на закрепване на въпросната система ВБР е 0,58, а при втория начин – ВБР е 0,87. При липса на вибрации, ВБР на РТС е 0,98.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Петров Н.* Надеждности изследвания на

рискови технически изделия. Монография. ЕЦНОК-Бургас, 2 издание, 2007.

2. *Животкевич И., А. Смирнов.* Надежность технических изделий. Москва, Институт испытаний и сертификации вооружений и военной техники, 2004, 472 с.
3. *Андронов А., А. Витт, С. Хайкин.* Теория колебаний. Москва, изд. „Наука”, 1989.
4. *Barlow R., A. Marshal, F. Proschan.* Properties of Probability Distribution with Monotone Hazard Rate. „Ann. Math. Stat.”, 1983, v. 34, №2.
5. *Easary J., A. Marshal, F. Proschan.* Shock Models and Wear Processes. Florida State University. „PA US Stat. Report”, M-194, 1990.
6. *Barlow R., F. Proschan.* Mathematical Theory of Reliability. М., „Sov. Radio”, 1969.

МАТЕМАТИЧЕСКИ МОДЕЛ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ПРЕХОДНИ ПРОЦЕСИ В ЛИНЕЙНА ЕЛЕКТРИЧЕСКА ВЕРИГА

Вера Мечкова, Лилия Станева, Благой Мечков

MATHEMATICAL MODEL FOR TRANSIENT RESPONSE ANALYSIS IN A LINEAR ELECTRIC CIRCUIT

Vera Mechkova, Liliya Staneva, Blagoi Mechkov
E-mail: v.mechkova@abv.bg

ABSTRACT

A mathematical model based on the interactive simulation system MATLAB/SIMULINK is carried out for investigating transient processes in a second order linear electric circuit. An investigation is performed for the influence of the circuit parameters on the form and the speed of the transient process.

Key words: transient processes, state variables, MATLAB/SIMULINK

ВЪВЕДЕНИЕ

Преходен процес се нарича изменението на токовете и напреженията в електрическата верига при преминаване от един установен режим към друг. Преходните процеси възникват вследствие на комутационни изменения на режимите (включване и изключване на захранващите източници и консуматорите на енергия), а също така и при аварийни ситуации (късо съединение, прекъсване на проводници и др.).

Смисълът от изследването на преходни процеси в електрическите вериги произтича от обстоятелството, че при тях могат да възникват такива стойности на токовете и напреженията, които значително превишават тези при стационарен режим и представляват опасност за електротехническите съоръжения.

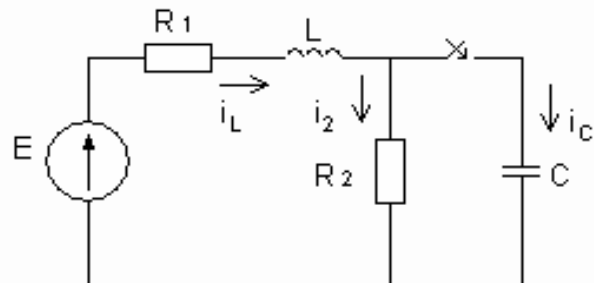
Анализът на преходните процеси се извършва въз основа на система линейни интегродиференциални уравнения, съставени по законите на Кирхоф. Основен проблем при анализа е изборът на метод за решаване на така получената система уравнения.

В статията се разглежда начин на изследването на преходни процеси с математически модел, създаден на базата на математическия пакет MATLAB/SIMULINK. SIMULINK е интерактивна система за симулация. Той е

програма с графичен потребителски интерфейс, която позволява да се моделира системата чрез изчертаване на блок – диаграма на екрана и да се променя нейната динамика. Програмата работи с линейни, нелинейни, непрекъснати, дискретни, многовариантни системи и системи, работещи с различна честота на дискретизация. Богатата библиотека на продукта позволява моделите да се изчертават по същия начин, както бихме ги начертали с молив върху лист. След дефиниране на модела той може да се симулира.

ЕКСПЕРИМЕНТ

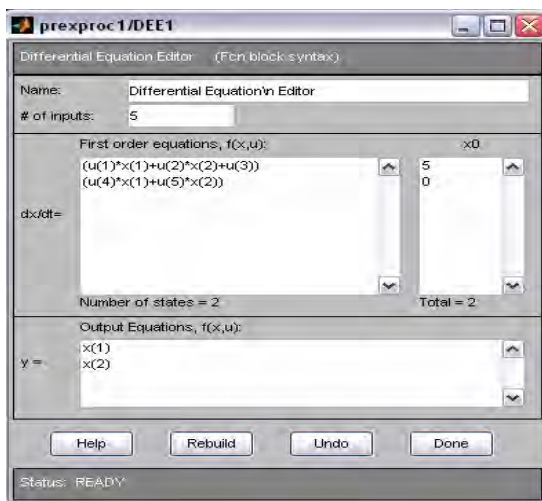
Възползвайки се от възможностите на продукта е реализирана симулация на електрическа верига от втори ред, показана на фиг. 1, в която действа източник на постоянно напрежение.

Фиг. 1. Електрическа верига от II ред

Математическия модел е реализиран чрез следните блокове:

1. **Blok Const** (Блок Константи) – в този блок се задават постоянните параметри на системата диференциални уравнения;
2. **Blok(0+)** (Блок независими начални условия) – в него се изчисляват независимите начални условия;
3. **Blok DEE – Simulink** съдържа специален блок **Differential Equation Editor** (редактор на диференциални уравнения). С помощта на този блок се задават системи диференциални уравнения във форма на Коши и се изпълняват техните решения (фиг. 2).

Фиг. 2. Редактор на диференциални уравнения

За разглежданата верига независимите начални условия (тока през бобината $i_L(0.)$ и напрежението върху кондензатора $u_C(0.)$) се определят по формулите:

$$\begin{aligned} i_L(0.) &= i_L(0+) = \frac{E}{R_1 + R_2}; \\ u_C(0.) &= u_C(0+) = 0 \end{aligned} \quad (1)$$

Уравненията на състоянието, които описват преходния процес във веригата, са получени по законите на Кирхоф за веригата след комутацията и имат вида:

$$\begin{aligned} \frac{di_L}{dt} &= -\frac{R_1}{L} \cdot i_L - \frac{1}{L} \cdot u_C + \frac{E}{L} \\ \frac{du_C}{dt} &= \frac{1}{C} \cdot i_L - \frac{1}{R_2 C} \cdot u_C \end{aligned} \quad (2)$$

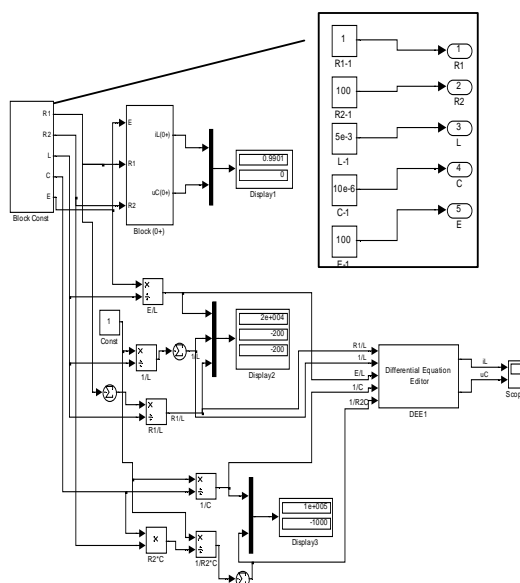
За да се реализира моделът е необходимо да се въведат "машинни" променливи:

$$\begin{aligned} i_L &\rightarrow x(1), \quad u_C \rightarrow x(2), \quad -\frac{R}{L} \rightarrow u(1), \\ \frac{1}{L} &\rightarrow u(2), \quad \frac{E}{L} \rightarrow u(3), \quad \frac{1}{C} \rightarrow u(4), \\ -\frac{1}{R_2 C} &\rightarrow u(5). \end{aligned} \quad (3)$$

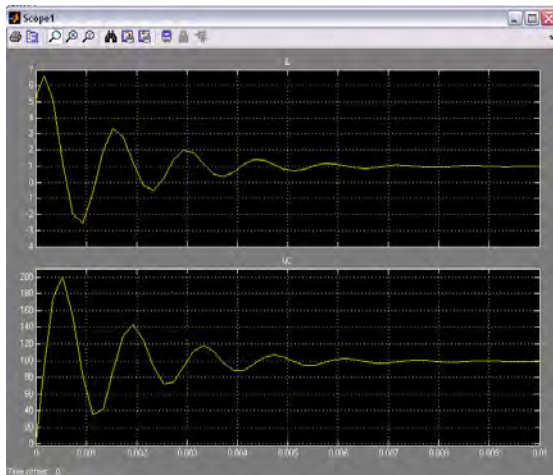
Тогава системата приема вида:

$$\begin{aligned} \frac{dx(1)}{dt} &= (u(1) * x(1) + u(2) * x(2) + u(3)) \\ \frac{dx(2)}{dt} &= (u(4) * x(1) + u(5) * x(2)) \end{aligned} \quad (4)$$

След въвеждането на тези "машинни" променливи се пристъпва към стартиране на модела (фиг. 3), в резултат на което се наблюдава съответно тока през бобината i_L и напрежението на кондензатора u_C (фиг. 4).

Фиг. 3. Математически модел на веригата

Фиг. 4. Осцилограми на тока i_L и напрежението u_C при $R_1 = R_2 = 10 \Omega$.

Получените резултати показват, че при зададените параметри на веригата се наблюдава режим на затихващи колебания (псевдопериодичен режим).

На този режим за свободната съставка на тока съответства решение от вида:

$$i = Ae^{-\delta t} \sin(\omega t + \psi), \quad (5)$$

където: δ – е коефициент на затихване,
 ω – кръгова честота на затихващите колебания,
 ψ - начална фаза.

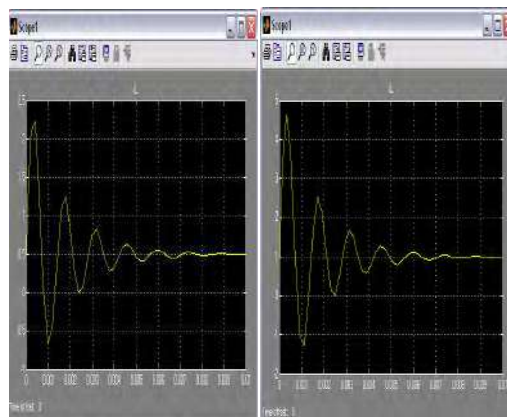
По получената осцилограма лесно може да се определи периода T и честотата f на затихващите колебания, логаритмичния коефициент на затихване $\nu = \ln(A_1 / A_2)$, който се определя експериментално чрез отношението на амплитуди с еднакъв знак и коефициентът на затихване $\delta = \nu \cdot f$ и честотата f_0 на незатихващите колебания.

За да се разбере, как влияят параметрите на веригата върху характера на преходния процес, е необходимо получаването и наблюдаването на няколко характеристики, които дават възможност за сравнение и формиране на изводите от получените резултати.

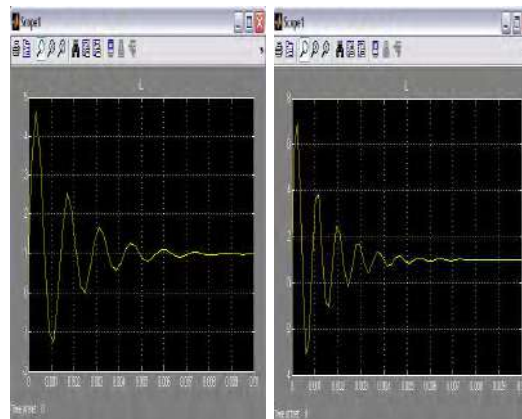
На фиг. 5-8 са показани осцилограмите на тока i_L при различни стойности на параметрите на веригата.

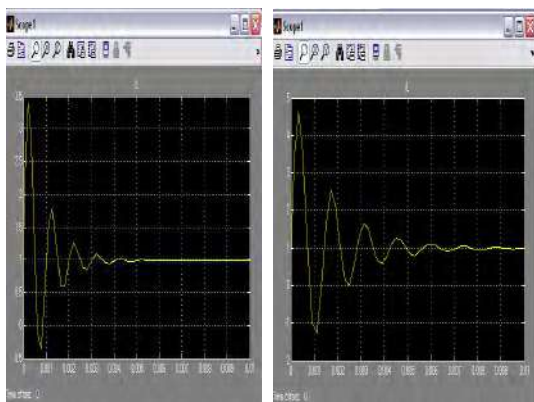
Фиг. 5. Осцилограми на тока i_L и напрежението u_C при $R_1 = R_2 = 10 \Omega$.

Фиг. 6. Осцилограми на тока i_L при две различни стойности на захранващото напрежение ($E=100V$ и $E=50V$)

Фиг. 7. Осцилограми на тока i_L при две различни стойности на индуктивността на бобината L (2 mH и 5 mH)

Фиг. 8. Осцилограми на тока $i(t)$ при две различни стойности на капацитета на кондензатора

Получените характеристики показват, че изменението на параметрите L и C оказват влияние върху честотата ω и коефициента на затихване δ . Началните условия и е.д.н. на източника количествено влияят на преходния процес, без да се отразяват на неговия характер.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Разработен е математически модел за изследване на преходни процеси в електрическа

верига на базата на математически пакет MATLAB/SIMULINK.

Моделът позволява да се наблюдава как се развиват преходните процеси във веригата и да се установи влиянието на параметрите на веригата върху характера на преходния процес и скоростта на неговото протичане.

По получените осцилограми на затихващите колебания могат да се определят характеристиките на колебателния контур (коефициентът на затихване, логаритмичен коефициент на затихване, качествен фактор).

Моделът може да послужи като база, която позволява с голямо бързодействие и ефективност да реши практически задачи с различна степен на сложност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ушева, М. и др., *ТОЕ II част Методично ръководство за решаване на задачи*, ВМЕИ - Варна, 2001.
2. Тончев, Й., *Matlab6/7. Преобразувания. Изчисления. Визуализация – Част I, II*, изд. Техника, София, 2006.
3. Тончев, Й., *Matlab7. Преобразувания. Изчисления. Визуализация – Част III*, изд. Техника, София, 2009.

**ЕЛЕКТРИЧНО ПОЛЕ НА СИСТЕМА ОТ НЕПОДВИЖНИ ЗАРЯДИ
(КОМПЮТЪРЕН МОДЕЛ)**

Димитър Парашкевов, Станчо Павлов

**ELECTRICAL FIELD OF A SYSTEM OF IMMOBILE CHARGES
(A COMPUTER MODEL)**

Dimitar Parashkevov, Stancho Pavlov
E-mail: parashkevov@abv.bg

ABSTRACT

A computer model representing the electrical field of a system of immobile charges is designed. We have used the Mathcad computer programme in order to calculate and to represent graphs of the electrical potential $\varphi(\vec{R})$ and its isolines, and the intensity $\vec{E}(\vec{R})$ of a system of N immobile charges.

Key words: *electrical potential and Intensity, Coulomb's Law, Mathcad*

ВЪВЕДЕНИЕ

Анализът на педагогическия опит при преподаването на физика във ВУЗ ни доведе до извода, че съществува известен недостатък в стандартните курсове по физика. Понастоящем начина на преподаване в болшинството курсове по физика се основава на три подхода: лекции (теоретичен курс), семинарни занятия и лабораторен практикум. В същото време липсва самостоятелна работа на студента при формулиране на физичната задача за изследване, избора на подходящ математичен апарат и метод на решаването ѝ. Този пропуск би могъл да се попълни чрез изчисляването и изобразяването на физични величини и процеси с използването на приложни компютърни програми. Това е от особена полза при подготовката на студента, особено в случаите, където са трудно осъществими или дори невъзможни за реализация подходящи лабораторни упражнения, онагледяващи даден физичен процес. Има вече достатъчно [1,2] подходящи за използване програми. Ние се спряхме на програмата Mathcad за илюстрация на характеристиките на електричното поле, създадено от система неподвижни точкови заряди.

**МОДЕЛИРАНЕ НА СТАТИЧНО
ЕЛЕКТРИЧНО ПОЛЕ**

Както е известно електричното поле, създадено от неподвижен електрически заряд q

във вакуум се характеризира в дадена точка на пространството със скаларния потенциал

$$\varphi(\vec{R}) = \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{q}{|\vec{R} - \vec{r}|} \quad (1),$$

където $\vec{R}$ - е радиус вектора на точката на наблюдение, $\vec{r}$ - радиус вектор на точката, където се намира електричния заряд, $\epsilon_0 \approx 8.85 \cdot 10^{-12}$ F/m. Векторна характеристика на даденото поле е електричния интензитет $\vec{E}$:

$$\vec{E} = -\vec{\nabla}_{\varphi}(\vec{R}) = \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \frac{q}{|\vec{R} - \vec{r}|^3} (\vec{R} - \vec{r}) \quad (2)$$

Скаларния потенциал на система, състояща се от N електрични заряди $q_1, q_2, \dots, q_N$ и интензитета на електричното поле удовлетворяват принципа на суперпозицията:

$$\varphi(\vec{R}) = \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \sum_{i=1}^N \frac{q_i}{|\vec{R} - \vec{r}_i|} \quad (3),$$

$$\vec{E}(\vec{R}) = \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \sum_{i=1}^N \frac{q_i}{|\vec{R} - \vec{r}_i|^3} (\vec{R} - \vec{r}_i) \quad (4),$$

където $\vec{r}_i$ е координатата на i -тия заряд.

При анализа на електростатичните полета на система от произволно разположени заряди, характеризиращи се със скаларната функция – потенциал $\varphi(\vec{R})$ и векторната величина

интензитет $\vec{E}(\vec{R})$ възниква въпроса с *нагледното представяне на тези величини.*

Един възможен начин за показване на потенциала на електростатичното поле $\varphi(\vec{R})$ включва следните последователни стъпки:

1. задаване в пространството на дискретна координатна мрежа
2. изчисляване съгласно (3) на стойностите на $\varphi(\vec{R})$ във всеки възел на координатната мрежа
3. построяване на графика на повърхността и карта на екипотенциалните линии

За *конкретните изчисления* избираме заряда на електрона $e = 1.6 \cdot 10^{-19} \text{ C}$, а единица за дължина $R_0 = 10^{-6} \text{ m}$. Документът в Mathcad, позволяващ да се изчисли потенциала на електричното поле, създадено от 50 *едноименни* заряда, разположени на равни разстояния един от друг по оста OX ($y \equiv 0$), има следния вид:

1. Задаване на единиците за измерване на заряд, дължина и стойност на диелектричната проникваемост:

$$e := 1.6 \cdot 10^{-19} \text{ C}, R_0 := 10^{-6}, \epsilon_0 := 8.85 \cdot 10^{-12} \text{ F/m.}$$

2. Задаване на количеството заряда:

$$N := 50 \quad i := 1..N - 1$$

3. Задаване на големината на заряда и хитите координати на електрическите заряди:

$$q := 1 \cdot e$$

$$x1 := -5R_0 \quad x2 := 5 \cdot R_0$$

$$x_i := x1 + \frac{x2 - x1}{N - 1} \cdot i$$

4. Задаване на функцията $\varphi(\vec{R})$:

$$\varphi(X, Y) := \frac{1}{4\pi\epsilon_0} \sum_{i=0}^{N-1} \frac{q}{\left((X - x_i)^2 + Y^2\right)^{\frac{1}{2}}}$$

5. Задаване на броя на възлите и координатите на възлите от мрежата:

$$N1 := 133 \quad X_{\min} := -10 \cdot R_0 \quad X_{\max} := 10 \cdot R_0$$

$$Y_{\min} := -10 \cdot R_0 \quad Y_{\max} := 10 \cdot R_0$$

$$i := 0..N1 \quad j := 0..N1$$

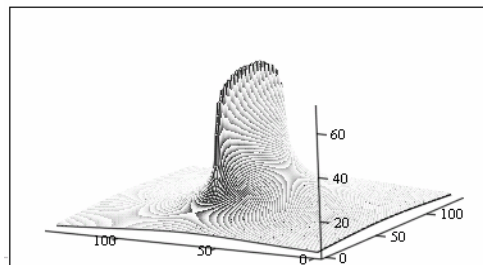
$$x_i := X_{\min} + \frac{(X_{\max} - X_{\min}) \cdot i}{N1}$$

$$y_j := Y_{\min} + \frac{(Y_{\max} - Y_{\min}) \cdot j}{N1}$$

6. Изчисляване на стойността на функцията във възлите на мрежата:

$$M_{i,j} := \varphi(x_i, y_j)$$

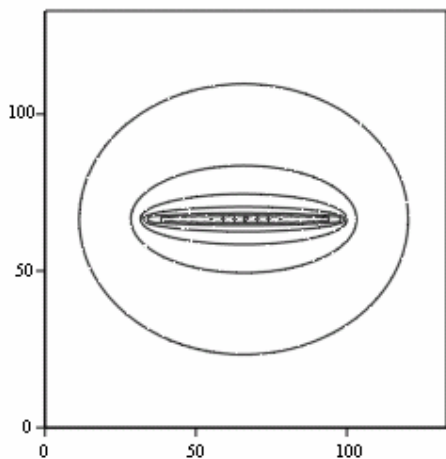
7. Построяване на графиката на повърхността – Фиг. 1. За целта се използват означенията от графичния панел. Ще отбележим, че за номериране на деленията по OX и OY в Mathcad се използват номерата на редовете и стълбовете на матрицата

М

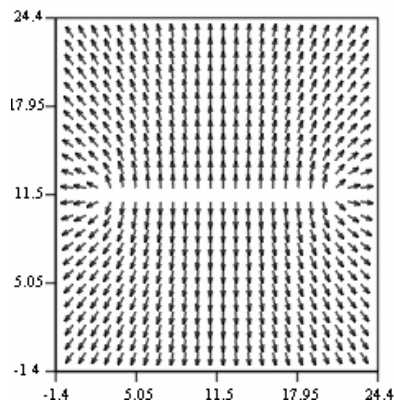
Фиг. 1. Графика на повърхността на матрицата $M_{i,j} := \varphi(x_i, y_j)$

8. Построяване на графиката на екипотенциалните повърхности – Фиг. 2. За номериране на деленията по осите OX и OY може да се зададат стойностите на координатите на възлите на мрежата. За целта след отваряне на прозорец избираме и въвеждаме минималните и максималните стойности по съответните оси. За извеждане на картата съответстваща на линиите на функцията, отговаряща за екипотенциала, отваряме прозорец 3D Plot Format, избираме Color&Lines и включваме опцията Numbered.

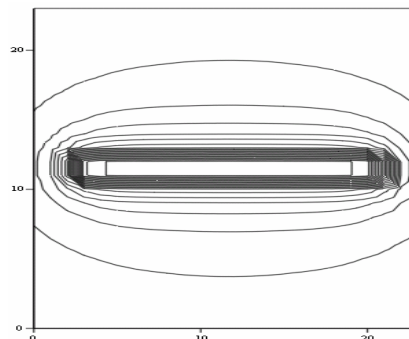
Фиг. 2. Эквипотенциална карта на $\varphi(X, Y)$

Интензитетът на електричното поле $\vec{E}(\vec{R})$ е векторна функция, която във всяка точка от пространството се определя от големината на полето и от направлението му. За описване на това векторно поле ще използваме *силови линии* – линии, допирателните към които във всяка точка са успоредни на вектора на интензитета на електричното поле. За анализ на промяната на интензитета на електричното поле в пространството ще използваме функцията $|\vec{E}(\vec{R})|$ - Фиг. 3.

Фиг. 3. Карта на интензитета $\vec{E}(\vec{R})$

Накрая можем да построим графика на повърхността и карта на нивата на функцията $|\vec{E}(\vec{R})|$ - Фиг. 4.

Фиг. 4. Карта на линии с еднакъв интензитет $|\vec{E}(\vec{R})|$

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Показана е възможността за изследване, изчисления и онагледяване на физични задачи с помощта на приложната програма Mathcad. Дава се възможност на студента самостоятелно да променя параметрите в системата от неподвижни електрически заряди и да следи промяната на получените резултати и графики.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дьяконов В. П., Абраменкова И. В. *Mathcad 8.0 в физике и математике*, Москва, *Нолидж*, 1999
2. Кунин С. *Вычислительная физика*, Москва, Мир 1992
3. Richard T. Weidner, Robert L. Sells, *Classical Physics, Vol. 2*, Allyn and Bacon, Boston, 2005

НОВ МЕТОД ЗА ОЦЕНКА НА ДНЕВНИТЕ СУМИ НА СУМАРНАТА СЛЪНЧЕВА РАДИАЦИЯ

Здравка Николаева, Иван Домбалов*

*Химикотехнологичен и металургичен университет, София

NEW METHOD FOR ESTIMATION OF THE DAILY AMOUNT OF TOTAL SOLAR RADIATION

Zdravka Nikolaeva, Ivan Dombalov*

*University of Chemical Technology and Metallurgy, Sofia

E-mail: burievazdr@btu.bg

ABSTRACT

The main physical ecological factors with influence on climatic changes are temperature and solar radiation, as they have certain effect on man, life on earth and the environment.

In the present paper an estimation of the daily amounts of total solar radiation in Sofia is made. A new physics-mathematical model was developed taking into account the energy flows, which can be used to calculate the total solar radiation using only data on the minimal and maximal temperature of near-surface air. The values calculated were compared with those obtained by the method of stepwise multiple regression to prove that the physics-mathematical model suggested is precise and correct.

Key words: greenhouse effect, temperature, solar radiation, stepwise regression.

INTRODUCTION

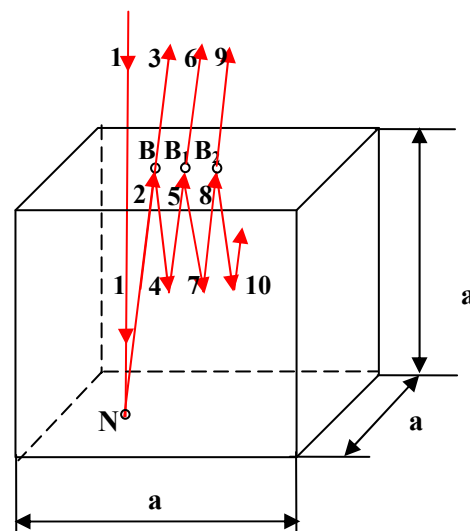
Life on earth utterly depends on solar radiation which is the main source of energy for all natural processes. Solar radiation is the main physical ecological factor and the efforts devoted to its study are constantly increasing in recent years. This is due to increased interest towards solar energy as an alternative energy source. Information on solar radiation is very useful for the design of heating and cooling systems for houses, building of greenhouses, etc. [1 - 4].

A new physics-mathematical model taking into account the energy flows was developed, which can be used to calculate the total solar radiation only from data on the minimal and maximal temperature of the near-surface air. The values calculated were compared with these obtained by the method of multiple step regression to prove that the physics-mathematical model suggested is precise and correct.

MATERIALS AND METHODS

In the present work, we suggest a new physics-mathematical model for the heating in green-

houses which takes into account the energy flows.

Fig.1 Mechanism of heating through the greenhouse effect

We consider a cubic greenhouse with edge length a hanging free in the atmosphere, similar to Earth in space. It is filled with pure air (Fig.1). Each face of the cube has area of a^2 and there is no heat insulation.

An exemplary solar ray (denoted as 1 in Fig.1) falls to the upper transparent side and without absorption passes through this side to reach A at cube bottom. The bottom plays the role of an absorber taking the radiation coming from the Sun in. The bottom surface is rough and black to approximate the ideal blackbody model. In real greenhouses, various objects like soil, plants, construction elements, etc. can be found at the bottom.

A heated point, e.g. point N at cube bottom, radiates into the surrounding air. By measuring the temperature T of the absorber, one could calculate the maximum wavelength of the emission λ_{MAX} using the Wien's [5 - 8]: $\lambda_{MAX}.T = b$, where $b = 2.9.10^{-3} m.K$ is Wien's constant. For instance, if $T = 37^{\circ}C = 310 K$, then $\lambda_{MAX} = 9355$ nm, which is within the far-infrared portion (heat emission). For this portion, however, glass is opaque – it absorbs the long wavelength radiation. It means that ray 2, in contrast to ray 1, contains wavelengths from the far-infrared portion only and heats the air through which it is passing.

When the ray reaches B on the top side (cover) of the greenhouse, it produces heat. Further, point B emits ray 3 outwards and ray 4 inwards, all of them in the long wavelength portion of infrared radiation (heat radiation). The same considerations apply to points B_1, B_2 , etc., on the greenhouse cover. It can be suggested that about half of the heat absorbed by the cover is emitted into the environment while the other half is “recycled”, i.e. returned back into the greenhouse. Besides, there is no visible radiation any more but only heat radiation. It means that the greenhouse both transforms the visible radiation into heat and accumulates the energy absorbed. Thus, the heat is “amplified” in the greenhouse until equilibrium is reached where the energy in-put into the greenhouse equals the energy emission outwards.

The main energy flows for the cubic greenhouse are:

a) The power incoming from the Sun is $\alpha^2 S(1 - k)$, where k is the reflection coefficient of the cube face through which the light is entering the cube, which is glass or polymeric foil. For these materials, the coefficient is $k = 0,04$. S is the intensity of solar radiation (solar constant). For the upper part of the atmosphere, $S = 1400$ W/m².

b) Infrared radiation is coming to the cube from the surrounding atmosphere, to all the 6 faces of the cube, which has power of $6\alpha^2.a.\sigma T_0^4$, where α is the degree of blackness

and T_0 the absolute temperature of the surrounding air. Usually, the Earth and bodies on it are assumed to be grey and the law of Stefan-Boltzmann for the integral emissivity of absolutely black-body in this case will be $\alpha.\sigma T_0^4$.

c) From all the 6 faces of the cubic greenhouse, heat radiation with power of $6\alpha^2.a.\sigma T^4$ is emitted outwards, where T is the absolute temperature within the greenhouse.

There is one more energy flow – the one reflected from the upper (transparent) face, so the total number of flows considered is four.

Assuming the incident radiation is perpendicular to the cube cover and equilibrium state reached, the following equation can be written:

$$\alpha^2 S(1 - k) + 6\alpha^2.a.\sigma T_0^4 = 6\alpha^2.a.\sigma T^4 \quad (1)$$

From eq.(1), we obtain for the solar radiation:

$$S = \frac{6.a.\sigma}{(1 - k)}.(T^4 - T_0^4) \quad (2)$$

The formula (2) allows calculating the total solar radiation using only data on the minimal and maximal temperatures of the near-surface air.

The regression analysis is widely used technique for analysis of experimental data [9 - 12]. In the present work, the values calculated by the new physics-mathematical model were compared to these obtained by the method of multiple step regression.

RESULTS AND DISCUSSION

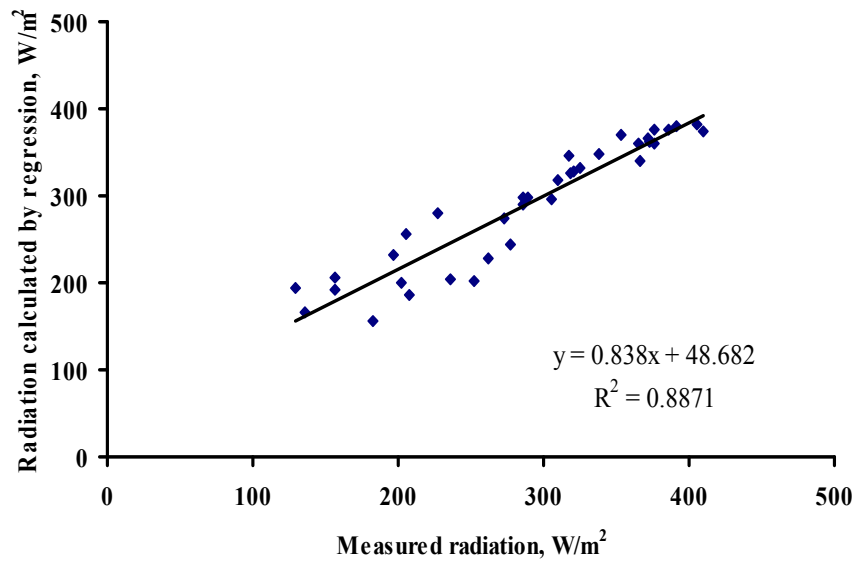
Two methods were used to estimate the daily amounts of total solar radiation S : the method of stepwise multiple regressions and the newly developed physics-mathematical model.

Using stepwise multiple regressions, an empiric formula was derived for S on the basis of data on sunshine duration, average minimal and maximal temperatures for 10-day periods from 1961 to 1990 in Sofia were used [13].

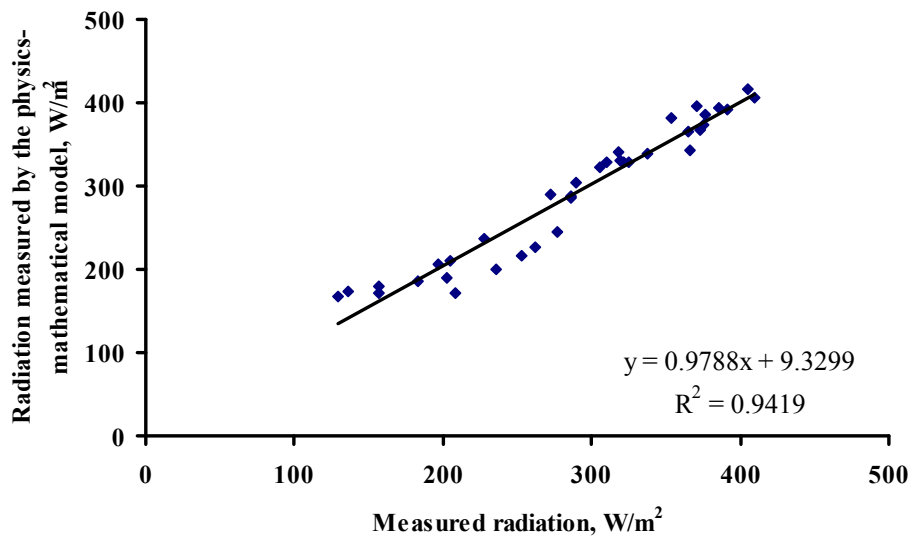
The total solar radiation S in Sofia can be calculated by the following formula:

$$S = 0.202339.T + 0.260987.T_0 + 0.000223.n - 127.517, \quad (3)$$

where: T – average maximal temperature, [K]; T_0 – average minimal temperature, [K]; n – sunshine duration, [s]. The sunshine duration data were taken from [14, 15].

Fig. 2. Dependence between the measured and calculated by regression values of the total solar radiation, W/m²

Fig. 3. Dependence between the measured and calculated by the physics-mathematical model suggested values of the total solar radiation, W/m²

In most cases, there are no data on solar radiation at certain location and it has to be estimated using the available meteorological data.

In the present work we suggest a new method for estimation of daily amount of total solar radiation using the physics-mathematical model developed considering a cubic green-house hanging free in the atmosphere like the Earth in space.

The daily amounts of total solar radiation were calculated according to the formula derived (2).

For the calculation of a 10-day total solar radiation by the suggested physics-mathematical model, the values of T and T_0 are assumed to be the corresponding maximal and minimal temperatures for the period, [K].

Figs.2 and 3 show the dependencies between the solar radiation measured and the values calculated by stepwise multiple regression and the newly suggested method taking into account the energy flows, respectively.

It can be seen from the plots that the coefficient of regression ($R^2 = 0.9419$) for the calculation of the solar radiation by the new physics-mathematical model was higher than that observed for the stepwise multiple regression ($R^2 = 0.8871$). It means that our physics-mathematical model is precise and correct and provides a good estimate of the total solar radiation. It allows calculating S using only data on the average maximal and minimal temperatures of the near-surface air at certain location.

The new method for estimation of the daily amounts of total solar radiation was checked by comparing the radiation calculated with mathematical average data for S . 10-day periods from 1961 to 1990 in Sofia were used.

Table 1 shows the average monthly values of solar radiation, average maximal temperature T , [K], average minimal temperature T_0 , [K] and

the radiation calculated by the physics-mathematical model.

Fig.4 shows graphically the per month change of the average monthly solar radiation and the values calculated by the physics-mathematical model.

The dependence between the radiation values measured and calculated by the physics-mathematical model is presented in Fig.5. As can be seen from the plot, the regression coefficient ($R^2 = 0.9675$) was very close to unity which indicates for the precision and correctness of the method applied.

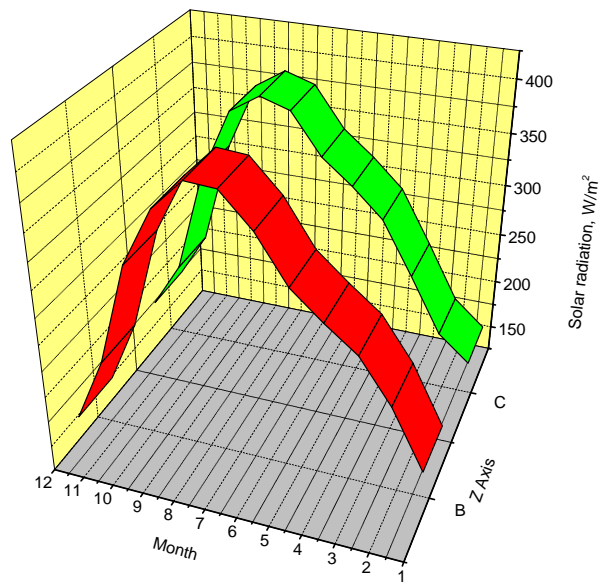
The annual amount of incident radiation at certain location is more stable than the monthly one. According to the measurements for the town of Sofia, the annual amount is:

$$288.27 \text{ W/m}^2 = 1284.49 \text{ kWh/m}^2,$$

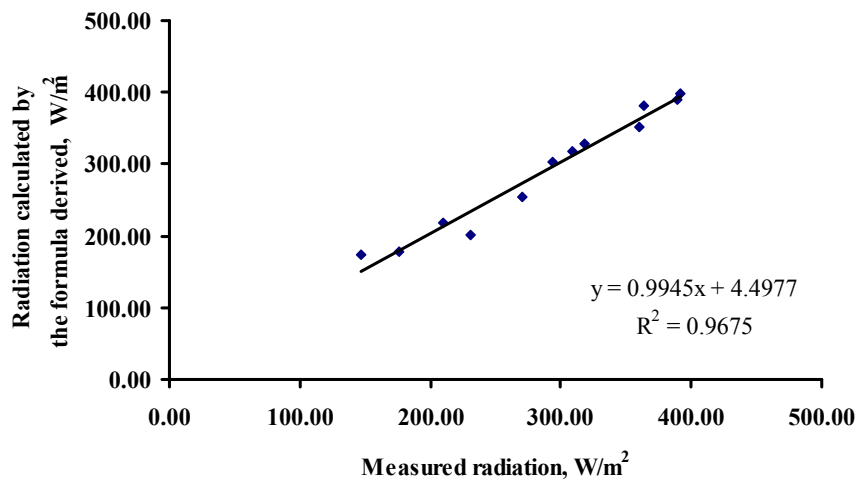
which is the average arithmetic value calculated from the monthly values of solar radiation shown in Table 1. For the unit transformation, the average annual sunshine duration is of 12.207834 h should be taken into account [14, 15].

Table 1. Values of solar radiation, average maximal temperature T , [$^{\circ}\text{K}$], average minimal temperature T_0 , [$^{\circ}\text{K}$] and radiation calculated by the physics-mathematical model per month

Month	Measured radiation [W/m ²]	Maximal temperature T, [K]	Minimal temperature T ₀ , [K]	Calculated radiation [W/m ²]
January	176.41	268.22	275.13	177.64
February	230.98	270.11	277.76	201.81
March	270.97	273.63	282.81	253.84
April	293.21	278.09	288.49	303.46
May	318.04	282.08	292.89	329.38
June	359.83	285.34	296.48	351.88
July	389.16	287.03	299.08	388.92
August	391.19	286.71	299.05	397.74
September	363.09	283.69	295.87	380.33
October	308.69	279.24	290.00	318.31
November	210.24	274.35	282.22	217.58
December	147.43	270.48	277.06	173.18

Fig. 4. Measured total solar radiation and the one calculated by the physics-mathematical model per month, W/m^2

Fig. 5. Dependence between the total solar radiation values measured and calculated by the physics-mathematical model, W/m^2

The annual solar radiation calculated by the dependence between the radiation values measured and calculated by the physics-mathematical model was:

$$291.17 \text{ W/m}^2 = 1297.42 \text{ kWh/m}^2,$$

which is the arithmetic average of the monthly values calculated by the dependence between the radiation values measured and calculated by the physics-mathematical model suggested. The monthly values are presented in Table 1. Again, the average sunshine duration of 12.207834 h should be taken into account for the unit transformation [14, 15].

The two values of solar radiation are quite close. The relative error is as low as 1% which was also considered to sustain the preciseness of our method.

The used energy from the solar radiation for both calculations turned out to be close to the values obtained by estimating the potential of the average annual solar radiation in the Sofia region. The value of radiation for horizontal surface was 1186 kWh/m^2 while for optimal slope: 1318 kWh/m^2 [14].

The annual solar radiation in Sofia calculated by the physics-mathematical model was found to

be close to the measured values. It means that the method developed is correct and precise enough.

CONCLUSIONS

1. The paper suggests new method for estimation of the daily amounts of total solar radiation through physics-mathematical model of a cubic greenhouse hanging free in the atmosphere, similar to Earth in space, developed by the authors.

2. Our investigation shows that the coefficient of regression ($R^2 = 0.9419$) for the calculation of the solar radiation by the new physics-mathematical model was higher than that for the method of stepwise multiple regression ($R^2 = 0.8871$). It means that our physics-mathematical model is precise and correct and provides reliable estimate of the total solar radiation. It allows calculating S using only data on the average maximal and minimal temperatures of near-surface air at certain location.

3. The new method for estimation of the daily amount of total solar radiation was checked by comparing the radiation calculated with the arithmetical average values for S . Our investigation shows that the coefficient of regression ($R^2 = 0.9675$) was very close to unity which indicates for the preciseness and correctness of the new method suggested.

4. The annual incident radiation at certain location is more stable than the monthly one. According to the measurements performed, Sofia receives annually $288.27 \text{ W/m}^2 = 1284.49 \text{ kWh/m}^2$, which is the average value from the monthly values of solar radiation measured. The annual solar radiation calculated by the physics-mathematical model was $291.17 \text{ W/m}^2 = 1297.42 \text{ kWh/m}^2$. Both solar radiation values are very close. The relative error is as low as 1% which sustains the preciseness of our method.

5. The used energy from the solar radiation for both calculations turned out to be close to the values obtained by estimating the potential of the average annual solar radiation in the Sofia region. The value of radiation for horizontal surface was 1186 kWh/m^2 while for optimal slope: 1318 kWh/m^2 . The annual solar radiation in Sofia calculated by the physics-mathematical model was found to be close to the measured values. It means that the method developed is correct and precise enough.

6. The new method for estimation of the daily amount of total solar radiation in Sofia using the physics-mathematical model taking into account the energy flows provides possibility to calculate it only from data on the average maximal and minimal temperatures measured at certain location. Such information would be useful for the designing of various radiation-utilizing systems, e.g. solar power plants, greenhouses, etc. The data calculated by the new method can be used also to calculate the evaporation and heat balance by modelling the plants growth.

REFERENCES

1. Assessment of potential of solar radiation in Bulgaria, <http://www.emde-solar.com/>.
2. Greenhouse Effect, <http://signlanguage.bg.com/> 1996.
3. Greenhouse Effect from Wikipediia, the free encyclopedia, <http://en.wikipedia.org/wiki>.
4. Houtan, J. The Global Warming. Academic Publishing "Prof. M. Drinov", Sofia, 1996.
5. Serway, R., J. Beicher and J. Jewett. Physics for scientists and engineers. North Carolina State University and California State Polytechnic University-Pomona, 2000, p. 579.
6. Savelev, I. Physics. Vol. 1, Moskow, Mechanic, Molecule physics, Science, 1987.
7. Diancoli, D. Physics. Vol. 1 and 2, Moskow, 1989.
8. Detlaph, A., B. Javorski. Physics. Moscow, 1989.
9. Mihailova, G. System for training in statistics and statistical calculations in Excel. <http://teststat.hit.bg/>.
10. Markovski, B., N. Janeva. Statistical analysis of physical experiment. Sofia, 1980.
11. Kim, S., Fuzzy Linear Regression with interval-valued Data. Proc. IFSA Word Congress'93, Seoul, 1993.
12. Sugeno, M., Kang G. Structure identification of fuzzy model. Fuzzy Sets and Systems, 28, p. 15 – 53.
13. Venerable weather data, <http://www.stringmeteo.com/synop/bg-uti.php>.
14. Duration of sunshine, <http://www.gaisma.com/en/location/sofia.html>.
15. Ephemeris of the Sun, <http://astrocalendar.50webs.com>.

БОГАТСТВО, БЕДНОСТ, УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Иванка Йонова

RICHES, POVERTY, SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Ivanka Ionova

E-mail: ivanka_ionova@yahoo.com

ABSTRACT

The modern theory suggests that income distribution plays an important role in the determination of aggregate economic activity and economic growth. Some authors argue that inequality is harmful for economic development and for social cohesion. This paper treats some important aspects of the issue of economic inequality and its influence upon sustainable development under the conditions of the contemporary crisis.

Key words: economic growth, inequality, quality of living, sustainable development.

ВЪВЕДЕНИЕ

Икономическото развитие е израз, с който се обозначават постоянните и съгласувани усилия на политиците и на обществеността да постигнат жизнен стандарт и икономически просперитет. Това са усилия за развитие на човешкия капитал, инфраструктурата, конкурентоспособността, екологичната устойчивост, социалното включване, здравеопазването, социалната сигурност, образованието и други. Икономическият растеж е само един от аспектите на икономическото развитие. Той е неговата материална основа и зависи от продуктивността на икономиката.

До скоро развитието се отъждествяваше с прогреса. Понятието прогрес през последните години обаче бе поставено под дълбоко съмнение. Като цяло проблематиката за растежа, развитието, прогреса е недоизяснена. Наложил се все пак разбирането, че развитието означава движение, промяна, макар че има неравномерен и неравновесен характер. Общопризната е тезата, че развитието и растежът сами по себе си не решават проблема за бедността.

Устойчивото развитие има много измерения. Водещият принцип е развитие, което не отнема възможностите за съществуване и благоденствие и на следващите поколения, като се осъществява без да нарушава жизненоустойчивите прагове на екологичните, социалните, икономическите системи и процеси.

Основният акцент съвсем оправдано пада върху екологичните аспекти на производството и на човешката дейност. В условията на съвременната криза и задълбочаващото се социално неравенство обаче на преден план излезе проблемът за социалната устойчивост и социалната сигурност на обществото.

СЪВРЕМЕННАТА КРИЗА, ПРОБЛЕМЪТ ЗА БЕДНОСТТА И СОЦИАЛНАТА УСТОЙЧИВОСТ НА ОБЩЕСТВОТО

Нашият век е преломен – не само заради усещането на поредното човешко поколение, че живее в несъвършен свят, а и поради красноречивостта на цифрите. Броят на населението достигна величина, равна на тази за 4 милиона години човешко съществуване. Всяка по-лоша реколта е свързана с критично намаляване на световните запаси от храни. Растат техните цени, а това влошава положението на хората с по-ниски доходи.

Кризата от 2008 г. задълбочи проблемите на бедността, тъй като доведе до нарастване на безработицата, замразяване и дори намаляване на работни заплати и пенсии. Ниска е степента на удовлетвореност от работата сред работещите. Появил се явлението работещи бедни. Продължаващата безработица трайно засяга ниско квалифицираните работници. Същевременно цените на основни храни и

ресурси в световен мащаб показват неустойчивост и като цяло тенденция на непрекъснато нарастване.

Не съществува единен подход към оценката на бедността. Най-често тя се измерва с определено количество доход или стандарт на индивид или група.

В Европейския съюз бедността се определя като състояние, в което хората, поради ниските си доходи и ресурси, са изключени от стандарта за живот, който е приемлив за обществото. Тя води до социално изключване, което означава невъзможност да се упражняват социалните права, прекъсване на връзката между индивида и обществото. Всичко това кратко се съдържа в разбирането на ООН, че бедността е лишаване от основни човешки права.

Бедността като социално-икономически феномен трудно се поддава на дефиниране и измерване. От една страна тя безспорно се влияе от субективни оценки и усещания. Повечето индивиди поставят акценти върху външни за индивида причини – липса на работа, ниски доходи, социална несправедливост, социален произход. Рядко се посочват причини като ниска мотивация за работа, за учене и др. подобни. От друга страна статистиката на бедността все още не е достатъчно развита. Няма единодушие относно показателите, чрез които тя се измерва. Спорен е и въпросът за така наречения праг на бедността.

Официалната линия на бедност в България се изчислява на база 60 % от средния общ нетен еквивалентен доход за страната. Методиката на изчисляване бе разработена през 2006 г. Линията на бедност непрекъснато нараства – през 2007 г. тя възлизаше на 152 лв., през 2008 – на 168 лв., през 2009 г. – на 194 лв., а през 2010 г. е 211 лв.

Според последни данни на Евростат средният нетен годишен доход за целия Европейски съюз е 17700 евро. В България един човек преживява със среден доход от 2230 евро. По нетен годишен доход на човек след облагане с данъци България е на последно място в Европа. Очаква се към 2020 г. жизненият стандарт у нас да достигне 60 % от средното равнище в ЕС.

В изложението не си поставяме за цел задълбоченото представяне на различните възгледи за това що е бедност, тъй като интересът е насочен към изострянето на социалното

неравенство и нарушаването на устойчивостта на развитието под нейно влияние.

Прекомерното неравенство води до нестабилност на обществото. Затова правителствата се стремят да го коригират.

Това предполага най-напред да се възприеме определено виждане за причините за бедността. В това отношение също липсва единодушие. Според водещата неолиберална концепция бедността е проблем на всеки индивид, който не оценява правилно обстоятелствата в живота си и не предприема подходящи мерки. Точно поради това преразпределението не решава проблема за бедността – то не премахва причините за бедността, а в определена степен коригира само последиците от нея.

Според друга насока причините за бедността се крият в обществено-икономическите условия.

Много икономисти смятат, че неравенството в резултат на бедността в следващите години ще се задълбочи още повече и това ще породи социални размирици и нестабилност в обществото. Правителствата винаги са водили повече или по-малко активна политика по отношение на бедността. Възможностите им за това на съвременния етап се оказват твърде ограничени. В много страни държавният дълг достигна критични размери и не позволява допълнително преразпределение на доходи

Стопанската история показва, че всяка криза е по своему уникална и специфична. [2] Все пак могат да се открият и общи тенденции и черти. Начинът, по който се развива световната криза от 2008 г. обаче налага усещането, че има нещо не просто различно и специфично, а че се слага началото на кардинална промяна в досегашния модел на развитието. Тя започна като финансова криза най-напред в Съединените щати, после завладя Европа, Русия, развитите страни като цяло. Бяха влети като антикризисна мярка, огромни ресурси в банките и ключови предприятия от реалния сектор, за да се предотврати колапсът на икономиките.

Държавното финансиране на мерки за спасяване на банковата система в САЩ само за последните четири месеца на 2008 г. възлезе на 350 млрд. долара, а през следващите години фискалният стимул достигна общо 800 млрд. долара. Според мнозина очакваните ефекти не бяха постигнати. Американският президент Барак Обама обаче стои твърдо зад своята стратегия и предложи през настоящата

2011 г. година нов стимул от 450 млрд. долара за пазара на труда. Безработицата в Съединените щати междуременно достигна 9 %.

Великобритания предприе точно обратните мерки – съкращения и ограничаване на разходите.

Това постави отново на дневен ред въпроса за недостатъците на така наречената свободна конкуренция и за възможността на пазара да поддържа равновесието и устойчивостта в икономиката.

На този въпрос се търси отговор още в зората на индустриалния капитализъм. Смята се, че именно на тази основа възникват и се развиват системите за социално осигуряване. Те се зараждат в последната четвърт на XIX век и най-напред се разпростират върху тесен социален кръг работници (първоначално под формата на взаимопомощ и благотворителност), като постепенно все повече се въвлича държавата.

След Втората световна война до средата на 70-те години на 20 век системата за социално осигуряване се разшири значително и доста се откъсна от пазарните принципи. В края на 80-те години с ренесанса на либерализма започна обратен процес към икономизиране и на социалната област.

Същевременно в обединена Европа се сложи началото на уеднаквяване на социалното законодателство. Европейската конвенция за социално осигуряване, приета през 1972 г. си постави за цел именно да координира националната политика в областта на социалното осигуряване на страните – членки на общността.

Кризата от 1974–1975 година изведе на преден план задачи, които са актуални и сега – противодействие на безработица, инфлация и същевременно стабилизиране на публичните финанси, което предполага режим на икономии. В социалната област това доведе до замразяване на доходите и прилагане на нови инструменти на социална политика. Още тогава в бюджетите на много развити, а също развиващи се икономики, се формираха огромни бюджетни дефицити, които придобиха хроничен характер – например в Съединените щати.

В периода от 1975 до 1990 бяха взети конкретни мерки, целящи подпомагане на хората с големи затруднения чрез разпределяне на хранителни продукти. Те обаче бяха критикувани за това, че се борят срещу последиците от бедността, а не с причините, които я по-

раждат. Въпреки това тази политика продължава и за нея през 2011 г. са предвидени около 480 млн. евро.

През 2000 г. с приемането на Лисабонската стратегия съществуването на бедността бе обявено като недопустимо. При все това бедните в общността са между 80 и 120 млн. души, което е приблизително около 1/5 от населението.

Известни световни икономисти заемат коренно противоположни позиции в дискусиата как може да се понижи безработицата, която основателно се смята за една от основните причини за бедност.

Джоузеф Стиглиц настоява за фискални стимули, насочени към образование и инфраструктурни проекти.

Една от насоките, в които съвременната икономическа теория е подложена на критика, е силният икономически детерминизъм, който произтича от нейните основни принципи и концепции. В парадигмата на съвременната икономическа теория, въпреки че тя е изградена върху субективнопсихологическите представи за поведението на икономическите субекти, като цяло се пренебрегват социалните ценности, отразяващи общественото положение на човека. Причината е, че те се смятат за обект на изучаване от другите социални науки.

Икономическата наука с конвенционалния си инструментариум засега не е в състояние да подходи с методологически стройна концепция към проблематика, която интегрира изследване на икономическите процеси и явления в неразривна връзка с техните социални характеристики. Позициите са полярни или гравитиращи към тях – едните са в полето на така наречен пазарен фундаментализъм, а другите попадат в сферата на регулативизма, включително и чрез просоциални инструменти и политики.

По отношение на принципите на разпределение през призмата на пазарната доктрина съществува стройна и логична концепция – ефективно е онова разпределение, което е плод на свободната конкурентна икономика. От гледна точка на регулативната концепция нееднородността на обществото и необходимостта да се поддържа икономическата и социалната стабилност в него предполагат регулации, включително и в социален аспект.

Социалната защита зависи от готовността на обществото да поеме определени ангажменти по отношение на неравностойните на

останалите членове на обществото хора в икономическо и социално отношение, включително бедните. От това зависи и противопоставянето на породеното от бедността социално изключване, водещо до невъзможност на индивида пълноценно да участва в социалния живот.

В условията на пазарна икономика, и особено в общества с по-силно изразен индивидуализъм, се счита за морално човек да се уповава на собствените си сили и възможности. В посттоталитарните държави нагласата на по-голяма част от обществото е за по-значима ангажираност на държавата в социалната област, което предполага и по-съществено преразпределение на brutния вътрешен продукт, все още значителната и намеса в стопанския живот.

Една от основополагащите концепции в съвременната икономическа теория е, че всяко решение, което налага компромис с икономическия оптимум, има цена. Няма стройна методика обаче за оценка на съвкупните загуби или изгоди за обществото от подобен компромис, ако изхождаме от конвенционалните икономически критерии. Колко би спечелило примерно обществото, ако се следват неотстъпно пазарни принципи и критерии? Каква би цената на нестабилността породена от социално недоволство при висока бедност, безработица, инфлация? Дали няма да се стигне до разрушителна социална деградация или претрансформация, които тотално биха подменили господстващи принципи и позиции в обществото?

Пример за това са процесите във валутната област. Рухването на Бретън-Уудската валутна система доведе до силна неустойчивост във валутната сфера и усиляване на инфлацията. В отговор на това през 1979 г. бе създадена Европейската валутна система. Тя доведе до създаването на европейска разчетна единица – екю, а впоследствие на единната европейска валута – еврото. Днес е актуален проблемът за последствията от евентуалното рухване на еврото.

Протичащите в момента процеси и очертаващите се проблеми на пръв поглед изглеждат добре познати. Тяхната сериозност обаче е несравнимо по-голяма. Много анализатори прогнозирали Голяма депресия II на фона на задълбочаващата се дългова криза в Европа. Липсва консенсус за мерките, които трябва да се предприемат в глобален мащаб, за да се избегне това. Въпреки тенденцията прегради-

те в международните икономически отношения да се редуцират и процесът на либерализация да среща значителна подкрепа в световен мащаб, все още дори и най-развитите икономики продължават да провеждат политики на регулации в зависимост от голям брой фактори.[1]

Те обаче са откъснати, ориентирани или към тесните интереси на отделните страни, или наложени от съобразяването с критерии и изисквания в регионален или малко по-широк мащаб. Липсва единодушие, и още по-важното – действеност, ефективност на координирани политики в световен мащаб, които се налагат от глобалния характер на съвременните финанси и парични потоци.

В световен мащаб са наложителни дълбоки структурни преобразования, насочени към конкурентоспособност. Предстоят дълбоки промени в характера на труда и заетостта. Междувременно пазарите на стоки, на труд, на имоти, на суровини са неустойчиви. Има прогнози, че безработицата в някои страни на този фон може да достигне и 30 %. Масово се съкращават работни места. В тези условия въпросът за ролята на труда вече трябва да бъде поставен не като за фактор на производството, а като субект и обект на развитието на човешката цивилизация.

Либералната идея за социална справедливост се свежда до гарантирането на основните свободи на личността – на словото, на съвестта, на сдружаването, на договарянето и т.н. Тя изключва дискриминацията на личността по раса, пол, социален и етнически произход и други признаци.

Основна теза в либералната идея е, че хората трябва да имат лично равенство и равенство във възможностите. Личното равенство предполага, че трябва да се уважават правата на личността. Хората не са еднакви, но няма пречки пред стремежа им да се реализират в обществото според своите принципи. Те трябва да са равни във възможностите си да осъществяват това в зависимост от своите способности. В този именно смисъл равенството не означава еднаквост. Според либералната концепция социалното неравенство е неизбежно, тъй като възможностите, уменията, усилията на хората са различни.

В неолибералните разбирания забогатяването е част от социалната представа за успех. Ценността на успеха зависи от вложените лични способности, труд, време.

В посттоталитарните общества богатството най-често е свързано с представата, че не е постигнато с легитимни средства, като се имат предвид темповете и способите, чрез които става това.

Междувременно статистиката отчете, че глобалното богатство отново расте – то постигна ръст през 2010 г. от 11,5 % спрямо предкризисната 2007 г. В Европа активите под управление достигат 37,1 трилиона и формират 1/3 от световното богатство. Същевременно богатството показва тенденции и на по-голямо концентриране. [5]

Основателно в тежките времена на криза възникват въпросите за неговия произход, за ролята на финансовите институции и големите пазари в тези процеси. Така е, защото явлението е двуполюсно – колкото повече расте богатството у малцина, толкова останалата много по-голяма част от хората се чувстват все по-бедни.

КАКВИ СА МЕРКИТЕ, ЗА ДА СЕ ПОСТИГНЕ УСТОЙЧИВОСТ НА РАЗВИТИЕТО В СОЦИАЛЕН АСПЕКТ?

Няма единодушие вляво и вдясно при тълкуване на причините, довели до кризата от 2008 година. Последниците обаче са очевидни и не предизвикват спор. Тя доведе до огромен спад в богатството на хората, безработица, намаляване на доходите и съвсем естествено – до ограничаване на потреблението и забавяне на икономическия растеж. Необходими са координирани усилия на правителствата и нови, нетрадиционни методи за преодоляване на кризата.

Междувременно стана очевидно, че в глобалното съотношение на силите настъпват съществени промени. Все по-често се признава, че е дошло времето на нов международен икономически ред. Съвременната криза е дългова криза.

Дълги години, следвайки неолибералните рецепти, правителствата се стремяха да ограничат държавните разходи и да намалят данъците. На практика се формираха бюджетни дефицити, които непрекъснато се разширяваха. Същевременно дерегулирането на финансовия пазар и безконтролното разрастване на така наречените деривати и къси продажби доведе до формиране на финансови пирамиди, които един ден закономерно рухнаха. Парите на данъкоплатците бяха насочени към

спасяване на финансовите институции, но вътрешното търсене бе сериозно ограничено.

Фискалният дефицит на Съединените щати достигна 10 % от БВП, а държавният дълг възлезе приблизително на 100 % от БВП. Колосален разрыв между доходите и разходите на правителствата се очерта и в редица Западноевропейски страни.

Мнозина смятат, че е необходима активна политика на финансовите институции - централните банки и финансовите министерства, която да възстанови финансовото благосъстояние. За да не се увеличи инфлацията вместо да се печатат пари се препоръчва емитиране на облигации и изкупуване на рискови книжа.

Констатацията е, че механизмите за наблюдение и контрол на публичните финанси не работят. Като се отчита това, в ЕС бе приет законодателен пакет от мерки за икономическа реформа. Ще бъдат разработени индикатори, на основата на които ще се установят и санкционират всякакви отклонения – както дефицити, така и излишъци, в бюджетите на страните. Това предполага много добро макроикономическо планиране и разчитане, както и дисциплинирана политика по отношение на публичните приходи и разходи. Предвижда се емитирането на еврооблигации. Постигна се съгласие за данък върху финансовите трансакции на банките.

На фона на случващото се логично се налага изводът, че идеологическите пристрастия и догмите трябва да останат в миналото. Очевидно неолибералната либерализация, съчетана с олигархична политика не води до устойчивост в икономическото развитие. Пазарът се оказа скъп механизъм за регулиране. Наблюдават се системни, фундаментални противоречия в протичането на икономическия и социалния живот.

Корпоративната алчност по време на криза преля чашата на търпението. Особено негодувание предизвикаха доходите и печалбите във финансовия сектор, в който бяха влети милиарди долари пари на данъкоплатците. В обществото се наложи разбирането, че това са спекулативни печалби, за които не са необходими нито особен талант, нито висок морал. Дори в Америка – доскорошната крепост на пазара и на либерализма, започнаха протести. Там се предвижда увеличаване на данъците върху корпорациите, за да се финансира създаването на нови работни места.

В публичните финанси е необходимо навлизането на нови модерни техники и подходи

за управление. В съвременните условия държавата повече от всякога трябва да се изявява като мениджър на най-високо равнище. Според Дж. Стиглиц, носител на нобелова награда по икономика, националната икономика трябва балансирано и координирано да бъде подготвяна за впитане в международните структури. [3]

Политическите пристрастия и влияния върху публичния сектор могат да доведат до нарушаване на основни баланси и съотношения на стабилност, чието формиране очевидно изисква продължителен период от време.

Политиката в публичния сектор на България също трябва да се съобразява с основните тенденции, които се налагат – а именно строги правила при провеждането ѝ. Залага се на автоматизма на отработени процедури, механизми и показатели, а не на „ръчно“ управление чрез краткосрочни политически решения.

Времето на безкрайна вяра в безграничните възможности на пазара може би отминава. Както заявява Дж. Стиглиц, държавата не може да поправи всяка пазарна грешка. Пазарът обаче сам по себе си не решава социалните проблеми. Затова по отношение на неравенството, безработицата, замърсяването държавата трябва да има водещата позиция. Настъпва времето за промяна, свързана с повече хармония в начина на живот, на налагането на нови ценности на антипотребителство и простота, преустройство на обществения живот на по-човешка основа. Нужен е разумен компромис между икономически либерализъм и социална балансираност.

В условията на глобализация са необходими колективни действия. За периода 2007–2013 г. Европейският социален фонд разполага със 75 милиарда евро, но те са насочени към така нареченото приспособяване към глобализацията, т.е. към реинтегриране на

работници при големи съкращения поради структурни преобразования – отново осъществявани под диктата на пазара и поради преследването на икономическата изгода.

Заклучението е, че икономика, финанси, демографски процеси, образование, наука, политическа система, социална хармония, глобално партньорство, добро управление – всичко има значение за устойчивото развитие.

От тази гледна точка проблемът за социална сигурност, основана на образование, култура и ценности, става все по-значим.

Авторите на доклада на Римския клуб още през 1972 г. виждаха бъдещето на земята в развитието на нови форми за управление, които да доведат до промяна на отношението към природата, до победа на просвещението и хуманизма над егоистичните интереси.

Всичко това предполага мениджиризъм на най-високо ниво – световно правителство. Това е проблем, който чака решението си още от Великата депресия.

Това обаче предполага преосмисляне на ценностите на обществото. Ще може ли то да го направи?

ЛИТЕРАТУРА

1. Милев, Н., Международни икономически отношения, Бургас, Университет „Проф. д-р Асен Златаров” 2006 с. 43.
2. Къосева, Нинел, Стопанска история, С., НБУ, 2008, с. 66-68.
2. Сакс, Дж. Краят на бедността, С., Кръгзор, 2006.
3. Стиглиц, Дж., Глобализацията и недоволните от нея, С., „Класика и Стил”, 2006. с. 24.
4. Стоянов, В., Финанси, ч. I, С., Галик, 2005.
5. www.investor.bg.

МЕЖДУНАРОДНА БИЗНЕС СТРАТЕГИЯ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА НОВО ПАЗАРНО ПРОСТРАНСТВО И ОБЕЗСИЛВАНЕ НА КОНКУРЕНЦИЯТА

Николай Милев

INTERNATIONAL BUSINESS STRATEGY BASED ON CREATING NEW MARKET AND WEAKENING THE COMPETITION

Nikolay Milev

E-mail: nikolay6112@dir.bg

ABSTRACT

The paper presents the preconditions for creation of international business strategy based on discovery of new markets and market niches. This approach is radically different from the latest thirty year approaches to international business strategy formulation, namely the three competitive strategies of Michel Porter, benchmarking, scenario method, situation and PEST analysis etc.

Key words: international business strategy, new market space, creation of market niche.

ВЪВЕДЕНИЕ

През последните около тридесет години основният фокус на научните изследвания в областта на стратегическото целеполагане е съсредоточен главно върху конкурентноориентираните стратегии за съществуващите пазарни пространства на международния пазар. Сред примерите за това са публикациите на Майкъл Портър (**Porter, 1985, 44**), Пол Ауербах (**Auerbach, 1988,22**), Джордж С. Дей (**Day, 1997, 121**). Резултатът е описание на това как умело да се съревноваваме чрез:

- Анализ на икономическата структура, концентрацията и конкурентното ниво на съществуващите индустрии;
- Избор на стратегическа позиция, например чрез пазарно проникване (ниска цена на продукта);
- Метод на сценария;
- Диференциране или фокус;
- Бенчмаркинг и др.

При това корпоративната стратегия е силно повлияна от военната, а езикът на планирането е пропит от военна терминология – „корпоративни офицери” в „щаб-квартира”, „армия от търговци” в предни позиции”, „сблъсък на интереси”. Налице са ограничена пределна площ на пазарното търсене и нужда от победа на „врага”, което е валидно в случай на за ограничено пазарното пространство.

Същевременно би могло да се отбележи, че стопанските сектори (индустриите) не се намират в статично положение. Те непрекъснато се развиват. Под влиянието на глобализацията и новите технологии производството се усъвършенства, а пазарите се разширяват. Също при интернационализирането на организацията изискванията към нейната логистика стават все по-комплексни. Поради това логистиката придобива все по-голямо значение за международната конкурентоспособност на предприятието (**Димитров 2011b, 301**). Участниците на тези пазари също така се променят – едни навлизат, а други излизат от пазарите. Илюстрация за това е Северноамериканската система за стандартна индустриалната класификация, която от 1997 обхваща 20 сектора, вместо съществуващите дотогава 10. На практика нови пазарни пространства възникват постоянно. В края на 19-ти век не са били познати сектори като автомобилостроене, звукозапис, здравеопазване, консултантски услуги. През 70-те години на миналия век не съществуват мултимилардни индустрии като взаимни фондове, клетъчни телефони, миниванове, мултиплекси и др. Следователно има основания за формулиране на следната парадигма: за да успеят и печелят в бъдеще компаниите следва да престанат да се конкурират в съществуващо обособено пазарно пространство. Вместо това те биха

могли да търсят непознати и неоспорими международни пазарни пространства с нови параметри на търсенето - несъществуващи индустрии. В усвоените международни пазарни пространства индустриалните граници са определени и възприети, а правилата за конкуренция – известни (**Simon Wootton, Terry Horne, 2010, 28**). В тях компаниите се стремят да се представят по-добре от своите конкуренти (**W. Chan Kim, 2008, 15**) за да постигнат по-голям дял от съществуващото търсене. С насищането на пазарното пространство изгледите за печалба намаляват, предлагането расте, а конкуренцията става все по-ожесточена и непримирима. Разбира се тези пазарни пространства са важен и значим фактор в бизнеса. Водещите автори в областта на създаването на корпоративни стратегии Гари Хамел и К. К. Прахалад отбелязват, че конкуренцията и глобализацията на продукта в стока се увеличават (**Hamel, Prahalad, 1994, 105**). Нещо повече, глобализацията на международните пазари допълнително интензифицира тези процеси поради достъпа до информация, падането на търговските бариери и намаляването на пазарните ниши и влиянието на монополистите на световния пазар. Едновременно с това според някои изследвания намалява ролята на търговските марки и брандове и расте значението на цената като елемент на микса (**W. Chan Kim, 2008, 15**). Международното лидерство в разходите и международното диференциране не винаги са противоположни стратегии, а могат да се допълват в хода на процеса на интернационализиране на предприятието и неговите продукти (**Димитров 2011а, 287**). Потребителите на глобалния пазар не държат непременно на перилен препарат Tide и биха заменили Colgate с Crest и обратно. В пренаситените индустриални сектори разграничаването на брандовете става все по-трудно както в период на подем, така и при криза, като тази през периода 2008-2010 в чийто обхват попадна цялото световно стопанство. В този смисъл са налице системни индикации, че бизнес средата типична за 20-ти век е на път да изчезне в този си вид, което би създавало необходимостта от нови подходи, инструменти за диагностика и бизнес стратегии.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Същност на международната бизнес стратегия базирана на създаване на нови пазарни пространства.

В контекста на гореизложеното расте ролята на неизследваните пазарни пространства и търсене, които трябва първо да се изградят и да направят възможен ръста на приходите. Те се създават в рамките на съществуващите пазарни пространства чрез формиране на нови незаети пазарни ниши – плод на активното предприемачество и основополагащата сила на свободния бизнес. Резултатите от съпоставката на конвенционалната стратегия и стратегия за създаване и заемане на нови пазарни пространства са представени на **Таблица 1**.

Конвенционална конкурентна стратегия	Стратегия на създаване на нови пазарни пространства
Съревнование в съществуващото пазарно пространство	Създаване на неоспоримо пазарно пространство
Борба с конкуренцията	Обезсмисля конкуренцията в определен период
Експлоатира съществуващо търсене	Създава и контролира ново търсене
Спазване на съотношението „стойност-разход“	Премахва нуждата от съотношение „стойност-разход“
Обвързване на системата от дейности на фирмата със стратегически избор на диференциране или ниски разходи	Обвързване на системата от дейности на фирмата с цел диференциране и ниски разходи

Таблица 1. Съпоставка – конвенционална стратегия – стратегия за създаване и заемане на нови пазарни пространства (**W. Chan Kim, 2008, 28**).

Така дефинираната парадигма се подкрепя от редица аргументи. На база на изследване на 108 фирми са получени резултати както следва:

- Фирми, предприели инициативи за откриване на нови ниши – 14%
- Относителен дял на тези фирми от приходите – 38%;
- Относителен дял на печалбата на тези фирми – 61%. (**W. Chan Kim, 2008, 16**)

Би било целесъобразно и в качеството на исторически ракурс да се преведе примерът на автомобилостроителната корпорация „Форд“. Известният модел „Т“ на Форд – „автомобил за широките маси, направен от

най-добрите материали” бележи началото на крупномашабното серийно производство в този отрасъл. Той конкурира успешно направените по поръчка автомобили, тъй като е надежден и здрав, лесен за обслужване и поддръжка и се продава на достъпна цена (Таблица 2):

	Година	Ед. Цена (щ.д)
1.	1908	850.- (с 50% по-ниска от другите марки автомобили)
2.	1909	609.-
3.	1924	290.-

Таблица 2. Динамика на единичната цена на автомобил „марка „Форд”, модел „Т”.

За сравнение цената на карета, теглена от кон е около 400 щ.д. При това автомобилът е силно стандартизиран, черен на цвят, с ограничен брой екстри и взаимозаменяеми компоненти и възли. Традиционно заетите в сектора сръчни майстори са заменени от несръчни работници. Времето за изработка на един автомобил пада от 21 на 4 дни. В резултат на това през 1923 г. повечето американски домакинства притежават автомобил.

Друг представител на „Голямата тройка” – „Дженеръл мотърз”(GM) през 1924 прилага мисията „автомобил за всеки джоб и за всяка цел” и прави автомобила забавен, вълнуващ, модерен и удобен. Концепцията „нов модел всяка година” създава ново търсене на база предпочитанието на последната мода и комфорта. В резултат общият брой на автомобилите в САЩ през периода 1926-1950 г. се увеличава взривно от два на седем милиона годишно, а GM увеличи пазарния си дял от 20% на 50%.

Сред добрите практики за създаване на ново пазарно пространство е миниванът на Chrysler през 1984 г., с появата на който падат границите между автомобила и караваната, създава се изцяло ново превозно средство, което се управлява по-лесно от камион или каравана, позволява на семейство да превозва велосипеди и други вещи, служи на търговците. Подобен модел не е въведен от Форд и Дженерал Мотърз поради опасения от канибализация на продукта.

В средата на 90-те години на 20-ти век директните продажби на „Дел къмпютърз” водят до срок на доставка на компютър за 4 дни

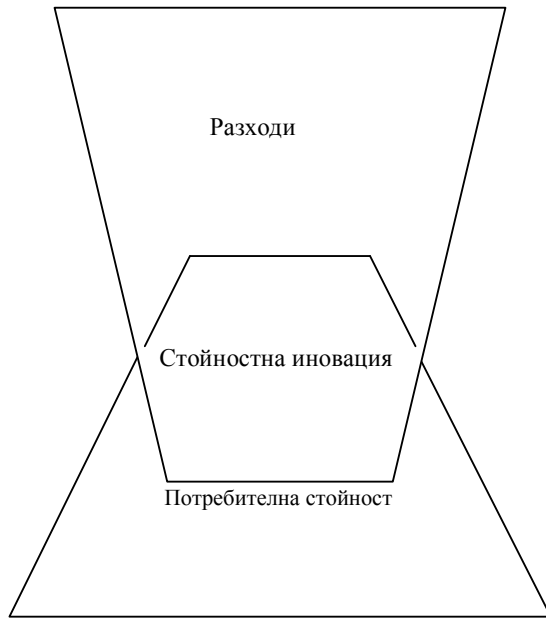
в сравнение с десет седмици на конкурентите. Подобни примери могат да се дадат с киното и мултиплекса (1963 г.) и мегаплекса (1995 г.).

В книгата „Създадени вечни. Успешни практики на вечните компании” (Колинс, 2000, 55) са проследени печелившите подходи и бизнес модели на успели компании. Според направеното в този труд изследване повечето успехи на тези фирми (например японските) се дължат на развитието на сектори в които оперират, а не на самите тях, като изключение е „Хюлет Пакард”, (HP). Следователно според автора не съществуват постоянно печеливши фирми и индустрии, нещо което кореспондира и с „теорията на жизнения цикъл”. Стратегическите ходове, довели до появата на продукти и услуги, които отварят нови пазарни пространства и водят до значително увеличение на търсенето.

2. Технология за създаване на свободни пазарни пространства.

Крайъгълен камък на международната бизнес стратегия, базирана на създаване на нови пазарни пространства е стойностната иновация. Тази иновация е насочена към създаване на скок стойността за потребителя, като по този начин създава ново и неоспоримо пазарно пространство обезсмисля конкуренцията. Следва да се разграничи стойностната от технологичната и пазарната иновация. Стойностната иновация е обвързана с ползата от продукта, цената и разходите. Стратегията, базирана на създаване на нови пазарни пространства представлява комбинация от нисък разход и диференциране. Така например фирмата за циркови развлечения Cirque du Soleil, Канада съчетава смеха и вълнението характерни за цирка с изтънчеността и артистичното богатство на театъра на база на сюжетна линия. По този начин тази компания разширява пазарните граници на цирка и привлича възрастните почитатели на театъра. Резлтатът е нова форма на забавление на живо.

По конкретно стойностната иновация се създава в зоната, в която действията на една фирма имат благоприятно влияние както върху разходната структура, така и върху стойностното предложение към потребителите (Фиг. 1).

Фиг. 1. Съчетание на диференциация и нискоразходна стратегия (Ким, 2008, 27).

По отношение на конкурентното стратегическо целеполагане МБС, базирана на създаване на нови пазарни пространства съчетава приоритети, присъщи както на продуктовата диференциация, така и на стратегията „лидерство по разди“. Този подход превръща МБС, базирана на създаване на нови пазарни пространства в устойчива стратегия. Нещо повече – иновациите, например производствените се постигат на подсистемни нива, без това да окаже влияние на цялостната стратегия на компанията.

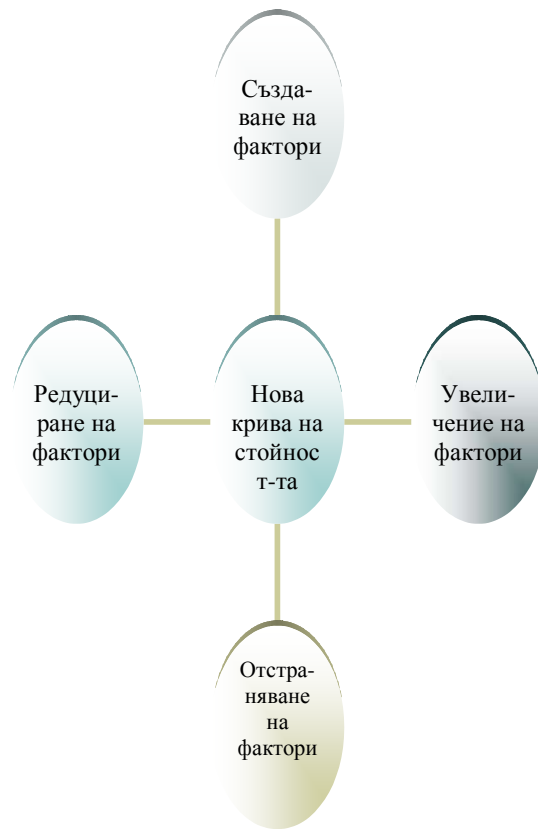
С оглед на казаното като принципи на формулиране на тази МБС за създаване на нови пазарни пространства могат да се открият както следва:

- Промяна на пазарните граници;
- Акцент върху целостта на стратегическите подходи, не върху детайлите;
- Поглед отвъд съществуващото търсене;
- Правилна стратегическа последователност;
- Намаляващ рисков фактор; като съществени рискове могат да се определят риска препоръчване, риска на мащаба и риска на бизнес модела. На етапа изпълнение могат да се формулират следните принципи на тази МБС:

- Преодоляване на организационни пречки;
- Намаляване на организационния риск.

3. Фактори на формиране на ново пазарно пространство

Основна роля в процеса на стратегическа диагностика играе идентификацията на ключови фактори за формиране на ново пазарно пространство. Тяхното окриване и оценка е елемент на гореспоменатата „стойностна иновация“. Инструментарий за идентификацията на тези методи са екипните методи на работа, методът на сценария, методът „Делфи“ и др. Тези фактори са обект на оценка чрез тъй наречената „Рамка на четирите действия“:

Схема 1. Рамка на четирите действия (W. Kim, 2008, 41).

Важни ориентири за формулирането на тези фактори са:

- Поглед към алтернативните индустрии;
- Поглед към стратегическите групи в индустриите;

- Поглед към потребителите, които не са клиенти;
- Фокус върху потребителската верига;
- Поглед към допълнителните продукти и услуги
- Поглед към емоционалния и функционалния подход на потребителите
- Поглед към тенденциите и перспективите в бъдеще.

При формулирането на тези фактори се вземат за база съществуващите фактори на конкурентоспособността в даден сектор. Така например в края на 20-ти и началото на 21-ви век стратегически фактори на конкурентоспособността на американската индустрия за производство на вино могат да се дефинират така:

- Ценово равнище на бутилка вино;
- Изтънчен, елитарен вид на опаковката, включително, етикети, които съобщават, че виното е носител на медали, употреба на сложна неразбираема терминология, която акцентира върху изкуството и науката на винопроизводството;
- Рекламни кампании за повишаване информираността на клиента в пренаситения пазар и насърчаване на търговците на едро и дребно да изтъкват определена винарска изба;
- Подобряване на качеството с години-те;
- Престижът на лозовите масиви и тяхното наследство (местоположението, названията и собствеността на имението в което производството, включително и споменаване възрастта на избата);
- Богат и изтънчен вкус на виното, включително елементи като танин и дъбов екстракт;
- Пълно разнообразие от вина, което покрива многообразието на сортовете грозде и предпочитанията на клиентите от „Шардоне“ до „Мерло“.

В рамките на стратегическата диагностика фирмата „Касела уайнс“ (Casella Wines) успява да идентифицира нови фактори, на база на които да бъде изградено ново пазарно пространство и генерирано ново търсене както следва:

- Лесна консумация;
- Лесен избор;
- Забавление и приключение (Ким, Мобърно, 2008, 44)

4. Нови пазарни пространства в българската икономика

Съществуват индикации за подобни подходи и на българския пазар. Така например на пазара на тютюневи изделия един от лидерите е фирмата „Кингс табако“ която съвместно с Университета по хранителни технологии, катедра „Тютюни и тютюневи изделия“ разработва нови пазарни пространства. Сред съществуващите фактори на индустрията са:

- Силен натиск върху цигарените производители от страна на регулаторните органи и здравните организации няколко години; ефектът е свиване на пазара в някои европейски страни и Англия пазарът значително се свива;
- Правителствата все повече възприемат сектори като източник на приходи за фиска;
- Климатичните особености на региона, от който се подбира и закупува суровината;
- Мероприятията по време на отглеждането, брането на реколтата и обработката на суровината, ферментационните и доферментационни процеси;
- Технология, техника, спомагателни материали;
- Вкус, пушателни характеристики, дизайн, възприемане и отношение към продуктите.

Сред основните фактори на които се базира стратегията на фирмата са:

- Диференциация на продукта в сравнение с марките произведени от крупните транснационални компании в Румъния, предназначени за българския пазар;
- Производство на цигари в опаковки по 10 бр. слим формат с на марката Merilyn и позициониране в ниския ценови сегмент; резултатът е ръст на пазарния дял около десет пъти за месеци; примерът е последван от почти всички чуждестранни компании, които за кратко време пуснаха аналогични конкурентни продукти;
- Въвеждане на пазара на 100 милиметрова цигара в опаковка с 10 цигари;
- Тестване на над 40 бленда тютюн и избор на най-подходящите.

Налице са положителни стопански показатели. За 2010 г. износът на компанията се е увеличил с 200 процента. През 2011 година цигареният производител осъвремени дизайна на основната си марка King, лансирайки на пазара 4 нови марки, 3 от които са предназначени ексклузивно за износ. До средата на 2012 година „Кингс Табако“ планира още 2 марки, една от които ще бъде с изцяло бъл-

гарски тютюн. Разрастването на бизнеса на тази фирма е белязано от проект за инвестиция размер на 45 млн. лева в изграждането на ново предприятие за производство на тютюневи изделия, на база последно поколение технологично оборудване. Това би допринесло за намаляване на безработицата в райони за производство на суровина в България. (<http://www.money.bg>,2011).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Световната финансово икономическа криза от 2008-2010, за преминаването която се наблюдават частични индикации, в комбинация с повишаващата се конкуренция на глобалните пазари е огромно предизвикателство за корпоративния мениджмънт у нас. Според мнението на водещи икономисти от средата на 2011 г. (например Кристин Лагард, генерален директор на международния валутен фонд). опасността от ново обостряне на кризисните явления и в частност дълговата криза далеч не е отминала. В този контекст е търсенето на нови средства, подходи и инструменти за ефективно стратегическо целепологане и изграждане на Международна бизнес стратегия на фирмите придобиват особено значение и роля. Освен ефективните подходи свързани с конвенционалните стратегии би било необходимо използването на алтернативни подходи като този на създаване на ново неоспоримо пазарно пространство и поне в краткосрочен и средносрочен план избягване на остротата на конкурентния натиск.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Димитров Ив., 2011а**, Взаимодействие между конкурентната и международната стратегия на организацията, Академично списание „Управление и образование”, Том VII, кн.1, Бургас, 2011 г.
2. **Димитров Ив., 2011б**, Взаимодействие между международната и логистичната стратегия на организацията, Академично списание „Управление и образование”, Том VII, кн.1, Бургас, 2011 г.
3. **Колинс Дж., 2000**, Създадени вечни. Успешни практики на вечните компании, изд. „Класика и стил” ООД, С., 2000.
4. **У. Чан Ким, Р. Моборньо, 2008**. Стратегията Син океан, Локус Пъблишинг, С. 2008.
5. **Auerbach, P.**, Competition, The Economics of Industrial Change, Basil Blackwell, 1988.
6. **Day, G. H., 1997**, Wharton on Dinamic Competitive Strategy, New York, John Wiley, 1997.
7. **Hamel, G., C. K. Prahalad, 1994**, Direction, Discovery, and Destiny, Strategic Intent, 1994.
8. **Porter, M., 1985**, Competitive advantage, New York, Free Press, 1985.
9. **Wootton, S., T. Horne, 2010**, Strategic Thinking: A Nine Step Approach to Strategy and Leadership for Managers and Marketers, 2010.
10. <http://www.money.bg>, 23.08.2011

КОНКУРЕНТНИ ОГРАНИЧЕНИЯ ПРИ РАЗРАБОТКАТА НА МЕЖДУНАРОДНА ЛОГИСТИЧНА СТРАТЕГИЯ

Иван Димитров

COMPETITIVE RESTRICTIONS ON THE DEVELOPMENT OF AN INTERNATIONAL LOGISTICS STRATEGY

Ivan Dimitrov

E-mail: ivan_dimitrov@btu.bg

ABSTRACT

This article presents the competitive constraints on the development of an international competitive strategy. Some alternatives to the competitive strategy have been considered. The influence of three parameters on the structure of the international logistics system has been discussed.

Key words: *international logistics, international logistics system, structural characteristic.*

ВЪВЕДЕНИЕ

За да може логистичната стратегия да допринесе за постигане на планираната конкурентна позиция на международната организация, тя трябва да се изведе от международната конкурентна стратегия. Конкретната международна конкурентна стратегия се получава като комбинация между алтернативите на международната стратегия и алтернативите на конкурентната стратегия на организацията. В тази връзка ще бъдат разгледани рамковите условия за разработка на международна конкурентна стратегия, въз основа на които могат да се изведат изискванията към международната логистична стратегия.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Алтернативни международни конкурентни стратегии

При избора на международна стратегия са характерни две противоположни алтернативи. От една страна може да се преследва стратегията на глобализацията, при която международният пазар се разглежда като еднородна единица. От друга страна може да се избере мултинационалната стратегия, при която се избират няколко държави като техните различия се вземат под внимание при адаптиране на продуктите.

При избора на конкурентната стратегия като алтернативи могат да се използват базовите стратегии лидерство в разходите и диференциация. Третата базова конкурентна стратегия не се разглежда като възможна алтернатива, тъй като тя представлява частен случай на двете стратегии, приложени върху една или няколко пазарни ниши. Нишовите стратегии се разглеждат като присъщи възможности в рамките на стратегиите „Мултинационално лидерство в разходите” и „Мултинационална диференциация” (Barney 2011, 184).

Чрез комбиниране на вариантите на международната и конкурентната стратегия се получават няколко алтернативи на международна конкурентна стратегия, от които могат да се изведат съответните международни логистични стратегии (фиг. 1).

Чрез стратегията *Глобално лидерство в разходите* предприятието си поставя за цел да предлага своите стоки и услуги на най-ниска цена на глобално ниво. Чуждестранните пазари, на които работи предприятието, размиват своите граници и се възприемат като едно цяло, на което се предлага един глобален продукт.

При стратегията *Глобално диференциране* на международния пазар се прилага изцяло диференциращата стратегия като се предлагат глобално модификациите на един и същ диференциран продукт.

Чрез стратегията *Мултинационално лидерство в разходите* предприятието се стреми към лидерство в разходите на ограничен брой чуждестранни пазари. В тази връзка може да се направи аналогия с нишовата стратегия. Избраните пазари обаче изискват по-голямо или по-малко адаптиране на продуктите към техните специфични национални изисквания.

Международна стратегия	Глобална	Глобално лидерство в разходите	Глобално диференциране
	Мултинационална	Мултинационално лидерство в разходите	Мултинационално диференциране
		Лидерство в разходите	Диференциация

Конкурентна стратегия

Фиг. 1. Алтернативи на международната конкурентна стратегия

Със стратегията *Мултинационална диференциация* предприятието се стреми да се профилира към международните пазари посредством прилагане на диференцираща стратегия. Специфичните различия на местните пазарите обаче изискват известно адаптиране на продукта под формата на допълнително вторично диференциране. В този случай цялостният пазар се разделя на няколко национални пазара, на които се предлага специфичен за страната адаптиран продукт в рамките на единна диференцираща стратегия.

Характерно за международните предприятия е, че пред тях може да се открие възможност за паралелно прилагане на стратегията на мултинационално лидерство в разходите и стратегията на диференциацията. За тази цел на една част от чуждестранния пазар се предлагат продукти, които са с ниска цена и едновременно адаптирани към националните особености, докато на другата част от пазара се предлагат диференцирани продукти, които също така са съобразени с националната специфика. Тази възможност е илюстрирана с пунктирна линия между двата долни квадранта на фигура 1. Тъй като все пак тук става

въпрос за паралелно преследване на две самостоятелни международни конкурентни стратегии, тази особеност трябва да бъде обект на специално внимание. Тези стратегии се прилагат в модифициран вид и на българския пазар (Милев 2006, 153).

2. Структурни характеристики на международната логистична система

Според мрежовия подход логистичните системи следва да се проектират в два аспекта, от структурна и от процесна гледна точка (Delfmann 1999, 190). Логистичната инфраструктура или конфигурацията на логистичната система описва пространствените, техническите и персоналните характеристики на логистичната система от организационна гледна точка (Klaas 2002, 134). Структурата на логистичните процеси, която отразява координатията на процесите в логистичната система, посочва начина на организиране на оперативните материални и информационни процеси в рамките на логистичната система. Характерно за двата аспекта е, че те са в голяма степен взаимно зависими. Решенията за вида, капацитета и натоварването на отделните транспортни средства зависи от разположението на производствените и складовите звена в логистичната мрежа.

При проектирането на международната логистична система могат да се използват три общи структурни характеристики. Първата променлива, която описва инфраструктурата на логистичната система, е нейната степен на централизация или децентрализация. Останалите две променливи се отнасят до процесите в логистичната система. Втората характеристика отразява степента на концентрация (консолидация) или раздробяване на процесите, а третата променлива характеризира степента на приложение на принципите на отлагане и спекулация.

2.1. Степен на централизация на международните логистични системи

Степента на централизация на логистичните системи посочва в каква степен логистичните дейности се управляват респ. изпълняват от една единствена единица или на едно единствено място (Ihde 2001, 85). Тази структурна променлива характеризира териториалното разположение на производствените и складовите звена и може да бъде разглеждана в два аспекта. Вертикалният аспект описва нивата в логистичната система, т.е. структу-

рата на складовите и производствените звена, които са разположени последователно по хода на логистичния процес. Хоризонталният аспект отразява броя на производствените и складовите звена на едно ниво в логистичната система.

Изцяло централизираната логистична система в хоризонтален и вертикален аспект се характеризира с концентриране на всички логистични процеси на едно място или върху едно звено. Цялостното децентрализиране на логистичната система във вертикален и хоризонтален аспект води до появата на комплексна мрежа от производствени и складови звена. Степента на централизация обхваща в по-малка степен централизирането на административните задачи, а най-вече се отнася за всички логистични дейности, които допринасят пряко за логистичното обслужване и с това за цялостното създаване на стойност. Различават се две разновидности на централизацията според нейния обхват. Първата е транснационална централизация (централизация на международно ниво), а втората локална (национална) централизация (централизация на национално ниво). Проблемите, произтичащи от степента на централизация респ. децентрализация, намират отражение във всички функционални области на логистиката, а именно в снабдителската логистика, производствената логистика и дистрибутивната логистика (Pfohl 1994, 139).

Влияние на степента на централизация върху снабдителската логистика

Степента на централизацията респ. децентрализацията на снабдителските дейности на международно ниво оказва пряко влияние върху обсега на снабдяването. Понятието обсега на снабдяването се извежда от логистичния обсега, който показва най-общо до каква степен дадена сфера на бизнеса може да се разпространи и в други държави (Соорег 1993, 15). Обсегът на снабдяването на едно международно предприятие отразява какъв е максималният радиус за извършване на ефективна доставка на производствени фактори от чужбина. От логистична гледна точка, както международната централизация, така също и локалната децентрализация на снабдяването имат определени предимства и недостатъци.

Използването на централно снабдителско звено за доставка от международните снабдителски пазари има следните предимства:

- повишена сигурност на снабдяването с необходимите производствени фактори;

- разпределение на риска, тъй като не съществува зависимост от един единствен снабдителски пазар и

- възможност за използване на снабдяването от международните пазари за понижаване на разходите и повишаване на качеството.

Като недостатъци могат да се посочат:

- по-големите транспортни разходи и

- по-големия риск на снабдяването вследствие нарастване на вероятността за неспазване на сроковете за доставка, намаляване на общата надеждност на доставките и наличието на валутни рискове.

Децентрализираното снабдяване се предпочита тогава, когато допълнителните транспортни разходи и рискове при международното централизирано снабдяване превишават неговите предимства (Piontek 1994, 129).

Влияние на степента на централизация върху производствената логистика

Положителна страна на централизацията на цялостната производствена дейност, е че дава възможност за постигане на ефекти от мащаба и кривата на опита, както и от съвместното използване на производствените ресурси. Недостатъците на изцяло централизираното производство са свързани с намаляване на гъвкавостта на производството и по-голямата му уязвимост на характерните за страната рискове, в която то е разположено (Dicken 1998, 232).

Прилагането на международно (транснационално) централизиране на отделни частични производствени процеси или производствени фази води до появата на международна производствена мрежа. Тя позволява от една страна постигане на определени предимства от мащаба на отделните производствени звена, а от друга възникване на предимства, произтичащи от различията в съответните местоположения на производствените предприятия. Предимствата от мащаба произтичат от сходните потребности на международните пазари, докато сравнителните предимства се основат на различията в интензивността на конкуренцията на националните пазари. Съчетаването на двете групи предимства води до общо нарастване на конкурентните предимства на организацията в резултат на международната реализация на производствените процеси (Ringlstetter и др. 2004, 337).

Недостатъците на транснационалното централизиране на производствените процеси се дължат на допълнителните транзакционни и транспортни разходи, вследствие пресичащите държавните граници материални и информационни потоци (Dicken 1998, 216).

Децентрализирането на производствените единици може да се налага поради необходимостта от локално диференциране на продукта вследствие специфични за съответната страна изисквания, които да предполагат локално изпълнение на производствените процеси. В резултат на децентрализирането отпада голяма част от транспортните разходи, но едновременно се пропускат ефектите от мащаба, възникващи при транснационалната централизация на производството.

Влияние на степента на централизация върху дистрибутивна логистика

Основно предимство на централизирането на дистрибутивните дейности и централното подържане на запаси е, че то позволява постигане на ефекти от мащаба от дистрибуцията, които от своя страна въздействат благоприятно върху разходите за подържане на запасите. Крайната форма на централизация на дистрибутивната логистика на международната организация намира израз в подържане на една единствена складова мощност. Всички запаси, които са необходими за гарантиране на желаната готовност за доставка, трябва да се подържат в този единствен склад. При тази конфигурация разходите за попълване на запасите в дистрибутивния склад от производственото предприятие са по-малки, но нарастват разходите за доставка до клиентите и дистрибутивните рискове, поради по-големия регион, който складът трябва да обслужва (Delfmann 1999, 192).

Степента на децентрализация на дистрибутивната система се увеличава, когато се преминава от едно към няколко нива на складиране (във вертикален аспект) и към изграждане на няколко склада в рамките на едно ниво (в хоризонтален аспект). Като възможни нива (фази) на складиране могат да се посочат последователно: заводски склад, централен склад, регионален склад и дистрибутивен склад. Предимствата на децентрализирането на дистрибутивната система се изразяват в това, че то позволява подържане на по-високо ниво на логистично обслужване, своевременно адаптиране към промените в търсенето, както и непрекъснато присъствие на

предприятието на международните пазари. Освен това транспортните разходи и рискове са по-малки поради по-късите разстояния до клиентите.

Степента на пространствена централизация респ. децентрализация на снабдяването, производството и дистрибуцията на международната организация зависи в значителна степен от баланса между предимствата от мащаба, специализацията и концентрацията и нарастването на разходите за транспорт и складиране.

2.2. Степен на консолидация или раздробяване на процесите

Тази процесна характеристика е най-често дискутирана в специализираната литература, тъй като тя има най-очевидно влияние върху икономическата структура на логистичната система. Логистичният идеал изисква директен материален поток между отправното и приемното звено, тъй като прекъснатият индиректен поток предполага нежелани прекъсвания и забавяния в движението на материалния и информационния поток, както и възникване на допълнителни разходи за товаро-разтоварни дейности, обработка на товарите, консолидация и раздробяване (Beuthe и др. 2001, 242). Индиректният материален поток се прилага тогава, когато е необходимо да се повиши ефективността на системата като се намалят разходите вследствие ефект от мащаба до или след точката на прекъсване. Непреки материални потоци възникват, когато се извършват процеси на консолидация. При консолидацията материалните потоци (необходимите за транспортиране товари) от различни източници се уедряват в по-големи транспортни партии, с оглед съвместното им транспортиране през определена част от транспортната мрежа. Целта тук е да се намалят разходите за транспорт на единица товар, както и разходите на единица товар при експедиране от отправния пункт и при получаване в приемния пункт. От друга страна това прекъсване обаче води до повишаване на разходите за складиране, товаро-разтоварни дейности и управление на поръчките и партидите (Pfohl 2004, 127). В процеса на раздробяване материалният поток се разделя на няколко по-малки части, които трябва поотделно да достигнат до различни дестинации.

Най-общо могат да се различат времева и пространствена консолидация. В рамките на времевата консолидация или още консолида-

ция на запаси (складова консолидация) се извършва последователно натрупване на получените доставки (партиди) на едно място и забавяне на тяхната доставка дотогава, докато се достигне определен желан размер на транспортната партида или доставките се събират на определено място, докато настъпи един предварително определен момент. Конфликтът на разходите, който трябва да се има предвид тук, е свързан с проблемите при определянето на оптималната поръчка.

Пространствената консолидация се дели на транспортна и претоварна консолидация.

При транспортната консолидация се извършва групиране на транспортните партиди от един или няколко източника с оглед съвместното им транспортиране с едно транспортно средство до един или няколко получателя. В този случай едно транспортно средство в рамките на един транспортен курс преминава през няколко отправни точки, за да събере необходимите за доставка товари, или извършва доставка до няколко получателя в рамките на един курс. Освен разходите, които възникват при времевата консолидация, тук се добавят и разходите за транспорт по събиране и разнасяне на товарите, които трябва да бъдат минимизирани с планиране на оптималния транспортен маршрут.

При претоварната консолидация или т. нар. още консолидация на транзитен терминал, товари от различни източници се транспортират до едно място, на което те се претоварват или се сортират и впоследствие се натоварват на друго транспортно средство и се транспортират в различни направления. По този начин се намалява броя на връзките между отправните и приемните пунктове. При този вид консолидация освен разходите, характерни за транспортната консолидация, тук се добавят разходи, свързани с изграждане и експлоатация на съответния претоварен склад (терминал). Оценката на предимствата и недостатъците на изграждането на точки на прекъсване на материалния поток трябва да се извършва многопластово, тъй като не винаги е налично категорично предимство от гледна точка на разходите. Тук трябва да се направи преценка дали икономииите вследствие консолидацията ще бъдат по-големи от допълнителните разходи, свързани с изграждането и експлоатацията на точката на прекъсване и по-големите транспортни разходи вследствие по-дългите транспортни маршрути (Pfohl 2004, 128). При изграждането на

междинен пункт най-важните фактори, които трябва да се имат предвид, са следните:

- транспортните разходи – те са малки за отделните връзки;

- консолидиране на наличните времеви резерви – премахват се твърде тесните времеви граници;

- допълнителните разходи, които са необходими за изграждане на претоварни центрове – не са твърде големи.

Докато в основата на индиректните материални потоци стои идеята за икономия на разходи, то изграждането на преки потоци се подчинява на идеята за предимствата на доставките от вида „Точно в срок“. Целта на философията „Точно в срок“ е да се произведе стока или услуга чрез подходящо планиране и контрол на всички материални и информационни потоци, така че те да се предоставят на клиентите според техните желания за цена, качество и логистично обслужване без разшичаване на време, материал, труд и енергия (Pfohl 2004, 130). Тази философия може да се прилага при логистиката на снабдяването, производството и дистрибуцията.

2.3. Степен на приложение на принципите на отлагането и спекулацията

Конфигурацията на една международна логистична система зависи освен от степента на пространствено централизиране на международните логистични дейности и степента на консолидация и децентрализация на товарите, а така също и от пресечната точка на прилагане на принципите на отлагане и спекулация, т.е. от разположението на точката на разделяне на процесите, които се управляват по поръчка спрямо тези, които се управляват въз основа на прогноза, в производството респ. дистрибуцията (Hoekstra и др. 2002, 68).

Принципът на спекулация означава, че трансферните и производствените процеси в логистичната система се провеждат въз основа на прогноза или чисто спекулативно (Delfmann 2001, 39). Когато в логистичната система принципът на спекулацията се прилага в по-голяма степен, тогава граничната точка, или още точката на проникване на поръчката, се измества в посока на пласментните пазари. Прилагането на този принцип изисква своевременна преценка на обема на международното търсене, както и неговото пространствено разпределение и структура. Прогнозата на международното търсене обаче е толкова по-трудна, колкото повече се раз-

личават параметрите на търсенето на отделните чуждестранни пазари. Предимствата на принципа на спекулацията произтичат от консолидирането на материалните потоци вследствие по-дългото съвместно манипулиране на продуктите в рамките на производството и дистрибуцията. Другото предимство е, че съществуват по-малки ограничения върху времетраенето на производствените цикли и сроковете за доставка, което обаче е за сметка на по-големи и по-скъпи складови запаси на чуждестранните пазари (Delfmann 2005, 178).

Принципът на отлагане се изразява в задържане на трансферните и производствените дейности, което продължава дотогава, докато се появи търсене в последващото логистично ниво, което намира израз в гарантирана поръчка от страна на клиента. Когато в международната логистична система принципът на отлагането се прилага в по-голяма степен, тогава граничната точка се измества в посока обратна на движението на материалния поток, т.е. по-далеч от чуждестранните пазари и по-близо до централното звено, респ. до страната на произход на предприятието.

Различават се два вида отлагане – производствено отлагане и географско (пространствено, времево) отлагане. Когато се разглеждат трансформационните дейности в логистичната система тогава става дума за отлагане на добавянето на стойност или на производството на продукта, от което следва, че производството на продуктите се извършва по поръчка. Когато обект на разглеждане са трансферните дейности, тогава се прилага термина географско, времево или логистично отлагане, което се изразява в отлагане на дистрибуцията на готовите продукти (LaLonde и др. 1993, 39). Ако производството и дистрибуцията се изпълняват по поръчка, съобразно спецификата на клиента, тогава намаляват рисковете от твърде малкия или прекалено големия обем на предлагането (риск от обема на поръчката) и от несъответствието между структурата на предлагането и структурата на търсенето (риск от структурата на поръчката). Премахването на складовите запаси, които са разположени на последните фази от добавянето на стойност в края на логистичния канал, намиращ се на чуждестранните пазари, води до намаляване на складовите разходи. Преобладаващото прилагане на принципа на отлагането в логистичната верига има смисъл тогава, когато трябва да се гарантира силно индивидуализирано и гъвкаво обслужване на

клиентите, без да се извършва скъпо складиране на голям брой модификации на изделието в близост до клиента и консолидиране на трансферните процеси. Основният недостатък на принципа на отлагането е, че поставя високи времеви изисквания към логистиката след като се получи конкретна клиентска поръчка, особено в международен аспект, поради по-голямата териториална отдалеченост.

Обобщавайки може да се посочи, че конфигурацията на логистичната верига според принципа на спекулацията трябва да се прилага дотогава, докато разходите за подържане на запаси не превишат потенциалните икономии, които могат да се постигнат чрез прилагане на принципа на отлагането.

Пряка връзка с приложението на принципите на отлагането и спекулацията има вида на комуникацията в рамките на логистичната верига от една страна и между логистичната верига и интернационалните пазари от друга.

		Принцип на координиране на процесите в рамките на логистичния сегмент	
		тласкане	теглене
Принцип на стартиране изпълнението на поръчките	спекулация	управление чрез спекулация и тласкане	управление чрез спекулация и теглене
	отлагане	управление чрез отлагане и тласкане	управление чрез отлагане и теглене

Фиг. 2. Общи принципи на управление в логистичния сегмент

Ако целта на организацията е цялата верига да се адаптира гъвкаво към промените в търсенето, тогава тя трябва да се управлява според изискванията на пазара и да се ориентира към принципа на тегленето. В този случай най-важната комуникация се осъществява между крайните потребители и последния елемент от веригата. Ако целта е логистична верига да работи с максимална ефективност, тогава готовите произведени продукти следва да се изтласкват в посока на чуждестранните пазари според принципа на тласкане. При тази ситуация най-важният информационен обмен се извършва в рамките на логистичната верига с оглед координиране работата на от-

делните единици в посока повишаване на нейната обща ефективност.

След като се съчетаят характеристиките на подходите за спекулация и отлагане с начина на действие на принципите за съгласуване на звената от логистичната верига - тласкане и теглене могат да се обособят следните основни принципи за координиране и управление на дейностите между две звена (P_1 и P_2) в рамките на един сегмент от логистичната верига – фиг. 2. (Димитров 2004, 141).

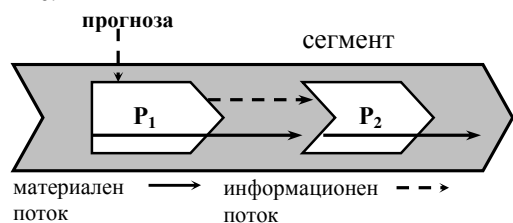
Първият принцип за управление е **чрез спекулация и тласкане** – фиг. 3. Той се характеризира със следните особености:

- *Изпълнение на поръчката* – цикълът за изпълнение на поръчката се стартира въз основа на прогноза (принцип на спекулация).

- *Движение на материалните и информационните потоци* - логистичният обект и съответната информация постъпват и се придвижват съвместно и еднопосочно на материалния поток (принцип на тласкане).

- *Тип и организация на производствения процес* - масово производство и поточни линии.

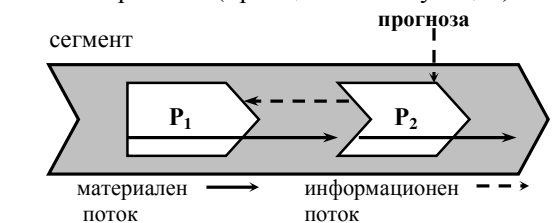
- *Сфера на приложение* – при производство на стандартизирани продукти, напр. хранителни стоки, стоки с ежедневно потребление.

Фиг. 3. Управление чрез спекулация и тласкане

Вторият принцип за управление е **чрез спекулация и теглене** – фиг. 3.4. Той се характеризира със следните особености:

- *Изпълнение на поръчката* – цикълът за изпълнение на поръчката се стартира въз основа на прогноза (принцип на спекулация).

Фиг. 4. Управление чрез спекулация и теглене

- *Движение на материалните и информационните потоци* - логистичният обект се придвижва еднопосочно на основния материален поток, докато информационният поток протича в обратна посока (принцип на теглене).

- *Тип и организация на производствения процес* - масово производство в полуавтоматични работни групи (предметни участъци).

- *Сфера на приложение* – при производство на стандартизирани продукти.

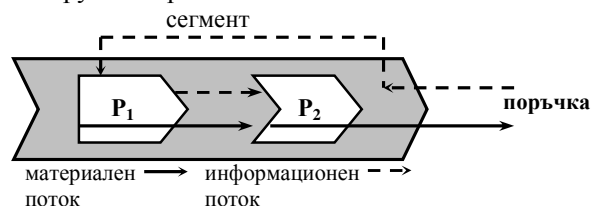
Третият принцип за управление е **чрез отлагане и тласкане** – фиг. 5. Той се характеризира със следните особености:

- *Изпълнение на поръчката* – цикълът за изпълнение на поръчката се стартира въз основа на получаване на съответната поръчка (принцип на отлагането).

- *Движение на материалните и информационните потоци* - логистичният обект и съответната информация протичат еднопосочно на основния материален поток (принцип на тласкане).

- *Тип и организация на производствения процес* - единично или малкосерийно производство при технологична форма на организация.

- *Сфера на приложение* – при високостойности иновативни продукти с трудно прогнозируемо търсене.

Фиг. 5. Управление чрез отлагане и тласкане

Четвъртият принцип за управление е **чрез отлагане и теглене** – фиг. 6. Той се характеризира със следните особености:

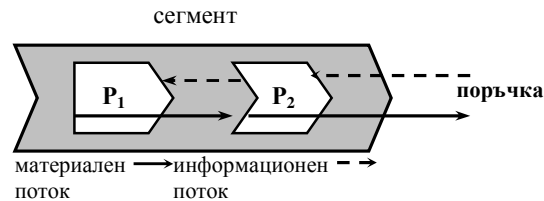
- *Изпълнение на поръчката* – цикълът за изпълнение на поръчката се стартира въз основа на получаване на съответната поръчка (принцип на отлагане).

- *Движение на материалните и информационните потоци* - логистичният обект се придвижва еднопосочно на основния материален поток, докато информационният поток протича в обратна посока (принцип на теглене).

- *Тип и организация на производствения процес* - единично или малкосерийно произ-

водство при технологична форма на организация.

- *Сфера на приложение* – при високостойностни иновативни продукти с трудно прогнозируемо търсене и изисквания за къс срок на доставка.

Фиг. 3.6. Управление чрез отлагане и телене

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Силната взаимна обвързаност в работата на отделните логистични звена при преследване на международната конкурентна стратегия дава отражение върху взаимодействието между структурните характеристики на международната логистична система. Отлагането на трансферните дейности върви паралелно с изграждането на централизирана складова структура. По този начин могат да се използват изцяло предимствата в разходите на централизираното складиране. Концентрирането върху едно или няколко места води също до прилагане на времева или претоварна консолидация. От друга страна при централизираните логистични системи преобладава протичането на малки транспортни партии под формата на консолидирани стокови потоци. Това е характерно също за логистичните системи, които се управляват въз основа на принципа на спекулацията, докато отлагането на процесите обикновено води до единични транспортни поръчки.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Милев 2006:** Милев, Н. Световно стопанство и международни икономически отношения, 2006.
2. **Barney 2011:** Barney, J. Gaining and Sustaining Competitive Advantage. Prentice Hall, 2011
3. **Beuthe 2001:** Beuthe, M., Kreuzberger, E. Consolidation and Trans-shipment, Handbook of

Logistics and Supply Chain Management. Elsevier Science, Amsterdam, 2001, P. 239-252.

4. **Cooper 1993:** Cooper, J. C. Logistics Strategies for Global Business, International Journal of Physical Distribution & Logistics Management, Vol. 23, N. 4, 1993
5. **Delfmann 1999:** Delfmann, W. Industrielle Distributionslogistik. Handbuch Logistik. Management von Material- und Warenflussprozessen. Schäffer-Poeschel, Stuttgart, P. 181-201, 1999
6. **Delfmann 2001:** Delfmann, W. Kernelemente der Logistikkonzeption, Logistikforschung. Entwicklungszüge und Gestaltungsansätze, Erich Schmidt, Berlin, P. 37-59, 2001
7. **Delfmann 2005:** Delfmann, W. Logistische Segmentierung. Ein modellanalytischer Ansatz zur Gestaltung logistischer Auftragszyklen. Dynamik und Risikofreude in der Unternehmensführung. Gabler, Wiesbaden, P. 171-201, 2005.
8. **Dicken 1998:** Dicken, P. Global Shift, Transforming the World Economy, London, 1998.
9. **Hoekstra 2002:** Hoekstra, S., Romme, J. Integral Logistic Structures. Developing Customer-oriented Goods Flow, McGraw-Hill, London, 2002
10. **Ihde 2001:** Ihde, G. Transport, Verkehr, Logistik: Gesamtwirtschaftliche Aspekte und einzelwirtschaftliche Handhabung, Vahlen, München, 2001
11. **Klaas 2002:** Klaas, T., Logistik-Organisation. Ein konfigurationstheoretischer Ansatz zur logistikorientierten Organisationsgestaltung, DUV, Wiesbaden, 2002.
12. **La Londe 1993:** La Londe, B., Mason, R. Some Thoughts on Logistics Policy and Strategies: Management Challenges for the 1980s, International Journal of Physical Distribution and Logistics Management, Vol. 23, N. 5, P. 39-45. 1993.
13. **Pfohl 1994:** Pfohl, H.-Chr. Logistikmanagement. Funktionen und Instrumente, Springer, Berlin, 1994.
14. **Piontek 1994:** Piontek, J., Internationale Logistik, Kohlhammer, Berlin, 1994.
15. **Ringlstetter 2004:** Ringlstetter, M., Skrobarczyk, P. Die Entwicklung internationaler Strategien. Ein integrierter Bezugsrahmen, ZBW, 64, V. 3, P. 333-357, 2004.
16. **Vahrenkamp 2000:** Vahrenkamp, R. Logistikmanagement, Oldenbourg, München, Wien, 2000.

ФАКТОРИ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ СТРУКТУРАТА НА МЕЖДУНАРОДНАТА ЛОГИСТИЧНА СИСТЕМА

Иван Димитров

FACTORS AFFECTING THE STRUCTURE OF THE INTERNATIONAL LOGISTICS SYSTEM

Ivan Dimitrov

E-mail: ivan_dimitrov@btu.bg

ABSTRACT

The paper presents the factors affecting the structure of the international logistics system. The influence of three groups of factors on the structure of the international logistics system has been discussed. The first group consists of outside factors that make up the external environment of the organization, the second group includes factors that form the internal environment of the organization and the third group is formed by the product-specific factors.

Key words: international logistics, international logistics system, structural factors.

ВЪВЕДЕНИЕ

Логистичната стратегия може да допринесе съществено за постигане на планираната конкурентна позиция на международната организация само ако бъде изведена от международната конкурентна стратегия. От комбинацията на алтернативите на международната стратегия и алтернативите на конкурентната стратегия на организацията се получават четири възможни алтернативи на международната конкурентна стратегия. Върху избора на международната логистична стратегия и съответната логистична система, която ще я реализира, въздействие оказват не само рамковите конкурентни ограничения, но и факторите, които оказват влияние върху конкретната структура на международната логистична система.

Същността на международните логистични стратегии, както и проектирането на конкретна структура на международните логистични системи, зависят от влиянието на три групи фактори. Първата група се състои от външните за организацията фактори, втората група включва факторите, формиращи вътрешната среда на организацията, а третата група се съставява от специфичните продуктови фактори.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Външни фактори за организацията

Характерно за външната среда на всяко едно международно предприятие е, че тя става все по-комплексна и по-динамична (Waning 2004, 18). Тази динамичност достига в наши дни до висока степен на неконтролируемост и турбулентност (Милев 2008, 45), като пример за това е разразилата се световна финансово икономическа криза в периода 2008-2010 г. Факторите на международната външна среда, върху които предприятието не може да въздейства, влияят на международната логистична стратегия, поради което трябва да се вземат под внимание при проектирането на международните логистични системи (Grant и др. 2006, 398).

Един от важните въпроси в международната логистика е в каква степен се различават външните фактори на отделните чуждестранни пазари и в каква степен международните логистични системи трябва да се адаптират към националните дадености. Колкото са по-сходни външните условия на чуждестранните пазари, толкова повече се уеднаквяват логистичните дейности на тези пазари и толкова повече решенията клонят към изграждане на една единствена логистична сис-

тема, която да обслужва няколко национални пазара. Ако чуждестранните пазари се различават значително помежду си, тогава тенденцията е общата логистична система да се раздели на няколко по-малки системи, които се проектират според спецификата на всяка една страна и работят независимо една от друга.

Политически и законови фактори

От една страна политическите и законните фактори могат да намират израз в икономическо законодателство, предписания и ограничения към международната логистика. От друга страна уеднаквяването на международните правни норми обаче може да създаде нови възможности пред международната логистика. Към това спадат мерките за дерегулиране и хармонизиране на международните транспортни и комуникационни пазари (Gnirke 1998, 200).

Общите тенденции на либерализиране на международната търговска политика, започнали от втората половина на 20-ти век, създадоха благоприятни условия за организиране на трансгранични стокови потоци и разработване на експортни стратегии. Либерализацията намери израз в премахване на тарифните търговски бариери и обединяване на отделни страни в митнически съюзи и вътрешни пазари.

Паралелно обаче се наблюдават тенденции на неопротекционизъм, изразяващи се в стремеж на правителствата да защитават местните предприятия преди всичко по времето на криза чрез изграждане на нетарифни търговски прегради за ограничаване на вноса. Това значително затруднява навлизането на международни предприятия на местните пазари посредством експорт. Една от възможностите за навлизане на целевите пазари е посредством изграждане на производствени звена в съответната държава. По този начин се стимулират преките инвестиции на чуждестранните пазари, което може да се допълва от държавна политика на подпомагане на чуждестранните инвестиции, например чрез данъчни облекчения.

Обобщавайки може да се посочи, че либерализирането и уеднаквяването на международните регулации благоприятства изграждането на глобални, транснационално интегрирани логистични системи, докато националният протекционизъм на чуждестранните

пазари води до фрагментиране на логистичната система.

Технологични и инфраструктурни фактори

Върху логистиката на международните предприятия влияние оказват също общото състояние на техническия прогрес и наличните логистични технологии на чуждестранните пазари. Тук следва да се обърне внимание, че необходимите технологии също могат да се трансферират, без това да повлияе на техническия прогрес в съответната държава (Gnirke 1998, 203).

Голяма роля за развитие на международната логистика има състоянието на инфраструктурата на страната и най-вече транспортната инфраструктура като пътища, ж.п. линии, вътрешни водни пътища, летища, пристанища и др. и телекомуникационната инфраструктура, тъй като те влияят непосредствено върху ефективността на товарните и информационните потоци.

Колкото са по-развити технологиите и колкото е по-благоприятна инфраструктурата в съответната чуждестранна държава, толкова по-бързо и по-ефективно може да се разшири съществуващата логистична система върху съответния международен пазар. В противен случай възникват трудности при изграждането на децентрализирана логистична система.

Географски фактори

Изграждането на логистична система в чужбина е толкова по-трудно, колкото са по-неблагоприятни географските условия в съответната страна, например наличие на естествени природни прегради (Pfohl 2009, 393). Освен това потенциалът за пласмент нараства с абсолютния размер на чуждестранния пазар и постигането на ефекти от мащаба става все по-вероятно дори в рамките на децентрализирана логистична система.

Относно влиянието на фактора географска отдалеченост на чуждестранните пазари от националния пазар на предприятието може да се посочи, че логистиката би трябвало да е по-скоро децентрализирана, ако така могат да се постигнат по-ниски разходи, отколкото при транспортиране на стоките на по-голямо разстояние.

Социално-демографски и културни фактори

При социалното развитие на световните пазари се наблюдават две противоположни тенденции: хомогенизиране и фрагментиране. Хомогенизирането на световните пазари води до постепенно уеднаквяване на социо-демографските характеристики на населението преди всичко в индустриалните страни, което предполага по-слабо адаптиране към националните пазарни условия при изграждането на международна логистична система. В процеса на фрагментиране културните характеристики се изтласкват на по-преден план. Към тях спадат например езика и религията. Различните езици на чуждестранните пазари въздействат върху логистиката, защото могат да затруднят необходимия информационен поток в рамките на логистичната верига, както и между логистичната верига и целевия пазар. Различните културни ценности намират израз в различно поведение на персонала, който отговаря за логистичните задачи. Това води до различен стил на ръководство и различна структура на приходите и разходите на националните логистични предприятия. Важни за логистиката също са и различните изисквания на клиентите на съответните чуждестранни пазари, като разликите нарастват с увеличаване на културните различия (Gnirke 1998, 199).

2. Вътрешни фактори за организацията

Вътрешните фактори описват вътрешните характеристики на предприятието и неговото развитие. Те влияят на способността на предприятието да изгради ефективна международна логистична система.

Размер на предприятието и ресурсен потенциал

Нарастването размера на предприятието е пряко следствие от увеличаването на броя на чуждестранните пазари, на които работи организацията, и нарастването на географската отдалеченост на поделенията на организацията. Колкото е по-голямо едно международно предприятие и колкото е по-добре изградена неговата логистична мрежа, толкова по-скоро трябва да изгради международна логистична система (Gnirke 1998, 214).

Навлизането на международните пазари и изграждането на международна логистична система поставя високи финансови предизвикателства дори и към големите предприятия. Освен това те трябва да разполагат с необходимия технологичен потенциал, както и с достатъчно човешки ресурси поради по-голямата необходимост от мениджъри с опит в международен план (Waning 2004, 121). Колкото е по-голям наличния ресурсен потенциал в тези области, толкова предприятието по-лесно може да изгради международна логистична система.

Организационна структура

При организационното структуриране на управлението на предприятието могат да се различат следните разновидности:

- централизирана структура със строго централизирано управление на всички дейности и ресурси,

- децентрализирана структура, като стратегическите решения се вземат на място в съответните държави и

- мрежова структура (Bartlett 1986, 401).

Може да се приеме, че при предприятията, които са разположили своите дейности в множество региони или са част от по-голям концерн с разклонена организационна структура, е необходима по-голяма децентрализация и специализация на техните оперативни логистични дейности (Gudehus 2000, 59). От тук може да се направи извода, че при децентрализирана организационна структура е по-подходяща децентрализираната логистична система, и аналогично при централизирана организационна структура е по-пригодна централизирана логистична система.

Корпоративна култура

Създаването на единна международна корпоративна идентичност, при която отделните държавни култури имат второстепенна роля, улеснява изграждането на логистична система на международно ниво. Обратно една национално специфична фирмена култура значително може да затрудни построяването на международна логистична система поради упоритата съпротива срещу налагането на външни нехарактерни за страната ценности (Waning 2004, 118).

Според критерия склонност към поемането на риск от международното предприятие мо-

же да се обобща, че към инвестиране в децентрализирани фирмени единици пристъпват тези организации, които са склонни към поемане риск, тъй като по правило това е свързано с по-голяма неопределеност. От това може да се заключи, че изграждането на децентрализирана логистична система предполага голяма готовност от страна на фирмата да поема присъщите за това рискове.

3. Продуктови фактори

Продуктовите фактори също оказват влияние върху решенията, касаещи определени международни пазари. Тези фактори оказват съществено въздействие върху размера и структурата на разходите и приходите на международната логистична дейност.

Физически характеристики на продукта

Особено важна роля за структурата на международната логистична система играе стойностната плътност на продукта. Високата стойностна плътност означава, че стойността на единица обем, както и стойността на единица тегло на продукта, са сравнително високи. Принципно продуктът с по-малка стойностна плътност има по-скъп транспорт, поради което от гледна точка на ефективността той трябва да се снабдява, произвежда и дистрибутира локално (Cooper 1993, 14). При продуктите с висока стойностна плътност икономията на разходи вследствие централизираното производство и складиране превишават допълнителните разходи за дистрибуция, дори когато клиентите предявяват високи изисквания към логистичното обслужване (Delfmann 1998, 82).

Начинът и етапите на нарастване на стойността в хода на производствения процес влияят значително на мястото, където ще се разположи точката на прекъсване, разделяйки прилагането на принципите на отлагане и спекулация (Delfmann 2005, 183). Колкото е по-голямо нарастването на стойността в началото на производствения процес, толкова по-рано според хода на материалния поток трябва да се разположи точката на прекъсване в логистичната верига.

Високата транспортна чувствителност на продукта също въздейства върху структурата на логистичната система, тъй като транспортът се оскъпява поради необходимостта от допълнителна защита на продукта и поради

повишения риск от повреди (Grant и др. 2006, 401). В този случай децентрализираното снабдяване, производство и дистрибуция е по-благоприятната алтернатива при равни други условия. Малотрайните продукти също така изискват по-скоро децентрализирана логистика.

Стойността на продукта също има голямо значение, тъй като клиентите придават по-голямо значение на качеството на продукта и на логистичното обслужване, когато продуктите са с по-висока стойност. Това обстоятелство намира отражение в една по-силно децентрализирана логистична система.

Освен факторите, които произтичат непосредствено от физическите характеристики на продукта, под внимание трябва да се вземат също и изискванията към логистичната система, които могат да се изведат от съответния продуктов пазар.

Фактори, отнасящи се до търсенето

Голямо въздействие върху логистичната система оказват изискванията към нивото на логистично обслужване на продуктово пазар и по-точно разпространения стандарт относно някои компоненти на логистичното обслужване. По-кратките времена за доставка принципно изискват по-голяма близост до клиентите и свързаното с това спекулативно поддържане на запаси (Delfmann 2005, 177). Необходимостта от децентрализиране на логистичната система също така се увеличава, когато нараства важността, както на допълнителните услуги, така и на пазарното присъствие на предприятието като диференциращ критерий.

Еднородната и стабилна структура на търсенето, която допуска предлагане на стандартизирани продукти, дава възможност за изграждане на централизирана и силно ефективна логистична система. При разнородно и променливо търсене е подходящо да се прилага децентрализирана структура на логистичната система (Fisher 2005, 107).

Конкурентни фактори

Един от важните фактори, който влияе върху организацията на логистичната система, е международният обхват на конкуренцията в съответния бранш. Към логистичната система се поставят много по-високи изисквания, когато конкуренцията е изнесена на

международно ниво и когато съществува необходимост от адаптиране на логистичните дейности към националните пазари.

При международната конкуренция от една страна се повишава значението на цената като конкурентен фактор с нарастване на интензивността на конкуренцията, увеличава се специфичната за продукта ценова чувствителност на клиента и нараства степента на взаимозаменяемост на продукта. От друга страна ролята на логистичното обслужване като конкурентен фактор се повишава, когато на пазара съществува ясно изразена необходимост от гъвкавост или силен натиск за иновиране. В резултат на това логистичната система трябва да се децентрализира и да се адаптира тясно към търсенето (Lambert и др. 1998, 389). Тенденция към децентрализиране съществува и тогава, когато местното присъствие на международното предприятие се явява важен конкурентен фактор.

Производствени фактори

Производствено-техническите характеристики на производствената дейност обуславят възможността за постигане на ефекти от мащаба, от обхвата и от опита в рамките на производствените процеси. Международната логистична система трябва да отчита важността на тези ефекти за оцеляването на предприятието в съответния бранш. Ако ефектът от мащаба на даден продуктов пазар е особено важен за конкурентоспособността, тогава логистичната система трябва да се изгради централизирано, за да могат да се използват предимствата на глобално действащото предприятие (Pfohl 2009, 388). От решаващо значение в този случай е при каква пропускателна способност на логистичната система, при каква степен на централизиране на производството и при каква ширина на продуктовата програма могат да се реализират тези предимства и при каква степен на централизиране те се изчерпват.

Възможността за приложение на принципа на модулност в производството предполага разделяне на цялостния производствен процес на няколко частични процеси, а продукта на отделни модули (Dicken 1998, 217). Чрез стандартизиране на изпълнението на частичните производствени процеси или на монтажа на модулите може да се забави нарастването на стойността на продукта. Така точката на прекъсване се измества напред по посока на

материалния поток, без това да се отрази негативно на логистичното обслужване (Delfmann 1999, 195).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Върху конкретната структура на международната логистична система, с която ще се реализират международните логистични стратегии, влияние оказват всички посочени фактори. Според проведените изследвания на литературните източници обаче най-голямо въздействие върху степента на централизация (децентрализация) на логистичната система, върху степента на консолидация и раздробяване на материалните потоци, както и върху мястото в логистичната верига, което разделя прилагането на принципите на спекулация и отлагане, оказват специфичните характеристики на продукта и особеностите на продуктовите пазари.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Милев 2008:** Милев, Н. Икономика на предприятието, София, . Авангард, 2008.
2. **Bartlett 1986:** Bartlett, C. Building and Managing the Transnational: The New Organizational Challenge. Competition in Global Industries, Boston, P. 367-401, 1986.
3. **Cooper 1993:** Cooper, J. C. Logistics Strategies for Global Business, International Journal of Physical Distribution & Logistics Management, Vol. 23, N. 4, 1993.
4. **Delfmann 1998:** Delfmann, W. Organisation globaler Versorgungsketten. Organisationen im Wandel der Märkte. Wiesbaden. S. 61-89, 1998.
5. **Delfmann 1999:** Delfmann, W. Industrielle Distributionslogistik. Handbuch Logistik. Management von Material- und Warenflussprozessen. Schäffer-Poeschel, Stuttgart, P. 181-201, 1999.
6. **Delfmann 2005:** Delfmann, W. Logistische Segmentierung. Ein modellanalytischer Ansatz zur Gestaltung logistischer Auftragszyklen. Dynamik und Risikofreude in der Unternehmensführung. Gabler, Wiesbaden, P. 171-201, 2005.
7. **Dicken 1998:** Dicken, P. Global Shift, Transforming the World Economy, London, 1998.
8. **Fisher 2005:** Fisher, M. L. What is the Right Supply Chain for Your Product? Harvard Business Review. № 2, P. 105-116, 2005.

9. **Gnirke 1998:** Gnirke, K. Internationales Logistikmanagement. Strategische Entwicklung und organisatorische Gestaltung der Logistik transnationaler Produktionsnetzwerke. Wiesbaden, 1998.
10. **Grant 2006:** Grant, D., Lambert, D. M., Stock, J. R., Ellram, L. M. Fundamentals of Logistics Management. McGraw-Hill, New York, 2006.
11. **Gudehus 2000:** Gudehus, T. Logistik 1. Grundlagen, Verfahren und Strategien. Berlin, 2000.
12. **Pfohl 2009:** Pfohl, H. Chr. Logistiksysteme. Betriebswirtschaftliche Grundlagen. Springer, München, 2009.
13. **Waning 2004:** Waning, T. Markteintritts- und Marktbearbeitungsstrategien im globalen Wettbewerb, Münster, Hamburg, 2004.

ПОДХОДИ И МЕТОДИ ЗА ВЗЕМАНЕ НА РЕШЕНИЯ В УСЛОВИЯ НА НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ

Руска Димитрова

SOME APPROACHES AND METHODS FOR DECISION MAKING UNDER UNCERTAINTY

Ruska Dimitrova
E-mail: rmich@btu.bg

ABSTRACT

Decision making under uncertainty has received increasing attention in recent years, both from academics and from practitioners. The paper discusses some aspects and methods to deal with decision making problems under uncertainty. It emphasizes the importance of the level of uncertainty when choosing appropriate methods for solving complex decision problems.

Key words: *decision making under uncertainty, multi-criteria decision making, AHP, FAHP.*

Вземането на решения в бизнеса е сложен процес, върху чиято ефективност оказват влияние много, разнородни по своята природа фактори: социални, технологични, икономически, природни и други. Неотчитането и пренебрегването на тези фактори може да доведе до силно намаляване на качеството на решенията и ефективността на управлението. Днес подготовката и вземането на решения се затрудняват от непрекъснато нарастващата неопределеност на пазарната среда – от невъзможността да бъде получена пълна информация за всички влияещи фактори и да бъде прогнозирано във времето бъдещото им състояние, от появата на неочаквани рискове, интензивни и чести икономически кризи и от значителното усложняване на решаваните задачи. Субектите на икономическата дейност във все по-голяма степен изпитват агресивното въздействие на външната среда във формата на неопределеност, при която не е възможно еднозначно да планират своите действия в перспектива. В тези условия нараства необходимостта от изучаването на неопределеността, откриването на нейните източници и отчитането ѝ в процеса на вземане на решение. Разработването на адекватни модели на явленията и процесите, протичащи в икономическите системи, в чието управление активно участва субективният фактор, неминуемо поставя въпроса за прила-

гането на подходящи математически методи за формализиране на неопределеността.

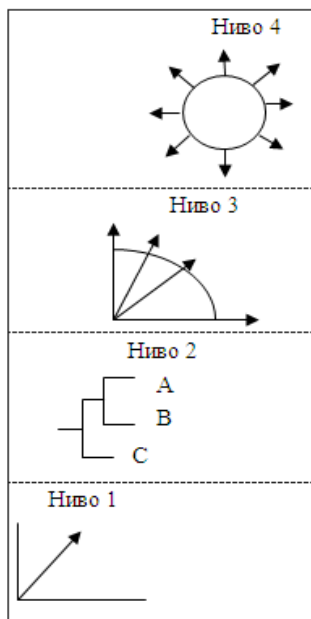
Сложността на проблема за математическа формализация на неопределеността се обуславя от невъзможността да бъдат обхванати всички влияещи фактори, от непълната или недостъпна информация за възможните събития и процеси, от необходимостта едновременно да се обработват различни видове неопределеност и т.н. Пълното отстраняване на неопределеността при вземане на решение на практика е невъзможно, поради което винаги е налице остатъчна неопределеност. В специализираната литература се разглеждат четири нива на остатъчна неопределеност:

1. Достатъчно точно прогнозируемо бъдеще.
2. Алтернативни варианти на бъдещето.
3. Интервална неопределеност на бъдещите резултати.
4. Пълна непредсказуемост.

Графична илюстрация на нивата на неопределеност е показана на фиг. 1 [10].

При първото ниво на неопределеност възможните резултати от решението могат да бъдат прогнозирани с достатъчна точност. Второто ниво се характеризира с множество от краен брой възможни резултати (последци), един от които ще настъпи. За третото ниво е възможно да бъдат предвидени интервали на очакваните бъдещи резултати. В тези

три нива на неопределеност могат да бъдат количествено изразени (оценени) влияещите фактори и възможните резултати от решението (прилагат се основно методите на математическата статистика и теорията на вероятностите). Дори разработените прогнози да не са достатъчно прецизни, то все пак се очертават някакви граници на очакваните резултати, което не е възможно да бъде направено за ниво четири – то се характеризира с пълна непредсказуемост и поради това не могат да бъдат определени интервали на очакваните резултати.

Фиг. 1. Графична илюстрация на нивата на неопределеност

Икономическите кризи в последно време ясно показват, че бизнесът се намира в ситуация, която се характеризира с нива на неопределеност три и четири, докато всъщност се счита, че проблемите, които се решават, са на нива едно и две. Така на практика се получава, че за нива три и четири се прилагат инструменти, съответстващи на първите две нива, т.е. използват се аналитични инструменти с ограничени възможности, които не съответстват на реалната ситуация. Докато неопределеността, свързана с първите три нива, може да бъде формализирана и количествено изразена, то ниво четири изисква фундаментално да се преосмисли отношението към неопределеността и риска в бизнеса и прилагане на нови подходи, методи и софтуерни инструменти за вземане на решения с отчитане на неопределеността и риска. Дори и при най-високото ниво на неопределеност бизнесът не

може да се откаже от разработването на предвиждания и прогнози [10]. Затова е необходимо да се разработят и прилагат инструменти, подпомагащи вземането на решения при възникването на сложни проблеми в условия на неопределеност, които да бъдат базирани на множество критерии – количествени, качествени, на проблеми, свързани с риск, времеви и ресурсни ограничения, специфични знания от съответната област и несиметричност на информацията.

Като се изхожда от високото ниво на неопределеност на функциониране на бизнеса и от сложността на задачите за математическо описание на неопределеността, в работата се обсъждат различни подходи и методи за вземане на решения. Акцентът се поставя на методите за отчитане и формализиране на неопределеността при вземане на решение, като се анализират техните предимства и недостатъци и се посочват ситуации, за които е удачно тяхното прилагане.

Подходите за формализиране на неопределеността, които се използват понастоящем, могат да се обособят в три основни групи:

- вероятно-статистически подходи;
- експертни и когнитивни подходи;
- размито-множествени подходи.

В реалните задачи в различна степен могат да бъдат съчетани и трите вида неопределеност – вероятно-статистическа, субективна, лингвистична, което предполага използване на съответни групи модели, основани на вероятно-статистически методи, на методите на експертни оценки или на методи, реализирани с апарата на теорията на размитите множества.

В исторически аспект вероятно-статистическият подход е първият подход за математическо описание на неопределеността. Той се основава на апарата на теорията на вероятностите и методите на математическата статистика. При този подход факторите на неопределеността се разглеждат като случайни величини, представени със съответни закони за разпределение. Когато за получаване на вероятностното разпределение се прилага честотна или статистическа интерпретация на вероятността, се говори за обективна вероятност. При определяне на вероятностите чрез оценки на експерти се говори за субективна интерпретация на вероятността. Субективните (аксиологически) вероятности са вероятностен формализъм, който няма честотен смисъл, основан е на субективното

мнение на експерта и това може да създаде сериозен проблем при избора на тези оценки. С увеличаването на неопределеността класическите вероятностни подходи отстъпват място на субективните вероятности. В някои случаи е възможно вероятностите да бъдат определени по чисто логически съображения. В тези ситуации се приема логическа интерпретация на вероятността.

Основните трудности, които възникват при използването на стохастични модели, са свързани с определянето на вероятностното разпределение на параметрите на моделите. Като правило при моделиране на реални задачи за вземане на решения статистическата информация или не е достатъчно репрезентативна, или отсъства.

В практиката се използват различни методи за формализиране на неопределеността, основаващи се на вероятностно-статистически подходи. Тези методи са добре теоретично разработени и описани в литературата, имат множество програмни реализации, някои от които предлагат удобен интерфейс, възможности за получаване на помощ от потребителя и за неговото обучение.

Методът дърво на решенията се основава на построяване в графичен вид на многовариантна прогноза на динамиката на външната среда [2]. Графичното представяне на решенията, които се вземат, случайните събития, които могат да се събднат и резултатът при всяка комбинация от решения и събития дава ясна представа за детайлите на проблема за вземане на решение и позволява намиране на най-добрия път в проблемната ситуация, т.е. може да подпомогне анализа и избора на решение.

Методът анализ на сценариите е предназначен за създаване на дескриптивни модели на развитието на изследваната проблемна ситуация в бъдещето. Чрез разработване на серия от сценарии, съдържащи предполагаемите промени в изследваните параметри, може да се получат различни варианти за достигане от настоящето в бъдещето. По този начин се подпомага вземането на решения за планиране на стратегии като се анализират потенциалните последиствия и вероятностите за всеки сценарий и се разработват действия, с цел гъвкаво реагиране и адаптация към предвидимите промени в недалечно бъдеще. Тъй като разработването на реалистични сценарии при висока неопределеност е свързано със сериозни трудности, то за решаването на

тези задачи се изисква обемна и задълбочена аналитична работа, извършвана от екип от специалисти.

Основните недостатъци на разглежданите два метода не се различават от типичните недостатъци на вероятностно-статистическите подходи – присъствие на висок субективизъм при определяне на оценките на вероятностите на случайните събития, както и възможност за неоправдано опростяване на проблемната ситуация.

Имитационното моделиране по метода Монте Карло е най-сложният, но и най-мощният от методите за формализация на неопределеността, основани на вероятностно-статистическите подходи. Тъй като се проиграват голям брой сценарии, той дава най-точни и обосновани оценки на вероятностите в сравнение с описаните по-горе методи. Насочен е към сложни проблемни ситуации, които е трудно да бъдат описани и решени с използването на аналитични методи. Основните проблеми от прилагането на метода произтичат от високата чувствителност на получаваните резултати от законите на разпределение на вероятностите на входните параметри. Въпреки че съвременните програмни продукти, в които е реализиран този метод (Crystal Ball, Risk Solver, @Risk, Risk Analyzer), позволяват да се отчитат вероятностните закони и корелацията на голям брой входни параметри, не е възможно да се оцени достоверността на вероятностните разпределения в практическите изследвания, тъй като законите на разпределение на вероятностите се определят субективно. Това не позволява да се установи дали даден модел е адекватен на разглежданата икономическа система и се поражда съмнение относно коректността на модела и достоверността на резултатите от моделирането.

Анализът на традиционните методи за тематическа формализация на неопределеността, основани на вероятностно-статистическите подходи, показва от една страна тяхната теоретична значимост, а от друга – ограниченото им практическо приложение, поради неоправдано опростяване на реалните задачи за вземане на решение, създаването на неадекватни модели на проблемната ситуация, получаване на неправилни изводи. Субективизмът и липсата на достатъчна информация при количественото изразяване на неопределеността всъщност подлага на съмнение достоверността на получените резултати.

Дори и малка промяна във вероятностите може да промени резултата. Друг проблем, който е възможно да възникне при прилагането на описаните методи, са грешки в самите модели и неправилни допускания, които могат да доведат до неверни резултати. Това поражда недоверие в субектите на управление към получените резултати и изводи, поради което те често се игнорират и се работи на основата на опита и интуицията.

Въз основа на изследванията в литературата може да се направи изводът, че вероятностно-статистическият подход не може да бъде признат за надежден и адекватен инструмент за решаване на реалните задачи от практиката [2], които най-често са неструктурирани или слабоструктурирани – съдържат качествени описания на елементите на проблема и на връзките между тях и се описват на съдържателно ниво (в словесна форма). Характерно за тези задачи е наличието на неопределеност (непълна информация), която възниква поради това, че може да отсъства пълен списък с допустимите варианти (алтернативи) на решението; да не е известен или да не е пълен списъкът с критериите; да не са построени скалите за критериите; да не са ясни предпочитанията относно важността на критериите; да не е определено решаващото правило за избор на вариант и др. Поради наличието на посочената неопределеност и отсъствието на необходимата информация за определяне на количествените зависимости между елементите на задачата (алтернативите, факторите на средата, последствията от решенията), структурата на задачите, разбираана като съвкупност от връзки между нейните елементи, отсъства. В тези случаи не е възможно да бъде построен строг математически модел за описание на проблемната ситуация, поради което задачите от този тип се наричат трудно формализирани. Тези задачи се решават на основата на субективни съждения, интуиция и неформални процедури. Опитът за формализиране на неопределеността в подобни задачи чрез прилагане на вероятностно-статистическите методи в много случаи, особено в нетривиалните ситуации води до преминаване към добре структурирани и формализирани задачи, което не само опростява, но и променя същността на задачите.

В условията на висока неопределеност, съответстваща на посочените по-горе нива три и четири, само опитът, знанията и интуицията на лицата, вземащи решение, не са достатъч-

ни за решаване на сложните задачи, които възникват пред бизнеса. От друга страна, традиционните теоретични методи, предлагани в рамките на теорията на рационалния избор, концентрират вниманието си върху процесите на търсене на оптимално решение от фиксиран набор алтернативни решения за постигане на точно формулирана цел. Остават настрана случаите, които възникват в реалните управленски ситуации и които се състоят не в това, да се направи избор между алтернативи, а да се извърши анализ на ситуацията, идентификация на проблемите, формулиране на целите, множеството алтернативи и критериите за тяхната оценка. Представите на субекта на управление за причините за проблемната ситуация и възможните начини за нейното изменение обикновено са размити, неточни и противоречиви. Анализът на проблема и неговото структуриране – това е най-сложният и трудно формализируем етап на процеса на вземане на решения. Формализацията на размитите представи на лицето, вземащо решение (ЛВР) е една от главните задачи, която трябва да се реши при разработване на методите и моделите за вземане на решения в ситуацията на неопределеност. Ето защо подготовката и вземането на решения в задачите за управление на икономическите системи следва да се разглеждат като сложен интелектуален процес на разрешаване на проблеми, който не се свежда само към рационалния избор. За подпомагане на този процес се търсят нови подходи и методи за разработване на формални модели за описание на неопределеността чрез научно обосновано включване на знанията на експертите и субективните съждения на ЛВР в процеса на разработване и вземане на решения. Отчитането на субективните оценки и предпочитания на ЛВР при създаване на модели на икономическите системи е нова парадигма в разработването и вземането на управленски решения.

Във връзка с това и като се има предвид, че в голяма част от решаваните задачи в управлението не се изисква висока точност, понастоящем се наблюдава повишен интерес към развитието и прилагането на експертни подходи и методи при подготовката и вземането на решения, отнасящи се за трудноформализирани, неструктурирани или слабоструктурирани задачи в условията на неопределеност. Същността на експертните методи, които обединяват голяма група методологии и се отличават с разнообразие на прилаганите

за анализа средства, се състои в използването на експертни (субективни) оценки за установяване на количествени зависимости и връзки между елементите на решаваната задача. Това обстоятелство дава възможност за разработване на различни модели, необходими за сравняване на обекти, отличаващи се със сложна структура и описвани с голям брой параметри, а също и обекти, върху които влияят голям брой социални, технологични, икономически и природни и други фактори, чиито показатели се измерват в различни, несъпоставими помежду си единици. Практиката показва, че е трудно да бъдат установени количествени зависимости между такива влияещи фактори чрез методите на корелационния, регресионния и др. видове статистически анализ, особено в случаите, когато отсъстват детерминистични връзки или връзките са изразени размито. Поради това експертните методи намират все по-широко приложение при решаване на сложни задачи в условия, когато емпиричният материал е недостатъчен за намиране на устойчиви зависимости и информацията за бъдещето изменение на влияещите фактори е недостатъчна. Научното знание не винаги бива напълно рационално и затова при изследване на сложни системи опитът на експертите може да има решаващо значение за намаляване на неопределеността [5]. Важно е да се подчертае, че компетентните експертни оценки могат рязко да снижат нивото на неопределеност при вземане на решение в условия на непълна и дори недоверна информация.

В специализираната литература се предлага при използването на експертни методи за подпомагане на анализа и вземането на решения в условия на неопределеност да се конструират и използват модели, алгоритми и програмни инструменти, предназначени за решаване на многокритериални задачи [7]. Сложните практически задачи за вземане на решение най-често се оказват многокритериални. Тези задачи изискват при избора на алтернативи и оценката на последствията от взетите решения да се отчитат няколко критерия (показатели за качество или ефективност, целеви функции) с еднаква или различна важност, т.е. използване на векторни критерии. Прилагането на векторни критерии е свързано с определяне на принципите за тяхното сравнение. Едно от най-важните допускания на теорията за вземане на решение се състои в това, че не съществува най-добро в

някакъв абсолютен смисъл решение на многокритериалните задачи.

Многокритериалните задачи се отличават с голямо многообразие и като правило са неструктурирани или слабо структурирани. За да се помогне на експерта или ЛВР в трудна и уникална ситуация да структурира задачата, като определи нейните елементи, е необходимо да бъде построен модел на проблемната ситуация. Тъй като за избор на оптимален вариант не е достатъчен само наборът от критерии, то е необходима допълнителна информация за предпочитанията на ЛВР, която да бъде формализирана представена в модела. Под система от предпочитания на ЛВР се разбира съвкупността от неговите представи, свързани с достойнствата и недостатъците на сравняваните решения. Предпочитанията на ЛВР се структурират и формализират, а понякога и окончателно се формират в процеса на построяване на модела на проблемната ситуация. Използването на модели позволява да се проведе обективен анализ и да се сравнят алтернативните варианти с отчитане на различни аспекти на техните последствия, а също и отношението на ЛВР към тези последствия. Основните проблеми, които възникват при построяването на подобни модели, са свързани с наличието на неопределеност (непълна информация) относно различните елементи на модела.

Трябва да се отбележи, че трудно формализируемите и сложни задачи, за решаването на които е необходимо да се отчитат мненията и съжденията на експерти и ЛВР, все още не са достатъчно изследвани. В отговор на нарастващите нужди на практиката за вземане на решения в условия на висока неопределеност интензивно се разработват нови научни методи за анализ на решенията, появяват се нови и се развиват редица приложни дисциплини – теория за вземане на решения, системен анализ и други, в рамките на които се създават специални информационно-аналитични технологии, базиращи се на новите математически методи. Тези методи включват средства и процедури за представяне и обработка на знанията на експерта, субективните оценки и системата от предпочитания на ЛВР и построяване на модел на проблемната ситуация. При това акцентът се поставя на точността на съдържателното представяне на проблема, а не на точността на количественото измерване на параметрите. Представянето на информацията за проблем-

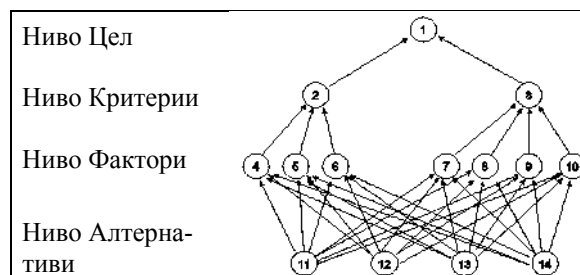
ната ситуация във формата на предпочитания има универсален характер, тъй като позволява в математическия модел да се въведат знания и представи на експертите и ЛВР, което прави модела по-адекватен на реалността [4].

Ключов въпрос при прилагането на експертните методи за изграждането на модели на проблемната ситуация представлява намирането на тегловните коефициенти (относителната важност) на критериите. Теорията за важността на критериите е нов, с голямо практическо значение и активно развиващ се раздел на теорията за вземане на решение при много критерии. Дълго време на понятието „важност на критериите“ не се дава строго (формално) определение, ограничавайки се само с интуитивна представа за него. Изследването на проблема за важността на критериите довежда до развитие на теорията за качествената важност на критериите (дефиниране на понятията „един критерий е по-важен от друг“ или „критериите са равни по важност“) [6]. Тази теория намира по-нататъшно развитие в създаването на теорията за количествената важност на критериите – определя се понятието „един критерий е по-важен от друг съответен брой пъти“ въз основа на специални скали.

Многообразието на многокритериалните задачи, които като правило са неструктурирани или слабо структурирани, е породило голям брой методи за техния анализ. Един от най-широко използваните и популярни методи при търсене на решение на сложни проблеми в трудно формализуеми области е методът Анализ на йерархията (Analytic Hierarchy Process, АНР), създаден от Т. Саати [8]. Основно достоинство на този метод е неговата висока универсалност. Методът се прилага не само за сравнение на обектите, но и за решаване на сложни задачи в областта на прогнозирането, планирането, управлението на риска и т.н. Чрез метода се извършва декомпозиция на проблема на по-прости съставлящи, построяване на йерархичен модел (фиг. 2) и последваща обработка на съжденията на ЛВР относно сравненията по двойки. Тези съждения след това се изразяват числено – получава се вектор с тегловните коефициенти на критериите и определяне на приоритета на алтернативите.

Важно предимство на метода е възможността информацията да се проверява за непотиворечивост и да се реализира итеративен

подход, като при необходимост се коригира информацията.

Фиг. 2. Йерархия от четири нива в метода АНР

Класическият метод АНР, разработен от Т. Саати, изисква точкови оценки при сравнението по двойки. При наличие на условия на висока неопределеност е възможно ЛВР да се затрудни при даването на такива оценки. За преодоляване на тези трудности все повече се използва модифициран метод АНР с приложение на методите на теорията на размитите множества – Fuzzy АНР (ФАНР). Сравненията по двойки се извършват чрез скали, които съдържат размити числа (обикновено триъгълни или трапецовидни). Така ЛВР може да направи сравнения от вида: относителната важност на единия критерий е около три пъти по-висока спрямо другия критерий или е между два и три пъти по-ниска. Ключов проблем при използването на ФАНР е как да бъдат получени векторите с тегловните коефициенти (векторите с приоритетите). Получените резултати могат да бъдат вектор с „точни“ числа [11] или с размити числа [12]. ФАНР все повече се налага като основен и полезен инструмент при вземане на решение в условия на неопределеност в различни области – оценка на потребителските изисквания (предпочитания), оценка на риска на инвестиционни проекти, избор на доставчик и др. [9].

Теорията на размитите множества в съчетание с методите на експертните оценки може успешно да се използва като инструмент за моделиране на неопределеността в задачите за вземане на решение, предоставяйки възможност за количествена интерпретация на признаци, формулирани качествено, в термините на естествения език [3]. Ето защо се наблюдава тенденция за адаптиране на редица от най-известните методи за многокритериален избор към техни модифицирани варианти на основа на апарата на теорията на размитите множества: метод ELECTRE; метод, основан на размити предпочитания на експертите;

многокритериална размита функция на предпочитане и др. Заедно с модификацията на известните методи се разработват и нови методи, основани на подходи за представяне на разнородна информация за обектите: метод за представяне на многокритериални обекти с мултимножества; метод, използващ двукортежно представяне на лингвистичните променливи и др. [4].

Един от новите подходи за подпомагане и вземане на решения при управление на слабоструктурирани системи и ситуации е когнитивното моделиране. Този подход е насочен към разработването на формални модели и методи, поддържащи интелектуалните процеси на решаване на проблемите на основата на отчитане в тези модели и методи на когнитивните възможности (възприятие, представяне, познание, разбиране, обяснение) на субектите на управление при решаване на управленски задачи. Когнитивният подход е ориентиран към активизиране на интелектуалната дейност на субекта, като му се помогне да фиксира своите представи за проблемната ситуация във вид на формален модел, т.е. формалните математически методи се прилагат за анализ на модели, описващи субективното виждане на ситуацията [1].

В основата на когнитивния анализ и когнитивното моделиране стои познавателно-целевото структуриране на знанията за обекта и външната за него среда. Разкриват се най-съществените (базови) фактори на вътрешната и на външната среда, които влияят на обекта, установяват се на качествено ниво причинно-следствените връзки между тях и се отчита влиянието на факторите помежду им.

Прилагането на когнитивния подход за решаване на сложни проблеми е свързано с използването на когнитивни карти, в т.ч. размити когнитивни карти. Когнитивната карта е математически модел, представен като ориентиран, претеглен граф. Различните икономически фактори, целите и необходимите средства за реализирането им се разглеждат като променливи-концепти в графа. Те могат да влизат едни с други в някакви отношения и всяко отношение може да бъде характеризирано като положително или отрицателно. Изборът на начини за структуриране на проблемната ситуация (система) във вид на множество от фактори и причинно-следствени връзки между тях не е случаен – образуват се мрежи от причинно – следствени отношения

(йерархията не е достатъчна да представи проблемната ситуация в подобни случаи).

С претегления граф се асоциира матрица на отношенията – всеки елемент на матрицата характеризира влиянието на фактора x_i върху фактора x_j . След построяване на когнитивната карта се прилагат методи за аналитична обработка, ориентирани към изследване на структурата на системата и получаване на прогнози за нейното поведение при различни управляващи въздействия. Анализът на когнитивната карта позволява да се намерят най-значимите фактори, да се оцени въздействието на факторите (концептите) един спрямо друг. Получаването на актуалното състояние на системата и нейните променливи не е достатъчно за извършването на анализ. Необходимо е, освен да се разбере какво се случва, да се предвиди и какво ще се случи или може да се случи в бъдеще и как ще се измени ситуацията в зависимост от конкретни вмешателства. За целта се прилагат схеми на причинно-следствени отношения, позволяващи да се конструират различен род предположения (хипотези) от субекта на управление във вид на причинно-следствени мрежи. Ако в когнитивната карта са отделени целевите и входните концепти, на които може да се влияе, то задачите, които могат да бъдат решени, включват: оценка на постижимостта на целите, разработване на сценарии и стратегии на управление, търсене на управленски решения.

Задачите за анализ на когнитивната карта може да бъдат обобщени в два типа:

- статични;
- динамични.

При статичния анализ или анализ на влиянието проблемната ситуация се изследва чрез изучаване на структурата на взаимно влияние в когнитивната карта. Анализът на влиянието отделя фактори с най-силно влияние върху целевите фактори.

Динамичният анализ стои в основата на генерация на възможните сценарии на развитие на системата във времето.

За провеждането на двата вида анализи се използват два подхода:

- апарат на линейните динамични системи;
- апарат на размитата математика.

Представените в работата методи за вземане на решения в условия на неопределеност и за формализация на неопределеността се отнасят към методите за моделиране на сложни системи, в които активно участие има

човешкият фактор. Тези методи могат да бъдат обособени в следните групи:

- методи за активиране на интуицията и опита на ЛВР;
- методи за постепенна формализация на задачите за вземане на решение;
- методи за формализирано представяне на системите.

Разгледаните методи представляват математическа основа на интелектуализацията на средствата и системите за информационно-аналитична поддръжка на процесите на вземане на решение [4]. Като се изхожда от обстоятелството, че тези методи не осигуряват гаранции за достоверността на получаваните решения, то за успешната им реализация в практиката на управлението важно значение имат компютърните технологии и софтуерните инструменти, с които се реализират. Подобни инструменти е необходимо да включват:

- различни подходи за структуриране на проблемната ситуация от експерта и ЛВР и построяване на модел на проблемната ситуация (реализиране на принципа за полимоделност);
- развит потребителски интерфейс;
- достъп до разнородни данни, информация и знания, в т.ч. до данни в реално време;
- средства за редактиране и настройка на моделите и визуализация на целия процес на построяване на модела;
- анализ на резултатите от моделирането, тяхната интерпретация и обяснение;
- средства за комуникация и подпомагане вземането на групови решения и др.

Архитектурата на софтуерните инструменти, предназначени за моделиране на неструктурирани и слабо структурирани задачи в условията на неопределеност, се намира в развитие. Необходимостта от прилагането на подобни средства, както и повишеното им търсене и интересът към тях са предпоставки за активното им разработване.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авдеева З., С. Коврига, Д. Макаренко. Когнитивное моделирование для решения задач управления слабо структурированными

ми системами (ситуациями).

<http://www.mathnet.ru/links/e34a283e911192f66df563b543b02ed7/ubs238.pdf>

2. Деревянко, П. Оценка проектов в условиях неопределенности.
http://www.cfin.ru/finanalysis/invest/fuzzy_analysis.shtml
3. Димитрова, Р., И. Димитров, Ж. Димитрова. Модел за количествена оценка на риска с приложение на развити множества. *Управление и образование*, том V (1), 2009, с. 184-193.
4. Карелин, В. Методы и средства информационно-аналитической поддержки принятия решений в организационных системах. <http://elibrary.ru/>
5. Коробов, В. Организация проведения экспертных опросов при разработке классификационных моделей.
<http://ecsocman.edu.ru/data/463/832/1219/013.korobov.pdf>
6. Подиновский, В. Введение в теорию важности критериев в многокритериальных задачах принятия решений. М., Типография „Наука“, 2007.
7. Попчев, И. Многокритериален избор на проектни решения: някои практически алгоритми.
http://www.iit.bas.bg/ИТ_bg/staff_bg/I_Popchev/Finansovi-Reshenia-2009-23-51.pdf
8. Саати, Т. Принятие решений. Метод анализ иерархий. М., Радио и связь, 1993.
9. Chen, C., C. Lin, S. Huang. A fuzzy approach for supplier evaluation and selection in supply chain management. *International Journal of Production Economics*, vol. 109/2006, p. 289-301.
10. Courtney, H. A fresh look at strategy under uncertainty: An Interview.
<http://mckinseyquarterly.com>
11. Mikhailov, L., P. Tsvetinov. Evaluation of service using a fuzzy analytic hierarchy process. *Applied Soft Computing*, vol. 5/2004, p. 23-33.
12. Wang, Y., K. Chin. A linear goal programming method for fuzzy analytic hierarchy process and its application in new product screening. *International Journal of Approximate Reasoning*, vol. 49/2008, p. 452-465.

**АЛТЕРНАТИВНА ПОЗИЦИОННА СТРАТЕГИЯ В ПОСРЕДНИЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ –
ПРИНЦИПАЛНО ПРЕГОВАРЯНЕ ИЛИ ПРЕГОВАРЯНЕ В ИМЕТО НА ПОЛЗИТЕ ПРИ
УПРАВЛЕНИЕ НА БИЗНЕС ОТНОШЕНИЯТА**

Стоянка Петкова-Георгиева, Живко Панайотов

**ALTERNATIVE POSITIONING STRATEGY IN MEDIATION – PRINCIPAL
NEGOTIATING OR NEGOTIATING BENEFITS IN THE MANAGEMENT OF BUSINESS
RELATIONSHIPS**

Stoyanka Petkova-Georgieva, Zhivko Panayotov
E-mail: s.p.petkova@gmail.com

ABSTRACT

The authors examine the topic of mediation as an activity in managing business relationships, methods of negotiation and alternative positioning strategy, the principal negotiator or negotiating on behalf of benefits. The topic is addressed in two parts, the first describes the methods of negotiation and determination of the position and the second examines the main elements of the principal negotiating.

Key words: mediation, principal negotiating, positioning strategy, management.

ВЪВЕДЕНИЕ

Авторите разглеждат темата за посредническата дейност при управление на бизнес отношенията, методите за преговаряне, както и алтернативната позиционна стратегия - принципално преговаряне или преговаряне в името на ползите. Темата се разглежда в две части, като първата описва методите на преговаряне и твърдостта на позицията, а втората разглежда основните елементи в принципалното преговаряне.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Същност на посредническата дейност при управление на бизнес отношенията.

Посредничеството е едно сравнително ново явление в повечето европейски страни. В повечето случаи посредничеството работи в тясна връзка със системата за наказателно производство. Затова е необходимо посредника да демонстрира висока степен на компетентност обхващащи работата в министерството на правосъдието, съдилищата, прокуратурата и полицията.

Дефиниция на посредничеството при наказателни дела се изключва. Имат се предвид само правните гаранции за страните, така

както те са установени от Европейската конвенция за човешките права. [2; 4]

По време на криза нервната система на участниците в даден казус е изострена до последно. Причина за това се явяват липсата на възможности ограничени от кризата и липсата на избор за излизане от дадения казус. Всяка една от страните е на крачка да рискува и поеме развръзката “в свои ръце” и това е голямата грешка.

1.1. Методи на преговаряне – твърдост на позицията.

За посредника в подобна ситуация има едно единствено правило и то е: “Не преговаряйте от твърди позиции”.

Независимо дали преговорите се отнасят до договор, семейна кавга, или международни отношения, хората по навик се обвързват с една твърда позиция. Всяка от страните заема позиция, отстоява я в спор, а после прави отстъпки, за да постигне компромис.

Всеки метод на преговаряне може да бъде оценен по три критерия: той трябва да доведе до разумно споразумение, ако това споразумение е възможно. Трябва да е ефикасен. И трябва да доразвива или поне да не накърнява отношенията между двете страни. (Мъдрото споразумение можем да определим като тако-

ва, което удовлетворява легитимните искания на всяка страна, разрешава справедливо конфликта на интереси, стабилно е и отчита интересите на общността.) [3; 5]

Най-разпространеният вид преговори зависи от успешното заемане и отстъпване на поредица от позиции.

Заемането на позиция, върши полезна работа. В дадени преговори то уведомява другата страна какво искате – осигурява нещо като котва в една несигурна и напрегната ситуация и вероятно може да определи границите на едно приемливо споразумение. Но тези цели могат да бъдат постигнати и по друг начин. А преговарянето от твърди позиции не успява да отговори на основния критерий за достигане до мъдро решение, което да е ефективно и да запази добрите ни отношения.

Когато преговарящите се пазарят от твърди позиции, те често се застопоряват в тези позиции. Колкото повече изяснявате позицията си и я защитавате от отсрещните атаки, толкова повече се обвързвате с нея. Колкото повече се мъчите да убедите отсрещната страна в невъзможността да промените изходната си позиция, толкова по-трудно ви става да го направите. Вашето ето започва да се идентифицира с нея. Сега имате още по-голям интерес да “не се изложите” – като пригодите бъдещите си действия към изходните си позиции – при което шансът да се постигне мъдро споразумение все повече и повече намалява.

Преговорите от твърди позиции предизвикват спонтанни реакции, които блокират разбирателството. Когато се договаряте от твърда позиция, вие се мъчите да увеличите шанса всяко постигнато споразумение да бъде във ваша полза, като започвате с крайно искане, като упорито настоявате на това искане, като заблуждавате другата страна относно истинските си позиции по дадения въпрос, правейки дребни отстъпки, само колкото е необходимо, за да вървят преговорите. Същото важи за другата страна. Всеки от тези фактори има отношение към времето за постигане на споразумението. Колкото по-крайни са началните позиции и колкото по-малки са отстъпките, които правите, толкова повече време и усилия ще са ви нужни, за да разберете възможно ли е изобщо да стигнете до споразумение.

Класическият менует на преговорите изисква също така голям брой индивидуални решения, доколкото всяка от преговарящите

страни решава какво да предложи, какво да отхвърли и колко да отстъпи. Взимането на решение е трудно и най-вече изисква много време. Когато всяко решение изисква да се правят отстъпки към другата страна, но и предполага следващи отстъпки, преговарящият има слаб стимул да се движи бързо. Използват се познатите на всички тактики за спъване на процеса, заплахи за отегляне от преговорите, замразяване на позицията и така нататък. Всички те увеличават времето и повишават цената на споразумението, както и опасността такова изобщо да не се достигне.

Преговарянето от твърди позиции се превръща в състезание за твърдост на волята. Всяка страна подчертава какво ще направи и какво твърдо няма намерение да направи. Задачата съвместно да се достигне до приемливо решение заплашва да се превърне в схватка. Всяка страна се опитва чрез най-елементарна употреба на воля да принуди отсрещната да промени позицията си. “Аз няма да отстъпя. Ако искаш да дойда с тебе на кино, или ще гледаме “Малтийския сокол”, или нищо.” Когато едната страна се види принудена да се огъва под твърдата воля на другата, докато собствените и справедливи искания остават без отговор, често резултатът е гняв и обида. По този начин преговорите от твърди позиции напрегат и понякога рушат отношения. [1; 7]

И тъй като в една група има много членове, става още по-трудно да се постигне съгласие. И което е още по-лошо, веднъж след като те мъчително трудно са постигнали позиция, става още по-трудно да я променят. Промяната в позициите е точно толкова трудна, когато допълнителните участници са с по-висок ранг и макар да не седят на масата, също трябва да дадат своето одобрение.

Любезността не е отговор. Много хора осъзнават високата цена на договарянето от твърди позиции, особено за участниците и техните отношения. Те се надяват да избегнат щетите, като се придържат към един по-любезен стил на преговори. Вместо да виждат другата страна като противникова, те предпочитат да я виждат приятелска. Вместо да поставят ударението върху победата, те подчертават необходимостта от постигане на съгласие. В подобна мека игра стандартът на преговорите включва предложения и отстъпки, доверие към отсрещната страна, приятелско отношение и поддаване на натиска с цел да избегне конфронтация.

В меката игра акцентът пада върху изграждането и подържането на отношенията. В семейството или между приятели преговорите протичат по този начин. [2; 6]

Долната таблица илюстрира двата стила на преговаряне от твърди позиции – мек и твърд. Повечето хора виждат избора си на стратегия именно като избор между тези два стила.

Таблица 1. Стиливе на преговаряне от твърди позиции

Проблем Преговаряне от твърди позиции: Избор	
Мека	Твърда
участниците са приятели	участниците са противници
целта е постигане на споразумение	целта е победа
правят се отстъпки, за да се съхранят отношенията	искат се отстъпки като условие да има отношения
меки с хората и твърди с проблема	твърди и към проблема и към хората
доверие към другите	недоверие към другите
позициите се променят лесно	окопаваме се в позицията
правят се предложения	отправят се заплахи
играе се с открити карти	картите никога не се показват
приемат се едностранни загуби, за да се стигне до споразумение	изискват се едностранни ползи като цена за споразумението
търси се единственият отговор – онзи, който <i>те</i> ще приемат	търси се един отговор – този, който <i>вие</i> бихте приели
настоявате на споразумение	настоявате на позицията си
стараете се да избегнете сблъсък	стараете се да надвиете в сблъсък
поддавате се на натиск	прилагате натиск

Така или иначе, при всички преговори, в които главната грижа е запазването на отношенията, съществува риск от достигане на нестабилно споразумение.

Казано по-сериозно, като се придържате към меката и приятелска форма на преговорите от позиция, ставате уязвими, ако срещу вас седи човек, който играе твърдо и преговаря от твърди позиции. В преговорите от твърди позиции твърдият стил доминира над мекия. Ако твърдият играч настоява за отстъпки и прибъгва до заплахи, докато мекия отстъпва, за да избегне конфронтация, и държи да се постигне споразумение, играта ще клони винаги в полза на твърдия играч. Ще се стигне до споразумение, макар че то може би няма да е разумно. То със сигурност ще бъде много по-изгодно за твърдия играч, отколкото за мекия. Ако вашият отговор на неотстъпчивата и твърда позиционна стратегия е мека позиционна стратегия, може „да ви свалят и последната риза от гърба”. [7]

2. Алтернативна позиционна стратегия - принципално преговаряне или преговаряне в името на ползите.

Има алтернатива. Ако не ви харесва да избирате между твърда и мека позиционна стратегия, може да промените играта. Играта на преговори се състои на две нива. На едно ниво преговорите се отнасят до същността на обсъждания въпрос, а на друго тя е фокусирана – обикновено имплицитно – върху самата процедура на преговарянето.

Първото ниво на преговорите може да засяга заплатата ви, условията на наемане на нещо или цена, която трябва да се плати. Второто ниво се отнася до това как ще обсъждате проблема: чрез твърда позиционна игра, чрез мека позиционна игра или по някакъв друг метод. Тази втора игра е метаигра, игра за играта. Всеки ход, който предприемете в преговорите, е не само ход, който придвижва въпроса за наем, заплата или за каквото и да е друго, а и ход, който участва в структурирането на играта, която играете.

Вашият ход може да служи да запазите преговорите в досегашното им статукво, а може да конституира промяна на играта.

Второто ниво на преговорите често остава незабелязано, защото се проявява като че ли без съзнателно решение. Само когато се налага да преговаряме с някой от друга държава, особено ако е със свършено различна културна принадлежност от нашата, ние може би виждаме необходимостта да установим и уговорим какъв точно ще е начинът да се прове-

дат преговорите по същество. Но независимо дали е съзнателно, или не – вие установявате и процедурните правила при всеки ход, който правите, дори ако тези ходове ви се струват свързани само и единствено с предмета на преговорите. [3; 5]

Тези четири основни точки определят един целенасочен метод на преговаряне. Всяка точка се отнася до основен елемент на преговорите и предлага как да подходите към него.

Таблица 2. Основни елементи в принципиалното преговаряне

Основни елементи	Подход към елемента
хора	разграничете хората от проблема
интереси	съсредоточете се върху интересите, а не върху позициите
възможности	създайте множество възможности, преди да решите какво ще правите
критерии	настоявайте решението да бъде базирано винаги на някакъв обективен стандарт

Първата точка отговаря на факта, че хората са човешки същества, а не компютри. Ние сме същества на силните емоции и често имаме коренно различни възприятия за едно и също и ни е трудно да общуваме без комуникативни смущения. Емоциите обикновено се вплитат в обективните достойнства на преследваната цел. Заемането на твърда позиция само влошава нещата, защото човешкото его се идентифицира със заеманата позиция. Ето защо, преди да се заемат с проблема по същество, трябва внимателно да отделим от него “човешкия проблем” и да се справим с него отделно. Ако не буквално, то поне фигуративно участниците би трябвало да се възприемат като хора, работещи рамо до рамо, борейки се с един и същ проблем, а не помежду си. Оттук и първото предписание: разграничете хората от проблема.

Втората точка е разработена с цел да се избегнат недостатъците на фокусирането върху обявените от хората позиции, докато предмет на преговорите е удовлетворяването на лежащите под тях интереси. Често позицията ви в преговорите затъмнява реалните ви искания. Компромисът между позициите едва ли ще породи споразумение, което ефективно да удовлетвори човешките нужди, довели до заемането на тези позиции. Вторият основен

елемент от този метод е: съсредоточете се върху интересите, а не върху позициите.

Третата точка отрязва трудността да се стига до оптимални решения под напрежение. Опитите да вземат някакво решение в присъствието на противник стеснява хоризонта ви. Когато залогът е висок, творческото мислене е блокирано. Същото става и когато се търси едно-единствено правилно решение. Можете да избегнете тези затруднения, като си отделите специално време за целта да обмислите широк спектър от възможни решения, които благоприятстват общите и творчески съгласуват различните интереси. Оттам и третата основна точка: преди да се опитате да стигнете до споразумение, открийте възможности от взаимен интерес. [5]

Когато интересите са сиаметрално противоположни, преговарящият трябва да може да извлече максимална полза от упорството. Този метод може би поощрява неотстъпчивостта и дава спортни резултати. По този начин, като се обсъдят такива критерии, вместо да вземат предвид само какво страните в преговорите искат или не искат да направят, нито една от тях не прави отстъпки на другата: и двете могат да разчитат на справедливо решение. Оттам можем да формулираме и четвъртата точка: настоявайте да се използват обективни критерии. [3; 5]

Таблица 3. Сравнителна схема на твърдо и принципиално преговаряне

Проблем Позиционно преговаряне: Кой стил избирате?		Разрешение Променете правилата – преговаряйте в името на ползите
Мека участниците са приятели целта е постигане на споразумение правят се отстъпки, за да се съхранят отношенията меки с хората и твърди с проблема доверие към другите позицията се променя лесно правят се предложения разкрива се минимумът приемат се едностранни загуби, за да се стигне до споразумение търси се единственият отговор - онзи, който <i>те</i> ще приемат настояват на споразумение стараем се да избегнем сблъсък подават се на натиск	Твърда участниците са противници целта е победа искат се отстъпки като условие да има отношения твърди и към проблема, и към хората недоверие към другите окопаваме се в позицията отправят се заплахи никога не се разкрива минимумът изискват се едностранни ползи като цена споразумението търси се един отговор – този, който <i>вие</i> бихте приели настояват на позицията си стараем се да надвиеш в сблъсък подлагат на натиск	Принципиална участниците си сътрудничат в решаването на проблема целта е мъдро решение, постигнато ефикасно и приятелски разграничете хората от проблема бъдете меки към хората и твърди към проблема действайте независимо от доверието фокусирайте се върху интересите, не върху позициите проучвайте интересите избягвайте да имате минимум търсете решения от взаимна полза нахвърляйте много възможности, избирайте после настоявайте да се ползват обективни критерии опитайте се да постигнете резултат, основан на независим стандарт аргументирайте се и чувайте аргументите на другите; отстъпвайте пред принципи, не пред натиск

Трите предписания на принципалното преговаряне са в сила от момента, в който започнете да мислите за провеждането на преговорите до момента на достигане на споразумение или решение да се откажете.

През стадия на анализа вие се опитвате просто да диагностицирате ситуацията – да съберете информация, да я подредите и да помислите върху нея. Ще имате нужда да отчетете проблемите на хората, враждебните им емоции и проблемите в общуването, а също така и да определите интересите си и интересите на другата страна. Ще имате нужда предварително да набележите възможностите си и да откриете някои критерии като база за справедливо споразумение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Методът ви позволява постепенно да достигнете до консенсус върху едно общо решение, леко и без да плащате високата цена на окопаването в една позиция, само за да трябва после да се измъквате от окопа. А разграничаването на хората от проблема ви позволява да общувате с този, който преговаря с вас, чисто и просто като с човешко същество, като по този начин отварят път на едно приятелски постигнато споразумение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамова, М. А. *Производство и сфера обслужвания*. М., Мысль, 1977.

2. Христосков, Й. *Инфраструктура в икономиката на България*. С., БАН, 1992.
3. Цанов, Ив. *Индивидуални управленски решения в конфликтни кризисни ситуации*. Дисертация. С., 2008.
4. Boulding, K. E. *Conflict and defense: A general Theory*. New York, Harper, 1962.
5. Burton, J., F. Dukes, *Conflict: Practices in management, settlement and resolution*. N.Y., St. Martins Press, 1990
6. Cole, D. W. (ed) *Conflict resolution technology*. Cleveland, Ohio: the Organization Development Institute, 1983, 244 pp.
7. Crocker, Ch. A., Hampson, F. O. and P. Aall, eds. *Grasping the Nettle. Analyzing Cases of Intractable Conflict*. Washington, DC, USIP Press, 2005.

ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА СВЕТОВНАТА ИКОНОМИЧЕСКА КРИЗА ВЪРХУ ИКОНОМИКАТА НА БЪЛГАРИЯ ЗА ПЕРИОДА 2008–2011 Г.

Стоянка Петкова-Георгиева, Живко Панайотов

IMPACT OF THE GLOBAL ECONOMIC CRISIS ON THE ECONOMY OF BULGARIA IN 2008–2011

Stoyanka Petkova-Georgieva, Zhivko Panayotov
E-mail: s.p.petkova@gmail.com

ABSTRACT

This article discusses the issue of the economic crisis in Bulgaria. It makes a background review of the impact of the economic crisis on the economy of Bulgaria and its effects. This article is divided in two parts, the first part deals with both growth and decline of the economic development. The second part looks at the effects of the economic crises in other countries on Bulgaria.

Key words: economy, crisis, financial market, investments, prices, results.

ВЪВЕДЕНИЕ

Авторите разглеждат темата за икономическата криза в България. Правят исторически преглед на въздействието на икономическите кризи върху икономиката на България и ефектите от тях. Статията се разглежда в две части, като в първата се разглежда както растежа, така и спада в икономическото развитие на държавата. Във втората част се разглеждат влиянията на икономическите кризи на други държави върху България.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Исторически преглед на въздействието на икономически кризи върху икономиката на България

Световната финансова криза няма как да не даде отражение и в България и региона на Югоизточна Европа, финансовият и капиталовият пазар са все още много раздробени не само в България, но и в цяла Югоизточна Европа.

Съвременните икономики са парични и когато се блокира паричния пазар, се блокира и цялата икономика.

България няма да може да запази високия растеж на БВП, което ще доведе до спад на

чуждите инвестиции и съответно до по-голям дефицит по текущата сметка. Увеличението на износа също изисква инвестиции в нови технологии и ноу-хау. Според него повече ще пострадат големите фирми. Трудно е да се прогнозира вноса, но ще има свиване, свитият пазар ще продава по-евтино, което е изгодно единствено за потребителите. [6]

Основният спад се наблюдава в строителството и машиностроенето, но от друга страна е налице увеличение на инвестициите в преработващата промишленост за сметка на сектора на недвижимите имоти. Като положителни последици от кризата е отслабването на конкурентоспособността на Китай, регулиране на “прегрелия” работен сектор, където съотношението увеличение на работната заплата – производителност на труда е нереално.

Кризата се отразява на България по няколко начина:

Първо, забавя се икономическия растеж, защото страната ни е тясно обвързана с европейската икономика и парични пазари.

Второ, сериозно страда Българската фондова борса. Акциите на нея вече загубиха около 70% от стойността си от началото на 2008 г. и е съвсем възможно да паднат още. Губят не само борсовите спекуланти, но и бъдещите пенсионери, тъй като пенсионните

фондове са едни от най-големите инвеститори на борсата.

Трето, световната криза и отливът на чуждестранни инвеститори се отразява и на пазара на имоти, като в някои сектори вече има спад на цените.

Четвърто, ще се повишат лихвите по кредитите. Банкерите очакват те да нараснат с нови 1-1.5 процентни пункта в следствие на затруднения достъп до ресурс и оскъпенето кредитиране на международните пазари. Това отново създава предпоставка за забавяне на икономиката. Инфлацията в България се е удвоила само за една година и е най-висока в региона заедно с Латвия и Турция. Няма очаквания инфлационният натиск да намалее. МВФ предвижда за България икономически растеж от 6.3% за 2010 г., но само 3% през 2011-та.

Развитието на туризма е предпоставка за развитие на голямо строителство през последните години.

Според някои растящите цени на жилищата бяха основният двигател на икономическия растеж в страната. Това привличаше местни и чужди инвестиции, създаваше работни места и направи българите, които имаха недвижими имоти (а българинът е на едно от челните места в света по собственост на жилища), значително по-богати.

Други виждат опасности в това и оприличават бързия ръст в сектора на „балон“ и се опасяват от сериозни последици за икономиката при неговото спукване – фалити на строителни фирми, затруднени банкови вземания, рязък спад на цените на имотите и др. И двете групи обаче, не оспорват важността на сектора за родната икономика.

Каго сравнение в изследването, виждаме че потокът на чуждите инвестиции през второто тримесечие на 2011 година в сектора на недвижимите имоти е намалял с 55,4 на сто спрямо второто тримесечие на 2010 година. За последно чуждите инвестиции в недвижими имоти са били толкова ниски за което и да е тримесечие през 2005 година. При строителството спадът на инвестициите е 35,6 на сто спрямо същия период на миналата година. [2; 4]

Така спадът на преките чужди инвестиции в страната се дължи до голяма степен на недвижимите имоти и строителството.

От кризата най-вероятно ще пострадат големите фирми. През последните години те разработваха дългосрочни планове, правеха

сериозни инвестиции, чувстваха се играчи на европейския пазар. Тези планове сега ще претърпят сериозни редукии. Стоките, предназначени за износ, ще останат в България, а пазарът е свит и цените ще падат. Потребителите ще са доволни, но производителите не. Очакванията за растежа на доходите през следващата година ще бъдат нереалистични.

За съжаление, България не е в най-добра позиция (спрямо други страни) да се справи с кризата, тъй като е страна, която е силно зависима от чужди капитали. Поради високото ни потребление на чужди стоки и услуги това, което балансира нашия платежен баланс, са чуждестранните инвестиции и чуждите заеми. Спрямо съседките си България има едно от най-високите съотношения на чуждестранни инвестиции към реално БВП. В ситуация, в която има отдръпване на чуждите инвестиции и където кредитният ресурс намалява бързо, българската икономика може да се окаже пред трудно изпитание.

Глобалната финансова и икономическа криза ще засегне България не толкова през финансовата система, колкото през няколко канала пряко свързани с реалната икономика. Първият и най-важен канал е износът на стоки. Общият износ на България съставлява над половината от БВП, а износът на стоки представлява преобладаващата част от него. Рязкото свиване на производството и потреблението и започващите масови съкращения в редица икономически сектори в Западна Европа и САЩ ще засегнат сериозно българските износители. Това вече се вижда по резултатите за първото полугодие на няколко български експортно ориентирани компании, търгувани на борсата Много вероятно е фалитите сред фирмите износители, които очаквам да се случат през следващата година, както и допълнителното разтегляне на междуприемните разплащания, да породят фалити и на други фирми по веригата, като по този начин кризата ще засегне и „вътрешността“ на икономиката.

Вторият важен канал, по който глобалната икономическа криза ще се пренесе в родната икономика, е туризмът. Туризмът формира около 15% от БВП. Не само летният морски туризъм и зимният ски туризъм ще бъдат силно засегнати, което започна още от миналата зима, но и всички видове традиционен туризъм. Много туристи от цяла Европа – от Исландия до Урал – бързо ще преосмислят плановете си за почивка и туризъм в чужбина

с оглед сериозните икономически сътресения, които тепърва ще връхлетят.

Третият канал, през който глобалните икономически проблеми ще влезнат в нашия двор, са инвестициите – както преките чуждестранни инвестиции, така и местните. Много фирми вече преосмислят инвестиционните си програми и свиват бюджетите си за капиталови разходи до най-необходимото. Това се налага не само заради свиването на поръчките от чуждестранните клиенти (по линия на износа), но и заради значителното поскъпване на финансовия ресурс. Красноречив пример в това отношение са намеренията на Фьосталпине да отложи инвестицията си за 5 млрд. евро в региона поради световната финансова криза. [3]

Четвъртият канал е свиването на банковото кредитиране. Това вече се забелязва при жилищните кредити, но всъщност няма как да не засегне всички видове кредити предвид непрекъснатото повишаване на лихвите и по-строгите изисквания към кредитополучателите. Нещо повече, търсенето на кредити вече започна да намалява с оглед на мрачните прогнози за европейската икономика. Местните банки, собственост на чужди банки, вече се стреснаха от резките понижения на акциите на техните майки, които силно „затегнаха кранчето“ за относително евтиния кредитен ресурс. [3; 5]

Петият канал е свиването на строителството и пазара на недвижими имоти като цяло. Това вече се вижда в някои сегменти (като например вилните селища), но призракът на рецесията ще достигне и повечето други сегменти на пазара на имоти и строителството като цяло. Кризата на този пазар ще бъде породена най-малко от два фактора. Първо, все още не всички външни инвеститори и спекуланти са се оттеглили от родния пазар.

След изтеглянето на западноевропейските идва ред и на източноевропейските, вкл. от Русия и руско-говорещите народи, чието богатство за няколко дни се стопи със стотици милиарди долари на колабиралите им фондови борси. Най-много като че ли пострадаха именно руските олигарси – Руските милиардери са загубили 230 млрд. долара от началото на кризата. Второ, свиването на кредитирането и повишаването на лихвите по кредитите от страна на местните банки ще осуети множество инвестиционни проекти в областта на строителството и сделките с недвижими

имоти, както и множество планове на населението за закупуване на жилища.

На второ място е „далновидното“ шоково увеличение на цените на природния газ и електроенергията за българските предприятия. Само през тази година цената на природния газ беше увеличена общо с 62%, което е истински шок и за най-големите предприятия, зависими от този източник на енергия. Без съмнение това ще повиши себестойността на продукцията им, ще намали конкурентоспособността им, особено на международните пазари, и ще поддържа инфлацията висока независимо от понижението в цените на останалите суровини. Проблемът с топлофикациите е само малка част от примерите за негативния ефект от ударното увеличение на цената на природния газ върху българската индустрия. Крайният ефект върху икономиката ще е свиване на производството, износа и инвестициите на засегнатите предприятия, което ще се отрази и на свързаните с тях индустрии, както и намаляване на располагаемия доход и потреблението на населението.

С оглед на всички гореспоменати канали за внасяне на глобалната финансова и икономическа криза в България и липсата на адекватна политика от страна на българското правителство в този момент за предотвратяване или смекчаване на икономическите последици очаквам ръстът на БВП за следващата година да се забави до 2-4% в зависимост от скоростта на отслабване на западноевропейските икономики, и до 0-2% през 2010 г. предвид негативната инерция, която ще се натрупа дотогава. В тези прогнози е отчетена и значително по-високата база, постигната през 2008 г., поне досега.

България е силно уязвима на външни шокове и както става ясно от изложението по-долу ще бъде сериозно засегната от глобалната финансова и икономическа криза.

Рецесията, която застрашава редица от големите икономики в света, също влияе на българското промишлено производство и продажбите. Най-голяма тежест тук, обаче, има икономическото състояние на ЕС, тъй като 2/3 от външната търговия на България е насочена именно към страните членки на общността. Това показва, че забавянето на икономиката на страни като Германия, Италия, Великобритания, Франция и Испания ще намали търсенето на български експортни стоки.

Повишените стойности на суровините и най-вече на петролът, който достигна рекордните нива от 148\$ за барел на 11.07.2008г. или 100% повишение за 1 година доведе до значителни трудности в икономиката ни, като значително повиши инфлацията в страната вследствие пренасяне на повишените разходи в стойността на крайните продукти.

След средата на месец юли цената на черното злато започна драстично да спада в следствие лошите перспективи за развитието на големите икономики и очакването за намаляне потреблението на петрол, като към момента се търгува на нива 85\$ за барел. Ефекта от това понижението не се усети от нашата икономика тъй като повишаването на долара компенсира част от него, а повишените цени на продуктите останаха високи.

2. Ефект на икономическите кризи върху държавите, предприятията и хората.

Какво правят другите правителства – виждаме мобилизираха ресурс в САЩ и го хвърлиха на финансовите пазари. Видяхме в Европа какви мерки се взеха, какво обяви френският президент Никола Саркози, чиято страна председателства ЕС, Германия. България го има този ресурс - зад нас стоят 7 млрд. евро европейски фондове. Тези 7 млрд., които са налични с влизането в ЕС, до момента не са усвоени, досега са усвоени една минимална част от тях. Ако България се мобилизира, и ако започне да усвоява този ресурс, тя си осигурява икономическия растеж, който е в риск заради финансовата криза. И не само това – тя усвоява инфраструктурни пари от бюджета. Защото вместо да гласуваме от излишъка 180 млн. лв. да строим магистрали, ние ги взимаме от там. [1; 5]

Установяването на макроикономическо равновесие се осъществява с определена цикличност, изразяваща се в последователна смяна на посоката и темповете на изменение на основните макроикономически показатели. При пълния икономически цикъл икономиката минава през екстремни състояния с присъщите им колебания. Освен с обръщането на посоката на движение на икономическата система (от възходящо към низходящо и обратно), икономическият цикъл се характеризира и с определена периодичност във времето. Така той се определя като период в стопанското развитие, простиращ се между две еднакви значения на БНП. Те се изразяват в изменения на обема на реалния БНП или чрез

промени в прираста. В характеристиките на икономическия цикъл се включват и показателите за равнището на заетостта.

Фазите на икономическия цикъл са криза (рецесия), депресия (стагнация), оживление (експанзия) и подем (икономически бум).

Кризата най-общо представлява низходяща посока в изменението на икономическата система. При нея всички основни показатели бележат тенденция към намаление – абсолютните и относителни стойности на БНП намаляват, инвестициите се свиват, закриват се предприятия, безработицата расте, доходите падат. Свитото търсене предизвиква спад на цените, което увеличава загубите и фалитите.

Депресията се характеризира със спиране на спадовете, тъй като икономиката се оказва при най-ниските значения на всичките си показатели.

Оживлението настъпва, когато оцелелите фирми започват да търсят изход чрез обновяване на технологиите, което води до нови инвестиции, създаване на нови работни места, нарастване на доходите, увеличаване на търсенето и на цените. В резултат се достига и надминава предкризисното равнище.

Подемът е фаза, осигуряваща достигането на потенциала в икономиката за пълно и ефективно използване на всички налични ресурси. Заетостта също расте и безработицата е ниска. След достигането на максимума икономическото развитие се обръща и отново започва последователно редуване на фазите на стопанския цикъл.

В съвременните условия продължителността на икономическите цикли се съкращава. Първоначално кризите са били през 10-15 години, а сега те се проявяват по-често – през 5-6 години. Причините са в ускореното развитие на технологиите, поради което оборудването и основния капитал остаряват по-бързо и се налага по-скорошното им обновяване. При съвременните цикли кризите се характеризират с по-малка дълбочина, заради влиянието на много фактори. Такива са например, засилената държавна намеса и международното разделение на труда, което е резултат от задълбочените интеграционни процеси между развитите страни. В съвременните условия кризите се съпътстват с инфлация – ситуация, известна като стагфлация (стагнация + инфлация). Убедеността на правителствата, че с държавни мерки кризите могат да се предотвратят не се оправдават. На практи-

ка само се смекчават отрицателните ефекти от тях.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Значимостта на Световната икономическа криза върху икономиката на България за периода 2008–2011 г. ни даде основните възможности за анализ и извличане на изводи, които бъдещите анализатори ще имат като основа, с цел избягване на последващи кризи. Подходите са нужни, за да не се стигне до задълбочаване и крах на икономиката в страната ни, както в посочения период. Основните методологически указания и практически препоръки разгледани в тази статия могат да бъдат използвани от бъдещите анализатори и практикуващи посредници с цел указване на помощ за избягване на рецесии в развитието на страната ни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абрамова, М. А. *Производство и сфера обслужвания*. М., Мисъл, 1977.
2. Христосков, Й. *Инфраструктура в икономиката на България*. С., БАН, 1992.
3. Цанов, Ив. *Индивидуални управленски решения в конфликтни кризисни ситуации*. Дисертация. С., 2008.
4. Boulding, K. E. *Conflict and defense: A general Theory*. New York, Harper, 1962.
5. Burton, J., F. Dukes, *Conflict: Practices in management, settlement and resolution*. N.Y., St. Martins Press, 1990
6. Cole, D. W. (ed) *Conflict resolution technology*. Cleveland, Ohio: the Organization Development Institute, 1983, 244 pp.
7. Crocker, Ch. A., Hampson, F. O. and P. Aall, eds. *Grasping the Nettle. Analyzing Cases of Intractable Conflict*. Washington, DC, USIP Press, 2005.

НОВИТЕ ИДЕИ В СЪВРЕМЕНОТО КРИЗИСНО УПРАВЛЕНИЕ

Стоян Транев

NEW IDEAS IN MODERN CRISIS MANAGEMENT

Stoian Tranev

E-mail: tranev@abv.bg

ABSTRACT

This article discusses an interesting interpretation of modern management - evolutionary management. The reason for its analysis is the need for a new understanding of the old management rules. New management requires new controls, just like the control over the organizational priorities, where these issues likewise dictate alternatives for solutions. While control is important and significant to the management process, attention is paid to information and communication channels as a basis for a timely and effective control. In this line of thinking, the management based on control, accurate information and working communications promotes new organizational development.

Keywords: *evolution, priorities, risk, structure, optimization.*

Тази статия разглежда една интересна трактовка на модерното управление – еволюционния мениджмънт. Повод за нейния анализ е нуждата от нов прочит на старите управленски правила. Новото управление изисква и нов контрол, какъвто е контролът върху организационните приоритети, при който посочените проблеми диктуват и алтернативи за решения. Макар контролът да е важен и значим, в управленският процес е отделено внимание на информацията и комуникационните канали като основание за навременен и ефикасен контрол. В този ред на мисли управлението на база контрол, вярна информация и работещи комуникации провокира ново организационно развитие. В условията на криза, или при високи нива на риск като важни дилеми за разрешаване пред модерните организации стоят овладяване на управлението на риска и на тази база оптимизиране на организационните структури и поведение.

Цел на статията е да се потърси отговор на въпроса как без катастрофални сътресения по време на криза да се опитат да оцелеят съвременните организации.

Задачите, които възникват, са доста на брой и са с различна тематична насоченост – анализ на управленска позиция, нов прочит на съдържанието на управленската система, възможности за овладяване на риска и нови

характеристики на организационно поведение.

Методите, нужни за постигане на заложената цел и съпътстващите я задачи имат както аналитичен, така и синтетичен характер.

Съвсем естествено е всеки организъм да търси и намира компенсаторни механизми вътре в себе си тогава, когато е поставен при екстремални условия. Като такъв тип среда, характеризираща се с подобни условия се възприема и кризата, която предизвиква множество сътресения след 2007-ма година. В света на бизнеса първо се заговори за криза в мисленето, а от там и за криза в движението на пари и идеи. Тези три фактора провокираха множество фалити, реструктурирането на цели отрасли и цели национални икономика (Йонг 1994, 234). Макар, че от друго гледна точка те провокираха и условия за спекулативно забогатяване. Обикновено кризите се свързват с революционни промени, но в съвременните условия правилата вече се превръщат в изключения, защото оцеляват не последователните, а изобретателните. В този ред на мисли за управлението при кризисни условия все повече се говори и мисли като за изкуство, а не като за наука. В хармония с тази антилогика революцията в света на бизнеса намира огледален образ под формата на еволюция в мисленето, моделите за управлението и в поведението на организациите.

Еволюционният мениджмънт в съвременната компания е нов и иновативен метод, базиран на системните идеи за компанията и разглеждането ѝ като система от процеси, които трябва да бъдат контролирани на всеки етап от реализирането им. Този модел действа само при открити системи, при организации, които не са закостенели и със служители, осъзнаващи простия факт, че успехът на компанията означава облаги и за тях. Методът е създаден от професор Едуард Деймън и има два основни етапа.

Първият от тях е получаването на достатъчно обратна информация и достатъчно бързата ѝ обработка. Според редица автори в условията на динамично променящи се външни условия мениджърите трябва да знаят само приблизително какво искат (Хънтингтън 1968, 117). За да не се получава пренатоварване на системата с ненужна информация. Като типичен пример се дава контролът върху дейността в малките и средните софтуерни компании, където процесът на разделяне на целия проект или задача на части прави невъзможно цялостния поглед върху развитието на изготвяните програми, но където и спазването на времевите графици е от изключително значение.

Все повече малки и средни компании се насочват по-скоро инстинктивно към еволюционния мениджмънт. Причината за това се крие във факта, че при въвеждането на нова технология в системата за работа или производствената линия именно този метод изисква най-ниски първоначални инвестиции (Винер 1968, 79). Предимството на този модел е и тренирането в хората на преценка от какво работният процес в конкретна ситуация наистина има нужда, което, от една страна осигурява на средния мениджмънт времеви ресурс.

Еволюционното управление позволява една по-гъвкава организационна структура, с дублиране на знания за работния процес, което е от изключителна важност в малките структури заради липсата на средства за поддържане на раздута администрация. Това дублиране на знания върви заедно с доброволно приемане на отговорности в моменти на криза с цел осигуряване на успешно завършване на работата. Именно тук се крие и една от най-големите опасности пред мениджърите, избрали еволюционното управление, а именно поемане на отговорности трябва не само да бъде поощрявано, но освен това на служителя трябва да му бъде показано, че

приносът му е забелязан и оценен. Еволюционният мениджмънт позволява и повторението на един и същ модел при различни дейности и моменти от организационното развитие.

Вторият етап на еволюционния мениджмънт е поставянето на реални междинни цели за разлика от теориите, които действат на принципа “Дай на служителя много работа, за да си сигурен, че ще свърши необходимата” (Ешби 1959, 101), еволюционното управление залага на тренирането на умения и способности. Те гарантират едно почти непрекъснато увеличение на производителността, особено като се има предвид и постоянно нарастващите технологически възможности. Продуктът трябва да се разглежда като функция на две променливи - идеите и същинското изпълнение, като на всеки етап от производствения процес трябва да се предполага, че на следващия могат да настъпят структурни промени и в идеите, и в изпълнението. Това е едно от основните конкурентни предимства на еволюционното управление, като много анализатори съветват усложняване на работния процес, раздробяването му на съставни части и най-вече контрол върху приоритетите.

Контролът върху приоритетите на компанията е от изключително голямо значение в процеса на целепологането и изпълнението на стратегическите и оперативните цели на всяка компания. Както и процесът на изработване на система от изисквания за това разпределение и определяне и намиране на компенсация за дейностите, не получили достъп до ресурсите (Уърфи 1950, 88). Смята се, че контролът върху приоритетите притежава някои особености, които го отличават от стандартната дефиниция и алгоритъм за извършване на контрол по други дейности на компанията. Като основен проблем се възприема Претоварването с информация.

Разбирането за модерният мениджмънт дефинира претоварването с информация като една трагична неизбежност, тъй като особено при големите компании съществува много повече информация, отколкото човек би могъл да запомни или обработи, дори с помощта на компютри. Причината за това е фактът, че при много мениджъри има съществена разлика между заявените и реално необходимите приоритети. Тази разлика идва от липсата на гъвкавост по отношение на мисията и визията на повечето компании, които не се ангажират

спрямо конкретните изисквания на макросредата.

Вторият проблем и известен като Преодоляване на изградените вече системи за определяне на приоритетите и обръщане на твърде малко внимание на въпросите - как действат и дали не е необходима промяна. Осреднени резултати показват, че според старите системи за определяне на най-липсващите ресурси не бива да се инвестира прекалено, преди проектът да достигне клиентите. Това изискване в момента, когато на пазара се налагат маркетингово ориентирани компании, е неприложимо и спъва развитието на много добри идеи с голям потенциал.

Типичен пример за това е налагането на последно поколение устройства във високите комуникации, което са забавя именно заради нежеланието на компаниите да инвестират в агресивни рекламни кампании, както по време на високотехнологичния бум. Изградените вече схеми за налагане на дадена стока на пазара предполага започването на процеса на реклама на такива продукти чак след като изцяло се изчерпи потенциалът на предходните стоки в стоквата линия. Според много анализатори това довежда до твърде малко "звезди". По терминологията на матрицата на бостънската консултантска група това означава продукт или услуга, който в бъдеще ще се превърне в дойна крава и ще предлага голяма възвращаемост на инвестицията, направена за него.

Няма значение от какво е провокирана практиката на заместване на въпроса с друг – дали от абстрактното мислене на хората, дали от желанието за по-бързо и лесно справяне с проблемите, дали от просто неразбиране, но тя трябва да бъде прекратена, за да може наистина по-добре да се осъществява контрол върху приоритетите на компанията. За тази цел е изградена система от критерии за определянето на това дали едно разпределение на ресурсите работи добре.

Системата е наречена "Принципи на динамичното разпределение". Първият от тях е задължителното определяне на границите, в които организацията иска да се развива, и разделянето на цели, свързани с оцеляването, и такива, свързани с растежа. Когато някоя от целите бъде постигната, компанията ще бъде в състояние на динамично разпределение, тъй като няма да има процес, който да се "пречка" на моментното разпределение на ресурсите,

остават свободни ресурси (най-вече финансови), както и необходимост да се инвестира в нови идеи. Оттук започва отново дефинирането на приоритетите на компанията, както и въпросите в управлението.

Съществуват шест трудни въпроса на управлението, всички от тях са свързани с информационното осигуряване и комуникацията в управлението.

Първият от тези проблеми е проблемът за числата (Барт, Бейц 1998, 109). Повечето управленци обичат термини като "подобрене", "увеличение", "окуражителни резултати" и други такива подобни. Предимството на такива системи за оценяване на дейността на компанията са лесната им приспособимост при промяна на макроикономическата ситуация и разбираемостта им от по-голям кръг тесни специалисти (В условията на засилване на пазарната ориентация на компаниите това дава положителни резултати и при маркетинговите специалисти).

Вторият въпрос е за управлението на риска. Много мениджъри приемат за даденост редица факти, които всъщност не са 100 % сигурни. В процеса на планиране на оперативната дейност на компанията и на вземане на решения неотчитането на всички променливи в полето на дейност на организацията обикновено довежда до рязко влошаване на финансовите резултати на компанията, когато обемът на "несигурните" данни надмине критичната точка от 50 % от общата база данни за пазара и ситуацията.

Естествено, след проблема за управлението на риска идва и този за необходимата доза съмнение в някои факти. Софтуерът със свободен код (включително "Линукс") ще е програмното осигуряване на бъдещето, е меко казано неясно. Залагането на това от страна най-вече на малките и средните предприятия, които използват високите технологии само като средство за подпомагане на дейността си, може да доведе до рязко влошаване на нивото на конкурентните им предимства за в бъдеще, при положение че компании като "Майкрософт" и "Оракул" залагат най-вече на изключително важната поддръжка и обучение на персонала.

Източникът на информацията също е от значение за достоверността ѝ (Левит 1965, 167). Стара истина е, че източникът на една информация може да е по-ценен от самата новина. Често мениджърите скриват проблемите си с неизвестни източници с неспомена-

ването им. Според много експерти това се прави с цел повишаване на нивото на контрол върху публично търгуваните компании след вълната от фалити и счетоводни измами в САЩ. Всъщност при обема на дейността на такива дружества това по-скоро ще блокира комуникационните канали на компаниите. Такава политика е по-подходяща за малките компании с цел засилване на контролната роля на средния мениджмънт.

Влиянието на взетите вече решения на базата на несигурна, непроверена и неточна информация е петият проблем пред мениджмънта в съвременните организации. Въпросът за влиянието много често се разглежда извън времева схема, леко увиснал във времето. Промяната на финансовите резултати и постигането на поставените цели трябва задължително да бъде обвързано с конкретен времеви график.

Ръст на печалбата от 50 % след 15 години е нещо много хубаво, но ако първите пет години от периода компанията регистрира спад на оборота с 90 %, дали ще издържи финансово до увеличението на печалбата.

Шестият и може би най-важен проблем е отчитането на всички критични фактори на успех. Според експерти в управлението най-честата грешка тук е неотчитането на всички такива фактори.

Правейки изводи от трудните и деликатни въпроси при управлението на компания с творчество и въображение се подхожда към един особен вид мениджмънт – мениджмънт на риска в действие.

Мениджмънтът на риска вече става все по-управленски процес, като основните принципи и идеи и дори някои от техниките на финансовата му страна се прилагат и в други управленски дейности. Според редица мениджъри и консултанти управлението на риска трябва да бъде напълно интегрирано във всяка една фаза на производствения процес на компаниите (от развойната дейност, през маркетинга, логистиката, управлението на човешките ресурси и продажбите до сервисното обслужване), за да се предотврати възможността за проваляне на успешна идея или продукт заради отрицателно влияние на външни фактори.

Мениджърите на компанията е трябвало да предвидят различните варианти за бъдещото развитие на новия проект с различна степен на сигурност, като създадат нещо, което специалистите наричат “Матрица на вероятнос-

тите в началното състояние”. В по-количествено ориентираните компании тази матрица трябва да притежава прогнозната динамика на промяната на обема на продукцията при определени условия, а в по-качествено ориентираните – динамика на промяната на качеството. Във всеки случай задачата на управленците е на базата на матрицата да прегледат рисковете за бъдещата дейност на компанията и да вземат мерки да предвидят, премахнат или намалят и контролират негативните последици за организацията от промяна на околната ѝ среда.

Основните принципи на управлението на риска са няколко, като те съвпадат с правилата за правилно организиране на процеса на вземане на решение и на финансовия мениджмънт, но задължително всички от тях трябва да бъдат приложени едновременно, за да подейства това управление (Ким, Кембъл 1995, 207).

Първият от тях е категоризиране и “цифровизация” на критериите за матрицата, както и избиране за критерии максимизирането на печалбата, а не минимизирането на риска. Според много мениджъри управлението на риска е намаляването му, но не отчитат факта, че по-нисък риск означава и по-ниска възвращаемост на инвестициите.

Вторият основен принцип е определянето на неприемливите рискове на всички етапи от дейността на компанията. Това често се забравя от шефовете, тъй като те смятат, че те са предварително ясни, но в процеса на работа по проекти често се налагат компромиси, които се задълбочават. Постоянното наблюдение на околната среда също е изключително важно за компанията, като получаването на достатъчна и навременна обратна информация може да предотврати настъпването на криза.

Организационното учене също е важен етап от управлението на риска, като споделянето на опит, набирането на база данни за рисковете, както и делегирането на отговорност на точния човек на точната позиция осигуряват по-добър контрол върху дейността (Милър, Стар 1967, 63) и резултатите от управлението на риска.

Като особен случай при управлението на риска се разглежда екстремалната ситуация или кризисния мениджмънт, който придобива все по-голяма актуалност. Като негов основен момент и съществена характеристика след 2007-ма година се възприема желанието и

опитите за оптимизирането на организационните структури.

Промяната на организационната структура е може би най-скъпият процес в компанията, но много авторитети го разглеждат като необходимо зло. В компанията” Почти всички програми за съкращаване на разходите, започване на ново производство или спирането на старо, както и спасяване на част от компания пред ликвидация по същество си започват с промяна на организационната структура. Това е особено актуално в момента, когато световната икономическа криза и спадащите котировки на фондовите борси карат все повече компании да инвестират в подобни програми. От такива програми има нужда и при реорганизацията на филиалите с цел промяна на имиджа в обществото.

Впоследствие другите етапи на плана за реорганизация се нагаждат към избраната оптимална структура, която също може да търпи промени. Поради естеството на дейността на стопанските и нестопанските организации такива програми се започват често в компаниите, което обуславя факта, че основният критерий за успеха са финансовите ползи от тази промяна (Юди 1959, 92).

Процесът на промяна на организационната структура е и най-комплексният процес в управлението на компанията. В него вземат участие всички ръководители в организацията, от висшия мениджмънт до ниските ръководни постове, както и голям брой експерти в областта на финансите, счетоводството, управлението на човешките ресурси, логистиката, маркетинга, и специалист-технолозите в дейността на , която ще се променя. В теорията на управлението се препоръчва по-голяма част от работата да бъде възложена именно на тези специалисти, като за предпочитане е те да се външни за организацията, за да не се подведат от традициите в нея, а да имат безпристрастен поглед върху необходимите промени. Не бива обаче да се забравя, че концепцията за организационното развитие се изгражда в рамките на стратегическия подход към организациите (Нюман, Уорън, Шнее 1992, 233).

В този смисъл планираните и контролирани промени не са отговор на някаква нужда “тук” и “сега”. Те трябва да бъдат разглеждани по-скоро като инструмент за цялостното и перспективно подобряване на условията за ефективно функциониране на организацията. Именно това е ролята на вътрешните за ком-

панията мениджъри, които служат като “лак-мус” за разпознаване на успешната промяна (Динсмор 1984, 117) или изпълняват контролни дейности в процеса.

Повечето мениджъри подхождат към промяната на структурата на повереното им звено, отдел или дори компания само при крайна необходимост, тъй като това е скъп и бавен процес с неясен изход, до който се прибегва единствено в условията на криза, като цяло смисълът на тези промени трябва да бъде насочен преди всичко към запазването и повишаването на организационната ефективност. Специалистите в областта на управлението на човешките ресурси твърдят в своите изследвания, че промяната на организационната структура означава по своето същество и цялостна промяна на организацията във всичките ѝ аспекти, като именно тази комплексност я прави невъзможна за точно дефиниране (Зуък 2001, 49). Въпреки всичко в практиката по време на криза се утвърждава образец с четири характеристики за успешна промяна на структурата, на базата на които се създава алгоритъмът за провеждането на такава промяна и се характеризират различни стилове при прокарването ѝ. Тези характеристики са:

- наличието на процес на продължително събиране и анализ на данни преди започването на фактическия процес;

- промяна на хоризонталното и вертикалното сътрудничество за разрешаване на проблеми и вземане на решения;

- самата промяна трябва да бъде разглеждана от мениджърите като дългосрочен процес, не еднократно действие.

Понякога структурната промяна е част от нормалния процес на развитие на организацията, а не е иницирана от криза в макро или микро средата. Като цяло тогава промяната минава далеч по безболезнено, като основен неин двигател са клиентите (Коутс 1978, 97). Тогава по-скоро става въпрос за промяна тип “ефективност и стабилност”, докато кризисният мениджмънт води до промяна, тип “оцеляване”. Такава промяна е по-скоро в областта на компетенцията на маркетинговите специалисти, тъй като тя се прави по “сигнали” от клиенти.

Алгоритъмът за изпълнение на една успешна структурна промяна следва процеса на вземане на управленски решения и тяхното изпълнение. Ето защо организационните дейности за осъществяване на промяната могат да се опишат по следния начин:

1. Идентифициране на необходимостта от промени;
2. Целенасочено изучаване на проблемите в контекста на системата от цели.
3. Обосноваване и избор на програма (програми) за реализиране на промените.
4. Реализиране на програмата.
5. Контрол и оценка на резултатите.

Написаното в този материал може да бъде обобщено в следния извод:

Новата икономическа действителност, свързана с висока динамика и кризисни обстоятелства предполага ново и различно по своята същност управление. Това еволюционно управление е нов и адекватен на обстоятелствата прочит и сценарий за модерно управление, в който контролът притежава нови характеристики и механизъм и самите комуникационни канали носят нова и различна информация. Новите решения изискват ново мислене и въвеждането на нови идеи в обновените и оптимизирани структури. Целият този процес предполага нетрадиционно постепенно излизане от дълбините на икономическата и интелектуална криза.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Барт, Бейц 1998:** Bart, С.К., М. С. Baetz, The relationship between mission statements and firm performance: an exploratory study. *Journal of Management Studies*, 1998, 35 (VI).
2. **Винер 1968:** Винер Н., Кибернетика, /пер. с англ./, М., 1968.
3. **Динсмор 1984:** Dinsmore, P., Whys and why-nots of Matrix management, in *Matrix management systems handbook*, ed D. Cieiland, Van Nostrand Reinhold, N Y, 1984.
4. **Ешби 1959:** Эшби У., Введение в кибернетику, /пер. с англ./, М., 1959.
5. **Зуък 2001:** Zook Ch., Profit from the Core: growth strategy in an era of turbulence, HBS Press, Boston, 2001.
6. **Йонг 1994:** Йонг Л. Т., Улицы, покрыти със злато, Радио-М, Москва, 1994.
7. **Ким, Кембъл 1995:** Kim, Y., N. Campbell, Strategic control in Korean multi-national corporations; 1995 MIR, 35
8. **Коутс 1978:** Coates, C., Investment Strategy, McGraw-Hill, 1978.
9. **Левит 1965:** Leavitt H., Applied organizational change in industrial: structural, technological and humanistic approaches, in *Handbook of organizations*, ed. J. G. March, R. McNally, Chicago, 1965.
10. **Милър, Стар 1967:** Miller, D., M. Starr, The Structure of Human Decision, Prentice-Hall, N. J., 1967
11. **Нюман, Уорън, Шнее 1992:** Нюман, У; Е. Уорън, Дж. Шнее, Стратегия - определяне на мисията, С., 1992.
12. **Уърфи 1950:** Worthy, J., Organizational Structure and Employee Morale, AS Review, 1950.
13. **Хънтингтън 1968:** Huntington S. Political Order in Changing Societies, New Haven, Yale University Press, 1968.
14. **Юди 1959:** Udy, S. jr., Organization of Work. New Haven, Conn.: HRAF Press, 1959.

СОЦИАЛНАТА ОТГОВОРНОСТ В БИЗНЕСА

Соня Стефанова

SOCIAL RESPONSIBILITY OF BUSINESS

Sonia Stefanova

E-mail: sonia_st@ymail.com

ABSTRACT

The report examines some aspects of social responsibility as a voluntary effort by businesses to take various steps to meet the expectations of different interest groups. And since business has a number of social functions, the priority-setting process reflects its concern not only with the profit growth but also with the rendering of care services to those who are instrumental in ensuring its existence and survival - owners, investors, employees, consumers or the society as a whole.

Key words: social responsibility, social commitment, social activity, social reaction, social rights, social guarantees.

Експликация на понятието „социална отговорност“

Идеологична база за формиране на понятието „социална отговорност“ стават международните етични принципи.

Социалната отговорност е понятие, което отразява качеството на отношенията между дадена организация (чрез ръководителите) и обществото. Тя представлява съвкупност от нагласи, решения и действия на организацията, които са ориентирани към обществото.

Трите ключови фигури в пазарната икономика са: производители (организацията), потребители и държава. Ако нагласите, решенията и действията на потребителите и държавата съвпадат с нагласите, решенията и действията на организацията, то потребителите и държавата приемат, че това е една социална отговорна организация и обратно.

Очевидно е, че социалната отговорност на организацията е нещо, което се оценява от другите.

Въпросът, който много ръководители си задават е, какво трябва да правят, за да бъдат оценени като социално отговорни. Отговорът на този въпрос може да се открие в следните три аспекта, от които е видна и същността на социалната отговорност.

1. Социалната отговорност, възприемана като социално задължение на организацията.

2. Социалната отговорност, възприемана като социална реакция на организацията.

3. Социалната отговорност, възприемана като социална активност на организацията.

Социалната отговорност, възприемана като социално задължение

Проблемът за социалната отговорност на организациите е привличал много отдавна вниманието на специалисти и общество, но едва от 50-те години на XX век започва да се поставя под съмнение тезиса, че единствената социална отговорност на мениджмънта е организациите да получават максимални печалби.

Именно тогава се появява и първият труд по темата „Социалната отговорност на бизнесмена“ на Хауърд Р. Боуен, в който се разглежда как концепцията за социалната отговорност може да бъде отнесена към бизнеса, а осъзнаването на по-широките социални цели при вземане на делови решения е способно да допринесе за социално-икономически изгоди за обществото (Windsor 2001 : 225 – 256).

В разгорялата се дискусия се оформят два диаметрално противоположни подхода: икономически и социално-икономически.

За най-активен привърженик на икономическия подход (станал вече класически) се приема Милтън Фридман – лауреат на Нобелова награда по икономика. Съгласно неговата теория, повечето от мениджърите са спе-

циалисти в сферата на управлението, нямат собствен бизнес и са наети от собствениците да управляват техните компании. На основата на това Фридман прави извод, че мениджърите са отговорни само пред акционерите на своите компании и твърди, че има само една социална отговорност на организацията в бизнеса – тази да използва ресурсите си, да ги вкара в дейности, които са предназначени да увеличават печалбата според правилата на играта, като се участва в открито съревнование (Friedman 2008).

Привържениците на социалноикономическия подход се основават на това, че мениджмънтът носи отговорност не само за осигуряване на печалба, но и за защита и повишаване на благосъстоянието на обществото, в което действа тази организация. Те отбелязват, че организациите могат да се формират само с разрешението на държавата и само тя е тази, която може да ги лиши от това право.

По този начин организациите не са независим субект на бизнеса, който носи отговорност изключително и само пред своите акционери. Организациите отговарят и пред широката общественост, която е дала съгласието си за тяхното създаване. А това вече предполага и социална отговорност, излизаща извън пределите на създаване единствено на печалба, чрез защита и повишаване на благосъстоянието на обществото.

Като основен недостатък на класическия подход противниците на Фридман сочат и краткосрочната перспектива на развитие на печалбата на организацията.

Освен посочените 2 подхода, има и една умерена тенденция, според която организацията е социално отговорна, ако нейните нагласи, решения и действия са ориентирани към създаването на блага, срещу получаване на печалба, според установените от закона правила.

Социалната отговорност, възприемана като социална реакция

Социалната реакция представлява съобразяване на организацията (нейните ръководители) със социалните норми, ценности и очаквания на обществото. Това са не само очакванията за производството на блага, а и очакванията за поемане на част от разходите на обществото, за опазване на средата, за екологията, за социалните разходи, както и очакванията организацията да участва в разрешаването на социални проблеми, с които обществото не може да се справи.

Социалната реакция е съвкупност от доброволни, а не принудителни нагласи, решения и действия, които са алтруистични. Тя е отговор на това, което вълнува обществото, но поради някои причини това общество не може да се справи само. Известни изследователи считат, че организацията не може да се квалифицира като социално отговорна, ако се придържа стриктно към минималните изисквания на закона. Социалната реакция изисква тези минимални изисквания да бъдат надхвърлени.

Социалната отговорност, възприемана като социална активност

Социалната активност е този аспект на социалната отговорност, съгласно който организацията има нагласа, взема решения и извършва действия, които изпреварват събитията. Например, открива потребности и прави всичко възможно да ги удовлетвори чрез производство, чрез комуникации с обществените групи и държавни органи.

Социално активната организацията и нейните ръководители активно търсят начини за разрешаване на социален проблем, който съществува – на местно училище, университет, домове за деца и възрастни хора, детски градини, паметници на културата, опазване на околната среда и т.н.

Оценката на мениджърите и организациите за това дали са социално отговорни зависи от нагласата, решенията и действията им по отношение на техните социални задължения, социални реакции и социални активности и доколко нагласите, решенията и действията съвпадат с нагласите, решенията и действията на потребители и общество.

Определението за социална отговорност предполага задължението и отговорността на ръководството на организацията да приема решения и да осъществява действия, които увеличават нивото на благосъстояние и са в интерес както на обществото, така и на компанията.

Всяко дружество в организацията или извън нея се явява заинтересована група, която има определени изисквания към резултатите от дейността на компанията. Най-важните заинтересовани групи, без които не може да съществува дадена организация са инвеститорите, акционерите, работниците, купувачите и доставчиците.

Днес все още съществуват различни мнения за това, каква трябва да бъде организационната политика в обществената среда, за да

се счита една компания за социално отговорна.

Според някои от тях организацията е социално отговорна, ако увеличава печалбата, без да нарушава законите и нормите за държавното регулиране. Следователно трябва да се преследват само икономически цели.

Според други организацията, в допълнение към отговорността от икономическия характер, трябва да отчита човешките и социални аспекти от въздействието на своя бизнес върху работниците, потребителите и местните общини, в които се осъществява нейната дейност, а също така да съдейства за определен позитивен принос в решаването на социалните проблеми на обществото като цяло. Следователно обществеността очаква от бизнеса не само високи икономически резултати, но и съществени постижения по отношение на социалните цели на обществото.

Аргументите в полза на социалната отговорност са:

1. Благоприятни дългосрочни перспективи за бизнеса.

2. Бизнесът се нуждае от благоприятна дългосрочна перспектива. Организацията, които са приели необходимостта от социална дейност, се стремят да осигурят дългосрочни гаранции на печалба. Тази тенденция става закономерна реакция на подобряване на отношението на обществото към социалната отговорност на организацията. Социалните дейности на организацията, отстраняващи необходимостта от държавно регулиране в конкретна сфера и подобряващи живота на местните структури, могат да бъдат изгодни за собствените бизнес интереси и обезпечени чрез участие в живота на обществото. От социална гледна точка в едно благополучно развиващо се общество условията за развитие на бизнеса са далеч по-благоприятни. Дори ако краткосрочните инвестиции във връзка със социалните дейности са големи, в дългосрочна перспектива те са способни да стимулират ръста на печалбата, тъй като у потребителите, доставчиците и местното население се формират устойчиво положителни представи за предприятието.

3. Изменение на потребностите и очакванията на широката общественост.

4. Социалните очаквания, свързани с бизнеса, днес рязко са се изменили. Участието на компаниите в решаването на социалните проблеми е очаквано и необходимо. Организацията, които се стремят да утвърдят благопри-

ятна за себе си репутация в обществото и с това да увеличат своите продажби, имат възможност да наемат квалифицирани работници, да получават достъп до държавни поръчки и други придобивки. Фирмите, които са социално отговорни, формират благоприятно обществено мнение за себе си.

5. Наличие на сериозни ресурси за оказване на помощ при решението на социални проблеми.

6. Бизнесът разполага със значителни човешки и финансови ресурси и с това обезпечава предпоставките за предоставянето на част от тях за социални нужди. Търговските и производствените фирми притежават специалисти и опит в сферата на управлението, достатъчни в оказването на подкрепа на обществени и благотворителни проекти, които изискват помощ.

7. Морално задължение за социално отговорното поведение.

8. Организацията е член на обществото, затова нравствените норми трябва да определят нейното поведение. Както индивидуалните членове на обществото, така и компанията трябва да действа социално отговорно и да способна за укрепването на моралните основи. И тъй като законите не могат да обхвалят всички аспекти от живота, предприятията трябва да спазват правилата за социално отговорно поведение, за да поддържат обществото, основано на ред и законност.

9. Социалната отговорност удовлетворява интересите на акционерите.

Рано или късно социалната отговорност на фирмата допринася за повишаване цената на нейните акции. На фондовата борса социалноотговорната компания ще се счита за компания с малък риск и по-открита за обществената критика. По този начин, осъществявайки социални мероприятия, организацията осигурява по-добро съотношение между цени и доход на своите акции.

Въпреки всичко казано по-горе, част от общественото мнение е срещу социалната отговорност, позовавайки се на следните обстоятелства:

1. Омаловажаване на принципа за максимизация на печалбата.

2. Насочването на част от ресурсите за социални нужди намалява влиянието на принципа за максимизация на печалбата. Едно предприятие може да бъде социално отговорно, съсредоточавайки се върху икономическите си интереси и оставяйки социалните

проблеми на държавните учреждения и служби, на благотворителните институти и просветните организации.

3. Разходи за социална въвлеченост.

4. Средствата, насочени за социални нужди, се явяват за предприятието допълнителни разходи и в крайна сметка тези разходи се отразяват на потребителите във вид на повишение на цените. Освен това на конкурентния пазар фирмите, които канализират част от ресурсите си за социални дейности, се оказват в неблагоприятно положение спрямо фирми, които не харчат за социални нужди. В резултат се понижава техният пласмент на вътрешните и международни пазари, което довежда до влошаване на икономическото им състояние.

5. Недостатъчно ниво на отчетност за широката общественост.

6. Пазарната система сравнително добре контролира икономическите показатели на дейността на предприятията и лошо тяхната социална въвлеченост. Докато не се разработи реално действаща система за пряка отчетност, организациите няма да участват в социални дейности, за които те не се считат за отговорни.

7. Липса на умения да се разрешават социални проблеми.

8. Счита се, че персоналет на всяко предприятие е подготвен за дейности в сферата на пазарната икономиката, но в същото време той няма опит, позволяващ му да участва в решаването на проблемите от социален характер. За тяхното решаване са длъжни да отговарят компетентни специалисти, работещи в съответните държавни учреждения и в благотворителните организации. Според А. Недкова „в духа на съвременните европейски и глобалистични тенденции професионалните и социални компетенции добиват изключително значение. Компетентността, като комплекс от знания, умения и опит се изгражда и развива върху интелектуалните постижения, обогатени с положителен социален опит в различни професионални и социални общности“ (Недкова 2011 : 23).

9. Недостатъчна подкрепа от страна на обществеността.

10. Не всяко общество делегира на бизнеса особени пълномощия за решението на социалните проблеми. Обществеността все още няма единно мнение за социалната отговорност на бизнеса. Обсъждането на тази тема и днес предизвиква горещи дискусии.

Всякакви действия, които се предприемат в условията на такова нееднозначно отношение към дадения проблем, по-скоро са обречени на неуспех.

Аргументите „за“ и аргументите „против“ социалната отговорност са еднакво сериозни. Същевременно в теорията на управлението засега има постигнато съгласие по следните въпроси за социалната отговорност:

1. Социалната отговорност може да съществува само в организация, която има социална и икономическа власт.

2. Социалната отговорност може да се прилага от организация с изрядна система за събиране на информация от обществото и подаване на информация към обществото.

3. Социалната отговорност е възможна като политика и стратегия, ако организацията калкулира своите социално отговорни дейности.

В различните етапи от развитието на организацията нейната социална отговорност се изразява по различен начин. В началния етап, когато организацията е принудена да решава такива задачи като оцеляване и адаптация към изменящите се външни условия, нейната социална отговорност се свежда преди всичко до запазване на работните места. С настъпването на по-благоприятни периоди на развитие по отношение на икономиката, се появява възможност за повишаване на социалната отговорност чрез влагане на част от средствата в социални програми, които отчитат потребностите и очакванията на различни обществени групи, както вътре в организацията, така и извън нея.

Противоположните по своя характер концепции за социалната отговорност са породени от споровете, относно целите на организациите.

От една страна компанията може да се разглежда като икономическа цялост, чийто цели се фокусират само върху ефективността и използването на своите ресурси. В този случай организацията изпълнява чисто икономически функции за производство и предлагане на продукция и услуги.

От друга страна съвременната организация е много повече от икономическа цялост. Тя е сложна част от обкръжението, включваща много компоненти, от които зависи самото ѝ съществуване – местните общини, групите за обществено влияние, съюзи и обединения, информационните средства, потребителите, доставчиците, работниците, акционе-

рите. И тъй като тази обществена среда е способна активно да влияе върху решаването на организационните задачи, на компанията ѝ се налага да съобрази своите икономически цели с икономическите и социални интереси на тези, в чиято среда съществува. Тя е длъжна да насочва част от своите ресурси и усилия по т.нар. „социални канали“ за благосъстоянието и просперитета на обществото.

Дейността на организацията в областта на социалната отговорност трябва да бъде насочена за постигане на следните цели:

1. Защитаване и зачитане на трудовите и социални права на човека.
2. Производство на продукция и извършване на услуги с нужното качество.
3. Осъществяване на превантивни мерки за предотвратяване на нещастните случаи в производството.
4. Защитаване на живота и здравето на потребителите на продукция и услуги на организацията.
5. Оказване на помощ на хора в неравностойно положение и социално слаби групи от населението.

Успешното постигане на тези цели трябва да доведе до:

- Повишаване качеството на живот на персонала, местното население и обществото като цяло;
- Повишаване авторитета на организацията у потребителите, партньорите в бизнеса и другите заинтересовани страни;
- Подобряване и оптимизиране на отношенията с централните и местни органи на властта;
- Подобряване и оптимизиране на отношенията с населението, обществеността и средствата за масова информация.

С утвърждаването на определени представи за това, какъв трябва да бъде обликът на една организация, за да отговаря на обществените социално-икономически критерии, на нея ѝ се налага да действа в такива сфери като защита на околната среда, здравеопазване, обществена безопасност, защита на гражданските права, защитата на интересите на потребителите и пр. Т.е. бизнесът трябва да бъде социално отговорен.

Важно е да се подчертае, че е необходимо да се прави разлика между юридическа и социална отговорност. Под юридическа отговорност се разбира спазването на конкретни закони и норми за държавно регулиране, определящи какво може и какво не трябва да

прави организацията. Както е известно, съществуват стотици закони и нормативи. Организация, която се подчинява на тези закони и нормативи, е юридически отговорна, но това не означава, че тя ще се счита и за социално отговорна.

Социалната отговорност, за разлика от юридическата, предполага определено ниво на доброволен отклик на социалните проблеми от страна на организацията. Този отклик лежи извън или над изискванията, определени от закона или регулиращите органи (Aramberri 2010; Henderson 2007).

Параметри на социалната отговорност

Социалната отговорност възниква при изпълнение на служебните задължения и може да бъде индивидуална, групова и обществена.. Тя е неразделно свързана с реализацията на социалните инициативи в рамките на приетите социални цели и отразява склонността на личността да се придържа в своето поведение към общоприетите в обществото социални норми и да отговаря за резултатите от тяхното изпълнение.

Към социалните цели на компанията се отнасят: постигане на социална справедливост, създаване на положителна мотивация за труд, формиране на условия за развитие на личността.

Параметрите на социалната отговорност постепенно се разпростират върху служителите в организацията (ръководители и подчинени) в процеса на дейността им. С набавянето на необходимото технологично оборудване, наемането на персонал, намирането на доставчици на суровина и на потребители на продукцията си, компанията започва да изгражда различни институционални връзки и става част от местния, регионалния или международния бизнес.

Често, създавайки компания, мнозинството от учредителите мислят преди всичко за реализацията на своите собствени интереси. В този смисъл понякога социалната отговорност е вторична по отношение на благосъстоянието на компанията, съгласно девиза: „Първо преуспяване, а след това благотворителност“.

Социалната отговорност на ръководителя се отразява в неговите решения, поставени цели и техните приоритети, в средствата и методите за реализацията им. Тя намира израз в конкретните дела на компанията, насочени на първо място към създаване и осигуряване на приемлив жизнен стандарт за своите ра-

ботници, членове на семействата им и социално незащитените групи от населението. Тази помощ може да се реализира пряко (под формата на безплатни обеда; продажба на стоки с намалени цени; производство на екологично чиста продукция; поставяне на квоти за прием на безработни, инвалиди и т.н.) или косвено (благотворителни вноски; подкрепа на социални инициативи на други компании или държави и т.н.)

Социалната отговорност на компанията се отразява и в нейните уставни документи, като това особено ярко проличава в разделите, описващи мисията и основните цели на организацията. Висша проява на социална отговорност е ако основната ѝ цел е насочена преди всичко към задоволяване на потребностите и интересите на персонала и клиентите. И обратно – ако основна цел е получаването на максимална печалба в интерес на учредителите, това е сериозна индикация за ниската социална отговорност на компанията.

Важни параметри на социалната отговорност са нейната широта, временен интервал, придавано значение и въвлеченост на персонала.

Широтата определя диапазона на функциите на производство и управление, чрез които компанията осъществява социална отговорност, например: техническата безопасност, своевременното заплащане на труда, социалната справедливост и др.

Временният интервал представлява период на устойчиво внимание и конкретни действия по спазване на моралните норми в целия диапазон на заявените функции на производство и управление на компанията. Той може да бъде безсрочен или със зададен срок, например за период на изпълнение на определена задача.

Придаването значение е важността на социалната отговорност пред технологичните цели на компанията. Затова в приоритетен ред се определят необходимите ресурси за реализация на най-важните социални цели на компанията.

Въвлечеността на персонала отразява нивото на участие на служителите в дейностите по реализация на социалните цели. Тук съществуват два основни варианта на организация за изпълнение на социалните цели:

1. Чрез формиране на отделни колективи в състава на компанията.

2. Чрез участие на целия колектив в обществени начала в извънработно време.

Мотивите, активизиращи организационната социална отговорност са:

1. Чувство за дълг.
2. Желание да се допринесе повече полза за работниците и населението на прилежащата територия.
3. Удовлетворение от видимите за служителите и населението резултати.
4. Повишаване на организационния имидж.
5. Възможности за кариерно израстване.
6. Избягване на обществени порицания и наказания.

От позицията на социалната етика основна задача на мениджърите, като организатори на трудовия процес, е целенасоченото позитивно въздействие върху персонала, подобряването на морално-психологическия климат, предотвратяването и своевременното отстраняване на сериозни конфликтни ситуации, като е препоръчително да отчитат факта, че нищо не въздейства толкова силно върху поведението на сътрудниците, колкото личния пример на висшестоящия (Schwartz 2005; Conrady and Buck 2011).

Изисквания за дейността на организациите в областта на социалната отговорност.

Социални права на персонала

1. Свобода на сдружения и право на колективен договор.

- Организацията трябва да уважава правото на персонала да образува професионални съюзи по свои избор и да участва в колективни договори;

- Организацията трябва да гарантира, че членовете на профсъюза или представителите на персонала, участващи в колективни договори, няма да се подлагат на дискриминация и ще имат достъп до колегите си на работното място.

2. Заплата

- Организацията трябва да гарантира, че:

- работната заплата на персонала ще бъде съобразена с минималния размер на работната заплата в страната;

- удържките от работната заплата няма да се считат за дисциплинарна мярка;

- за извънредна работа възнаграждението е в размер по-голям от обикновения.

3. Продължителност на работата

- Организацията трябва да спазва законите и нормативните актове, определящи продължителността на работа. Стандартната работна седмица не трябва да превишава 40

часа. Персоналът трябва да има два почивни дни за всеки седемдневен период;

- Извънредната работа не трябва да превишава 12 часа за работник през седмицата.

4. Дискриминация

- Организацията не трябва:
  - да допуска дискриминация на работника по раса, национална принадлежност, вероизповедание, инвалидност, пол, принадлежност към която и да е организация, политически възгледи или възраст при наемане на работа, заплащане на труда, предоставяне на достъп за обучение, повишаване в длъжност, уволнение или пенсиониране;
  - да допуска поведение към работниците, включващо жестове, изрази или физически контакт, които се явяват заплашващи, оскърбителни, експлоатиращи или принуждаващи към сексуални отношения.

- Организацията не трябва да допуска да се използват в каквато и да е форма телесни наказания, психологическо или физическо насилие или словесни обиди.

5. Дисциплинарни мерки

- Организацията не трябва да допуска да се използват в каквато и да е форма телесни наказания, психологическо или физическо насилие или словесни обиди.

Социални гаранции за персонала

1. Преквалификация и компенсация при съкращаване на персонала.

- Организацията трябва да предоставя възможности на работниците, които могат да бъдат уволнени в резултат на модернизация на производството или структурни промени, за преквалификация с цел повишаване на уменията или усвояване на нови професии, за да улесни с това получаването на нова работа в организацията или извън нея.

- Организацията трябва да предвиди компенсация за работниците, които се уволняват в резултат на модернизацията на производството или структурни промени.

2. Съдействие на учащите се.

- Организацията не трябва да пречи на работниците да повишават степента на своето образование, използвайки вечерно, задочно или дистанционно обучение.

- Организацията трябва да стимулира стремежа на работника да получи ново образование или специалност, или да повиши своята квалификация.

3. Закрила на майчинството

- Организацията трябва да спазва законодателните мерки, насочени за защита на майчинството, в това число да създава здравословни и безопасни условия за бременните.

- Организацията трябва да съдейства на работещите майки при настаняването на децата им в специализирани детски заведения – ясли и детски градини.

Качество на продукцията, услугите и работата

Един от ключовете за постигане на конкурентно предимство е успешното управление на качеството в организациите. Качеството е мярка за способността на продукта да отговори на очакванията на клиентите по отношение на употребата на продукта и неговата цена, а удовлетворението на клиентите е най-сигурният начин за запазване и повишаване на пазарния дял и рентабилност (Илиева 2007 : 106-109).

В този смисъл:

1. Организацията трябва да произвежда и/или да предоставя продукция, да извършва услуги и да изпълнява дейности, безопасни за хората и околната среда, качеството на които е в съответствие с всички задължителни изисквания, установени с действащи законодателни и нормативни актове.

2. Организацията не трябва да допуска некачествено обслужване на потребителите, както и да произвежда и/или предоставя некачествена продукция и услуги.

3. Организацията е длъжна да извършва стандартизация и сертификация на продукцията, да осигури вътрешни системи за следене на качеството, надзор за спазване на стандартите, нормите и правилата, вътрешнопроизводствен и технически контрол на качеството (Reder 1995; Domini 2000; Little 2008).

ЛИТЕРАТУРА

1. Илиева 2007: Илиева, К. 2007. Кетърингови системи. Бургас. Изд. Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, с. 106 – 109.
2. Недкова 2011: Недкова, А. 2011. Екипна форма на обучение в колеж по туризъм. Габрово. Изд. „ЕКС-ПРЕС“, с. 23.
3. Aramberri 2010: Aramberri, J. 2010. Modern Mass Tourism (Tourism Social Science Series). Developments in Corporate Governance and Responsibility. Publisher: Emerald Group Publishing Limited.
4. Conrady and Buck 2011: Conrady, R. and M. Buck. 2011. Trends and Issues in Global Tourism 2011. Publisher: Springer.
5. Domini 2000: Domini, A. 2000. Socially Responsible Investing: Making a Difference

- and Making Money. Publisher: Kaplan Business. N.Y.
6. Friedman 2008: Friedman, M. 2008. Milton Friedman on Economics: Selected Papers. Publisher: University of Chicago Press Journals.
  7. Henderson 2007: Henderson, J. C. 2007. Corporate social responsibility and tourism. Publisher: Elsevier.
  8. Little 2008: Little, K. 2008. The Complete Idiot's Guide to Socially Responsible Investing. Publisher: Alpha Books, New York., United States.
  9. Reder 1995: Reder, A. 1995. 75 Best Business Practices for Socially Responsible Companies. Publisher: Tarcher - Penguin Group. New York., USA.
  10. Schwartz 2005: Schwartz, K. 2005. Corporate futures: social responsibility in the tourism industry Publisher: Elsevier.
  11. Windsor 2001: Windsor, D. 2001. The future of corporate social responsibility. International Journal of Organizational Analysis, Vol. 9, Iss: 3, pp. 225 – 256.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, ТУРИЗЪМ, ТОЛЕРАНТНОСТ

Братой Копринаров

GLOBALIZATION, TOURISM, TOLERANCE

Bratoy Koprinarov
E-mail: bgko@abv.bg

ABSTRACT

The article examines the relationship between globalization, tourism and tolerance. International tourism is one of the most discernible manifestations. At the same time, as a process of continuous and interaction among different cultures representatives, tourism is an area where tolerance of large numbers of people is put to the test and verified.

Key words: globalization, tourism, tolerance.

Взаимовръзката между глобализацията, туризма и толерантността не е изкуствено привнесена. Всяка от тези три съставки е част от останалите или се причинява от тях. Международният туризъм, разгледан в икономическо измерение, представлява най-големият поток от хора, стоки, услуги и капитали. Неговото функциониране е свързано с наличието на единно информационно пространство. Субектите на туристическия бизнес са до голяма степен елементи на една глобална мрежа. Присъствието на туристи навсякъде по света свързва все повече „места“ в глобалната икономика. Тъкмо затова може да се каже, че международният туризъм е „най-видимото изражение на глобализацията“ (Reisinger 2009: 8). Същевременно като процес на непрекъснат контакт и взаимодействие между представители на различни култури, международният туризъм е пространство, в което се поставя на изпитание и се проверява толерантността на огромен брой хора.

Влиянието на глобализацията върху туризма се осъществява на две нива. Едното ниво касае предпоставките и условията за осъществяването на **туризма като дейност**. Това ниво можем да наречем „*инфраструктурно ниво*“. То има отношение към транспортната инфраструктура, към характера на информационната система, към структурирането на работното и свободното време и пр. това са фактори, чиято същностна промяна в процеса на глобализация води след себе си до

трансформации в условията, характера, мащабите и насоките на развитие на съвременния туризъм.

Другото ниво касае онези **промени в стила на живот на съвременния човек**, които се предизвикват или поне се благоприятстват от глобализацията и имат пряко отношение към мотивацията за туризъм. Става дума за промените в битието на съвременния човек, от които се поражда определена „воля за туризъм“. Това ниво ще обозначим като „*ниво на мета-мотивацията за туризъм*“. Нека го илюстрираме с примера на засилващият се интерес към медицинския туризъм. В съвременните общества здравните грижи са достъпни, медицината разполага с невероятни по ефективността си фармацевтични средства, лекарите си служат с изключително успешна животоспасяваща техника, продължителността на живота е с десетилетия по-голяма от тази във всички предшестващи епохи. Въпреки това е налице засилващо се търсене на медицинския туризъм, на СПА процедурите, на т.н. природна медицина. Прогнозите сочат, че този процес ще се усилва. Така например в неотдавнашно прогностично изследване на британския Департамент за бизнес иновации и умения за предстоящата поява на нови професии се изтъква, че трябва да се готвим за появата на уелнес мениджъри за възрастни хора – една професия, която ще черпи от широк кръг медицински, фармацевтични, протезни, психиатрични и фитнес ре-

шения, за да се полагат грижи за здравето и личните нужди на застаряващото население (вж. BIS 2010). Обяснението на засилващото се търсене на медицинския туризъм би било погрешно, ако бъде съсредоточено само в индивидуалната психология или в индивидуалните потребности на хората. Мотивацията на все повече хора да предприемат подобен тип туризъм се нуждае от мета-мотивационно обяснение – от обяснение чрез фактори, заложени във „фундамента“ на съвременното общество. Френският социолог Жил Липовецки констатира, че днешният индивид се превръща в нещо като „ходеща аптека“ и почита богинята на здравето Хигия повече от Супермен, „като е в процес да се превърне в здрав хипохондрик“. (Липовецки 2009: 270). Защо става така, въпреки че съвременният човек в никакъв случай не е по-болен от своите предшественици? В развитите общества, които са изградени върху принципа на глобалната конкуренция, е изключително важно да имаш и да умееш да управляваш „телесния си капитал“. Заедно с това тези общества, които са от застаряващо население, са заразени от ювентофилия, от култ към младостта, обсебени са от жаждата да бъде максимално продължена времевата полоса на сетивния хедонизъм, който ерозира с напредъка на възрастта. Затова животът в развитите общества все по-силно се медуализира. Хората в тях се ориентират с нарастваща интензивност към поддържане на „хигиена на живота“ и към вземането на предпазни мерки за удължаване на активния живот. В такъв контекст и по този начин можем да изясним не само пряката мотивация на интереса към медицинския туризъм, но и да стигнем до по-дълбокия корен на тази мотивация.

И така, в какво се изразяват ефектите на глобализацията върху инфраструктурното ниво и върху мета-мотивационното ниво на туризма? Глобализацията разкрива нови възможности за бум на международния туризъм чрез стремглавото развитие на **въздушния транспорт и неговото поевтиняване**. Според данни на Световната организация на туризма през 2008 год. 58% от туристите са използвали въздушен транспорт, 39% - сухоземен, 6% - морски и 3% - железопътен транспорт (вж. Rapoana 2009: 3). С помощта на въздушния транспорт се създава глобална свобода за бързо придвижване: светът става сякаш по мярката на туриста – няма нищо, което да е недостижимо поради своята отда-

леност. Затова теоретици като Пол Вирильо заговориха, че сме свидетели на „края на географията“, а Зигмунд Бауман написа, че последната четвърт от XX век „ще остане в историята като великата война за независимост от пространствените граници“ (Бауман 1999: 29). Бързото, комфортното, поевтиненото преодоляване на големи разстояния придаде на масовия туризъм глобален мащаб. Английският изследовател Сауло Цвернър, който проявява подчертан изследователски интерес към взаимовръзките на туризма и транспорта, сочи, че авиокомпаниите прогнозира за 2011 год. над 2 млрд. пътници. Той изтъква, че от 2007 год.- техният брой непрекъснато нараства с над 5% годишно. Значителна част от този контингент има пряко отношение към туризма (Cwerner 2009: 2).

Значението на новите транспортни средства се откроява не само в бързото и изпълнено с удобства преодоляване на огромни разстояния. Те влияят на ориентирите за пътувания, на модата в туризма, на мотивацията и туристическото въображение. Както е известно, типът на транспорта, неговите възможности и цената му са сред най-мощните фактори при определяне на типичните за дадена епоха туристически маршрути. Смяната на типа на транспортното средство обикновено е предизвиквал смяна и на предпочитаните дестинации. Например, през XVIII век във Великобритания и Централна Европа са продавали маршрути за Испания и Португалия като за екзотични дестинации. Днес под влияние на новите транспортни възможности екзотизмът е сменил мястото си. В перспективите на западния турист „днешната“ екзотика е някъде в Карибите, в Африка, в слабоизвестни места в Азия. В този контекст е уместно да се отбележи, че според социологическите изследвания Азия е най-предпочитаното от съвременните европейци място за културен туризъм. Такава ориентация би била немислима за туристически пазар, лишен от относително евтиния, удобен и бърз съвременен въздушен транспорт.

Глобализацията стимулира растежа на туризма чрез **глобалните електронни информационни и комуникационни технологии и мрежи**, както и чрез глобалните медии. С помощта на електронните технологии се осигурява бързо работеща и много икономична система за резервации на транспорт, хотели и услуги по всички кътчета на земното кълбо. Същевременно съвременните медии и особе-

но интернет създават своеобразна глобална прозрачност, умножавайки по този начин потенциала за избор на дестинация. Годхри Харис и Кенет М. Кац пишат в предговора към второто издание на книгата си „Стимулиране на международния туризъм в XXI век”: „Сега туристите знаят не само значително повече за възможностите на избор за пътувания в чужбина, но те са станали много по-взискателни и по отношение на удовлетворяване на своите потребности по време на пътешествията си” (Харрис 2000: 7). С помощта на глобалната мрежа съвременният човек може самолично да изучи стотици дестинации и забележителности, предлагани по различни краища на света.

В „Изследване на нагласите на европейците към туризма” се установява, че интернет е вторият по значение (след препоръките на приятели и колеги) източник на информация при планиране на ваканцията (Survey (2009: 39). Туристическите агенции са с все по-редуцирано значение при избора на дестинация. Използването в този процес на глобална мрежа увеличава конкурентната среда в международния туризъм и повишава шанса за подходящ избор на дестинация и за постигане на по-голямо съответствие с потребностите и личния вкус на туриста. Чрез глобалната прозрачност се постига по-висока степен на личен избор и относително по-ниска цена на туристическата услуга. Към този ефект следва да се добави и възможността за значително по-голяма информираност за условията на услугите, а това от своя страна повишава взискателността на туристите и отговорността на предлаганите туристическите услуги.

Глобализацията създава в развитите общества **нова конфигурация на социалното време**. Тя намира израз в по-голямата подвижност и във фрагментацията на ваканционното време. Този процес благоприятства развитието на туризма, в това число увеличава търсенето в областта на културния туризъм.

Масовият туризъм възниква през XIX в. В резултат на редица благоприятни обществени условия, сред които са повишаването на благосъстоянието и постигането на такова социално завоевание като правото на годишен отпуск. В съвременните развити общества настъпват дълбоки промени в това отношение. Постфордската организация на икономиката – една икономика, все по-силно доминирана от услугите, осигурява възможности за

съкращаване на работното време. Заедно с това хората в тези държави разполагат с възможността да използват гъвкаво неработното си време – налице са възможности за неговото „накъсване” на множество кратки порции, което създава огромен потенциал за туризъм, за повече и по-разнообразни краткосрочни пътувания, за намирането на време за удовлетворяването на повече туристически мотивации. До неотдавна неработното време като потенциал за рекреативни и туристически дейности е било абсолютно лимитирано не само по продължителност, но и по мястото си в социалния календар. През август фабриките и училищата са били затваряни, градовете са опустявали, а туризмът е постигал своя пик. В развитите държави това концентриране на времето за туризъм вече е твърде относително. Отчетливо се очертава тенденцията за фрагментиране и за календарно „разпръскване” на периода за отдих и туризъм. Налице е една повишаваща се подвижност при очертаване на ваканционните периоди. В полза на това твърдение могат да бъдат привлечени данни от вече цитираното „изследване на нагласите на европейците към туризма”. То показва, че броят на европейците, които правят през различни периоди на годината по няколко краткосрочни пътувания за туризъм или бизнес, е значителен – 33% от анкетираните имат по едно пътуване годишно, но 24% правят две пътувания, 12% – три, още толкова имат по 3 или 4 пътувания, 10% са с 6 до 10 пътувания, а 6% пътуват над 10 пъти годишно (Survey 2009: 11).

Отбелязвайки тенденцията към раздробяване на неработното време, съпроводжано от намаляване на продължителността и цените на полетите, испанският изследовател Даниел Йерно стига до следното основателно твърдение: „онова, което по-рано беше чисто и просто съботно-неделно „възстановяване на работната сила” с пица, бира и телевизия, днес може да се трансформира в отскачане до Лондон за пазаруване или до прекарване на уикенда в Ню Йорк. В този смисъл се наблюдава една безпрецедентна експанзия на урбанистичния туризъм, свързан било с културни прояви, производни от офертата на културните индустрии (големи изложби, концерти, фестивали и т.н.), било с консуматорски практики”. (Hiernaux 2008).

Дотук визирахме някои от проявите и последиците на глобализацията, способстващи за създаване на такава обща инфраструктура,

която да интензифицира материалните възможности за практикуване на туризъм. Другото ниво на влиянията на глобализацията – нивото на мета-мотивацията за туризъм – обхваща онези нейни структурни влияния върху начина на живот на съвременния човек, в резултат на които се интензифицират мотивациите му за туризъм. Ще спрем внимание върху две от тези мета-мотивационни влияния: **демографското застаряване** на развитите общества и **детериториализирането** на живота на хората в тези общества.

В настоящия момент най-висока средна възраст (42 г.) в света има японското население. След него, сред първите най-„застарели“ 20 държави, се разполага населението на 18 европейски страни. Възрастното население е най-динамично нарастващата социална група в Стария континент. Ако през 2009 г. делът на населението над 65 г. в света е 7,5% в Европа то е 16,2%. Макар че е налице и в Източна Европа, особено силен е процесът на застаряване в Италия, Испания, Германия. Колкото и да е парадоксално, макар да носи в себе си сериозни заплахи за бъдещата динамика на икономиката на развитите държави, този демографски процес има относително положително влияние върху развитието на туризма. Особено позитивен ефект от негова страна се очаква в сегмента на културния туризъм. Анализирайки социално-психологическото и пазарно поведение на „третата възраст“ в Западна Европа, Ж. Липовецки пише: „Епохата, когато пенсионерите бяха с изчерпани сили и малко години живот пред тях, или когато бабите и дядовците се задоволяваха да гледат внуците, вече е отминала. Възпитани в консуматорското общество, представителите на старшата възраст пътуват, отиват на другия край на Земята, посещават градове и музеи, карат курсове по информатика, спортуват, искат да изглеждат по-млади, отколкото са... Понастоящем пенсионерът представлява идеалната фигура на хиперконсуматора, освободен от императива на труда, обсебен единствено от грижите за тялото и здравето, от пътуванията и излизанията, от личните и колективните удоволствия. Даже сбръчкан, Нарцис си остава Нарцис и иска да съблезнава, да изживее пълноценно настоящето, макар и обсебен от края на живота“ (Липовецки 2009: 110). Това поведение на „старшата възраст“ дава основание в Западна Европа да я наричат „големият пазар на бъдещето“. Тази възрастова група има активно отношение към

туризма и особено към културния туризъм. Социологически е установено, че тъкмо тя е главен контингент на културния туризъм. Във вече цитираното изследване на нагласите на европейците към туризма се констатира, че за туристите на възраст 15-24 г. основен мотив е слънцето и плажът, докато за туристите над 54 г. възраст са city trips културен и религиозен туризъм, както и еко-туризъм. 10% от туристите над 54 г. възраст са предимно ориентирани от културни мотиви, докато сред младежите от 15 до 24 г. – само 6%. (Survey 2009:18).

Друга изключително важна последица на глобализацията е **детериториализация на живота** на хората в развитите страни. Мартин Олброу илюстрира тази теза в известната си книга „Глобалната епоха“ по следния начин: „Азиатка от източна Африка, която живее в Лондон, посещава Индия всяка година и води разговори със сестра си в Северна Америка. Бял специалист, който работи в Лондонското сити, говори с Далечния изток три-четири пъти всяка сутрин и посещава брачна церемония в Мадрас. ... Работник от общността на чернокожите в Англия телефонира всяка седмица до Ямайка и я посещава всяка година. Млад чернокож безработен, роден в Лондон, забелязва само приятелите си в жилищния комплекс и няколко гангстери извън него. Всички тези хора биха могли да живеят на една от множеството лондонски улици през 90-те години на XX в.“ (Олброу 2001: 242). В основата на детериториализацията лежат множество фактори, които ерозират социалното значение на физическата дестинация в живота на човека – това са мобилността на съвременния човек, участието му в мрежите на транснационалния бизнес, въввлечеността му в дейности с глобален обсег, както и интензивните миграционни процеси, осъществявани без прекъсване на връзките с родните места, виртуалните мрежи, глобалните медии, интернет и т.н. Всичко това предразполага хората от една и съща улица в големите западно-европейски и американски градове да нямат почти нищо общо помежду си, но едновременно с това да поддържат интензивни връзки и да се чувстват в една активна общност с хора от други страни и континенти. В такава ситуация личностната идентичност е все по-малко обвързана с местната общност, с конкретното място на пребиваване.

Днешният човек е детериториализиран и в пряк, и в преносен смисъл. Статистиките со-

чат, например, че близо една десета от жилищата в ЕС са собственост на хора, които обикновено не живеят постоянно в тях, а ги използват като „вторична“ или „третична резиденция“, сиреч като място за временно пребиваване, като ваканционно жилище, като условие за живот, необвързан с едно единствено място (вж. Niepauх 2008). Съвременният човек е делокализиран обаче и в реносен смисъл. Границите на неговата лична среда, на пространството, в което се разгръща и осъществява животът му, не са границите на неговия град, на неговата държава. Човекът в развитите общества избира как да се самоопредели сред репертоар от възможности за контакти, за общуване и дори за труд, които надхвърлят местоживеенето му. Така неминуемо се стига до силно плурализиране на стиловете на живот, нещо, което има преки последици в областта на туризма. От една страна, такъв тип човек е склонен да пътува все по-далеч, да достига до непознати земи, да опознава различни култури. Тъй като неговата идентичност не е предопределена от мястото на живот, а и самото то често се мени, този тип хора изпитват непрекъсната жажда по новости. Английският изследовател Зигмунт Бауман, който е създал в книгата си „Глобализацията“ един много впечатляващ портрет на съвременния човек, отбелязва, че неговите „жизнени амбиции най-често биват изразявани в термините на подвижността свободата при изора на мястото, пътуванията опознаването на света“ (Бауман 1999: 145). От друга страна, плурализъмът на стиловете на живот в развитите общества разнообразява мотивациите за туризъм. Тъкмо защото стават все по-различни и разнообразни стиловете на живот, това води до умножаване на ценностните ориентации в туризма. За една група хора е достатъчна релаксацията, произвеждана от слънцето, водата, пясъкът. За други обаче това не стига и те го искат заедно или паралелно с авантюрата, поставяща на изпитание и риск техните фидически и психически способности. За трета група туризъмът се оказва начин за търсене на екзистенциални устои чрез допира до християнски, будистки, ислямски светилища. Други хора пък удовлетворяват чрез туризма съвсем различни потребности – познавателни, естетически, гастрономически, сексуални, медицински и прочие. Грек Ричардс и Джули Уилсън очертават още една разновидност на новите туристически мотивации – интересът към изчезващи-

те културни форми. Те пишат в „Глобалният номад“: „изчезването на домодерните култури ги прави особено атрактивни като места за туристическа консумация и дистинкция – шанс да се види миналото, преди то да изчезне“. (Richards, Wilson 2004: 5). Изобщо, колкото по-широк става спектърът на стиловете на живот, пораждан при детериториализиране на човешкото битие в процеса на глобализация, толкова по-разнообразна ще става и мотивацията за туризъм.

И така, глобализацията е структурен процес, осигуряващ висок потенциал за развитие на международния туризъм. Електронните технологии, средствата за глобална мобилност, компютризирането на информационната и резервационната система, които стават и по-удобни за манипулиране, и по-икономични като разход на средства, са едното измерение – инфраструктурното – на благоприятните възможности, осигурявани от глобализацията. От друга страна, глобализацията предизвиква такива промени в стиловете на живот на развитите общества, които са източник на засилена „воля за туризъм“.

Международният туризъм е символ на интензивна мобилност на ъвременния човек. Но неговата същност е не толкова в мобилността, колкото в насрещното движение на културите на различни народи. Туризмът е пространство на наситени срещи между „своето“ и „чуждото“ в техните културни измерения. Затова в международния туризъм е заложен голям потенциал за принос към взаимното разбирателство и уважение между народите и обществата. Но този принос е възможен, ако отношенията между туристите и представителите на приемащата страна са белязани от принципите на толерантността. Мобилният човек на туризма поставя на непрекъсната проверка своите понятия за толерантност към „чуждото“. Така е и при приемащата страна. Толерантността и мотивите за нея могат да бъдат интерпретирани по различни начини. В случая на туризма толерантността предполага преди всичко достигане до разбирането и уважителното приемане на самоценността на различията между народите и техните култури. Като се утвърждава в Световния кодекс на етиката в туризма, „разбирателството и насърчаването на общочовешките морални ценности с отношение на толерантност и уважение на разнообразието от религиозни, философски и морални убеждения са едновременно и основата и последствието от отговорния

туризъм; участниците в развитието на туризма и самите туристи трябва да съблюдават обществените и културни традиции и практики на всички народи, включително тези на малцинствата и туземните населения, и да зачитат тяхната стойност”. (Световен кодекс на етиката в туризма 1999).

ЛИТЕРАТУРА

1. **Бауман** (1999). Зигмунт Бауман, Глобализацията. Последниците за човека, С., изд. ЛИК.
2. **Липовецки** (2009). Жил Липовецки, Парадоксалното щастие, С., изд. „Рива”
3. **Олброу** (2001). Мартин Олброу, Глобалната епоха, С., изд. „Обсидиан”.
4. **Световен кодекс на етиката в туризма(1999)**. [http://www.unwto.org/ FullReport](http://www.unwto.org/FullReport)
5. **Харис (2000)**. Готфри Харис и кенет М. Кац, Стимулирование международного туризма XXI веке, второе изд. Киев изд. Финансы и статистика.
6. **BIS (2010)**. The Shape of Jobs to Come. Fast Future. London.
7. **Cwerner (2009)**. Saulo Swerner, Sven Kesselring, John Urry (ed.) Aeromobilities, Routledge, New York.
8. **Hiernaux (2008)**. Daniel Heimaux Una decada de cambios: la geografia humana y el estudio del turismo in: Scripta Nova, Univesitat de Barcelona, vol. XII, num. 280 agosto 2008.
9. **Panorama (2009)**. Panorama del turismo internacional , edicion 2009 WTO.
10. **Reisinger (2009)**. Yvette Resinger, International Tourism: Cultures and Behavior, Butterth-Heinemann, Oxford.
11. **Richards, Wilson (2004)**. Greg Richards, Julie Wilson, The global nomad: backpacker travel in theory and practice. Channel View Publication. Cromwel Pres.
12. **Statistics in focus (2008)**. Ageing characterizes the demographic perspectives of the European societies / Statistics in focus. Population and Social Conditions. 72/2008.
13. **Survey (2009)** Survey on the attitudes of European towards tourism. Analytical Report, Eurobarometer 158.

ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА КОНЦЕПЦИЯТА ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Златина Караджова

GENERAL CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Zlatina Karadjova
e-mail: zlatina_karadjova@abv.bg

ABSTRACT

Sustainable tourism development is a consciously controlled process in which the principles of conservation and environmental protection and social welfare in the long term are put on the first place. The efforts are focused on achieving optimal economic performance of tourism enterprises in respect to the interests of tourists, tourist spot and the local population.

Key words: concept, sustainable development, tourism.

ВЪВЕДЕНИЕ

Концепцията за устойчиво развитие придоби голяма популярност през последните десет години, както в стопанската практика, така и в научната литература. Въпреки че, това понятие се употребява доста често, все още то се използва, без да се познава неговата същност и начините на въздействие, както в локален, така и в глобален аспект. Изясняването на причините за възникването на концепцията за устойчиво развитие и прилагането ѝ в различните области на човешката дейност ще помогне да идентифицираме какво всъщност включва устойчивостта и по какъв начин тя съдейства за отстраняване на съществуващите потенциални проблеми.

Разработването на концепцията за устойчиво развитие и нейното възприемане в практиката е дълъг и сложен процес, който води своето начало от осъзнаването на допуснатите грешки и на проблемите, които икономическото развитие е допуснало. В обсега на въпросите, които засяга устойчивото развитие влиза разрешаването на проблемите, касаещи не само настоящите, но и бъдещите поколения. В този смисъл можем да говорим за една социално отговорна позиция, която не се ограничава само с реалността тук и сега, а прокарва връзка и с бъдещите поколения и възможностите за тяхното пълноценно съществуване.

ИЗЛОЖЕНИЕ

През 1997 година Даниела и Денис Мидоус публикуват своята книга “Граници на растежа”, която има стряскащ ефект върху обществеността. Те издигат тезата, че световните ресурси са на изчерпване, а замърсяването на природната среда е достигнало своите максимални граници. Използвайки компютърна симулация, те предричат, че в рамките на сто години прогресивното развитие и човечеството ще бъдат изправени пред значителни ограничения.

Тази публикация дава тласък на редица проучвания и изследвания върху дългосрочния ефект от индустриалното развитие и влиянието на увеличаващия се брой на населението на планетата.

През 1980 година Съюза за Опазване на Природата и Природните Ресурси публикува “Световна Стратегия за Опазване”. Това е един от първите документи, който включва концепцията за устойчиво развитие в своята структура. Документът е последван от доклада “Брундтланд” на Световната комисия по околна среда и развитие. Той отрежда централна роля на устойчивото развитие и го определя като основна движеща сила в дългосрочен план.

В доклада е направен опит да се дефинират конкретни насоки за развитие, които ще минимизират отрицателните ефекти и ще помог-

нат за прилагане на концепцията за устойчивост в практиката. Световната комисия по околна среда и развитие определя 9 основни елемента за устойчиво развитие - основа за по-нататъшни дискусии на правителствено и бизнес равнище. По-конкретно те включват: [8, с. 267]:

► Установяване на екологични ограничители и стандарти;

Това може да стане чрез внедряване на нова ценностна система, която ще доведе до възприемане на екологосъобразни потребителски стандарти.

► Преразпределение на икономическата активност и ресурсите;

Удовлетворяването на основните потребности зависи дали е достигнат потенциала на растеж. Устойчивото развитие предполага икономически растеж там, където тези потребности не са удовлетворени.

► Контрол на населението;

Въпросът не се отнася до контрол на броя на населението, а до разпределението на ресурсите. Устойчивото развитие може да се осъществи ако демографското развитие е в хармония с променящия се продуктивен потенциал на екосистемата.

► Опазване на основните ресурси;

Устойчивото развитие не бива да застрашава природните системи, които поддържат живота на планетата: води, почви, атмосфера, живи същества.

► По-справедлив достъп до ресурсите и разработване на технологии за по-ефективното им използване;

Растежът няма установени граници по отношение на броя на населението или обема на използваните ресурси до толкова, до колкото не се предизвикват екологични катастрофи. Но крайни ограничения съществуват и устойчивостта изисква много преди те да бъдат достигнати, светът да осигури справедлив достъп до ограничените ресурси и да се разработят технологии, които да намалят напрежението.

► Носещ капацитет и устойчиво използване;

Повечето възобновяеми ресурси са част от комплексна и взаимосвързана система. Максималното устойчиво използване трябва да се определя като се взема предвид системният ефект.

► Съхраняване на ресурсите;

Устойчивото развитие изисква нормата на изчерпване на невъзобновяемите ресурси да

не ограничава бъдещите възможности за тяхното използване.

► Диверсификация на видовете;

Устойчивостта изисква опазване и съхранение на растителните и животински видове.

► Минимизиране на неблагоприятните въздействия.

Устойчивото развитие предполага неблагоприятните въздействия върху качеството на въздуха, водата или други природни елементи да са минимални, за да се поддържа целостта на екосистемата.

Определянето на тези елементи за устойчиво развитие е първата крачка към дефиниране на същността на концепцията и начините на действие. Особено внимание се обръща на природната система и нейните елементи, тъй като те до най-голяма степен имат определящо значение за живота като цяло и тяхното изменение рефлектира пряко върху качеството на живот.

Ключово значение в осъзнаването на важността на устойчивото развитие в глобален аспект придобива проведената през 1992 година от ООН Конференция за околна среда и развитие в Рио де Жанейро. Основна тема на тази конференция е да се открият начини, чрез които да се ограничат негативните въздействия на икономическия растеж и той да се насочи в посока на устойчиво развитие. Главният програмен документ на конференцията, наречен „План 21“ (Agenda 21) представлява програма за действие и е приет от 182 правителства. Това е първият документ от подобен вид, чрез който се постига консенсус на международно равнище. „Agenda 21“ в своята същност е план за осигуряване на устойчиво бъдеще на планетата през 21 век. Документът посочва проблемите, свързани с околната среда и развитието, които носят опасността от икономическа и екологична катастрофа и представлява стратегия за преминаване към по-устойчиви действия в практиката. Някои от принципните положения, свързани с концепцията за устойчиво развитие и представени в документа са следните:

-в центъра на въпроса за устойчивото развитие стои човекът и съблюдаването на неговите права на здравословен и плодотворен живот в хармония с природата;

-принципно значение има акцентът върху необходимостта от удовлетворяване на потребностите не само на настоящите, но и на бъдещите поколения;

-стремежът към отчитане на традиционните икономически критерии и "сляпото" преследване на максималната печалба са неприемливи;

-защитата на околната среда трябва да стане неделима част от процеса на развитие.

Конференцията в Рио де Жанейро и решенията, взети там стават основа за понататъшни обсъждания на проблемите за устойчиво развитие и за разработване на конкретни мерки за осигуряване на устойчивост в различните области на човешката дейност.

Загрижеността на съвременното човечество за своето бъдеще задвижва концептуалната и законодателната дейност на легитимните международни организации за съхраняване на планетата Земя. Развива се и се утвърждава идеята за устойчивото развитие.

Концепцията за устойчиво развитие включва три взаимосвързани измерения - устойчивост на околната среда, икономическа устойчивост и социална устойчивост, обвързани с жизнеспособност, справедливост и поносимост.

Поставяйки началото с Комисията „Брундтланд“, ООН разгръща активна дейност за концептуализиране и реализиране на виждането за устойчиво развитие. В исторически план основните инициативи, събития и документи в тази посока са: 1992г. - Срещата на високо равнище по проблемите на планетата Земя и Първа световна конференцията на ООН по околната среда и развитието в Рио де Жанейро; 1994г.- Световна конференция за устойчиво развитие на развиващите се малки островни държави в Бриджтаун, Барбадос; 1997г.- Специална сесия на Общото събрание на ООН в Ню Йорк; 2000г. - Приемане на декларацията на ООН „Милениум“; 2002г. - Втора Световна конференция за околната среда и развитие в Йоханесбург. Приети са различни основополагащи документи по устойчивото развитие. [3, с.22-24]

Световната организация по туризъм (СОТ) започва усилена дейност за систематизиране на теоретичните аспекти на устойчивостта в туризма и за стимулиране на развитието на устойчив туризъм. Според СОТ „насоките и управленските практики за устойчиво туристическо развитие са приложими към всички видове туризъм и туристически дестинации.“ Принципите на устойчивостта се отнасят до природните, икономическите и социално-културните аспекти на развитието на туризма и е необходимо да се установи и поддържа

подходящ баланс между тези три измерения, за да се гарантира дългосрочна устойчивост.

Действията на СОТ за дефиниране и практическа реализация на устойчиво туристическо развитие се конкретизират в голяма поредица от документи. [4, стр.19]

В унисон с политиката на ООН и СОТ за налагане на концепцията за устойчиво развитие във всички сфери на човешката дейност, Европейският съюз (ЕС) също работи активно за внедряване на устойчиви практики, в това число и в областта на туризма. През юни 2001 г. в Гьотеборг Европейският съвет одобрява предложената от Европейската Комисия стратегия за устойчиво развитие. На заседанието си през юни 2006 г. Европейският съвет приема нова стратегия за устойчиво развитие, предназначена за разширения ЕС.

В изпълнение на политиката си за устойчиво развитие и признавайки решаващата роля на туризма за икономиката на ЕС, през март 2006 г. Европейската комисия приема документа „Обновена политика за туризма: към по-силно партньорство за Европейски туризъм“. [7] Основна цел на новата туристическа политика е да допринесе за „подобряване конкурентоспособността на европейската туристическа индустрия и да създаде повече и по-добри работни места чрез устойчиво развитие на туризма, както в Европа, така и в глобален мащаб.“ В контекста на новата туристическа политика Комисията подготвя приемането на Европейски дневен ред 21 за туризма, който се основава на резултатите в публикувания през февруари 2007 г. доклад „Действия за по-устойчив европейски туризъм“, изготвен от създадената през 2004 г. Група за устойчивост на туризма (TSC).

Документът „Дневен ред за устойчив и конкурентоспособен европейски туризъм“ . [2] („Дневен ред“) е приет от Комисията през октомври 2007 г. и представлява следващ принос към изпълнението на актуализираната Лисабонска стратегия за растеж и заетост на обновената Стратегия за устойчиво развитие. Според „Дневен ред“, намирането на точния баланс между подсигуриването на благополучието на туристите, нуждите на природната и културната среда, и развитието и конкурентоспособността на дестинациите и бизнеса изискват интегриран и цялостен политически подход, при който всички заинтересовани страни споделят едни и същи цели.

Според документа, при преследването на конкретните цели е необходимо преодолява-

нето на известни предизвикателства, специфични за сектора на туризма.

Те се изразяват в следното:

-необходимост от устойчиво съхраняване и управление на природните и културните ресурси;

-намаляване на използването на ресурсите и замърсяването на туристическите дестинации, включително генерирането на отпадъци;

-управление на промените в интерес на добруването на общността;

-намаляване на сезонния характер на търсенето;

-справяне с негативния ефект на свързания с туризма транспорт;

-създаване на възможности за достъпен за всички туризъм;

-подобряването на качеството на работните места, предлагани в сферата на туризма;

-решаване на проблема за наемане на незаконно пребиваващи граждани на трети страни в рамката на миграционната политика на ЕС;

-гарантиране на безопасността и сигурността на туристите, а също и на местните общности, които участват в предлагането на туристически услуги.

„Дневен ред“ систематизира принципите за постигане на конкурентоспособен и устойчив туризъм и те са:

-прилагане на цялостен и интегриран подход - всички различни въздействия от туризма трябва да бъдат взети предвид при неговото планиране и развитие. Освен това туризмът следва да бъде добре балансиран и интегриран в цяла редица дейности, които имат отражение върху обществото и околната среда;

-дългосрочно планиране - устойчивото развитие е свързано с полагането на грижи за нуждите на бъдещите поколения, както и за нуждите на нашето поколение. Дългосрочното планиране изисква способност за продължителното поддържане на дадени дейности във времето;

-постигане на подходящо темпо и ритъм на развитие - нивото, темпото и формата на развитие трябва да отразяват и да се съобразяват с характера, ресурсите и нуждите на общностите - домакини и на дестинациите;

-ангажиране на всички заинтересовани страни - устойчивият подход изисква широкообхватно и ангажирано участие във вземането на решения и практическото им прилагане от всички, свързани с крайния резултат;

-прилагане на най-добрите налични знания - политиките и действията следва да се изработват в съответствие с най-новите и най-добрите налични знания. Информацията относно направленията и влиянията в туризма, както и относно уменията и опита, следва да са споделяни в цяла Европа;

-намаляване и управление на риска (принцип на предохранителните мерки) - когато съществува несигурност относно крайния резултат, следва да се извърши цялостна оценка и следва да бъдат взети превантивни мерки, за да се избегне вредата за околната среда или обществото;

-отразяване на въздействието в цената (потребителят и замърсителят плащат) - цените би следвало да отразяват какво реално струват на обществото дейностите по потребление и производство. Това се отнася не само до замърсяването, но опира и до таксата за ползване на съоръжения, за които са налице значителни разходи за управление;

-когато е необходимо, установяване и уважаване на границите на растежа - капацитетът, с който разполагат отделните места или по-големи райони за прием на туристи трябва да бъде определен и то с готовност и възможност, когато и където това е необходимо, да бъде ограничено развитието на туризма и обемът на туристическия поток;

-предприемане на текущ мониторинг - устойчивостта е преди всичко разбиране на въздействията и постоянно насочено към тях внимание.

В „Дневен ред“ се посочва, че „устойчивото управление на дестинациите е решаващо за туристическото развитие, особено чрез ефективно планиране на териториалното устройство и земеползването, контрол на строителството и чрез инвестиционни решения относно инфраструктурата и услугите.“

Проследяването на развитието на концепцията за устойчивост във времето показва, че тя не възниква като готово решение за преодоляване на съществуващите и потенциални проблеми. Нейното разпространение и възприемане се дължи на осъзнатата необходимост от ограничаване на неразумните темпове на растеж, които разрушават цялостта на жизнената среда. развитието на тази концепция се свързва с преоценка на действителността, определянето на нови оценъчни критерии за всеки един участник и за резултатите от неговите действия, дефиниране на принципите и мерките за устойчиво развитие.

Същностна характеристика на устойчивото туристическо развитие

Богатото съдържание на понятието “туризъм” и специфичният характер, което това понятие придобива при обвързването му с концепцията за устойчиво развитие обуславят трудностите по отношение изясняването на същностната характеристика и извеждането на общовалидно определение.

За нуждите на изследването е целесъобразно използването на ограничен брой термини, чрез които да се избягва многозначността и неяснотата при обозначение на едни и същи обекти, процеси и явления.

По тази причина в процеса на изследване ще бъдат използвани следните две понятия: ”устойчиво туристическо развитие” и ”устойчив туризъм”. Първият термин ще употребяваме, като обозначение на една обособена тенденция и направление в развитието на туризма, при което се прилагат насоките и принципите на устойчивостта с намерение да се отстранят съществуващите отрицателни ефекти от дейността. Вторият термин - устойчив туризъм - отразява постигането на крайната цел на устойчивото развитие, т.е. постигане на едно разумно съотношение между въздействието на човека във всяка една област и последиците от това въздействие върху околната среда. В този смисъл устойчивият туризъм е застанал на основите на разумното, устойчиво усвояване, използване и възстановяване на специфичните туристически ресурси в хармония с заобикалящата го среда.

Конкретните основания за включване на туризма в рамките на устойчивото развитие могат да се определят в следните няколко аспекта [5, стр. 53]:

1. Ценността на природните дадености, които използва туризмът е с непреходен характер. Тя принадлежи и на бъдещите поколения и нейното съхраняване може да се осъществи само в дългосрочен план;

2. Туризмът по природа предполага позитивно въздействие върху туриста и върху територията, на която се развива, което трябва да се пази и поощрява.

3. Унищожаването на ресурсите, които са предпоставка за развитието на туризма, унищожава самия туризъм.

4. Ефективното развитие на туризма зависи от постигнатата хармония между интересите на туристите, потребностите на общността, която ги посреща и притегателната сила на територията, която се посещава.

5. Средата, в която се развива туризмът търпи множество промени от екологичен, икономически, социален и дори битов характер.

Посочените основания имат обективен характер и могат да бъдат отчитани в туристическата дейност само чрез съчетаване на усилията на различни равнища в дългосрочен план. Очевидно е, че изучаването на възможностите за устойчиво развитие не може и не трябва да се извършва само от туристическия бизнес и неговите представители.

Показателна в това отношение е препоръчителната матрица на Тейлър и Стенли, публикувана през 1992 година. Тяхната матрица изследва кои области трябва да бъдат приоритетни в зависимост от равнището и времето на разграничение. Всички равнища са взаимосвързани в екологичен аспект, но тежестта на различните въпроси варира според равнището на което се разглеждат. Някои изследователски въпроси се считат за по-значими и са поставени за разглеждане в настоящия период, докато други не се характеризират с необходимост от незабавно изучаване или са логическо продължение от предходния период.

Тейлър и Стенли отбелязват, че всички изследвания трябва да изпълняват функцията “мониторинг”, т.е да наблюдават промените във времето и впоследствие да се определят необходимите действия и стратегии с цел да се ликвидират нежеланите ефекти.

Посочените изследователски области за устойчиво туристическо развитие имат за крайна цел да приложат принципите за устойчивост на всички равнища, касаещи туристическата дейност.

Усилията на международните организации рефлектират в провеждането на Световна конференция по проблемите на устойчивия туризъм през м. април 1995 година на остров Ланзароте - Испания. Тази конференция разработва и приема Харта на устойчивия туризъм. Тя се дължи на усилията на физически и юридически лица и съдържа 18 принципни позиции, които трябва да дадат отговор на въпроса за същността на устойчивия туризъм и за основните действия, които трябва да се предприемат за неговото развитие. Те включват [5, стр. 54]:

1. Управление на туризма, което да гарантира опазването на ресурсите, от което зависи неговото развитие;

2. Опазване на природния и културен капитал, включително в специално защитените

територии;

3. Принос на туризма за общо устойчиво развитие, което се интегрира в средата, в която се развива и не създава неблагоприятни последици, които тази среда (природна, културна, социална) не може да понесе;

4. Контрол върху всеки индуциран ефект върху националното културно наследство и традиционното поведение на местното население, за да се избягват отрицателни въздействия;

5. Критериите за качеството по отношение на опазването на ресурсите, степента на задоволяване на потребностите на туристите и степента на задоволяване на потребностите на местното население да се превърнат в приоритетни цели при разработване на стратегии и проекти за туристическо развитие;

6. Туризмът да се развива на основата на потенциалните възможности на локалната икономика, да се интегрира в нея, и от своя страна, да допринася за позитивното ѝ развитие;

7. Съвместно зачитане и подпомагане на всички участващи в процеса обществени и частни организации чрез спазването на подходящи механизми за коопериране на усилията на локално, национално и международно равнище;

8. Предприемане на действия от правителствата и компетентните власти за осъществяване на интегрирано планиране, партниране на неправителствени организации и на организации на местното население;

9. Стимулиране и партниране от страна на правителствата, неправителствени организации, занимаващи се с въпросите на туризма, туристическите предприятия и компетентните власти при създаване на подходящи изследователски звена, разпространението на информация и трансфер на знания и технологии, подпомагачи развитието на устойчив туризъм.

Определянето на тези принципи е първата сериозна крачка към един необратим процес, в който субективният фактор играе решаваща роля за прилагането на устойчивост в туристическото развитие. Приоритетните области за действие се базират на принципите, определени от Конференцията в Рио де Жанейро за устойчиво развитие и включват:

1. Оценка на капацитета на съществуващите регулативни, икономически и доброволни структури, за да се доведат до устойчиви;

2. Оценка на икономическите, социалните,

културните и природни въздействия от дейността на туристическите предприятия;

3. Квалификация, образование и обществено съзнание;

4. Планиране за устойчиво туристическо развитие;

5. Улесняване на размяната на информация, знания и технологии между развитите и развиващите се страни;

6. Осигуряване участието на всички слоеве на обществото;

7. Създаване на нови туристически продукти, устойчиви по своята същност, което е основна част от процеса на туристическо развитие;

8. Оценка на прогреса в осъществяването на устойчиво развитие на местно ниво;

9. Сътрудничество за устойчиво развитие.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Трудностите, свързани с изясняването на същността на устойчивото туристическо развитие и многообразието на схващанията за него в значителна степен усложняват дефинирането на понятието.

Преди да изследваме въпроса за дефиницията на устойчивото туристическо развитие е необходимо преди всичко да дадем определение за устойчивото развитие в неговия съкупен смисъл. Това се налага тъй като туризмът и въпросите за неговото правилно развитие са неделима част от устойчивото екологосъобразно развитие на съвременната икономика. Устойчивото развитие е "Развитие, което задоволява потребностите на настоящите поколения, без да отнема възможността на бъдещите поколения да задоволяват техните потребности". [3, с.11] "Устойчиво развитие означава живот от „приходите на Земята“ вместо разрушаване на „нейните ресурси“. Това означава поддържане на нивата на консумация на възобновими ресурси в баланс с нивата на тяхното възобновяване. Означава и предаване на следващите поколения не само на богатства, изградени от човешката цивилизация ..., но и на природните богатства..."[1]

Ето защо можем да дадем следната дефиниция: устойчивото развитие е процес на промяна, при който експлоатацията на ресурсите, насоките на инвестиране и технологично развитие трябва да са в хармония и помежду си, и с текущия и бъдещия потенциал, чрез който да се осигуряват човешките потребности и желания.

Някои специалисти при определяне на устойчивия туризъм поставят ударение върху екологията, без да се ограничават с нея. Те смятат, че устойчивият туризъм е създаване на туристически услуги и стоки при съхраняване на продуктивната база на физическата (т.е. природна) среда по отношение на взаимно свързаните био и екологични процеси, без да се деградираат други ценности, включително икономическите и социокултурните.

Мак Керчър смята, че туризмът се развива устойчиво, когато природните и културни ресурси, околната среда, икономическото и социално благоденствие се запазват завинаги. Това означава, че не се допуска замърсяване, поради нарастването на туристическите посещения, не се оскъпява живота и не се осъществява културен империализъм, запазват се равни възможности за защита правата и интересите на местното население, на туристите, на бизнеса и на природните екосистеми [6, стр. 21].

Внимание заслужава и определението, дадено на конференцията Globe` 90 в Канада. Според общото мнение на участниците устойчивото туристическо развитие се дефинира като осъществяване на мениджмънт на всички ресурси по такъв начин, че да се задоволяват икономическите, социални и естетически потребности, като в същото време се поддържат културната идентичност, основните екологични процеси, биологичното разнообразие и осигуряващите живота системи. Изложеното до тук ни дава основание да направим извода, че устойчивото туристическо развитие е сложно и богато на съдържание понятие. По-важните страни на неговата характеристика могат да бъдат систематизирани и дефинирани по следните няколко пункта :

Това е съзнателно управляван процес, тъй като без осъзнаване на необходимостта от устойчивост на туризма от всички участници и без управление на този процес чрез специално дефинирани мерки устойчивият туризъм е непостижим;

Околната среда има присъщи за нея ценности, които благоприятстват развитието на туризма. Бъдещите поколения в дългосрочен план не трябва да се лишават от тези ценности;

Туристическото развитие трябва да се съобразява със средата - природна, социална и характера на мястото, където се провеждат;

В туристическата дестинация трябва да се търси хармония между потребности на турист, туристическо място и местно население;

Туризмът трябва да се разбира като положителна икономическа дейност с потенциални възможности да осигури, както полза за общините и местата, където се развива, така и за самите туристически предприятия.

От направения теоретичен анализ можем да определим устойчивото туристическо развитие като: съзнателно управляван процес, при който се спазват принципите за съхранение и опазване на природната среда и социалното благоденствие в дългосрочен аспект, в условията на оптимални икономически резултати за туристическите предприятия и при зачитане интересите на туристите, туристическото място и местно население.

ЛИТЕРАТУРА

1. Великобритания, парламентарният доклад „Общо наследство”, 1990.
2. Комисия на европейските общности. Дневен ред за устойчив и конкурентоспособен европейски туризъм. Съобщение на комисията, COM (2007) 621 окончателен, Брюксел, 19.10.2007
<http://eur-lex.europa.eu>, 2008.
3. Маринов, Ст., М. Нешков, Ю. Тумбаркова и М. Тумбаркова, Насоки за внедряване на концепцията "Зелени хотели" в Община Варна, Варна, Данграфик, 2009, с. 22-24.
4. Маринов, Ст., Бр. Копринаров, Алтернативен туризъм, Димант, 2010, стр. 19-20.
5. Мигел, К., Св. Ракаджийска, Специализираното образование в помощ на усилията за развитие на устойчив туризъм в България. – Известия, ИУ – Варна, кн. 3-4/1995 г., стр. 54.
6. Ракаджийска, Св. Устойчив туризъм (концепции и възможности за развитие). – Известия, ИУ – Варна, кн. 3/1997 г., стр. 21.
7. Commission of the European Communities. "A renewed EU Tourism Policy: Towards a stronger partnership for European Tourism". Communication from the commission, COM (2006) 134 final, Brussels, 2006.
8. Murphy, E., Global Tourism, ed. by William Theobald, Oxford, 1994, p. 272.

БЪЛГАРСКИЯТ ТУРИЗЪМ В КОНТЕКСТА НА УСТОЙЧИВОТО РАЗВИТИЕ

Златина Караджова

BULGARIAN TOURISM IN THE CONTEXT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Zlatina Karadjova

E-mail: zlatina_karadjova@abv.bg

ABSTRACT

The efforts of all who are interested in sustainable tourism development should aim to achieve optimal economic results for tourism enterprises, by respecting the tourists' interests, tourist spot and the local population.

Key words: *bulgarian tourism, sustainable development.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Определянето на съдържателната характеристика на устойчивото туристическо развитие е сложен и труден процес, който се обуславя от съществуващите обективни и субективни фактори действащи върху туризма в конкретните ситуации. Освен това участниците в туристическата дейност разполагат с различни средства и инструменти, за да отговорят на възникналите проблеми.

Предметът на изследване в настоящата статия е устойчивото развитие на българския туризъм.

Обектът на изследване е отрасъл „Туризъм“.

Целта, която съм си поставила е да конкретизирам предпоставките и да обоснова нуждата именно от устойчиво развитие на българския туризъм с оглед утвърждаването на България на световния туристически пазар.

Съществуват сходни елементи, които могат да се систематизират по отношение на възможностите за развитие на устойчив туризъм в България и водещи до [1, с. 22]:

- Селективност и лимитиране на туристическото развитие до носещия капацитет на туристическата територия;
- Осигуряване на равни права и задължения на участващите в туризма предприятия,

тия, организации, институции, местно население и туристи;

- Гарантиране опазването на екосистемите и чистотата на околната среда;
- Гарантиране на значителен доход за туристическата дестинация;
- Образование на локалното население и туристите.

Ролята на правителствата е от съществено значение за създаване на условия на устойчиво развитие. По-конкретно тази роля се изразява в осъществяването на следните действия [4, с.462-479]:

- 1) Предприемане на специфични според мястото и региона изследвания на природните, културни и икономически ефекти от туризма;
- 2) Подкрепа на разработването на икономически туристически модели, за да се подпомогне развитието на адекватни икономически дейности в населени и ненаселени райони;
- 3) Съдействие и помощ на държавните институции за разработване на собствени туристически стратегии във връзка с опазването и съхранението на околната среда;
- 4) Разработване на стандарти и ограничения за природните и културни въздействия, мониторинг на съществуващи и нови туристически дейности;
- 5) Създаване и прилагане на техники за информиране на обществото и привличане на всички участници в процеса на вземане на решения относно туризма;

6) Създаване и използване в практиката на нови икономически индикатори, които да отразяват националното благоденствие в устойчив смисъл и да обединят услугите, свързани с околната среда, ресурсите и ресурсното изчерпване;

7) Създаване на образователни програми, които ще запознаят хората с въпросите за устойчиво туристическо развитие;

8) Разработване на средства и техники за анализ на въздействието на туристическите проекти върху културно-историческите ценности;

9) Разработване на стандарти за архитектурния облик и строителството, които ще осигурят туристическите проекти да не са в противоречие с местната култура и околна среда;

10) Осигуряване на адекватни с устойчивото развитие стойности на носещия капацитет в туристическите дестинации;

11) Засилване на ограниченията, свързани с незаконната търговия с исторически предмети, незаконни археологически разкопки, деградация на естетическите стойности и на религиозните места;

12) Създаване на туристически бордове, в които са привлечени представители на бизнеса, държавата, НПО.

13) Разясняване на концепцията за устойчиво развитие на всички държавни институции и осигуряване на двупосочна връзка между министерствата за постигане на устойчиво туристическо развитие;

14) Осигуряване на това, националните и местни съглашения за развитие да бъдат в хармония с политиката на устойчиво туристическо развитие.

По отношение на неправителствените организации в ролята им на проводници на концепцията за устойчиво развитие в туризма, техните действия се определят в следващите няколко позиции:

1. Неправителствените организации трябва да участват в бордовете за устойчив туризъм на правителствено и/или на фирмено равнище и да се включат в планирането и развитието на устойчив туризъм;

2. Неправителствените организации трябва да поддържат устойчивото развитие, а също така и да се противопоставят на неправилното туристическо развитие;

3. Организацията трябва да насърчават участието на местното население в устойчи-

вите туристически изследвания и събирането на информация;

4. Неправителствените организации трябва да предоставят на други институции информацията за конкретните иновирани устойчиви туристически продукти;

5. Неправителствените организации трябва да се включат в образователни програми на обществото по отношение на:

- Необходимост от устойчива ресурсна база;

- Устойчиви туристически проекти;

- Адекватно поведение от страна на правителството, индустрията и туристите по отношение на устойчивия туризъм;

6. Организацията трябва да насърчават откриването и предвиждането до подходящите инстанции на въпроси, свързани с устойчивия туризъм, а също така и разрешението на тези проблеми. Това включва мониторинг на:

- Влиянието на туризма върху културната и природната среда;

- Справедливия достъп на местното население в туристическо развитие;

- Влиянието на други сектори на икономиката върху устойчивия туризъм;

- Правителствените и фирмени задължения към устойчивия туризъм.

Като главен субект на потреблението на околната среда е много важно туристите да действат по начин, по който да се подкрепя устойчивото туристическо развитие. В този смисъл тяхното поведение трябва да се основава на:

- Избор на етичен и отговорен към околната среда туристически оператор;

- Уважение и респект към културното и историческо наследство на приемащия го район;

- Осъществяване на туристическото пътуване по начин, който съхранява околната среда и запазва нейните ценности;

- Въздържане от покупка или използване на продукти и услуги, накърняващи тази среда;

- Оказване на минимални отрицателни въздействия и спазване на ограниченията в природните и културно-исторически резервати;

- Оказване на подкрепа в действията, които изискват участие за опазване на ресурсите в приемащата страна.

Посочените действия и специфичните им характеристики, значението и силата, които притежават участниците във всяка конкретна ситуация и непосредственото развитие на туристическата дейност ни позволяват да открием следните особености на устойчивото туристическо развитие :

- Постигането на устойчиво развитие в туризма е труден и продължителен процес.
- Устойчивият туризъм е възможен само чрез комплексното въздействие на всички участници - правителство, НПО, туристически бизнес и самите туристи.

На кого ще е първоначалната инициатива за устойчиво развитие зависи от състоянието на участниците и тяхната възможност да преодолеят съществуващите проблеми.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Предпоставки за устойчиво развитие на Българския туризъм

За да може успешно да се приложи в българската туристическа действителност концепцията за устойчиво развитие е необходимо наличието на някои основни предпоставки, които да създадат конкретните условия за устойчив туризъм. В литературата и практиката няма разногласия относно същността на тези предпоставки и те се определят като:

а. Планиране на процеса за устойчиво развитие;

б. Разработване на индикатори за измерването му.

Без съмнение, постигането на устойчивост в туристическото развитие се състои основно в овладяването на влиянието, което туризмът оказва върху икономическата, социална и природна среда. Според думите на Инскиип, устойчивото развитие може да бъде постигнато ако социалната и природна среда са в хармония с икономическите цели. Не съществува туризъм с “нулево въздействие” и затова минималните нива на отрицателните ефекти от туризма трябва да бъдат планирани. Световната туристическа организация определя следните принципи за планиране на устойчивото развитие [5]:

- Участие и прозрачност - въвличане на местното население и на всички социални групи, като информацията относно устойчивото развитие следва да бъде общодостъпна;
- Установяване на взаимоотношения, които изграждат колективна отговорност при

планирането, вземането на решения, разрешаването на проблеми, осъществяването на проекти и тяхната оценка;

- Отговорност, която поддържа всички участници да поемат последствията от техните действия;

- Системен подход, който интегрира социалните, екологични и икономически проблеми, фокусира своето влияние върху цялата засегната система, а не само върху отделните симптоми;

- Екологични ограничители, които служат за лимитиране на развитието в подходящи граници;

- Равенство и правосъдие, които предполагат спазване на правата на човека и глобална кооперация и взаимодействие;

- Загриженост за бъдещето, която изисква дългосрочно планиране и действия, насочени както към нетърпящите отлагане проблеми, така и към дългосрочните тенденции.

Посочените принципи обуславят трудностите в процеса на планиране, които включват въздействието на голям брой участници и отчитането на техните разнородни интереси. Планирането включва също така обработването, сортирането и анализирването на големи бази данни, чрез които да се определят бъдещите насоки за развитие и конкретните действия.

Туризмът изисква внимателно планиране и контрол на развитието, защото устойчивият туризъм не е спонтанно явление. Планирането се основава на анализа на специфичните характеристики на околната среда и обективните предпоставки в туристическия район и в краен резултат представлява най - подходящия модел за туристическата дестинация при спазване на принципите и насоките на устойчивото туристическо развитие.

Планирането е основна предпоставка за устойчиво развитие, тъй като се определят основните насоки, действия, регулативи механизми и др. Планът за устойчиво развитие поставя основите и критериите, според които туристическата дейност трябва да се развива и да се коригира в случаите на отклонения от предвидените параметри. Ето защо като втора важна предпоставка можем да изтъкнем необходимостта от разработване на индикатори, които да оценяват количествено и качествено степента на устойчиво развитие. Оценката на промените в околната среда зависи от това, какво е състоянието на нейните елементи според заложените индикатори. В тези инди-

катори е необходимо да се отразява не само влиянието на туристите, но и на местното население и предприятия. Осигуреният по този начин мониторинг на туристическото развитие гарантира, че отклоненията от заложените цели ще бъдат внимателно изучени и своевременно отстранени и коригирани. Бътлър изтъква три причини, които затрудняват измерването и оценката на устойчивостта в туристическото развитие [3, с. 27-43].

Първо, не е установено единодушно мнение относно това, какво представлява устойчивият туристически продукт. Бътлър подчертава, че даже и да има достатъчна информация, не съществуват методи за анализ на вторичния и третичен ефект от икономическите, социални и физически последици.

Второ, кой трябва да взема решения за разработването и прилагането в практиката на тези индикатори: национални, регионални или местни власти?

Не е зле да се помисли над идеята да се обединят усилията на посочените субекти с оглед получаване на синергетичен ефект.

Трето, Бътлър подчертава, че съществуващите индикатори не притежават силата да прогнозира бъдещият развой на събитията. Те оценяват туристическия продукт в точно установен момент и не осигуряват необходима информация за бъдещия ефект.

Естествено, посочените причини имат своите основания, но в практиката има вече доказателства за това, че разработените за конкретно място, регион или страна индикатори за устойчиво развитие оказват незаменима помощ при отстраняването на отрицателните ефекти от туристическата дейност. Някои от количествените индикатори в туризма са:

Съотношение турист/местно население.

Подобен индикатор определя максимално допустимото съотношение между броя на туристите и местните жители. В практиката тези стойности варират в голям диапазон според вида на конкретната туристическа дейност.

Точка на насищане на плажната ивица.

Този индикатор се опитва да обедини туристическите посещения с наличния капацитет на плажа. Експертите определят стойностите на този индикатор от 7-8 кв. м. на човек за плажове от среден тип, до 10 кв.м. на човек за плажовете с отлично качество.

Съотношение обща /застроена площ.

Предназначението на този индикатор е да ограничи застроителните мероприятия и да се осигури повече свободно физическо пространство.

Височина на сградите.

Индикаторът се опитва да ограничи височината на сградите, свързани с туристическата експлоатация, за да осигури по-естествена връзка с природната среда на района.

Посочените индикатори са една малка част от използваните в практиката средства за измерване и ограничаване на отрицателните последици. Така например СТО разработва свои индикатори за устойчив туризъм, които включват качествена и количествена оценка на туристическата дейност. Първоначално, в процеса на разработване са били предложени стотици и хиляди индикатори, които след обстойно изследване и преценяване са били сведени до 11 основни индикатора. Това се налага поради това, че туристическата практика е твърде разнообразна по вид и интензитет на въздействие за всеки конкретен туристически район и място.

СТО предлага и три съвкупни индикатора:

Носещ капацитет - включва ограничителни мерки върху ключовите фактори, които влияят върху възможностите на района да развива туризъм;

Напрежение в района - включва измерване на всички нива на въздействие;

Атрактивност - качествена оценка на предимствата на района, които го правят атрактивен за туризма и могат да се променят във времето.

Посочените индикатори поставят основата за измерване и оценяване на устойчивото развитие. СТО препоръчва за всяко конкретно място или регион разработването на местна програма Agenda 21, която да обхване специфичните характеристики на туристическата дейност. Според данни на СТО вече в 64 страни са създадени над 2000 локални програми за устойчиво развитие. Не всички индикатори на СТО се използват в локалните програми, тъй като конкретните условия изискват специфичен подход и въздействие.

Сертификациите за устойчиво развитие се различават и по конкретните сектори в туризма, които оценяват. Програмата "Син Флаг" например е предназначена за окачествяване на околната среда на плажни зони и пристанища. Въпреки някои различия, общите черти на програмите за сертификация включват:

- Подробна информация за клиентите относно околната среда, с която да се улесни процеса на вземане на решения за производството и предлагането на туристически услуги и стоки;

- Подобрения в мениджмънта и предлагането, намаляване на отрицателните ефекти от дейността на предприятието, чрез прилагане на критериите на програмата за сертификация и маркетинговите преимущества, които те осигуряват;

- Иновации в сектора, дължащи се на поетите ангажименти за непрекъснати подобрения и мотивацията за започване на технологични иновации.

Изборът за придобиването на подобен сертификат е изключително средство за подобряване на качеството на продуктите и за техните продажби. Ето защо много от българските туристически предприятия предпочитат този начин за соморегулация за устойчиво развитие.

Съществените характеристики на устойчивия туризъм са следните:

- оптимално използване на ресурсите на околната среда, поддържане на екологичния процес, подпомагане на опазването на природното наследство и на биоразнообразието;

- уважение към социално-културната автентичност на общностите-домакини, опазване на тяхното материално и духовно наследство;

- осигуряване на дългосрочна жизнеспособна икономическа дейност, подсибяване на всички заинтересовани страни със социално-икономически ползи, които да бъдат справедливо разпределяни и да включват възможности за стабилна трудова заетост, доходи и социални услуги за местното население, водещи до премахване на бедността.

Развитието на устойчив туризъм е постоянен процес, който изисква непрекъснато наблюдение на туристическите въздействия и своевременно предприемане на необходимите коригиращи действия. Устойчивият туризъм трябва да поддържа високо равнище на удовлетвореност на туристите и да осигурява значими туристически преживявания, като същевременно възпитава позитивно отношение в туристите към устойчивите туристически практики.

Може да се обобщи, че българският туризъм и неговото устойчиво развитие се нуждаят от внимателно планиране и разработване

на индикатори за измерване на факторите, които са склонни да предизвикват отрицателни ефекти, както върху туристическата територия, така и върху туристическия бизнес. Става ясно, че устойчивостта не е някакво външно явление, което някой иска да наложи по лични убеждения. Това е обективно необходима предпоставка за да може нашите туристически предприятия да увеличат своята конкурентноспособност и да просъществуват в дългосрочен аспект. Как ще бъдат създадени плановете за устойчиво развитие и как това развитие ще бъде измервано зависи от избора на участниците в туристическата дейност, от генерираните отрицателни и положителни ефекти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Туристическата индустрия все повече утвърждава своето значение в глобален аспект. В качеството си на такава тя оказва огромно влияние върху територията, в която се развива и има специфично въздействие. За разлика от другите индустрии, тя привлича клиентите си в туристическата дестинация, където се консумира туристическия продукт. Нито една индустрия не структурира своята дейност по този начин. Тази структурна разлика генерира социално въздействие върху туристическата дестинация, включвайки намеса в местните обичаи, традиции и начин на живот, въздействия върху демографските характеристики и върху пазара на труда. Същевременно туристическият продукт не представлява нещо вътрешноприсъщо за туристическата индустрия - той включва разнообразни културни, исторически, природни и социални аспекти на територията. Ако туристическият бизнес използва тези съвкупни елементи по безотговорен начин, то дестинацията страда чувствително в по-голяма степен отколкото туристите. Те, за разлика от местното население се завръщат в своята среда, без да осъзнават въздействието от туристическата дейност. Туристическата индустрия даже и в случая на екологосъобразните видове туризъм може да предизвика необратими процеси на разрушаване на туристическите ресурси.

На първо място трябва да се установи институционален механизъм за всяка туристическа територия, който да управлява и координира общия интерес. Този механизъм трябва да включва всички заинтересовани групи и възможността те да участват чрез открит диалог и прозрачност, както това успешно се

прилага в редица европейски страни. Диалогът трябва да има реално въздействие върху туристическото развитие чрез определяне на бъдещите инвестиции, политика и др. Крайният резултат от привличането и отчитането интересите на различните групи неминуемо трябва да рефлектира в разработване на общ план за локално туристическо развитие. Законодателната рамка трябва да отразява и новите изисквания към всички участници в развитието на туризма, посочени в документите на международните туристически организации.

Можем да обобщим, че за да може да се развива българският туризъм по пътя на устойчивите параметри, е необходимо частните и обществени интереси да са поставени в еднакви условия. Това ще помогне да се избегне възможният конфликт между туристическия бизнес и територията. Същевременно туристическата индустрия не може да се развива по пътя на саморегулирането.

Могат да се конкретизират разнообразни инструменти, които да насочат българския туристически бизнес към устойчивост. Те включват:

- Изисквания за опазване на културното и природно наследство;
- Регулиране на строителството на сгради, свързани с туризма;
- Програми за развитие на алтернативни видове туризъм в подходящи за това територии;
- Програми за опазване на застрашени райони, като паркове, резервати и др;
- Данъчни облекчения за тези туристически предприятия, които прилагат устойчивите изисквания на практика;

- Въвеждане на ограничителни и забранителни режими за достъп до определени места. [2]

На територията на България е съсредоточено голямо разнообразие от природни, културно – исторически, събитийни и традиционно – битови ресурси, които все още не са засегнати от пагубната, за някои райони на страната, туристическа дейност. От изключително значение е запазването на тяхната уникалност, притегателна сила и постигане на социално благоденствие в дългосрочен аспект. Усилията следва да бъдат насочени към постигане на оптимални икономически резултати за туристическите предприятия при зачитане интересите на туристите, туристическото място и местното население.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ракаджийска, Св. „Устойчив туризъм (концепции и възможности за развитие)” сп. „Известия” на ИУ- Варна, кн. 3/1997г., стр. 21.
2. Национална стратегия за устойчиво развитие на туризма в България – 2009-2013.
3. Butler, R., *Tourism & Sustainable Development Monitoring, Planning & Managing*, Heritage Resources Center, 1993, p. 27-43.
4. Inskip, Ed., *Tourism planning: An Integrated & Sustainable Development Approach*, Van Nostrand Reinhold, 1991, p. 462-479.
5. World Travel & Tourism Council and International Hotel & Restaurant Association, 1992.

ЗНАЧЕНИЕ НА ПРЕДСТАВАТА ЗА ТУРИСТИЧЕСКА ДЕСТИНАЦИЯ ВЪРХУ ФОРМИРАНЕТО НА ТУРИСТИЧЕСКО ТЪРСЕНЕ

Теодора Ташева

THE IMPORTANCE OF THE DESTINATION IMAGE FOR THE TOURIST DEMAND

Teodora Tasheva
E-mail: teota@abv.bg

ABSTRACT

The purpose of this paper is to examine the concept of destination image. Previous research in the field is reviewed in conformity with the new understanding of the term “Tourist destination”.

Key words: destination, demand, product image, perception, measurement, marketing.

Тази статия разглежда концепцията за представата за туристическа дестинация и как изследванията за имиджа на дестинацията от различните академични дисциплини се доближава до потребностите на практиката и по-конкретно на туристическия маркетинг.

Въпреки че в маркетинговата литература продуктивният имидж отдавна се възприема като предпоставка с мощно влияние в процеса на продажбите, сравнително отскоро в областта на туризма се правят опити да се проучи ролята на представата в процеса на вземане на решение за пътуване и да се измери имиджа на дестинацията.

Целта на тази статия е да направи преглед на предишни проучвания на имиджа на туристическата дестинация в съответствие с новите разбирания на понятието „туристическа дестинация“ и да се потърсят подходящи техники за измерване на нейната привлекателност. Достигането до така дефинираната цел изисква акцентирание върху три понятия: „туристическо търсене“, „туристическа дестинация“, „имидж на туристическата дестинация“ и взаимната им зависимост.

С най-голям научен интерес се ползва „туристическото търсене“, което е обект на внимание от всички аспекти на туризма, както икономически, така и социални. За настоящото анализиране са от значение сравнително малкото на брой примери на изследване на зависимостта между търсенето и предварителната представа за туристическата дестинация.

Потребността определя и поражда търсенето, неговата същност и съдържание. Търсенето от една страна представлява форма, в която се проявяват потребностите, а от друга страна, то съставлява най-важния елемент на пазара. Потребностите и търсенето представляват едно единно цяло, като потреблението е неговата главна страна.

Едно от най-често цитираните определения е това на Св. Ракаджийска, според което: „туристическото търсене е форма на проявление на обществената платежоспособна потребност от такива услуги и стоки, които осигуряват пътуването и временното пребиваване на хората извън постоянното им местожителство за развлечение, отмора, задоволяване на културни и професионални интереси, участие в специфични мероприятия и др. социални прояви“. Търсенето се влияе от множество фактори от икономическо и неикономическо естество: цени, доходи, асортиментен набор, стопанска конюнктура, политически климат и пр.

Като се възползваме от маркетинговата класификация на търсенето в две от разновидностите се проявява ролята на предварителната представа за туристическа дестинация. В първия случай е стимулиращото търсене, което изисква преодоляване на безразличното отношение към определен вид туризъм или конкретно туристическо място. В българската практика това най-силно се проявява при селския туризъм и за много от селата, където местният бизнес се насочва към тази стопанска дейност. Избирателното тър-

сене е ориентирано към дестинации наложили се на пазара с представата за определен вид потребители: за младежи или за възрастни, за семейства с деца или за бизнес-срещи. Докато стимулиращото търсене и съпътстващия му имидж се отнасят за новите участници на пазара, изборителното търсене поставя изисквания към вече съществуващи туристически места, които са в края на жизнения си цикъл и са принудени да затвърдят представата за тях сред най-стабилния/ сигурния си вид потребители.

Проучванията са доказали, че дестинации със силен позитивен имидж е по-вероятно да бъдат разглеждани и предпочитани в процеса на избор на пътуване. Веднъж пристигнал в дестинацията, удовлетворението на туриста до голяма степен зависи от сравнението на очакванията, базирани на предварително създадените представи и актуалната действителност, срещната в дестинацията (Шон, 1990).

Обект на наблюдение в настоящата статия е туристическата дестинация, за която в световната литература съществуват значителен брой дефиниции. В процеса на изследване са срещнати определения от 15 чуждестранни и 3 български автори. Различията са в териториалния обхват и във функционалната и съдържателна структура.

В съвременната теория понятието „туристическа дестинация“ произлиза от англ.език и означава място, към което някой отива или е изпратен (Oxford Encyclopedic Dictionary). Понятието „туристическа дестинация“ се налага и доминира в английската литература при обозначаване на целевата за туристите територия. В българската литература до 90-те г. на 20 в. се използват понятията „туристическо място“ и „курорт“. След това се използва като синоним на „туристическо място“.

Терминът „туристическа дестинация“ се прилага в най-широки пространствени измерения и затова ще се използва най-често в разработката.

Туристическата дестинация може да включва отделен туристически обект (туристическа забележителност), населено място, държава или регион, съставен от група съседни държави. Пространствените граници на туристическата дестинация са сравнително ясно очертани при административно-териториалните граници (области и общини) и териториалните единици (градове, села и селищни образувания). Но дори в границите на определено населено място, туризмът и

туристическата дейност са концентрирани в отделни негови части и не обхващат равномерно територията му.

Гън (1994) определя дестинацията като „географски район, съдържащ определено равнище на развитие, което задоволява целите на пътуващите“.

Според Медлик „туристическата дестинация са страни, региони, градове и др.места, които привличат туристи, като основни местоположения на туристическа дейност и съсредоточават в себе си по-голямата част от времето и разходите на туристите. Те са главните концентрации на туристическите атракции, средствата за настаняване и др.удобства и услуги за туристите, където се проявяват главните въздействия на туризма - икономически, социални и физически“.

Според Купър компонентите на туристическата дестинация са „атракции, достъпност, удобства (хотелиерство, ресторантьорство, търговия, комунално-битово обслужване и др.услуги), спомагателни услуги.

Мидълтън разширява компонентите на туристическата дестинация с „атракции (природни, антропогенни, социокултурна среда), удобства (хотелиерство, ресторантьорство, локален транспорт, спорт и развлечения, търговска мрежа, комунално-битово обслужване); достъпност (транспортна, резервационна); имидж; цена за потребител.

Е. Лаус свежда елементите на туристическата дестинация до две големи групи: ”първични компоненти - климат, екология, културни традиции, традиционна архитектура и земни форми и вторични компоненти-създадените специално за туристите заведения за пребиваване, заведения за хранене, транспорт, туристически дейности и развлечения.“

Туризмът е резултат от взаимодействието между туристическото търсене в емитивните територии и предлагането на туристически продукти в рецептивните територии. Според Р. Дейвидсън и Р. Мейтланд дестинациите са център на внимание, защото се проявяват като стимулатори на туристическите посещения и са местата, в които се създава основната част от туристическия продукт, съсредоточава се туристическата индустрия и се понасят голяма част от въздействията на туризма.

Според Д. Бухалис „дестинацията е дефиниран географски регион, който се възприема от неговите посетители като уникална същност и има политическа и правна рамка за

туристически маркетинг и планиране”. Може да се направи извода, че дадена държава е най-ясно разграничената в пространствено отношение туристическа дестинация.

Местата се превръщат в тур. дестинации по различни начини. Някои са „открити” от самите туристи. За други туристическото развитие е породено от западането на традиционните отрасли и необходимостта от нови икономически дейности, които да създадат заетост и просперитет на района. В трети предприемачите виждат в тях възможност за експанзия на туристическата индустрия.

Туристическата дестинация възниква и съществува като система на основата на способността ѝ да привлича туристи и да задоволява техните потребности. Способността на туристическата дестинация да привлича и удовлетворява туристи от своя страна се определя от характеристиките на нейните системни елементи. Конкурентоспособността на туристическата дестинация се определя от вида и характера на продуктите, които тя произвежда и продава. Това, което обединява всички дестинации, е тяхното туристическо развитие - наличието на благоприятни туристически ресурси за морски, планински, балнеолечебен, познавателен и др. видове туризъм, функционираща туристическа МТБ, по-голям или по-малък туристопоток.

Структурните промени в световната икономика, които извеждат туризма сред водещите отрасли променят съществено, както обществото, така и туризма. Под въздействието на туризма и миграцията общностите загубват своя статичен и затворен характер. Населението в света се оказва в непрекъснато движение. Огромни маси хора от различни националности тръгват към привлекателните територии, пренасочвайки потребности, доходи, потребления. За създаване на успешни дестинации е нужно да се разширят и доуточнят и представите за различните видове туризъм и туризма като цяло.

В условията на изострена конкуренция на туристическите пазари и жестока борба за пазарен дял между огромен брой силно замесими дестинации за управлението на туризма информацията за пазарите става жизнено необходима. Пазарните проучвания в туризма ни информират за потребностите, представите, желанията и нагласите на потребителите.

Към това трябва да се добави и необходимостта от информация за нуждите на туристическото планиране и особено за формулиране на националната, регионалната и местната туристическа политика. През последните години се обръща все по-голямо внимание на управлението на туристическите дестинации като цяло (тур. места, райони, страни). А тъй като управлението на дестинациите става все по-скъпо и по-трудно, необходимостта от текуща информация за пазарите и пазарните тенденции се превръща в критичен фактор. Добре информирани за туристическото търсене дестинации имат възможност за по-голям успех на силно конкурентния туристически пазар.

За нарастващата роля на предварителната представа за туристическата дестинация при избора на туристическо потребление може да се съди и от наложилото се в специализираната литература понятие „имидж”. Това е една от най-новите думи в туристическия речник, за която има сравнително малко опити за дефиниране. В болшинството от публикации „имидж” се използва равностойно с българския си аналог „представа”.

Измерването на имиджа на дестинацията се състои от 3 главни елемента:

Първо: разглеждане на съществуващите дефиниции за имиджа на дестинацията.

Второ: резюмиране на литературата относно процеса на формиране на представата за дестинацията.

Трето: определяне на методите, използвани за измерване на имиджа на дестинацията.

В изследване на имиджа на дестинацията и нейното позициониране, намираме редица общи черти с представата за продукта и неговото позициониране, поради което ще се възползваме от натрупания научен потенциал в тази област като търсим различията между тях.

Имиджът на дестинацията е общото впечатление за мястото, което се създава в съзнанието на другите.

Според Хънт „имиджът е начина на възприемане на дестинацията от потенциалните туристи”.

Кромтън определя имиджа като: „Сумата от убежденията, идеите и впечатленията, които отделния индивид има за дестинацията”.

Имиджът е съвкупност от впечатленията, които човек има относно държавата, в която той не живее. (Гартнер и Хънт).

Според И. Христов под „имидж” следва да се разбира съвкупността от убеждения, впечатления, мисли, въображения и емоции на

човешкия индивид или група индивиди за дадено място. Това е образ създаден от потенциалния и реалния турист за собствена употреба, имитиращ подобие на действителния обект. Импиджът отразява своеобразно опростяване на множество спомени и информация, които даден субект има за туристическата дестинация.

Импиджът изразява повече индивидуално възприятие на туристическата територия, което обяснява голямото разнообразие от позиции към дадено място. Във формирането на представите водещи са субективните убеждения, които нерядко се разминават с реалната действителност. Хората реагират своеобразно на собствените убеждения и мисли, а не в съответствие с фактическото състояние на нещата. В този смисъл импиджът може да бъде дефиниран като вътрешна, лична и субективна концепция за разбиране на това, което туристът знае. Въпреки, че притежаваната визия за туристическата дестинация може да бъде далече от реалния образ, тя съществува в съзнанието на човека и затова става така съществена в момента, в който се прави опит за установяване на обусловеността на потребителския избор.

Купувайки туристически продукт, туристът не може да го докосне, изпробва и провери като качество. Продуктът представява за него своеобразна абстракция, която е трудна за описване. Предлагането на нематериални блага, каквито са туристическите услуги, отдалечени във времето и пространството от постоянното местожителство, води до покупка на въображаем продукт, за който индивидът е изградил своя представа.

Представата за дестинацията е „израз на всяко обективно познание, фантазии (въображения), впечатления, предубеждения, и емоционални мисли на индивида или групата. Импиджът на дестинацията оказва влияние върху решението на туриста за пътуване, познанието и поведението в дестинацията така както и нивата на удовлетвореност и спомените от преживяването.

Информацията за дестинацията е ключов фактор при решаването за избор на място за туристическото пътуване. В зависимост от източниците на информация се различават две нива на представи за дадена страна или туристическа дестинация – първична и специализирана (съзнателно създавана). Първичните представи са от неформални източници: предишни посещения, информация от близки,

информация от образователната система по история, география, изкуствознание, от специализирани издания в същите области, от средствата за масово осведомяване, от художествена литература, филми и др.п. С появата си интернет се превърна в един от най-използваните източници на информация за голяма част от потребителите по света. Доминиращото значение на неформалните източници се превръща в ключов фактор за успеха в запазването на сегашните клиенти чрез повишаване на тяхната задоволеност.

На по-високо ниво е специализираната информация, създавана целенасочено за нуждите на туристическия бизнес. За целта туристическите представи се анализират на 2 нива. От една страна, туристическите ресурси се използват като символи. От др. страна чрез вниманието, което се отделя на туристите в брошурите като потребители, за които почти всичко и почти всеки е на разположение, се дава път още веднъж на символичното представяне на условната власт на туристите над местните хора, както и над природната среда. На практика в туристическите брошури природата и културата на дестинациите се превръщат в стоки, контролирани по-скоро от туристите и туроператорите, отколкото от хората, живеещи в туристическия район. (Dann, G, 1981).

Информацията се „движи“ обратно от дестинацията към генериращата територия, където оказва влияние върху нейното възприемане и стимулира пътуванията.

Безпрецедентният растеж на туристическата индустрия през последните 60 г. създаде големи предизвикателства в туристическия маркетинг. Съвременните потребители, улеснени от увеличеното свободно време, по-високите нива на разполагаем доход и по-усъвършенстван транспорт, имат възможността да избират сред голямо разнообразие от дестинации, като същевременно очакват да бъдат подпомогнати в своя избор. Тук намира място определеното от Ф. Котлър „стратегическо формиране на имиджа на тур. продукт“. Изразява се в постоянен и систематичен процес на изследване на представите за дадено място, характерни за определени сегменти от туристи, обособени въз основа на разнообразни критерии, водещи до позициониране на туристическата дестинация и до затвърждаване или създаване на позитивен имидж на туристическата територия като резултат от представянето на целеви туристически групи

на ползите от пребиваване в нея. Ф. Котлър разглежда 6 вида имидж на туристическата дестинация: позитивен, негативен, слаб, смесен, противоречив, прекалено привлекателен, които съществуват в представите на потребителите и от тях произтичат шансове и опасности за развитие на туризма в дадения туристически район.

Основната част от имиджа се формира благодарение на рекламата и представите, които тя предизвиква у потребителите. На др. ниво се работи върху формирането на имидж, който да отговаря на промените в изискванията на потребителите. За формирането на туристическия имидж важен принос имат и местните туристически организации, чиито действия трябва да се основават от една страна на местните туристически ресурси, а от друга на първичните представи на потребителите. Един от главните фактори за създаване на имидж на туристическата дестинация е, че наложилият се в началния етап от жизнения цикъл, той трудно и бавно се променя. На това се дължи ролята на стратегическото формиране на представите за едно туристическо място.

За да бъде успешно промотирана в желаните пазари дестинацията трябва да бъде разграничена от нейните конкуренти, или позитивно позиционирана в съзнанието на потребителите. Познаването на желанията на клиентите не е особено полезно, ако много др. компании вече ги задоволяват. При такива обстоятелства производителите са принудени не просто да задоволяват желанията на потребителите, но да направят това по един уникален начин, по който никоя др. компания не го прави и който начин е труден за имитиране. Имиджът представлява едновременно идентичността на продукта и на компанията, която го предлага. Продуктът е позиционираният в умовете на потребителите му образ. Дали този образ ще изразява същностните му страни или някои незначителни характеристики в крайна сметка не е от решаващо значение. Важното е избраната от нас целева потребителска група да възприема дестинацията с ярко открит образ (т.е с мощна различителна сила) и разположение спрямо основните ѝ конкуренти.

Формирането на имиджа е описан от Рейнолдс (1965) като психическо изграждане, основано на малко впечатления, избрани от потока на информация. В случая на туристическата дестинация, този информационен

поток има много източници, включващи промоционална литература (каталози, брошури, постери), мненията на други (семейство, приятели, турагенти) и медиите (вестници, списания, телевизия, книги, филми). По-нататък при същинското посещение на дестинацията нейния имидж ще се повлияе и видоизмени, основано на информацията от първа ръка и личните преживявания.

Влиянието на тези разнообразни източници на информация и тяхната роля във формиране имиджа на дестинацията са вложени в контекста на Гън (1988) в неговия модел от 7 фази на туристически опит.

1. Натрупване на психологически представи относно ваканционните преживявания.
2. Видоизменение на тези представи от последваща информация.
3. Решение за предприемане на ваканционно пътуване.
4. Пътуване до дестинацията.
5. Участие в дестинацията.
6. Връщане у дома.
7. Видоизменение на представите, основано на ваканционния опит.

Изследвайки този модел могат да бъдат идентифицирани 3 фази от формиране на имиджа на туристическата дестинация на фаза 1, 2 и 7.

Във фаза 1 имиджът е основан основно на информация, натрупана от нетуристически и комерсиални източници, като медии (репортажи, списания, книги, филми) и мненията на роднини, приятели, образователни институции (училище, курсове). Имиджът на дестинацията има тясна връзка с имиджа на страната. Това означава, че информацията събрана от некомерсиални източници, касаещи различни исторически, политически, икономически и социални фактори е обединена в имиджа на дестинацията.

Във фаза 2 са използвани повече комерсиални източници на информация, като туристически брошури, турагенти и пътеводители.

Във финалната фаза 7 действителният опит се използва за видоизменение на първоначалния имидж.

Проучването показва, че като резултат от посещението на дестинацията представите стават по-реалистични, комплексни и диференцирани.

Процесът на формиране на представата набляга на 2 важни момента. Първо, приема се, че индивидите могат да имат представа за

дестинацията дори ако никога не са я посещавали, базирана на комерсиални форми на информация.

Второ, тъй като има промени в представите преди и след посещението е желателно да се разделят представите на тези индивиди, които са посетили и тези, които не са.

Институциите и организациите, които са отговорни за развитието на туристическия продукт в даден район, разполагат с богата гама инструменти за създаване на позитивен имидж. Формирането на визия за определена туристическа дестинация настъпва в процеса на комуникиране между създаващите имиджа на туристическия продукт и получателите на информацията. Такава форма на комуникация е и промоцията, която доставя на потенциалните туристи знание, необходимо за създаването на представа за определено място с цел последващо посещение. Решенията, отнасящи се до формиране на визията за туристическата дестинация, следва да са координирани с др. действия, предприемани с оглед насърчване и привличане на туристи към нея. Имиджът на дадено туристическо място трябва да бъде систематично изграждан, като се използват всички средства за комуникиране и експониране на идентичността на територията за прием на туристи и за позициониране на дестинацията на туристическия пазар.

Позиционирането на продукта се базира на предварително тествани хипотези за имиджа на дестинациите, които те са създали в съзнанието на потребителите. То е свързано и с пазарните елементи. Напр. една дестинация може да бъде добра за бизнес туристите, др. за семейства, трета може да бъде определена като място с добра кухня и вино и т.н. Чрез сравняването на тези представи ние можем да сравним имиджа на дадена дестинация с този на нейните конкуренти. Възможно е бъдат сравнявани различни компании и според това, какво потребителите мислят за качеството на техния продукт. Чрез преодоляване на слабостите, които възникват около ключовите сегменти или наблягането на силните страни, организациите могат да направляват своя продукт.

Дестинацията трябва да притежава ясно и благоприятно открояващо се положение. Следователно идеалното позициониране е резултат на 3 фактора:

- очакванията на туристите;
- образа на конкурентите;
- естеството на дестинацията.

Представите за една дестинация невинаги се осланят на действителен опит или факти, но те са доста значими мотивиращи фактори в сферата на туризма. Представите и очакванията за предстоящото преживяване са тясно свързани със съзнанието и мненията на бъдещите клиенти. Чрез медиите или посредством слухове и истории повечето хора предварително са решили дали са привлечени от дадена туристическа дестинация.

Позиционирането на туристическата дестинация - това са всички действия и мерки, които туристическата фирма предприема с оглед да постигне заемането от страна на продукта определено място в съзнанието на туристите спрямо др. туристически дестинации. С една дума позиционирането е процесът на постигане на конкурентна позиция от страна на туристическата дестинация спрямо сходни продукти. От своя страна пък продуктовата позиция е мястото, което този продукт заема в съзнанието на туристите от гл.т. на известен брой ключови характеристики, които могат да бъдат материални или нематериални. Ето защо с основание се счита, че позиционирането е "борба за съзнанието на клиента". Самото позициониране може да стане чрез: изтъкване на определени предимства или характеристики на дестинацията; на база специфични потребности; чрез съпоставяне, нови стратегии и др.

Според Харисън позицията на продукта е комплексът от всички характеристики и качества, които му се приписват от клиентите - неговото качество, цена, тип клиенти, които го използват, неговите силни и слаби страни и ценността му. Следователно позицията на даден туристически продукт не е това, което се прави за успешното налагане на продукта на пазара, а това, което се е оформило в съзнанието и представите на туристите за този продукт.

Позиционирането на туристическата дестинация помага да се постигне устойчиво конкурентно предимство. Позицията на продукта на съответния пазар зависи не само от действията на самата компания, но и от действията и поведението на конкурентните фирми, т.е. другите субекти на пазара. Ефективното позициониране помага на туристическата дестинация да обслужва специфичен пазарен сегмент, като позиционирането става не в рекламата на продукта, а в съзнанието на туриста. Два почти еднакви туристически продукта могат да се възприемат като доста раз-

лични, от друга страна два по същество различни туристически продукта могат да се възприемат като подобни. Успешното позициониране е това, което ясно разграничава туристическия продукт от конкурентните му продукти чрез характеристики, които се считат за важни от съответния пазарен сегмент.

Когато се прави оценка на настоящата позиция, може да се вземе решение за подсилване на позицията или позициониране чрез съвсем др. характеристики на туристическата дестинация и за съвсем др. сегмент. Напр. ако България като страна реши да промени своя имидж на страна със сравнително ниски цени на почивките за масов организиран туризъм и да започне да се рекламира и позиционира в съзнанието на потенциалните туристи като дестинация, подходяща за туристи с интереси в областта на културно-историческото наследство, очевидно ще се наложат огромни промени в предлагането и в рекламната стратегия на националния туристически продукт.

Третият елемент от измерване на имиджа на туристическата дестинация е определяне на техниките за постигане на поставената цел. Прегледът на техниките, използвани в миналото за проучването на измерването на продуктовия имидж разкриват 2 основни подхода: структурен и неструктурен. Структурните методи използват стандартизирани скали, поради което лесно се управляват и резултатите могат да се анализират със статистически техники. Структурните методи фокусират качествата. С др. думи те карат човек да мисли за свойствата, определени от скалите. Те не са проектирани обаче да измерват уникалните характеристики на продукта. По-скоро карат човек да оцени продукта по по-генерални, общи черти. Неструктурните методи са алтернативна форма за измерване, използвани в проучванията на продуктовия имидж. Те използват в свободна форма описания за измерване на имиджа. Човек дава по-свободно описание на неговите впечатления за продукта. Данните се събират чрез отворени въпроси на изследването. По този начин неструктурните техники спомагат за измерване на психологическите компоненти на продуктовия имидж за улавяне на уникалните особености. Тук статистическите анализи на резултатите са ограничени. При неструктурните методи сравнителните анализи на различни продукти се затрудняват.

Болшинството от изследванията за измерване имиджа на дестинацията са фокусирани

на общите компоненти на имиджа и не са адресирани до по-уникалните компоненти..

Всеки от компонентите на имиджа съдържа функционални характеристики, засягащи по-видими и осезаеми аспекти на дестинацията, и психологически или по-абстрактни характеристики, засягащи по-незабележими аспекти.

Някои представи биха могли да бъдат основани на директно наблюдавани или измерваеми характеристики (пейзаж, климат, атракции, транспортна инфраструктура условия за настаняване, ценови равнища), докато др. биха могли да бъдат базирани на по-абстрактни, невидими характеристики (приятелско отношение, гостоприемство, безопасност, качество на обслужване, атмосфера, репутация). Представите могат да включат уникални особености и събития. Напр. Индия може да предизвика представата за Тадж Махал, Калифорния - за Дисни Ленд, Бразилия - с Амазонската джунгла, Непал - с връх Еверест. Дестинациите могат да бъдат разграничени и по специфичната атмосфера. Напр. Париж се възприема като романтичен град, Непал като мистичен и т.н.

Тази статия се стреми да прокара по-пълно разбиране на концепцията за представата за дестинацията. Очевидно е, че за да се уловят елементите на имиджа на дестинацията, използваните методи не могат да бъдат изключително структурни или неструктурни. Най-комплексното измерване би трябвало да включва двата типа методи. Напр. стандартизирани скали за измерване на очакванията на функционалните и психологически характеристики в комбинация с отворени въпроси за определяне на холистичните впечатления и за улавяне на уникалните качества на туристическата дестинация.

Всички дестинации имат определен имидж, който често се базира по-скоро на исторически данни, отколкото на настоящи събития и той е важна част от маркетинговата политика на съответната дестинация, чиято основна цел е да поддържа и развива имиджа с оглед на задоволяване очакванията на потребителите.

Имиджът играе ролята на мощен стимулатор или на спирачка спрямо туристическото търсене. В съзнанието на индивида имиджът е платформа за формиране на определени очаквания спрямо пътуването към туристическата дестинация. Веднъж създаден, образът на дадена туристическа дестинация се

запазва в продължение на много години, което значи че стратегията за формиране на имиджа предизвиква последици за дълго време.

Глобалният растеж на пътуванията е насочен не само към създаването на нови дестинации. Туризмът отдавна е основен отрасъл в много „традиционни“ дестинации, които притежават уникално качество и ресурси, запазени във времето. Независимо дали разглеждаме места, където туризмът е сравнително нов отрасъл или места, които туристите посещават от стотици години, е ясно, че посетителите носят съществени ползи за общността и нейните жители. Оставеният без контрол туризъм обаче ще нанесе вреда на имиджа на дестинацията.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Доганов 1998:** Д. Доганов. Маркетинг в туризма. София, 1998.
2. **Маринов 2006:** Маринов, Ст. Маркетингово управление в конкурентноспособността на туристическата дестинация. Славена, Варна, 2006.
3. **Маринов 2005:** Маринов Ст. Маркетингова концепция за позициониране на туристическа дестинация, Наука и икономика, ИУ-Варна, 2005.
4. **Маринов 2008:** Маринов, Ст. Управление за устойчиво развитие на туристическа дестинация. ФИЛ ООД, Варна, 2008.
5. **Ракаджийска 1998:** Ракаджийска Св., Маринов, Ст. Туристически пазари, реклама и пбблик рилейшънс. Андина, Варна, 1998.
6. **Ракаджийска 2006:** Ракаджийска, Св. и др. Конкурентоспособност на туристически дестинации в Югоизточна Европа. Славена, Варна, 2006.
7. **Христов, Ил.** Имидж на туристическа дестинация. –Туристически пазари.
8. **Echtner, Ch. 2003:** The meaning and measurement of destination image, The Journal of Touris Studies, 2003.

ВЛИЯНИЕ НА ВЪТРЕШНАТА И ВЪНШНАТА СРЕДА ВЪРХУ МЕНИДЖМЪНТА НА СПОРТНИТЕ КАДРИ В ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ЦЕНТРОВЕ

Георги Димитров

INTERNAL AND EXTERNAL ENVIRONMENT INFLUENCE ON THE SPORT STAFF MANAGEMENT IN TOURIST CENTRES

George Dimitrov
E-mail: dgad@abv.bg

ABSTRACT

This scientific research presents the results of the different factors that affect the sport staff management in tourist centers. The research team presents all factors models and their influence on the sport staff management in tourist business. Extensive research work is done by the author. Recommendations and directions to sport staff work in tourist business are also given.

Key words: strategy; aims and politics, strategic thought; corporative culture; sports entertainment firm structure; technology of sport firm; sport staff.

INTRODUCTION

There are seven factors that influence the management of the sports and tourist personnel. The integrity of these variable factors forms a certain situation inside the sports and entertainment firm. According to professor Hristova “By means of managerial decisions and actions we could make precise the strategy, enlarge the culture and innovate the organization structure and its technology”. (Hristova 1996, 91) Subject of analysis are the following factors: the strategy of the sports firm, the goals, the corporate culture, the technology and sports and tourists staff. According to professor Vladimirova „The management of the human resources is a part, a subsystem of the general management.” (Vladimirova 2006, 70)

The basic formulations help the sports managers cope with the complicated interaction of the factors of the inner and the outside firm environment. According to D. Donnuly, „From all factors with a directed impact the clients are the most important to the organizations.” (Donnuly 1997, 23)

The management of the human resources is carried out in the conditionals of influence of a complicated complex of internal and external of the sports tourist firm factors. Professor P.

Bankov argues „The staffing as one of the main structure function elements of the management physical culture management. (Bankov 2005, 133) Man is in the centre of the systematical sports and tourists structure. According to doc. G. Dimtrov, „The structure elements are the main part of the internal in environment to the sports-entertainment animation in the tourists centers.” (Dimitrov 2007, 25)

SUBJECT, GOAL AND TASKS OF THE RESEARCH

Subject of study for the research team were the summer resorts on the Bulgarian Southeastern Black Sea Coast. This are the following centers: RC „Eleni”, RC „Sunny Beach”, RC „Gradina”, RC „Smokinya”, RC „Dyuni”, RC „Primorsko”.

The goal was to study the influence of the factors of the inside environment on the management of the sports and entertainment resources in the tourists centers.

The research team set the following three tasks:

1. Research and analysis of the seven variable factors of the inside environment on the management of the sports personnel of the sports and tourists firm.

2. Creating of contemporary model of the place of the sports personnel in the management of the sports and entertainment firm in the tourists industry.

ORGANIZATION AND METHODS OF THE RESEARCH

The scientific research took place during the tourists season "Summer 2009". The total number of the participants is 1240 of who 880 tourists and sports and personnel - 360. By nationality the tourists contingent is classified as following: German tourists - 17,4%; Russians- 16,0%; British - 14,7%; Checks and Slovaks- 11,3%; Scandinavian - 9,4%; Ukraine – 8,5%; Poles- 8,5%; Balkan countries including Bulgarians – 14,2%. The researched sports personnel are classified in the following groups: sports managers – 14,5%; sports instructors - 37,6%; sports animators - 37,3%; other sports personnel - 10,6%.

The organization of the research went through the following three stages:

- a) preparatory stage (choice of factors –7, creating of appropriate documentation for gathering of data, journal, inquiry cards, scientific and research plan);
- b) research stage (carrying out of the research in maritime centers using different methods);
- c) final stage (mathematic calculations, scales, figures, tables, conclusions and suggestions).

The research team in their work used the following methods: a) content analysis, b) inquiry, c) interview, d) observation e) experiment f) mathematic and statistic methods.

RESULTS AND ANALYSIS

During the last few years even more convincing in the tourists industry is spread the opinion that the inner and the outside environment have great influence on the management of the sports and entertainment staff. The research team study this influence through seven factors. The obtained results are shown in Table 1.

The picture of the first factor (strategy of the sports and entertainment) of the inside environment is the following: a) good value – RC „Eleni”- 4,26 points, RC „Sunny Beach”- 4,48 points, RC „Dyuni”- 4,08 points, RC „Primorsko”- 4,16 points; b) average value – RC „Smokinya”- 3,34 points, RC „Gradina”- 3,41 points. Three types of strategies are used in the resorts: a) **supporting strategy** (The management of the sports personnel is directed to: for-

mal planning; formal vacancy and appointment; policy of gradual promotion of the staff; attention to individual and group accomplishment etc.) - RC „Smokinya” and RC „Gradina”; b) **enterprise strategy** (The marketing is directed to research of the market. The management of the sports personnel is directed to: non formal planning ; training the staff of new habits; development of competition etc.) - RC „Eleni”, RC „Sunny Beach”; c) **analyzing strategy** (the rivals are observed continuously in order the new ideas to be implemented; The management of the sports personnel is directed to: formal and extensive planning of sports resources; training the staff of new habits and skills etc.) - RC „Dyuni” and RC „Primorsko”.

The goals of the management of the human resources are determined by the goals of the sports and tourist firm. They should balance the corporate and business strategies, they are:

- a) creating of conditions for sports and entertainment business to exist – interaction between sports personnel / clients (tourists); b) finding of conditions for development of the sports and tourist business – (quantity / quality of the sports services); c) satisfying of the sports personnel – enhancing the quality of labor; d) satisfying the demands of the clients (the tourists). The goals of the management of the human resources in the sports and tourist business are three (limiting of present; value of labor; remuneration with the work). The values arrange the resorts in the following sequence: a) good value – RC „Sunny Beach”- 4,42points, RC „Eleni”- 4,20points, RC „Primorsko” - 4,12points; KK„Dyuni”- 4,02 points; b) average value – RC „Smokinya”- 3,30 points, RC „Gradina”- 3,28 points.

The strategic thinking in the sports and tourist business is the attracting and keeping of the tourists by satisfaction of their sports and entertainment demands. An ongoing work with the clients is essential. A crucial advantage over the competing businesses should be found. The values of this factor are following: a) good value – RC „Sunny Beach”- 4,02 points, RC „Eleni”- 4,01 points; b) average value – RC „Primorsko”- 3,48 points; RC „Dyuni”- 3,24 points; c) poor value - RC „Smokinya”- 2,39 points, RC „Gradina”- 2,36 points.

The corporate culture in the sports and entertainment firm is carried out by good connection between the employees. The advisable activities are: commitment to the general goal of the firm, enhancing theoretical and practical competence in the sports, keeping of succession. The results

or the research arrange the tourist centers in the following value groups: a) good value – RC „Sunny Beach”- 4,42 points, RC „Eleni”- 4,38 points; RC „Primorsko”- 4,26 points; RC „Dyuni”- 4,14 points; b) average value – RC „Smokinya”- 3,43 points, RC „Gradina”- 3,35 points

Every sports and entertainment firm should have appropriate organizational structure. This allows better control. The values of the research team on this factor are the following: a) good value – RC „Sunny Beach”- 4,46 points, RC „Eleni”- 4,42 points; RC „Primorsko”- 4,38 points; RC „Dyuni”- 4,26 points; b) average value – RC „Smokinya”- 3,31 points, RC „Gradina”- 3,23 points

The technology in the sports firm includes two systems: a) technical system (sports and entertainment staff, teaching methods, sports and entertainment services) for obtaining the desired sports and tourist product; b) technical system (sports equipment – facilities and appliance). The values on this factor are following: a) very good - RC „Sunny Beach”- 5,26 points; b) good value – RC „Eleni”- 4,48 points; RC „Primorsko”- 4,36 points; RC „Dyuni”- 4,22 points; c) average value – RC „Smokinya”- 3,45 points, RC „Gradina”- 3,41 points.

The value of the last factor arranges the tourist centers in the following sequence: RC „Sunny Beach”- 4,46 points, RC „Eleni”- 4,38 points, RC „Primorsko”- 4,24 points, RC „Dyuni”- 4,12 points, RC „Smokinya”- 3,35 points, RC „Gradina”- 3,31 points.

In the strategy and the policies of the sports firms the management should enhance the training of the staff and new position characteristics. (Fig.: 1)

Prof. J. Kalaikov carried out complex theoretical and applied scientific researches for a long time.

The research covers different questions of the labor organization of the specialists in the sports firms. Modern sport-entertainment business is developed in a constant changing tourist conditions. The factors are different and they are presented on figure 2.

They are divided into eight main groups. Manager leaderships in the sport-tourists business have to take into consideration with these factors. Programmes, strategies and politics are needed.

The research team used eight indexes. The survey was conducted on our South – East Black

Sea Resorts. The results are given in a table 2. The values are from 2 to 6 points.

The best values are given to following tourist centers: RC „Eleni”- „the information as an answer of the necessities”- 4,56, „a vital cycle of the sport product”- 4,54 etc.; RC „Sunny Beach”- „a vital cycle of the sport product”- 4,62, „the information – as an answer of the necessities”- 4,61 etc.; RC „Primorsko”- „sports tourist necessities”- 4,48, „strategies and sport staff politics”- 4,39 etc.; RC „Dyuni”- „a vital cycle of the sport product”- 4,48, „sport tourists-necessities”- 4,44 etc.; RC „Smokinya”- „strategies and sport staff politics”- 4,39, „sport firm flexibility”- 3,42 etc.; RC „Gradina”- „sports tourist necessities”- 3,62, „market environment”- 3,48 etc.; RC „Primorsko”- „sports tourist necessities”- 4,48, „a vital cycle of the sport product”- 4,39 etc. According to these eight indexes, the best values are given (average values) to the following resorts: RC „Sunny Beach”- 4,43; RC „Eleni”- 4,34; RC „Primorsko”- 4,25. The highest values have the following indicators: a) „sports of tourist necessities”- 4,20; b) “assess the impact competition”- 4,06; c) „sports staff strategies and politics”- 4,05.

Environmental factors influence the goals, functions and activities of human resource management. Figure 3 shows a model for management of sports animation in the tourism industry as a social system.

The inside environment of the animation management system in tourists checkara industry is presented by four main standards: Standards 1 (politics, strategy, tasks and programmes); Standards 2 (subject); Standards 3 (object); Standards 4 (resources complex).

Standards 3 includes complex consisting of five subsystems. They are interconnected. (A) Social - demographic tourists groups – children (kids animation), teenagers, youngsters, men and women (sports animation), animation for adults (men and women over 55 years); (B) Interconnected and interacting structural – functional systems – sport schools (windsurfing, swimming, tennis, squash and etc.), extreme sports (rafting, bungee jumps, diving in underwater caves and etc.), tourists attractions (water attractions, golf and etc.), special sport events (sports competitions of different rank – tournaments, republican and etc.); (C) Using different forms, means and methods for tourist physical activity in the resorts is necessary. Standard 4 includes complex of different resources (human,

sports equipment and supplies, legal basis, medical, scientific and information provision).

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

1. The average value for the internal environment influence of the sports – tourist staff management is good. Four of all tourist centers of East – South Black Sea resorts have more than a good value (4,38), and the others (RC „Smokinya” and RC „Gradina”) have an average value (3,42). The proportion between values of the resorts is: very good – 1 resort; good – 24 resorts; average – 15 resorts; poor – 2 resorts. They are put in following order: very good – 1 (RC „Sunny Beach”), good – 3 (RC „Eleni”, RC „Primorsko”, RC „Dyuni”), average – 2 (RC „Smokinya”, RC „Gradina”).
2. An influence of the environment on the sports - entertainment staff working in the resorts is put in following order: a) “tourist sports necessities” - 4,20; b) „vital cycle of the sport product” - 4,10; c) „value of the influence of the rivals” - 4,06; d) „flexible organization” - 4,06; e) „sport staff strategies and politics” - 4,05; f) „influence of the information / sport necessities” - 3,96; g) „market environment ” - 3,76; h) „influence of the demographic processes” - 3,70.
3. The presentation model reflexes all factors that influence on the human resources management in the sport - tourists business. They are formed in seven main groups. The situational factors form the strategy and policy of the working sports staff, the contests and the technology of the different activities of the human staff management.
4. The model of the sports animation management in the tourists industry

gives following opportunities: a) achieving complex and integrity to realize retrospective, diagnostic and prognostic analyses; b) to fix the framework and function (work) parameters and a development of the human resources management system in the sports – tourist business.

LITERATURE

1. **Bankov 2005:** Bankov, P. Leisure sports management, Sofia, B. *INS*, 2005. (*monographic quotation*)
2. **Vladimirova 2006:** Vladimirova, K. Human resources management, Sofia, Publishing house “Stopanstvo”, 2006. (*monographic quotation*)
3. **Donnoly 1997:** Donnoly, D. and others, Basis of the management, Sofia, Publishing house “Otvoreno obshtestvo”, 1997. (*monographic quotation*)
4. **Dimitrov 2007:** Dimitrov, G. Management of the sports and entertainment activity in the tourism Burgas, Publishing house “Dimant”, 2007. (*monographic quotation*)
5. **Kalaikov 1998:** Kalaikov, I. Professional sports management, Sofia, Publishing house “Propeler’92”. (*monographic quotation*)
6. **Hristova 1996:** Hristova, Management of human resources, Sofia, Publishing house „Princeps”, 1996. (*monography quotation*)
7. **Shopov 2003:** Shopov, D. and others, Human resources management, Sofia, Publishing house „Thracia – M”, 2003.
8. **Pearson 1990:** Pearson, G., Strategic Thinking, Prentice Hall, 1990.
9. **Tuson 1993:** Tuson, Sh., Lawrence, Ph. Poirson „Human Resources Management in Europe, Kogan Page, 1993.

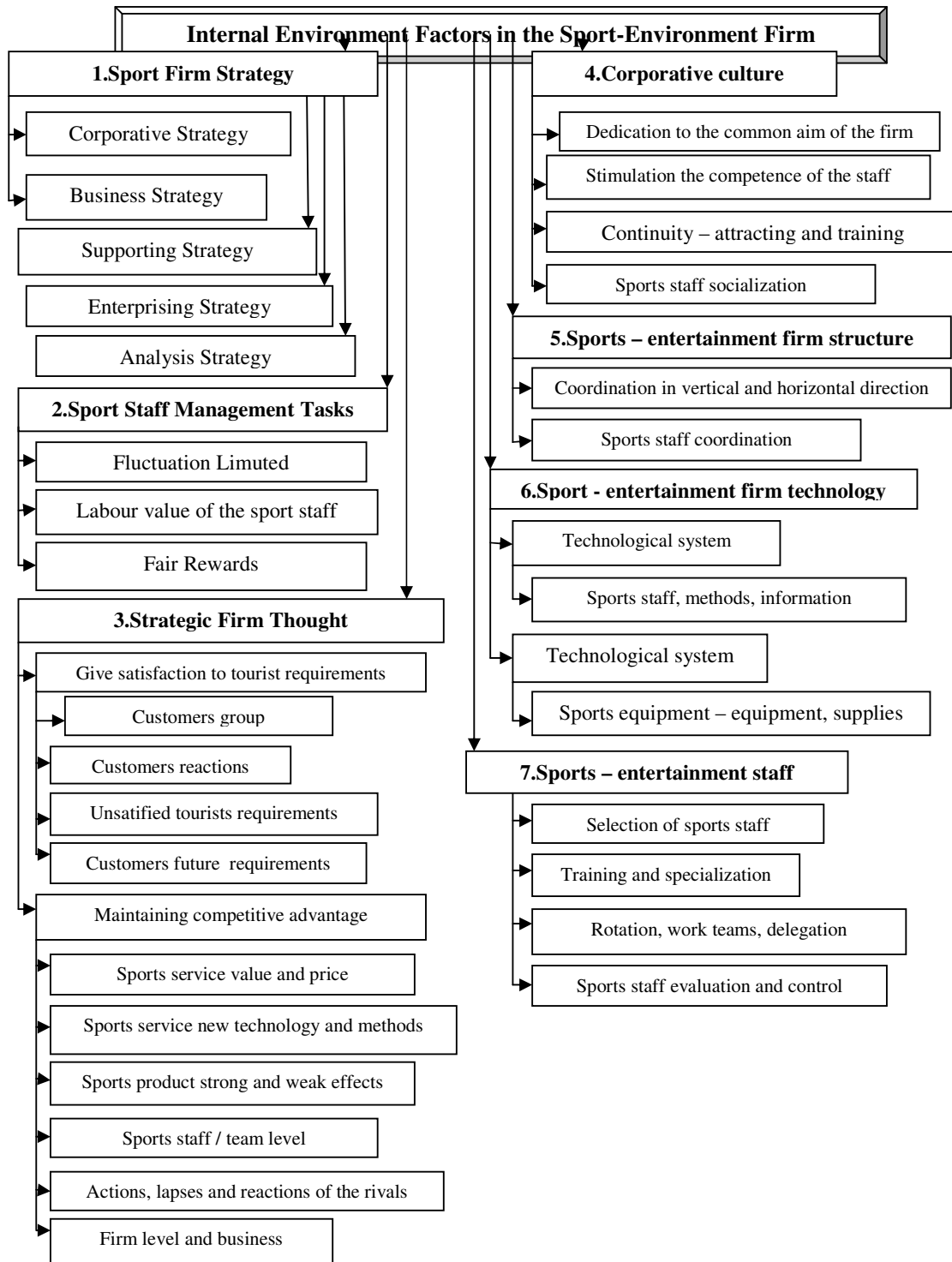
Table 1. Value of the inside environment that influence the sports and tourists personnel management

FACTORS OF THE INSIDE ENVIRONMENT	FACTORS OF THE INSIDE ENVIRONMENT / RESORTS / VALUES																							
	RC „Eleni”				RC „Sunny Beach”				RC „Dyuni”				RC „Smokinya”				RC „Gradina”				RC „Primorsko”			
	P	A	G	E	P	A	G	E	P	A	G	E	P	A	G	E	P	A	G	E	P	A	G	E
Strategy of sports firm			+				+				+				+				+				+	
Goals of the management of the sports staff			+				+				+				+				+				+	
The strategic thinking in the firm			+				+				+				+				+				+	
Corporate culture			+				+				+				+				+				+	
Structure of sports and entertainment firm			+				+				+				+				+				+	
Technology in sports and entertainment firm			+				+				+				+				+				+	
Sports. staff			+				+				+				+				+				+	

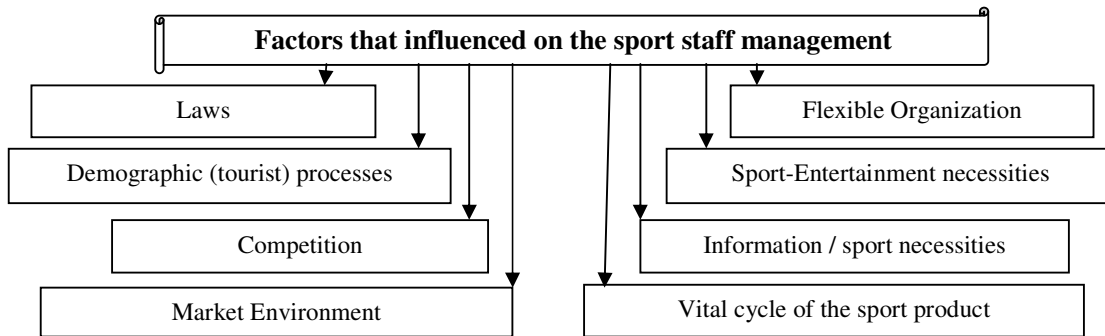
Legend: Values: P – poor; **A** – average; **G**– good; **E** – excellent, + + - very good.

Table 2. The influence of the environment on the sports - entertainment staff working in the tourist centers

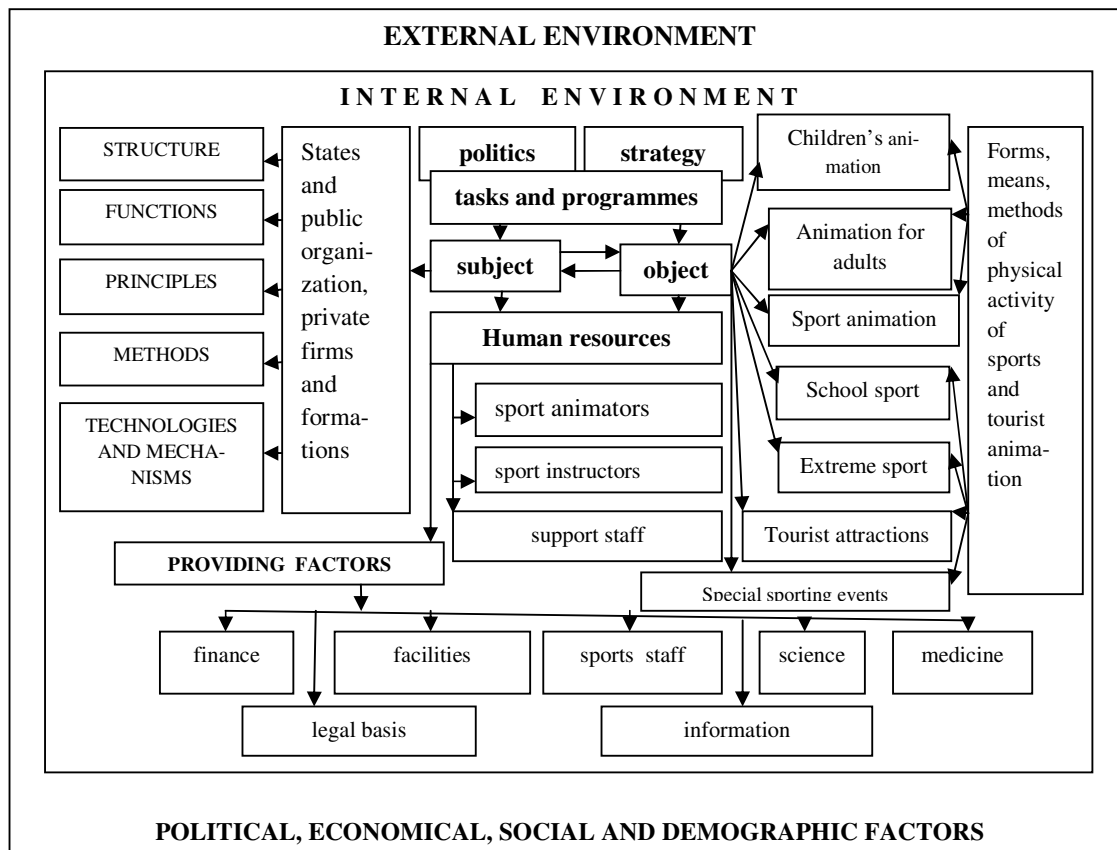
ПОКАЗАТЕЛИ	INDEXES / RESORTS / VALUES					
	RC „Eleni”	RC „Sunny Beach”	RC „Dyuni”	RC „Smokinya”	RC „Gradina”	RC „Primorsko”
1.Flexible organization	4,41	4,48	4,08	3,42	3,46	4,22
2. Strategies and policy the sports staff	4,44	4,52	4,12	3,45	3,46	4,39
3.Tourist sport necessities	4,51	4,56	4,44	3,58	3,62	4,48
4. Value of the influence of the rivals	4,42	4,50	4,21	3,41	3,46	4,37
5. Influence of the information / necessities	4,56	4,61	4,04	3,10	3,18	4,28
6.Vital cycle of the sport product	4,54	4,62	4,48	3,24	3,36	4,39
7. Influence of demographic processes	4,00	4,06	3,76	3,25	3,28	3,84
8. Market environment	3,81	4,10	3,84	3,42	3,48	3,92

Fig. 1. Factors that influence the management of the human resources
In the sports and entertainment firm

Fig. 2. External Environment Influence on the Sports Staff Management in the tourism

Fig. 3. Model of the sports animation management in the tourist industry as a social system

СЪВРЕМЕННИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА КЪМ УПРАВЛЕНИЕТО НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В СПОРТНО-ТУРИСТИЧЕСКИЯ БИЗНЕС

Георги Димитров

MODERN CHALLENGES TO HUMAN RESOURCES MANAGEMENT IN SPORTS TOURISM BUSINESS

George Dimitrov

E-mail: dgad@abv.bg

ABSTRACT

The modern challenges towards human resources management are connected with few main tendencies. The research team explores the sport entertainment quality and productivity, the new sport technologies implementation and the quantity of the sports tourism resources.

A sport-entertainment activity model in the tourist centers is presented. Conclusions and recommendations are presented in the scientific work.

Key words: *sport services quality; sports entertainment firm structure; sports tourism staff; sport technologies; sport methods.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящото научно изследване е своеобразно продължение на науката и практиката в областта на стратегическото управление на работещите в спортно-туристическия бизнес. Откроява се тясната взаимовръзка между стратегическото управление на спортните фирми и стратегическото управление на спортните кадрови ресурси. Според проф. Владимирова „Управлението на човешките ресурси през последните години е в ситуация на подем, отчитайки предизвикателството, формирано от новите изисквания на стратегическия мениджмънт, основан предимно върху вътрешните ресурси и компетентността.” (Владимирова 2009, 13) Дълбоки са промените през последните десетилетия, свързани със смяна на концепции и подходи, на търсене на по-дълбоки връзки между бизнес стратегиите и развитието на работещите в спортните фирми. Според проф. Христова „Мениджмънтът на човешките ресурси е и стратегия, и текущ мениджмънт”. (Христова 1996, 30) Адаптацията на туристите е необходим процес. Той се осъществява чрез равновесие между активна туристическа среда и отлични спортни кадри. Проф. Калайков в

своята разработка посочва „Ваканционната почивка представлява психо-физична релаксация и рекреация съпоставена със съвременен мениджмънт.” (Калайков 2007, 167) Мениджърът дефинира целите, задачите, взема решения, делегира отговорности, контролира и оценява изпълнението на решенията. Според Проф. Цолов „Спортният мениджър е ръководител от нов тип, съчитаващ на високо ниво разностранни знания и професионално-личностни качества.” (Цолов 2009, 51) Управлението на спортния кадрови ресурс изисква широкопрофилна подготовка на ръководителите. Доц. Димитров изтъква че „Управлението на кадровия ресурс е една от основните функции на мениджмънта на спортно-развлекателната фирма.” (Димитров 2008, 51) Проф. Банков определя „Кадровото осигуряване е един от основните структурнообразоващи функционални елементи на системата за управление на физическата култура.” (Банков 2005, 202)

ОБЕКТ, ЦЕЛ И ЗАДАЧИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обект на изследване за изследователският екип бяха летните курорти по Югоизточното ни Черноморие. Това са следните центрове:

КК „Елени”, КК „Слънчев бряг”, КК „Градина”, КК „Смокиня”, КК „Дюни”, КК „Приморско”.

Целта беше изследване системата за управление на спортно-развлекателните ресурси в туристическите центрове.

Изследователският екип си постави следните две задачи:

1. Изследване и анализиране системата за планиране и подбор на спортно-развлекателните кадри в туристическите фирми.

2. Създаване на съвременен модел за управление на спортно-развлекателните кадри в туристическата индустрия.

ОРГАНИЗАЦИЯ И МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Научното изследване се проведе през туристически сезон "Лято' 2009". Общият брой на участниците е 1160 човека, от които 880 почиващи туристи и спортни кадри 380 човека. Организацията на изследването премина през следните три етапа:

а) подготвителен етап (създаване на подходяща документация за събиране на данни,

дневници, анкетни карти, научно-изследователски план);

б) изследователски етап (осъществяване на самото изследване в морските центрове използвайки различни методи);

в) заключителен етап (математически изчисления, графики, фигури, таблици, изводи и предложения).

Научно изследователският екип в своята работа използва следните методи: а) контент анализ, б) анкета, в) интервю, г) наблюдение д) експеримент е) математико-статистически методи.

РЕЗУЛТАТИ И АНАЛИЗИРАНЕ

Днес е желателно в спортно-туристическата анимация да се използват най-съвременните предизвикателства в управлението на човешките ресурси. Научноизследователският екип създаде модел за факторите, които оказват влияние върху потребностите от спортни ресурси в туристическата индустрия. По-голямата част от тези фактори бяха изследвани в туристическите центрове по Югоизточното ни Черноморие. (Таблица 1)

Таблица 1. Оценка на факторите, които имат влияние върху мениджмънта на спортно-туристическите кадри

ФАКТОРИТЕ, ВЛИЯЕЩИ ВЪРХУ СПОРТНИ КАДРИ	ФАКТОРИ / КУРОРТИ / ОЦЕНКИ																							
	КК „Елени”				К., Сл. бряг”				КК „Дюни”				К., Смокиня				К., Градина”				„Приморско”			
	С	Р	Д	О	С	Р	Д	О	С	Р	Д	О	С	Р	Д	О	С	Р	Д	О	С	Р	Д	О
Производствена програма. Стратегия.			+				+				+				+				+				+	
Процесът на труд във фирмата. Условия.			+				+				+				+				+				+	
Обучение (квалификация) на спортните кадри			+				+		+						+				+				+	
Качество на спортния живот във фирмата			+				+				+				+				+				+	
Трудовото възнаграждение на спортните кадри			+				+				+				+				+				+	
Мениджмънт и организация на труда			+				+				+				+				+				+	
Спортните технологии в туристическата фирма			+				+				+				+				+				+	
Спортни колективи и екипи. Отношения.			+				+				+				+				+				+	

Легенда: Оценки: С – слаба; Р – средна; Д – добра; О – отлична, ++ – мн. добра.

Използваните фактори са осем. Те обхващат две групи („производствена” програма на спортната фирма; вътрешни фактори влияещи върху спортните кадри) и три под групи (спортно-развлекателни услуги; кадровата политика на спортната фирма; странични фактори влияещи върху кадрите). Оценките са

направени по шест степенната скала. Картината на получените резултати е следната:

а) „Производствена” програма на спортната фирма. Стратегия.

Оценките подреждат туристическите центрове в следната последователност: КК „Слънчев бряг”- мн. добър (4,58); КК „Еле-

ни”- добър (4,48); КК „Дюни”- добър (4,44); КК „Приморско”- (4,42); КК „Градина”- среден (3,48); КК „Смокиня”- среден (3,46). Средната оценка е добър (4,14). Търсени са повече спортно-развлекателните услуги. Процентното им съотношение е следното (спортни услуги 28,46% : спортно-развлекателни услуги 41,23% : спортно-спомагателни услуги 30,31%).

б) Процесът на труд във фирмата. Условия.

По този фактор туристическите центрове се подреждат в следната последователност: КК „Слънчев бряг”- мн. добър (4,56); КК „Елени”- мн. добър (4,53); КК „Дюни”- добър (4,48); КК „Приморско”- добър (4,47); КК „Градина”- добър (3,58); КК „Смокиня”- добър (3,56). Средната оценка по този показател е добър (4,19).

в) Обучение (квалификация) на спортните кадри.

Оценките по този фактор подреждат изследваните курорти в следната последователност: КК „Слънчев бряг”- добър (4,46); КК „Елени”- добър (4,35); КК „Дюни”- добър (4,08); КК „Приморско”- (4,07); КК „Градина”- среден (3,28); КК „Смокиня”- среден (3,16). Средната оценка по този показател е добър (3,90).

г) Качество на спортния живот в туристическата фирма.

Това е основен фактор, който имат влияние върху мениджмънта на спортно-туристическите кадри. Почиващите туристи желаят разнообразие и качество в предлагането на спортно-туристически услуги. Оценките подреждат курортите в средната част на скалата. КК „Елени”- мн. добър (4,56); КК „Слънчев бряг”- мн. добър (4,52); КК „Дюни”- добър (4,08); КК „Приморско”- добър (4,02); КК „Градина”- среден (3,18); КК „Смокиня”- среден (3,16). Средната оценка по този показател е добър (3,92).

д) Трудовото възнаграждение на спортно-анимационните кадри.

Трудовото възнаграждение трябва да бъде обвързано с качеството на предлаганите

спортни услуги. Резултатите от оценките подреждат изследваните туристически центрове в следната последователност: КК „Елени”- добър (4,49); КК „Слънчев бряг”- добър (4,44); КК „Приморско”- добър (4,32); КК „Дюни”- добър (4,28); КК „Градина”- среден (3,48); КК „Смокиня”- среден (3,46). Средната оценка по този показател е добър (4,08).

е) Мениджмънт и организация на труда в спортно-анимационната фирма.

Управлението и организацията на спортно-развлекателния труд в туристическите центрове са съвременните предизвикателства на мениджмънта към човешките кадри в туристическата индустрия. Получените изследователски резултати подредиха курортите в следната последователност: КК „Елени”- добър (4,485); КК „Слънчев бряг”- добър (4,465); КК „Дюни”- добър (4,385); КК „Приморско”- добър (4,325); КК „Градина”- среден (3,485); КК „Смокиня”- среден (3,465). Средната оценка по шестия фактор влиещ върху спортните кадри е добър (4,113).

ж) Спортните технологии в туристическата фирма.

Получените оценки подредиха изследваните по Югоизточното ни Черноморие курортни комплекси в следната последователност: КК „Слънчев бряг”-мн. добър (4,59); КК „Елени”- мн. добър (4,57); КК „Дюни”- мн. добър (4,56); КК „Приморско”- добър (4,48); КК „Градина”- добър (4,18); КК „Смокиня”- добър (4,12). Средната оценка по седмия фактор влиещ върху спортните кадри е добър (4,42).

з) Спортни колективи и екипи. Отношения.

Оценките са следните: КК „Елени”- мн. добър (4,585); КК „Слънчев бряг”- мн. добър (4,575); КК „Дюни”- добър (4,47); КК „Приморско”- добър (4,36); КК „Градина”- добър (4,18); КК „Смокиня”- добър (4,12). Средната оценка е добър (4,382).

На фиг. 1 са показани съвременните предизвикателства към управлението на спортно-развлекателните ресурси в спортно туристическия бизнес.

Фиг. 1. Факторите влияещи върху потребностите от спортни кадри в туристическите центрове

Стратегическото управление на спортно-развлекателните ресурси в туристическата индустрия това е прилагане на съвременни политики.(Фигура: 2)

Фиг. 2. Съвременни стратегии и политики в спортно-туристическите кадри

Таблица 2. Оценка на показатели (стратегии и политики), които имат влияние върху мениджмънта на спортно-туристическите кадри

ПОКАЗАТЕЛИ – СТРАТЕГИИ ПОЛИТИКИ	ПОКАЗАТЕЛИ / КУРОРТИ / ОЦЕНКИ																							
	КК„Елени”				К„Сл. бряг”				КК „Дюни”				К„Смокиня				К„Градина”				„Приморско”			
	С	Р	Д	О	С	Р	Д	О	С	Р	Д	О	С	Р	Д	О	С	Р	Д	О	С	Р	Д	О
Стратегии към спортно-развлекателните кадри в туристическите центрове																								
Философия на мениджърското ръководство			+				+				+				+				+				+	
Проектиране на длъжностите			+				+				+				+				+				+	
Обучение / квалификация			+				+				+				+				+				+	
Заплащане			+				+				+				+				+				+	
Трудови отношения			+				+				+				+				+				+	
Политики към спортно-развлекателните кадри в туристическите центрове																								
Търсене и предлагане на спортния труд			+				+				+				+				+				+	
Политика за специфични туристически категории			+				+				+				+				+				+	
Диференциация в заплащането, бонуси			+				+				+				+				+				+	
Възможности за развитие / социални придобивки			+				+				+				+				+				+	
Политики за интегриране на заети в спортния труд			+				+				+				+				+				+	
Гъвкавост на стратегии и политики-спортни фирми			+				+				+				+				+				+	

Легенда: Оценки: С – слаба; Р – средна; Д – добра; О – отлична, ++ – мн. добра.

Изследователският екип изследва предложените стратегии и политики (фиг: 2) по спортно-развлекателните кадри в туристическата индустрия. Общият брой показатели е единадесет, разпределени както следва – стратегии 5, политики 6. Получените оценки по приложените стратегии към спортно-развлекателните кадри в туристическите центрове са следните:

а) Философия на спортното мениджърско ръководство.

Получените оценки подредиха изследваните по Югоизточното ни Черноморие курортни комплекси в следната последователност: КК „Слънчев бряг”- добър (4,39); КК „Елени”- добър (4,27); КК „Дюни”- добър (4,06); КК „Приморско”- добър (4,04); КК „Градина”- среден (3,48); КК „Смокиня”- среден (3,44). Средната оценка е добър (3,94).

б) Проектиране на длъжностите в спортна фирма.

Оценките са следните: КК„Елени”- мн.добър (4,56); КК„Слънчев бряг”- мн.добър (4,54); КК „Дюни”- мн. добър (4,52); КК„Приморско”- мн. добър (4,50); КК„Градина”- добър (4,28); КК „Смокиня”- добър (4,22). Средната оценка е добър (4,44).

Подреждането на стратегиите въз основа на средната оценка от изследваните туристически центрове (6 бр.) по Югоизточното ни Черноморие е в следната последователност: а) Трудови отношения (4,42); б) Проектиране на длъжностите (4,08); в) Заплащане (4,02); г) Философия на мениджърското ръководство (3,39); д) Обучение / квалификация (3,21).

Научноизследователският екип изследва предложените политики по спортно-развлекателните кадри в туристическата индустрия. (фиг: 2) Общият брой приложени политики е шест. Получените средни оценки са следните:

а) Търсене и предлагане на спортния труд във фирмата.

Приложената политика в курортите ги подрежда в следната последователност: КК „Елени”- добър (4,46); КК „Слънчев бряг”- добър (4,38); КК „Приморско”- добър (4,16); КК „Дюни”- добър (4,10); КК „Градина”- добър (4,08); КК „Смокиня”- добър (4,04). Средната оценка е добър (4,20).

б) Политика за специфичните туристически категории (деца, младежи, средна възраст, зряла възраст, трета възраст, мъже, жени и т.н.).

Получените оценки подредиха изследваните по Югоизточното ни Черноморие курортни комплекси в следната последователност: КК „Слънчев бряг”- добър (4,28); КК „Елени”- добър (4,26); КК „Дюни”- добър (4,06); КК „Приморско”- добър (4,04); КК „Градина”- среден (3,46); КК „Смокиня”- среден (3,42). Средната оценка е добър (3,92).

в) Диференциация в заплащането на спортните кадри, бонуси.

Оценките са следните: КК „Елени”- добър (4,42); КК „Слънчев бряг”- добър (4,40); КК „Приморско”- добър (4,36); КК „Дюни”- добър (4,24); КК „Смокиня”- добър (3,96); КК „Градина”- добър (3,92). Средната оценка е добър (4,42).

г) Възможности за развитие на спортните кадри / социални придобивки.

Резултатите от оценките подреждат изследваните туристически центрове в следната последователност: КК „Елени”- добър (4,44); КК „Слънчев бряг”- добър (4,24); КК „Приморско”- добър (4,08); КК „Дюни”- добър (4,02); КК „Градина”- среден (3,46); КК „Смокиня”- среден (3,44). Средната оценка по този показател е добър (3,95).

Подреждането на политиките въз основа на средната оценка от изследваните туристически центрове (6 бр.) по Югоизточното ни Черноморие е в следната последователност: а) Търсене и предлагане на спортния труд във фирмата (4,20); б) Политика за специфичните туристически категории (3,92); в) Диференциация в заплащането на спортните кадри, бонуси (4,42); г) Възможности за развитие на спортните кадри/социални придобивки (3,95); д) Политики за интегриране на заети в спортния труд (4,28); е) Гъвкавост на политиките в спортни фирми (3,92)

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

1. Въз основа на получените средни оценки на факторите, които имат влияние върху мениджмънта на спортно-развлекателните кадри в туристическия бизнес, те се подреждат в следната последователност: а) „Спортните технологии в туристическата фирма”- добър (4,42); б) „Процесът на труд във фирмата. Условия”- добър (4,19); в) „Производствена” програма на спортната фирма. Стратегия”- добър (4,14); г) „Мениджмънт и организация на труда в спортно-анимационната фирма”- добър (4,11); д) „Трудовото възнаграждение на спортно-анимационните кадри”- добър (4,08); е) „Качество на спортния живот

в туристическата фирма”-добър (3,92); в) „Обучение (квалификация) на спортните кадри”- добър (3,90).

2. Подреждането на използваните стратегии в туристически центрове по Югоизточното ни Черноморие е в следната последователност: а) „Трудови отношения”- (4,42); б) „Проектиране на длъжностите”- (4,08); в) „Трудово заплащане”- (4,02); г) „Философия на мениджърското ръководство”- (3,39); д) „Обучение / квалификация”- (3,21). Това са средните оценки получени в научноизследователския труд.

3. Подреждането на политиките въз основа на средната оценка от изследваните туристически центрове по Югоизточното ни Черноморие е в следната последователност: а) „Търсене и предлагане на спортния труд във фирмата”- (4,20); б) „Политика за специфичните туристически категории”- (3,92); в) „Диференциация в заплащането на спортните кадри, бонуси”- (4,42); г) „Възможности за развитие на спортните кадри / социални придобивки”- (3,95); д) „Политики за интегриране на заети в спортния труд”- (4,28); е) „Гъвкавост на политиките в спортни фирми. (3,92).

4. Научноизследователският екип разработи и приложи съвременни предизвикателства към управлението на човешките ресурси в спортно туристическия бизнес. Разработените и приложените в българските морски курорти стратегии и политики получиха добри оценки.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Банков 2005:** Банков, П. Управление на спорта в свободното време, С., Б. *ИНС*, 2005. (*цитиране на монография*)
2. **Владимирова 2006:** Владимирова, К. Стратегическо управление на човешките ресурси, С., „Планета”, 2009. (*цитиране на монография*)
3. **Димитров 2008:** Димитров, Г. Управление на спортната дейност в туризма, Бургас, Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, 2008. (*цитиране на монография*)
4. **Калайков 2007:** Мениджмънт на спорта, София, Изд. НСА ПРЕС, 2007. (*цитиране на монография.*)
5. **Христова 1996:** Христова, Т., Мениджмънт на човешките ресурси, София, Изд. *Princers*, 1996. (*цитиране на монография.*)

ЕТИКА В ТУРИСТИЧЕСКОТО ОБСЛУЖВАНЕ

Антонина Недкова

ETHICS IN TOURIST SERVICES

Antonina Nedkova

E-mail: antonina.nedkova@abv.bg

ABSTRACT

The dynamic development of tourist services in the conditions of the technical progress and the informational technologies sets high requirements to the qualification of the personnel on the contemporary labour market. Their professional and moral-personal qualities play a decisive role for creation and maintenance of effective management of the material and technical resources in the tourism industry. In this relation, the qualitative and efficient performance of the tourist activities, as well as raising the culture of the business communications are some of the main priorities for the production and realization of a quality tourist product.

Key words: *professional ethics, ethical norms, business communications culture, assertive skills, quality, efficiency, tourist product.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Динамичното развитие на туристическите дейности в условията на техническия прогрес и информационните технологии, поставя високи изисквания към подготовката и квалификацията на кадрите на съвременния трудов пазар. Участието на човешкият фактор в туризма осигурява качеството на предлаганите услуги, и е определящ относно неговото развитие и просперитет. Конкуренетоспособността в изпълнението на туристическите дейности се обуславя от равнището на професионални знания, практически умения и навици в трудовото поведение на специалисти и мениджъри. Техните професионални и морално-личностни качества имат решаваща роля за създаване и поддържане, за ефективно управление на материално-техническия ресурс в туристическата индустрия. Именно поради това, качествено и рационално изпълнение на туристическите дейности, както и повишаване на културата в деловото общуване са едни от основните приоритети за производство и реализация на качествен туристически продукт (Лазаров 2005).

ИЗЛОЖЕНИЕ

Етиката като теоретична система и като човешко поведение има специфичен предмет на изследване, който е свързан със съдържанието и технологиите на човешките дейности. Изследвайки положителния опит в практиката и развивайки теоретичната систематика на съвременната етическа наука, следва да бъдат дефинирани и интерпретирани редица термини, свързани с ефективността и качеството на т.н. туристически продукт. Става дума преди всичко за етичните норми и етичното поведение на кадрите в туристическата индустрия, за културата на тяхното взаимодействие с клиентите и за постигането на тяхната взаимна удовлетвореност. Като основни предпоставки може да бъдат посочени:

- задълбочена и целенасочена професионална подготовка и квалификация на кадрите в различните отрасли на туристическите услуги;
- съвременни познания и умения за комуникация в различни ситуации: при вземане на решения, при контакти с клиенти, при професионално взаимодействие и екипни дейности.;

- ефективна организация на работната среда и хармоничен ритъм на работа;
- развиване на високи морални качества, които да гарантират етичното поведение както в условия на сътрудничество, така също и в условия на конкуренция.

Професионалната етика е неразделна част от подготовката на специалистите във всяка област. Определя се като особена философска дисциплина, изучаваща морала и етичните норми както и оценяване поведението на човека в реални жизненни ситуации. Тя регулира взаимоотношенията между хората както в деловото така също и в междуличностното общуване. Като съвкупност от правила и морални норми, от принципи на поведение, професионалната етика характеризира отношенията на хората в процеса на трудово-професионалната им дейност като частично включва и техните междуличностни отношения (Кант 2000).

Професионалната етика индицира професионално-значими приоритети, цели и установки за конкретни професионални дейности. Тя определя спецификата на взаимоотношенията на административните институции и пазара на туристически услуги, на отношението на специалиста към колеги и потребители, техните нравствени професионално-значими качества, осигуряващи успешно изпълнение на професионалните задължения и отговорности. Тя е „призвана да възпитава“ хора на най-различна възраст и с различни професии и опитност за правилно общуване в производствена среда. Тя учи да се следват нравствените закони, приети като норми на поведение (еталон) на хората, заети в определени трудови дейности. Според С. Стефанова „професионалната етика в туризма е съвкупност от морални норми, които определят отношението на човека към неговия личен и професионален дълг и трябва да е неотменна част от подготовката на такива специалисти“ (Стефанова 2011, 116).

Всяка професионална дейност има своя специфика, която се отразява в приета и утвърдена система на морални ценности. Именно нравствената атмосфера в организацията на туристическото обслужване продуктивно влияе на производствените и управленски резултати, изгражда професионалистите, формира нови и потенциални възможности за тяхното себеутвърждаване.

По проблемите на професионалната етика в туризма работят и публикуват изследвания много съвременни автори като: Гусейнов А. А., Солоницина А. А., Уткин С. С., Семенов А. К., Петрунин Ю. Ю., Борисов В. К., Авилова Н. А. и др.

В сферата на туристическото обслужване професионалната етика е съвкупност от специфични изисквания и нравствени норми, формирани при изпълнение на туристическите дейности и услуги (Аванесова 2005). Основната цел на професионалната етика е да изгради у мениджъра и специалиста висока култура в деловото общуване, както с туристическите потребители, така и с професионалните си колеги. В основата на професионалната етика в туризма лежат изисквания за удовлетворяване на такива потребности като: уважение към човека, към неговата професия, към стила и начина на живот. Важна задача на професионалистите в туристическата индустрия е постоянно да повишават равнището на професионалната си подготовка, да развиват и обогатяват личните си морални ценности, като ги съобразяват с условията в актуалната производствена среда. Именно от позициите на професионалната етика стават недопустими нарушенията на обществените и групови интереси в сферата на туристическите услуги. Професионалните морални норми трябва да бъдат по особен индивидуално-личностен начин „вградени“ като образци и еталони на поведение, вътрешно саморегулиращи личността по посока на нравствените цели и идеали. Като особено важни норми на служебната етика, които трябва да бъдат присъщи за всички работещи в сферата на туристическото обслужване и услугите може да се посочат следните:

- целенасочено внимание и вежливо общуване с клиентите;
- толерантност и дипломатичност, самоконтрол и самоуважение в условията на конфликтност и конкуренция;
- естетичност в словесното и невербалното поведение;
- своевременно идентифициране на конфликти, превенция и справедливо разрешаване, като се съблюдают интересите и на двете страни;
- деловитост и енергичност при изпълнение на професионалните задължения и отстояване на личната автономност и самозащита;

- готовност за своевременно реагиране без да се избързва и без да се закъснява;
- умение да се ограничават свъхпретенциозните клиенти и да не им се позволяват фриволни действия;
- самокритичност и отговорност, но също така и възискателност към другите;
- готовност да се разпределя вниманието върху няколко субекта и обекта, да се осъществяват няколко операции едновременно в процеса на обслужването;
- уважаване правото на всеки човек на отход и свободно време;
- запазване професионалната репутация на колегите и справедливо удовлетворяване на клиентите;
- обективно оценяване качеството на собствената и на колегиалната професионална дейност;
- уважаване на моралните ценности и културни стандарти на хората, недопускане на изказвания, оскърбяващи националните, религиозните, нравствени и други чувства.

В списъка на недопустимите норми на поведение и личностни качества, несъвместими с професионалната етика в сферата на туристическото обслужване може да се включат следните:

- индиферентност, високомерие, агресивност към колеги, клиенти и др.;
- двуличие, неискреност, лицемерие, недружелюбност;
- дребнаво любопитство, алчност, враждебност и отмъстителност;
- податливост към разпространяване на невярна информация за потребителите, както и обсъждане на техни недостатъци и слабости, отсъствие на конфиденциалност;
- стремеж към доминиране над другите (клиенти и колеги), подчинявайки техните интереси на индивидуално-личностните.

В професионалните екипи на туристическата организация особено значение има установяването на нравствен климат, където появяващите се конфликти своевременно и справедливо се разрешават, където не се допуска недоверие, самоцелно противопоставяне и равнодушие. Точно обратното: в професио-

налния екип на туристическата организация трябва да бъде създавана атмосфера на искреност и на взаимопомощ, да се проявява сътрудничество и партньорство. Към етичските норми на взаимоотношения с партньорите и професионалните колеги може да бъдат отнесени следните:

- поддържане на професионална солидарност;
- полагане на усилия за утвърждаване на приоритетите на професията;
- спазване на етичните норми в служебните задължения и критичност при нарушаването им;
- уважаване правото за мотивирано отказване на доверие и сътрудничество.

Всички тези качества, проявявани от участниците в туристическите дейности и услуги допринасят за постигане на общата цел: реализиране на ефективно и качествено обслужване на туристическия потребител.

Към неетичните действия на специалиста с явни нарушения не само на морала, но и на закона, може да бъдат посочени следните:

- фалшифициране на документи, изпратени от държавните регулаторни агенции;
- присвояване на средства, предназначени за туристическите услуги във ведомството;
- дискриминация и сексуален тормоз на работното място.

Принципите в професионалната етика носят универсален характер. Те са една възможност на тези, които се опират на тях, правилно да формират своето поведение и своите действия в деловата сфера. Те отразяват потребността от откритост и коректност в деловото общуване, от справедливо оценяване качеството на изпълнение на професионалните задължения и отговорности. Изискват своевременно корекция на етичните нарушения, независимо от това от кого и кога са били допуснати. Предполага се, че оптималното им съблюдаване допринася за просперитета на съответната бизнес-организация.

Етичните норми в професионалните отношения изискват асертивност-умение да се убеждава, да се отказва вежливо, да се правят разумни компромиси. Асертивността още е воля да се изразява и да се отстоява собственото мнение при вземане на решения по важни професионални въпроси. Асертивността изключва фриволното разпространяване на

лична информация, свързана с професионалните дейности, не допуска самоцелно доминиране и принуда, унижаваща достойнството на другите. Критиката трябва да бъде съвременна и конструктивна както към външната конкуренция, така също и към вътрешното съревнование.

Специалистите в сферата на туристическото обслужване трябва не само да постъпват етично, но и да помагат другите в овладяване на умения за етично поведение. Личната свобода на действие не бива да ограничава правата и свободата на другите. Особено важно е в процеса на професионалната дейност да се прогнозираят евентуалните трудности и приоритети и да се актуализират етапите, критериите и оценките. Да се предвиди достатъчно време за провеждане на опити и допускане на грешки. Грижливо да се отстоява приоритета на обществените интереси и общочовешките ценности. Лоялност и обективност, толерантност и морална отговорност, добросъвестност и настойчивост, коректност и възискателност – тези и още редица морални добродетели са в основата на професионалната етика, която съвременните специалисти усвояват малко стихийно в опита си или в рамките на различните учебни дисциплини.

За етиката на туристическото обслужване важно значение има културата на речевото и невербалното поведение. Успешният професионален контакт се осъществява посредством добро владение на повече от един говорим език, при това на необходимото литературно ниво. Нужно е и успешно разбиране на екстралингвистичните ситуации и култура на общуване в мултиезикова среда. Недостатъчната речева подготовка се явява особен проблем на специалиста в туризма при изпълнение на професионалните задължения. Към основните показатели, изразяващи културата на речта в деловото общуване може да се отнесат:

- речников състав богат на ярки, разнообразни, изразителни думи, които повече впечатляват, запомнят се и успокояват;
- изключват се оскърбяващи достойнството на личността думи, изрази, жаргони, диалектни особености;
- правилно произношение според съвременните езикови норми в българския език (диалектът се счита за неправилно граматическо произношение);

- спазване на граматичните правила в деловата реч като централно място трябва да бъде заето от съществителни, а не от глаголи;
- добрият стил на речта не допуска излишни думи, изисква подходящи думи, правилен словоред и избягване на досадни стандарти и клишета (Агамирова 2009).

Процесът на деловото общуване може да се разглежда като локален акт, като диалог и разговор между събеседници, обсъждане на конкретни въпроси в група от хора и т.н. В теорията на комуникациите често се обособяват няколко етапа:

- установяване на контакта;
- ориентиране в конкретната ситуация: субкти-партньори, място и време ;
- обсъждане на възможните решения;
- избор на оптимално решение;
- продължаване или излизане от контакта.

Съзнателното разграничаване на тези етапи и тяхното регулиране зависят до голяма степен от интелектуалните и морално-волеви качества на партньорите. Моралните ценности ориентации са в основата на комуникативните компетентности и умения, допринасят за професионално използване на езика и на речта на специалистите в туристическото обслужване. Комуникативната компетентност предполага специални умения да се разбира и адекватно да се реагира на чуждоезиковата култура на туристическите потребители.

Под култура на туристическо обслужване обикновено се разбира система от еталони на професионални норми, на духовни ценности и етика на поведение, принципи, които се съгласуват както с националните традиции, така и със съвременните глобалистични тенденции, необходими, за качествено обслужване на туристическия потребител. За всеки специалист в сферата на туристическото обслужване и услуги, словото е негов важен и незаменим работен инструмент (Федцов 2008). За да се практикуват съвременни стилове на общуване, са необходими както съвременни динамични диалогови умения, така също и болезнено отвикване от някои традиционни, но неприемливи такива. Стремжът към лидерство може да се проявява само деликатно и дискретно. Овладяването на комуникативни компетенции трябва да бъде добре мотивирано от професионалната насо-

ченост, от сремежа за професионално утвърждаване. Нравствената мотивация и моралните ценности следва да се разглеждат като важен компонент на квалификационната характеристика на специалистите и мениджърите в туристическото обслужване. Те произтичат от основите на древни и настоящи цивилизации, на религии и традиции. Всеки исторически период ги актуализира и обогатява. Това става и в туристическата дейност, в общуването и овладяването от партньорите на културни и общочовешки ценности. Сложността и многозначността на подобно общуване като културно-обществено явление е свързано с жизнената дейност на хората в съвременните общества, обуславя широк спектър на изпълване на неговите функции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В съответствие с принципите на професионалната етика е важно, не само формирането на позитивно нравствено поведение на специалиста и на мениджъра, но и високо равнище на развитие на неговото морално съзнание и отношение в процеса на професионално - деловото общуване и практическите дейности. Етичните принципи следва да ръководят изпълнители и мениджъри, да формират у тях нравствени отношения както с туристическите потребители, така и с колегите си по професия, като част от голямата социална общност на европейската и на световните цивилизации.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Аванесова 2005:** Аванесова, Г. А. Сервисная деятельность: Историческая и современная практика, предпринимательство, менеджмент, М., Аспект Пресс, 2005.
2. **Агамирова 2009:** Агамирова Е.В. Управление персоналом в туризме и гостинично-ресторанном бизнесе. М., Эксмо, 2009
3. **Жукова 2006:** Жукова М.А. Менеджмент в туристском бизнесе. М., КНОРУС, 2006.
4. **Кант 2000:** Кант И. Лекции по этике. М., Республика, 2000.
5. **Кузин 2008:** Кузин Ф.А. Культура делового общения: Практическое пособие. - 5-е изд., перераб. и доп. М., *Ось-89*, 2008.
6. **Лазаров 2005:** Лазаров, П. Състояние и проблеми на туризма в България, София, 2005.
7. **Моисева 2008:** Моисева Н.К. Стратегическое управление туристской фирмой. М., Финансы и статистика, 2008.
8. **Недкова 2011:** Недкова, А. Современные требования к обучению и квалификации туристических кадров, Вестник Ассоциации Вузов туризма и сервиса, Московская область, с. 17-21, 2011.
9. **Орлов 2006:** Орлов, И. П. Павлова ; под общ. ред. В. К. Романович. – 3-е изд. – СПб, Питер, 2006.
10. **Парыгин 2009:** Парыгин, Б. Д. Анатомия общения, СПб., 2009.
11. **Стефанова 2011:** Стефанова, С. Етика в туризма: Учебник, Габрово, 2011.
12. **Федцов 2008:** Федцов, В. Г. Культура сервиса: учебное пособие для студентов и специалистов сферы сервиса / В. Г. Федцов. – М., Приор, 2008.
13. **Чудновский 2007:** Чудновский АЛ., Жукова М.А., Сенин В.С. Управление индустрией туризма: Учебное пособие. М., КНОРУС, 2007.

ОСОБЕНОСТИ ПРИ ПЛАНИРАНЕ НА МЕНЮ ЗА ДЕЦА В ДЕТСКИТЕ КУХНИ

Катя Илиева

PECULIARITIES OF PLANNING THE CHILDREN'S MENU IN CHILDREN'S KITCHENS

Katya Pieva

E-mail: katyailieva83@gmail.com

ABSTRACT

Children's nutrition is both a challenge and responsibility. This article aims to introduce readers to the peculiarities of infant and young child nutrition, to present the technological requirements for preparing food and planning a menu in the children's kitchens. The paper gives insight into the functional abilities of the child's organism concerning food intake and macronutrient needs. The foodstuffs necessary for composing a children's menu are presented.

The article presents the requirements for planning a menu for children with cow's milk protein allergy. Sample menus composed depending on the peculiarities of feeding children between 10 months and 3 years of age are proposed and analyzed.

Key words: Menu Planning, Children' Nutrition, Foodstuffs, Macronutrients.

ВЪВЕДЕНИЕ

Правилното хранене на децата в ранна детска възраст е важна предпоставка за нормален растеж и за физическо и интелектуално развитие на детето. То е необходимо условие за укрепване на имунната система и устойчивостта на организма към различни заболявания.

Според Наредба № 26 от 2008 г. на Министерството на здравеопазването, детските кухни са организационно обособени структури, в които медицински и други специалисти приготвят, съхраняват и предоставят храна за деца от 10-месечна до тригодишна възраст. Храните трябва да отговарят по качествен състав и технологична обработка на възрастовите особености на детския организъм.

В повечето случаи, детските кухни планират и изпълняват обедно меню, съобразено с потребностите на детския организъм от енергия и нутриенти при спазване на всички параметри, необходими за здравословно, балансирано и безопасно хранене на детето.

Растежът и развитието на децата се обуславя от постоянното взаимодействие между вродени (генетични) и външни фактори. Сред последните безспорно първостепенна роля

играе храненето. То трябва да бъде съобразено с анатомо-физиологичните особености на организма (Несторова 2001, 82).

Според Наредба № 23 от 2005 г. за Физиологичните потребности от енергия и нутриенти, подрастващите у нас се разделят на осем групи: три групи в кърмаческа възраст (0-1г.), ранна детска възраст (1-3 г.), предучилищна (3-6 г.), младша училищна (6-10 г.), средна училищна (10-13 г.) и старша училищна възраст (14-18 г.).

Интересът към детското хранене все повече нараства от страна на бизнеса. На територията на град Бургас функционират три детски кухни, които разполагат с над 30 пункта за раздаване на храна в града и обслужват приблизително 2000 деца: Общинска детска кухня и частните детски кухни “Бамбини” и “Амам”. Частните детски кухни оперират от началото на 2011 г.

Особености на детския организъм, които имат значение при хранене на деца на възраст от 10 месеца до 3 г.

Ранната детска възраст се характеризира с особености, които дават възможност детето да премине от лесно смилаемите, бързо усвояеми и предимно млечно-кашави кърмачески храни към по-разнообразната, но и по-трудно

смилаема храна на възрастния човек. При храненето на децата следва да се имат предвид следните физиологични особености на младия организъм (Несторова 2001, 82):

- При децата преобладава анаболизма пред метаболизма;
- Метаболитните процеси протичат с по-голяма интензивност, отколкото в организма на възрастния човек;
- Храносмилателната система при кърмачетата и децата от ранна възраст (до 3 г.) още няма достатъчна ензимна зрялост, а вместимостта на стомаха е малка.

Ранната детска възраст се отличава с усилен растеж, незавършено развитие и незрялост на организма. За една година кърмачето израства с 20-25 см. Колкото по-малко е детето, толкова по-бързо расте, а потребността на организма от енергия и нутриенти, особено от белтъци, нараства. Недостатъчният внос на енергия и белтъци в детската възраст води до смущения в растежа на детето, включително и на мозъка. Незрелостта на организма създава трудности при храненето и задоволяване за повишените хранителни потребности на организма (Трифенова и др. 1989, 8-9):

- Незрелост на храносмилателната система, изразяваща се в по-малките размери на стомаха и лесно ранимите и полупропускливи за бактерии, алергени и токсични вещества лигавици;
- Намалена е секретията на храносмилателни сокове и активността на храносмилателните ензими; затруднено е смилането и усвояването на храната;
- Неразвит е и дъвкателният апарат. Първите зъби поникват към 6-тия месец, кътниците – към 1 ½-годишна възраст. Този факт определя и специални изисквания към консистенцията на храната;
- Стомахът на новороденото има малка вместимост – 30-60 ml, като постепенно достига до края на годината 250-300 ml, а към третата година – 300-400 ml, което определя ограничаване на обема на храната;
- Поради незрелостта на черния дроб, през първите месеци детският организъм не може да обезврежда и отделя някои токсични вещества;
- Бъбреците при кърмачето имат ограничени възможности за отделяне, най-вече на елементите натрий, хлор (готварска сол), фосфор и продукти от разграждане на белтъците и на някои киселини;
- Детският организъм губи повече и

по-лесно течности, което го застрашава от обезводняване, особено при прегряване, повръщане, висока температура и други симптоми.

Потребности от енергия и нутриенти в ранна детска възраст

За да се осигури пълноценно хранене на детето, е необходимо спазването на определен хранителен режим. Кулинарните изделия, които детските кухни предлагат, трябва да бъдат пълноценни и в достатъчно количество, за да задоволят нарастналите потребности на организма.

Храната трябва да съдържа необходимото количество белтъци, мазнини, въглехидрати, минерални соли и витамини. Децата във възраст 1-3 години изразходват много енергия поради интензивните жизнени процеси и много по-голямата подвижност. Затова с храната трябва да се задоволяват и нарастналите потребности от енергия (Трифенова и др. 1989, 104-106).

Според Наредба 23 от 2005 г., за физиологичните норми за хранене на населението, средните енергийни потребности на децата в ранна детска възраст са (Таблица 1):

Таблица 1. Средни енергийни потребности на кърмачета и деца.

Възраст	Момчета	
	Средни енергийни потребности, kcal/d	Средни енергийни потребности, kcal/d
0-6 месеца	570	570
6-12 месеца	723	652
1 година	917	864
2 години	1175	1166
3 години	1610	1441

Препоръчителният прием на пълноценен белтък е посочен на (Таблица 2):

Таблица 2. Препоръчителен прием на пълноценен белтък

Възраст/пол	Препоръчителен хранителен прием			
	g/kg TM/d		g/d	
	мъжки	женски	мъжки	женски
0-6 м.	1.52	1.52	9.1	9.1
6-12 м.	1.5	1.5	13.4	12.3
1 - 3 години	1.1	1.1	14.4	13.6

Дневната потребност от белтъци е около 3 g на килограм телесна маса (ТМ), или 35-40 g дневно. Препоръчва се 2/3 от получаваните белтъци да са от животински произход.

Необходимо е пълноценните животински белтъци да се включват при всяко хранене на детето (Трифонова и др. 1989, 104).

Наредба № 23 посочва, че **адекватният хранителен прием на общи мазнини** при кърмачета на възраст от 0 до 6 месеца е 31 g/ден, а за тези на възраст от 6 до 12 месеца е 30 g/ден. Препоръчителните интервали за хранителен прием на общи мазнини при деца от 1 до 3 години е 30-40 E%. E% е относителен дял на енергията на дадена група макро-нутриенти (белтъци, мазнини, въглехидрати) спрямо общата енергийна стойност на храната (Наредба № 23, 2005 г.).

Мазнините имат голямо значение за растежа и развитието на детето и за поддържане на защитните му сили. **Дневната потребност от мазнини за деца от 1-3 години 3-3.5 g/kg ТМ, или 40-50 g дневно.** Около ¾ от необходимите мазнини трябва да бъдат от животински произход, като млечните мазнини съставляват около 50% от тях. Растителните мазнини също имат важно биологично значение поради съдържанието на висши ненаситени мастни киселини (линолова, линоленова, арахидонова), които са незаменими и организъмът трябва да ги получава готови с храната. Особено богати на ненаситени мастни киселини са слънчогледовото, царевичното, соевото, ореховото и фъстъченото масло. Подобни киселини се съдържат и в мазнините на рибата и птиците. При приготвяне на детски ястия, мазнините се използват ограничено с оглед профилактика на затлъстяването, атеросклерозата и др. заболявания (Трифонова и др. 1989, 104).

Адекватният хранителен прием на **въглехидрати според Наредба 23 при кърмачета** на възраст от 0 до 6 месеца е 60 g/ден, а за деца от 6 до 12 месеца е 95 g/ден. Минималният препоръчителен прием на въглехидрати за деца над 1-годишна възраст е 130 g/ден. Препоръчителните интервали за хранителен прием на общи въглехидрати при деца от 1 до 3 години е 45-60 E%.

Въглехидратите са източник на енергия и играят роля за правилната обмяна на мазнините и белтъците. **Дневната потребност от въглехидрати е 12-15 g/kg ТМ, или средно 180 g.**

С въглехидратите, особено със захарта, не трябва да се злоупотребява. Затова само около 1/5 от потребностите от въглехидрати на малкото дете трябва да се задоволяват за сметка на захарта (Трифонова и др. 1989, 105).

Поради важната функция, която **водата** изпълнява в организма, и относително голямата потребност от вода в тази възраст (около 90 ml/kg ТМ дневно) на малкото дете трябва да бъдат осигурени достатъчно течности, особено през летния сезон.

На децата в ранна детска възраст трябва да се осигури богато меню, като се използват разнообразни хранителни продукти, с които се внасят нутриенти – т.нар. “балансирано хранене”. Колкото по-разнообразни са продуктите при всяко хранене, толкова по-пълно се задоволяват потребностите на детския организъм (Трифонова и др. 1989, 105).

При съчетаване на най-разнообразни продукти при всяко хранене, отделните хранителни вещества се усвояват по-пълно от организма и с по-малко загуба на енергия. При балансираното хранене се подобрява апетитът на детето, тъй като разнообразните хранителни продукти дават различни вкусови възприятия, които стимулират отделянето на повече храносмилателни сокове. Затова при всяко хранене на детето трябва да бъдат застъпени всички нутриенти (Трифонова и др. 1989, 105).

Единствено изчислението на енергийното съдържание на храната не е гаранция, че детето се храни пълноценно. При определяне на менюто е необходимо да се осигури максимално разнообразие на продукти, като ежедневно се спазва определен набор от основни продукти (Таблица 3).

Таблица 3. Среден дневен продуктов набор на хранителни продукти за деца от 1 до 3 години (по данни на РИОКОЗ - Бургас)

Хранителни продукти	Количество, g
Месо	55
Риба	10
Мляко	400
Млечни продукти	20
Яйца (броя)	0.3
Брашно и тестени изделия	15
Хляб	80
Варива	7
Ориз	8
Мазнини	18
-млечни	10
-растителни	8
Захар	10
Мед, конфитюр	10
Зеленчуци, зел. консерви	280
Плодове, плодови консерви	250
Тестени изделия	15

Не е необходимо детето да получава всички продукти в точно посочените количества.

Препоръчително е два пъти седмично менюто да не съдържа месо, а яйца, млечни продукти и риба.

За правилното и пълноценно усвояване на хранителните вещества, е необходимо да се спазва определен **рационален хранителен режим**. Детето трябва да се храни в едно и също време. Така се изработва определен ритъм на смилането и усвояването на храната. Децата от една до три години се хранят 4 пъти дневно, като интервалът между храненията трябва да бъде 4 часа.

Във връзка с правилния хранителен режим, важен е въпросът за разпределянето на общото количество храна през деня. Приема се, че храната трябва да е равномерно разпределена между отделните хранения и детето да получава около $\frac{1}{4}$ от храната, предвидена за целия ден. За децата между 1 и 3 години общото количество храна през деня е 1200-1500 g (Трифенова и др. 1989, 107).

Количеството на едно хранене за децата от 1 до 1.5 години е 300-350 ml, а за децата от 1.5 до 3 години е 350-400 ml. Проучвания доказват, че за оптимално развитие на децата от 1 до 3 години, е необходимо за 24 часа те да получават с храната около 1300 kcal, 39 g белтъци, 42 g мазнини и 180 g въглехидрати (Маринова 2007, 15).

Най-добри резултати по отношение на апетит, усвояемост на белтъците и наддаване на телесна маса се получават при приблизително равномерно разпределение на храната (по обем, енергийно съдържание и макронутриенти) между четирите хранения: сутрешна закуска – 25%, обяд – 30%, следобедна закуска – 20%, вечеря – 25% (Несторова, 2001).

Храната за малките деца трябва да бъде разнообразна и качествена – приготвена от висококачествени суровини и с прилагане на подходящи технологии.

Ястията се приготвят по установени рецепти, като се спазват хигиенните изисквания с цел да се осигури висококачествена и вкусна храна.

Хранителни продукти, включващи се в менюто на деца до 3 г.

За да удовлетворят потребностите на детския организъм от енергия и градивни елементи, менюто следва да включва разнообразен набор от хранителни продукти и технологии за обработването им.

В зависимост от състава, хранителните продукти се разделят на седем основни групи (Трифенова и др. 1989, 72-74, Несторова

2010, 22-24):

I група включва **мляко и млечни произведения**, които са най-лесно смилаемите и най-добре усвоими храни. Съдържат белтъци и лесно усвоими мазнини, витамини А, В₂, В₁₂, D и др. и са главен източник на важните за растежа, особено на костите, калциеви и фосфорни соли, които в млякото са в най-благоприятно за резорбцията им съотношение. Млякото и млечните продукти алкализират организма поради по-богатото съдържание на образуващите основи минерали К, Na, Са и Mg.

Препоръчва се в менюто да се включват ежедневно около 0.5 l мляко и 20-30g сирене, кашкавал или извара. Сметаната също е подходяща храна, като може да замести кравето масло, да се влага в супи, кремове и тестени изделия. Сметаната съдържа 4 пъти по-малко мазнини от кравето масло, но съдържа повече вода и е нетрайна. Храните от тази група са бедни на желязо.

II група. Включват се месо, риба и яйца. Те са най-богатите на пълноценни белтъци, минерални вещества (Fe, Zn, Mg, P, S) и витамини (А, D, В₁, В₂, В₆, В₁₂ и фолиева киселина) храни. Доставят и значително количество мазнини. С изключение на мазнините на рибата и птиците, мазнините на останалите видове храни от тази група са богати на наситени мастни киселини. Доброто усвояване на желязото от месото, субпродуктите и рибата ги прави най-добрите източници на желязо за човека. Рибата е източник и на омега-3 мастни киселини, които имат важна роля в организма (Маринова 2007, 16).

Белтъците от животинските продукти съдържат всички необходими незаменими аминокиселини, които се внасят чрез храната. Затова наред с млякото, животинските продукти са необходима съставка в детското меню. Тъй като са по-трудно смилатели, те се дават след 5-6-месечна възраст. До 3-годишна възраст децата трябва да получават 4-5 пъти седмично по 50-60g месо или риба (70-80g) и всеки ден или през ден по $\frac{1}{2}$ до 1 яйце.

III група включва **мазнините**, които са най-добър източник на енергия (1g мазнини дава 9 kcal, а 1g въглехидрати или белтъци – 4 kcal). Мазнините, освен концентриран източник на енергия, са носители на мастноразтворими витамини (А, D, Е), фосфолипиди, наситени, мононенаситени и полиненаситени мастни киселини.

С животинските мазнини се доставят необходимите за растежа витамини А и D. Затова храната на малкото дете трябва да се приготвя предимно с краве масло.

Растителните мазнини (слънчогледово, царевично масло, зехтин и др.) са по-лесно смилатели, но не съдържат витамини А и D. Те са богати на други елементи, необходими за изграждането на клетките, и някои полиненаситени мастни киселини и витамини. Затова растителните мазнини следва да се използват при приготвяне на храна, но в по-ограничено количество.

Растителните мазнини са нетрайни, силно се влияят от кислорода на въздуха и светлината и трябва да се използват пресни. Съхраняват се в тъмни и хладни помещения.

За хранене на малки деца не се използват лой, свинска мас и други твърди животински мазнини.

IV група обхваща **тестените и зърнените храни, брашното, меда, захарта и захарните изделия, конфитюрите и др.** Те са основните източници на въглехидрати, респективно на енергия за организма. Освен въглехидрати, зърнените храни доставят хранителни влакнини, растителни белтъци, витамини от група В и минерални вещества (Са, Mg, P, K). Те не съдържат витамините С и А. Най-богати на витамини и минерални соли са зародишите и обвивките на зърната, затова пълнозърнестият хляб има по-голяма биологична стойност и трябва да се предпочитат пред белия хляб.

Захарта и захарните изделия са най-лесно и бързо усвоимите продукти, приемат се охотно, но предразполагат към зъбен кариес, затлъстяване и ранна атеросклероза. Те не съдържат витамини и минерални вещества, зашищат бързо глада и детето отказва други ценни храни. Препоръчва се количеството им в менюто на детето да се ограничава. Храната на детето не трябва да е много сладка. Консумацията на бонбони и особено на шоколад, и други висококалорийни храни трябва да се избягва.

V група включва **бобови храни (фасул, леща, грах, соя) и ядките на черупкови плодове (орехи, бадеми, фъстъци и лещници).** Те доставят на организма значително количество ценни растителни белтъци, скорбяла, витамини от групата В, минерални вещества (K, P, Mg, Ca, Fe) и хранителни влакнини. Ядките съдържат и лесно усвоими растителни мазнини, които са с голямо съдържание на ненаситени и относително ниско съдържание

на наситени мастни киселини. Имат висока енергийна стойност.

От всички видове растителни продукти, белтъците на бобовите храни (особено на соята) се отличават с най-добре балансиран аминокиселинен състав.

Към **група VI** спадат **зеленчуците.** Те са храни бедни на белтъци и мазнини, имат ниска енергийна стойност, но са главен източник на водоразтворими витамини (витамин С, Р, витамини от група В), провитамин А и витамин К. Със зеленчуците се внасят хранителни влакнини – (целулоза, пектин), голямо количество различни минерални вещества – Na, K, Fe, Mg, Ca, P. Затова те трябва да се включват ежедневно в менюто на детето. За осигуряване на достатъчно витамини е важно част от тях да се дават сурови (със салати, сокове и др.)

Към **VII група** спадат **плодовете и плодовите сокове.** Подобно на зеленчуците, те също са богати главно на различни минерални вещества и водоразтворими витамини. Съдържат плодова захар, плодови киселини, хранителни влакнини, багрилни и ароматни вещества, които възбуждат апетита, стимулират храносмилателните жлези и перисталтиката на червата. Плодовете също са ежедневна задължителна съставка в менюто на детето. Предпочитат се предимно пресни, а през зимата и консервирани в количество не по-малко от 200 g дневно.

Потребностите на организма от нутриенти могат да бъдат задоволени напълно чрез ежедневна консумация на подходящо количество от поне на един-два различни представители на всяка една от седемте групи храни.

Технологични изисквания при приготвяне на ястия за деца

Доброто раздробяване на храната е първото условие за по-пълното ѝ смилане и усвояване. Поради незавършеното развитие на дъвкателния апарат, за да може да се приеме от малкото дете (до 1½ годишна възраст), храната не трябва да е суха и твърда, а по-мека и полукашава, да не изисква много дъвчене, но в същото време не бива да е пасирана. С такава храна се извършва преходът от кърмаческата към общата храна, поради което тя се нарича **преходна храна.** Ако детето продължава след първата година да се храни с пасирани и кашава храни, по-късно то много трудно привиква да дъвче и да приема по-грубата обща храна (Несторова, 2001).

И през втората година месото трябва да се

дава смляно или много дребно нарязано, всички твърди плодове и сурови зеленчуци – почистени от семки и костилки, обелени и настъргани (за деца до 1 ½ година), а за по-големите деца нарязани на късчета не по-големи от 0.5 cm.

Плодовете трябва да се почистват предварително от костилки и семки, защото крият опасност от попадането на чуждо тяло в дишателните пътища, увреждане на лигавицата на храносмилателния тракт или запушване на червата. След втората година, когато вече има кътни зъби, детето може да приема и по-сухи и по-груби храни, като кюфтета, рагу и др. ястия, в които месото е смляно или много ситно нарязано на малки късчета с размер до 1 cm (Несторова, 2001).

Бобовите храни трябва да се дават най-малко един път седмично. За децата до 1 ½ година, бобовите се намачкват след сваряване.

Ядките на черупковите плодове и семки се консумират само смлени, включени в състава на промишлено или кулинарно произведени сладкиши.

Храната за деца се приготвя без запръжки.

В кулинарната практика (Сомов 1997, 397) отваря или пасирани детски ястия се приготвят по метода на продължителното разваряване във вода, за да се загрее цялата маса на продукта. Разхлабват се връзките между отделните тъкани и клетки. След варенето, продуктите се пасират, като частично се задържат неразварените частици в тъканта.

При обработка на зърнени продукти, те се разваряват в пет или десетократно количество вода и се пасират заедно с отварата. Така се щади лигавицата на стомаха. Зеленчуците се употребяват сварени или пасирани, защото протопектинът започва да се разгражда при температура над 80°C.

Процесът на разграждане на протопектина в зеленчуци, доведени до състояние на готовност, не е завършен. Много продукти, доведени до състояние на кулинарна готовност, се характеризират с разграждане на сравнително малко количество на съдържащия се в тях протопектин (зеле, моркови и др.). Затова е необходимо продължително варене на зеленчуците, за да се осигури топлинно въздействие върху протопектина, постепенно нагряване на цялата маса на продукта и преминаване на протопектина в пектин.

Основен въпрос в **управлението на ресурсите на детските кухни** е транспортира-

нето, снабдяването и съхранението на суровините.

Суровините за детско хранене трябва да са висококачествени и чисти от пестициди (Сомов 1997, 398-399):

Прясното мляко следва да бъде с приятен и сладък вкус и мирис. Консистенцията му трябва да бъде еднородна, титруемата киселинност да бъде от 16-19 °Т, активната (рН) – 6.6;

Зърнените продукти трябва да отговарят на изискванията на стандарта, които съответстват на физиологично-биохимичните особености на детския организъм.

При производството на детски ястия се използва **растително и краве масло**. Растителните масла трябва да бъдат рафинирани. Кравето масло за хранене на деца не трябва да съдържа млечна захар.

За приготвяне на ястия за деца в детските кухни се използва **месо** от здрави животни и птици с ниско съдържание на мазнини, някои субпродукти и бяла риба.

Подходящи **зеленчуци и плодове** са: зелен грах, зелен фасул, тиквички, спанак, цветно зеле, броколи, моркови, картофи и др.; кайсии, праскови, нектарини, круши, дюли, череша, вишни, ябълки и др.

Използването на **риба** следва да бъде диференцирано в зависимост от нейния вид, като най-подходящо е рибно филе от пресни, нетлъсти риби. Рибата трябва да е от видовете с лесно отстранявани кости (филе от мерлуза, хек, бяла риба, и др.). На малкото дете не се дава сушена, пушена или солена риба.

Срокът за транспортиране и съхранение на суровините следва да бъде кратък и се препоръчва да се влагат в ястията предимно пресни.

Особености при съставяне на меню за деца с алергия към белтъка на кравето мляко (АБКМ)

Храненето на деца с АБКМ е сложен процес, както за родителите, така и за детските млечни кухни, поради ограниченията в използването на хранителни продукти, които заболяването налага.

Според Маринова (2010) основната причина за АБКМ е прекалено ранното преминаване на изкуствено или смесено хранене - тогава, когато имунната система не е узряла и се внасят продукти с белтък. Авторът предлага списък на храни, забранени за консумация от деца с АБКМ:

- Мляко и млечни произведения от всички видове животни.
- Телешко и говеждо месо.
- Бобови храни – фасул, леща, зелен фасул, грах, соя и др.
- Цитрусови плодове, най-вече банани. Също така и други плодове: ананас, киви; праскови и кайсии, кокос.
- Горски плодове – ягоди, малини, къпини, боровинки и др.
- Краве масло и маргарин.
- Ядки, особено фъстъци.
- Шоколад, какао, яйца, мед.

Най-добрата профилактика за алергията към кравето мляко е продължителното кърмене и рационалното хранене на детето. Важно е захранването да стане не по-късно от края на 4-ия, началото на 5-ия месец. Дори и да кърми, майката трябва да въведе нови храни по одобрената схема (без забранените храни), за да не се стигне до недохранване и енергиен дефицит (Маринова 2010,1).

Основни параметри при съставяне на детско обедно меню

Съставянето на меню за обяд на деца в детските кухни (ДК) не е лека задача, поради особеностите на детското хранене. Менюто в ДК най-често включва супа, основно ястие и десерт. Планира се за период от една, две или четири седмици. Менюто се съставя при спазване на следните параметри, посочени като изискване за хранене на деца:

- Използване на богат набор от суровини от всички посочени основни групи хранителни продукти;
- Постигане на хранителен баланс - разнообразие и липса на повторемост на основни хранителни продукти и ястия в рамките на дневното, седмичното меню и менюто за месеца;
- Включване на разнообразни технологични обработки, подходящи за деца;
- Менюто се балансира по отношение на вкус, цвят, консистенция в зависимост от възрастовата група, форма на хранителните продукти, сосове и гарнитурни;
- Търси се разнообразие във всеки компонент на менюто:

- **Супите** могат да бъдат месни или безмесни, топли и студени, бистри и небистри – пасирани, със застрейка, млечни и плодови, може да се комбинират плодове и зеленчуци при приготвянето им;

- **Основните ястия** (месни и безмесни) се приготвят от телешко, заешко, ярешко, аг-

нешко, свинско месо, смяно месо и месо от птици (пилешко, пуешко, патешко), риба (бяла риба, съомга) и зеленчуци, в зависимост от сезона, както и с други компоненти. Основните топлинни обработки са варене, печене и задушаване;

- Десертите са в зависимост възрастовата група и включват разнообразни пресни плодове, кухненски десерти и тестени сладкарски изделия, които се балансират в менюто;

- Съществуват продуктови ограничения при съставяне на меню за деца с АБКМ;

Таблица 4. Примерно обедно меню за деца 1,5 до 3 години.

Понеделник	Вторник	Сряда
1. Супа от пиле с овесени ядки. 2. Мусака "Витоса". 3. Пандишпаново руло с ванилов крем.	1. Крем-супа от спанак. 2. Заешко месо със зеленчуци. 3. Мус от кайсии с грис.	1. Супа от бяла риба с картофи. 2. Пудинг от тиквички. 3. Ябълков сладкиш.
Четвъртък	Петък	Събота
1. Супа от зрял фасул по манастирски. 2. Патешко месо с прясно зеле. 3. Млечен крем с череша.	1. Супа-гулаш с телешко месо. 2. Огретен от карфиол. 3. Крем от извара с круши.	1. Супа от домати с ориз. 2. Съомга със сос "Бешамел". 3. Шарлота с праскови.

Таблица 5. Примерно обедно меню за деца от 10 м. до 1.5 г.

Понеделник	Вторник	Сряда
1. Крем-супа от пуешко месо. 2. Пюре от прясно зеле с ориз. 3. Плодов мус с нектарини.	1. Млечна супа с грис и сирене. 2. Пюре от съомга със зеленчуци. 3. Крем "Боровинка".	1. Телешко варено. 2. Пюре от зелен фасул. 3. Млечен крем с пълпеш.
Четвъртък	Петък	Събота
1. Супа от картофи. 2. Смяно месо с бял сос. 3. Кисел с диня.	1. Супа от заешко месо. 2. Лятна плакия. 3. Сладки звездички.	1. Супа от леща. 2. Каша от пиле. 3. Мус от сини сливи.

Таблица 6. Примерно обедно меню за деца с АБКМ

Понеделник	Вторник	Сряда
1. Пюре-супа от патешко месо. 2. Пиперки с ориз. 3. Крем с пълпеш.	1. Супа от тиквички. 2. Кюфтенца със светъл сос. 3. Десерт с царевичен грис.	1. Супа от заешко месо. 2. Огретен от карфиол. 3. Пюре от праскови.

Четвъртък	Петък	Събота
1. Пюре-супа от броколи и царевича. 2. Рагу с пуешко месо. 3. Плодов мус с кайсии.	1. Супа от свинско месо. 2. Яхния от спанак. 3. Печени ябълки.	1. Супа по градинарски. 2. Агнешко с картофи. 3. Кисел с дюли.

Предложените менюта притежават следните характеристики:

- Съобразени са с анатомо-физиологичните особености на децата в ранна детска възраст и потребностите от енергия и нутриенти във връзка с растежа и развитието;

- Съдържат богато разнообразие от животински и растителни хранителни продукти, представители на всички седем групи, които се подлагат на подходящи технологични обработки;

- Съответстват с изискванията на Наредба 23 за физиологичните потребности от енергия и нутриенти (Таблица 7):

Таблица 7. Обедно меню за деца от 10 м. до 3 г. – среднодневни стойности на нутриенти и енергия

Група	Грамаж/ компонент, g	Б, g	М, g	В, g	К, kcal
1.5 – 3 г.	200	28.9	38.4	108.36	834.9
10–18 м.	200	26.7	36.4	80.22	646.94

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Храната е своеобразен медиатор между човешкия организъм и околната среда.

Предлагането на здравословно, балансирано и безопасно меню за хранене на деца изисква познания за детската физиология, специ-

фиката на хранене, потребности от нутриенти и енергия, подходящи хранителни продукти, технологии и режими за хранене.

Изискват се и умения за организацията и управлението на производствените операции и дистрибуцията на храна в ДК.

Ключовите думи при хранене на деца са грижа, разнообразие и посветеност в храненето на детето, което е и предизвикателство, и отговорност.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Маринова 2007:** Маринова, М. Хранене на детето от 1 до 3 години. София, Букмарк Пбблишинг ЕООД, 2007.
2. **Маринова 2005:** Маринова, М., Алергичното дете.
<http://clubs.dir.bg/showthreaded.php>
3. **Наредба № 26** за устройството и дейността на детските ясли и детските кухни и здравните изисквания към тях. МЗ, Държавен вестник, брой 103, 02.12.2008 г.
4. **Наредба № 23** за физиологичните норми за хранене на населението, МЗ, Държавен вестник, бр.63, 02.08.2005 г.
5. **Несторова 2010:** Несторова, В. Хигиена на храненето и хранително законодателство. София, Матком, 2010.
6. **Несторова 2001:** Несторова, В. Хигиена на храненето и хранително законодателство. София, Торнадо-НВ, 2001.
7. **Сомов 1997:** Сомов, Г. Технология на продукцията за обществено хранене. Пловдив, Полиграфия – АД, 1997.
8. **Трифенова и др. 1989:** Трифенова, Л., Н. Русева. Детска кухня за деца до 3 години. София, Медицина и физкултура, 1989.

**ОЧАКВАНИЯ И НАГЛАСИ НА ГРАЖДАНИТЕ НА ГРАД БУРГАС ОТ РЕАЛИЗИРАНЕ
НА ПРОЕКТА „СУПЕР БУРГАС”
(Маркетингово изследване)**

Кирил Петров

**EXPECTATIONS AND ATTITUDES OF THE CITIZENS OF BURGAS CONCERNING
THE REALIZATION OF THE “SUPER BURGAS” PROJECT
(Marketing research)**

Kiril Petrov
E-mail: rov@abv.bg

ABSTRACT

The project "Public access area Burgas" called also "Super Burgas" is a further development of the idea of improving transport services for citizens and guests of Burgas by developing an integrated, intermodal, passenger's terminal. The obtained information in this research allows refining the resources and efforts of the concerned companies in conducting campaigns and in making management decisions.

Key words: marketing research, attitudes, expectations.

ВЪВЕДЕНИЕ

Проектът “Зона за обществен достъп Бургас” наричан още “Супер Бургас” е по-нататъшно развитие на идеята за подобряване на транспортното обслужване на населението и гостите на Бургас, чрез развитие на интегриран интермодален пътнически терминал.

Предвижда се отваряне на града към морето и изграждане на зона за обществен достъп в централната градска част, включваща морската гара, жп гарата, автогарата и част от пристанище Бургас–изток.

Основните цели на проекта са:

- превръщане на пристанище Бургас в логистичен транспортен център,
- изграждане на интермодален пътнически терминал,
- изграждане на инфраструктура в помощ на туризма, осигуряване на балансирано взаимодействие между пристанищните райони и градските зони,
- създаване на атрактивна зона за отдих, бизнес и забавление.

Изследването е репрезентативно, чрез директно анкетиране при отчитане на стохастична грешка - 4.5 %. Извършва се на основата на квотен принцип в 17 жилищни квартала, при

случайна извадка от 500 души, а изводите и заключенията се обобщават за генералната съвкупност с доверителна вероятност 95%.

Методът на обработка на данните е посредством статистически софтуер - SPSS.

За по-точна и достоверна информация са ползвани данни от НСИ, последно преброявани 2011г., официални източници – Община Бургас и ЕСГРАОН, като са взети под внимание разликите от живеещи на територията на града и временно пребиваващи, уседнали граждани с право на гласоподаване на територията на града.

Анкетната карта включва 33 въпроса, структурирани в три блока - очаквания и оценки; нагласи за кметските избори; демографски блок. Използвани са затворени и смесени въпроси.

С провеждането на това изследване се получава информация, която дава възможност да се прецизират средствата и усилията на заинтересованите страни при провеждане на кампании и определяне на нагласи и очаквания, както и вземане на управленски решения.

Обект на изследването: определяне на нагласите и предпочитанията на жителите на град Бургас към проекта.

Субект на изследването: гражданите та град Бургас;

Основна задача: да се анкетираат гражданите на територията на град Бургас, с цел изследване нагласите и очакванията им от предстоящият проект.

Цели на изследването:

Целта на това изследване е да се определи информираността, очакванията и нагласите на бургазлии към изграждането на проекта “Супер Бургас”, както и одобрението или не на самия проект.

- Да се изработи анкетна карта и да се проведе пряко анкетиране на база изтервью;
- Да се проучи мнението, нагласите и очакванията на жителите на град Бургас;
- Да се потвърдят или отхвърлят основната хипотеза и подхипотези.

Основна хипотеза - жителите на град Бургас са запознати със съдържанието на проекта и одобряват реализирането му.

Под хипотези:

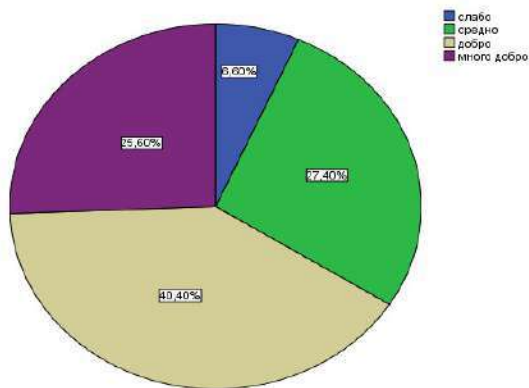
- Според жителите на град Бургас информацията в медиите за проекта “Супер Бургас” е недостатъчна и по-голямата част от тях не знаят за съществуването и съдържанието му.

- Градът е добро място за живеене, а изграждането на „Зона за обществен достъп Бургас” би допринесло до необходимата промяна в инфраструктурата на града.

- Тази промяна ще доведе до откриване на нови работни места, развитие на туризма, икономически и културен напредък.

Данни от анкетирането

Ако трябва да оцените Бургас като място за живеене, как бихте го оценили?

Фиг. 1. Отговори на въпроса: „Ако трябва да оцените Бургас като място за живеене как бихте го оценили?”

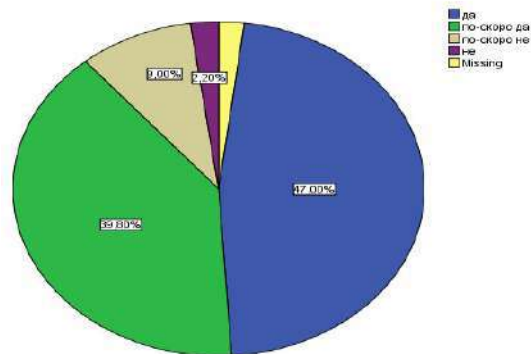
На въпроса – нуждае ли се гр. Бургас от промени в инфраструктурно отношение, според мнозинството от 93,4% считат, че градът се нуждае от промени в инфраструктурата, 5,8% са отговорили на този въпрос с НЕ, а 0,8% не са отговорили на този въпрос. Интересно е виждането на бургазлии относно посоката в която трябва да се развива гр. Бургас - 39,8% от запитаните са отговорили, че Бургас трябва да се развива към Меден Рудник, към Поморие смятат 21,4%, в посока Минерални Бани считат 19,2%, в други посоки са отговорили 9,4%, към Крайморие – 8,6%, в две посоки смятат 0.2%.

Мнозинството от населението - 95,4% - смята, че са необходими повече зелени площи, детски площадки и зелени зони в града, 4,2% считат, че не са необходими.

96.2% считат, че е необходимо изграждането на модерна морска гара, увеселителен парк, яхтено пристанище за развитието на туризма в града ни.

Според направеното изследване става ясно, че бургазлии не са запознати с проекта “Супер Бургас” - 42,2% от анкетираното население не са запознати със съдържанието на проекта Супер Бургас, 28% от тях са запознати отчасти, 17,4% считат, че не са съвсем запознати с проекта, 11,6% твърдят, че са напълно запознати със проекта, а 0,2% не са отбелязали отговор.

Ще направи ли проекта Супербургас града ни по-добро място за живеене?

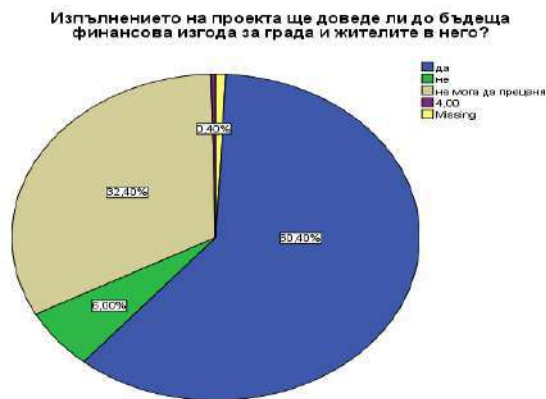
Фиг. 2. Отговори на въпроса: „Ще направи ли проекта Супербургас града ни по – добро място за живеене?”

Основни източници на информация са: 24,4% от приятели и познати, 10,4% са се осведомили чрез интернет, 9,4% са научили от пресата, 5% не са отговорили на този въпрос, 4,8% - от телевизии и радиа и 1,4% - от няколко от посочените източника. 50,4% считат, че информацията разпространена за проекта е недос-

татъчна, 22 % смятат, че не е съвсем достатъчна, 15,8 % мислят, че от части информацията е достатъчна, 9,8 % считат, че е абсолютно достатъчна, 0,2 % не са отговорили на въпроса.

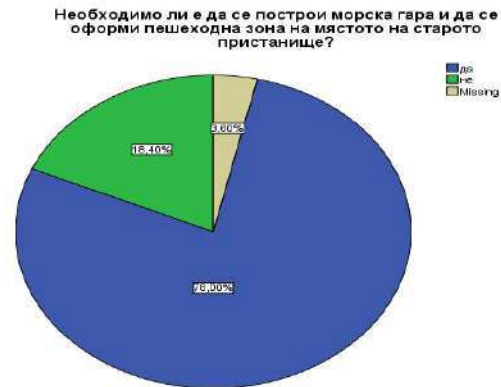
Да – 47 %, 39,8 % са дали отговор по-скоро ДА, 9 % – по-скоро НЕ, 2,2 % – НЕ и 2 % не са дали отговор.

Фиг. 3. Отговори на въпроса: „Изпълнението на проекта ще доведе ли до бъдеща финансова изгода за града и жителите в него?“

60,4 % от анкетираните граждани смятат, че проектът ще доведе до бъдеща финансова изгода за града и жителите в него, 32,4 % - не могат да преценят, 6 % не смятат, че този проект ще повлияе на финансовото състояние на града, 0,4 % не са отговорили на този въпрос. По-голямата част от анкетираните (53,8 %) смятат, че изграждането на проекта “Супер Бургас” ще създаде нови работни места, 33 % са отговорили – ДА, отчасти, 8,6 % - Не, съвсем, 2,8 % - НЕ. 59% считат, че проектът ще е предпоставка за икономическия напредък на града, 25,6 % не могат да преценят, 4,6 % са дали отрицателен отговор, 0,8 % не са отговорили. Положителни са отговорите за направление туризъм - 59,4 % от анкетираните са на мнение, че проекта ще повлияе положително на туризма в града, 31,6 % са отговорили с по-скоро да, а 1,6 % са дали отрицателен отговор на този въпрос.

- 77,8 % считат, че проектът ще обогати културния живот на града и на България, 16,6 % не са на това мнение, 5,6 % не са отговорили на въпроса.

Фиг. 4. Отговори на въпроса: “Необходимо ли е да се построи морска гара и да се оформи пешеходна зона на мястото на старото пристанище?”

- 82,2% от анкетираните одобряват обединението на трите гари в една обща инфраструктура, 17,2% са дали отрицателен отговор, 0,6% не са отговорили на въпроса. 44,6% смятат, че интермодалният център ще олекоти движението в главните артерии на града, 40,2% са отговорили – отчасти, 14,4% не смятат, че ще повлияе, 0,4% не са отговорили.

Мнозинството от 40,4% от анкетираните не могат да преценят дали товарното пристанище трябва да бъде изместено, 31,8% смятат, че то трябва да бъде изместено, 26,8% са отговорили отрицателно на този въпрос, 0,4 не са дали отговор. 78% считат, че е необходимо построяването на морска гара и оформянето на пешеходна зона на мястото на старото пристанище, 18,4% са дали отрицателен отговор и 3,6% не са отговорили на този въпрос. Предизвикателни са предложенията на гражданите на града ни за изграждане в пешеходната зона на нови ресторанти/кафенета, нощни заведения, административни сгради, детски площадки, порт за круизни кораби, увеселителен парк, яхт клуб, лятно кино, летен театър, музеи, галерии, свободна зелена зона, магазини, велосипедни пътеки. 72% от анкетираните граждани смятат, че проектът ще допринесе за популяризирането на града, 23,2% са отговорили с по – скоро ДА, 1,4% са отговорили отрицателно съответно с НЕ и по – скоро НЕ. Категоричен е отговорът (85,2%), че реализирането на такъв проект абсолютно необходим. Мнозинството от 66,8% са на мнение, че проектът Супер Бургас ще промени начина им на живот, 32,8% не са на това мнение, 0,4% не са отговорили.

Демографски данни за проучването.

Пол

- мъже- 47,6
- жени- 51,8
- без отговор – 0.6

Възраст

- до18 – 9.6
- 19-25 – 38.6
- 26 -31 – 13.4
- 32-40 – 14.8
- 41-50 – 8.6
- 51-65 - 9.4
- над 65 – 5.4
- др. – 0.2

Образование

- основно – 6.8
- средно – 31.4
- средно специално – 21.6
- полувисше – 6
- висше бакалавър – 20.4
- висше магистър – 13.6
- друго 0.2

Финансово състояние.

- 7 % - богати
- 3 % много богати
- 40.2 % средна класа,
- 20.2 % над средна класа,
- 18 % бедни
- 10.2 % много бедни

Промените в инфраструктурата на Бургас се одобряват от 464 от анкетираните. 83% от тях биха одобрили и обединяването за трите гари-Морска ЖП и автогара в една обща инфраструктура, а 17% не одобряват това. 29 човека не мислят, че Бургас се нуждае от промени - 7 от тях все пак биха одобрили обединяването на гарите, 8 от анкетираните смятат, че е необходимо на мястото на старото пристанище да се построи Морска гара и да се оформи пешеходна зона. Това начинание се одобрява и от 367 души, които смятат, че Бургас се нуждае от промени в инфраструктурата - 82 тях не одобряват.

ИЗВОДИ

След анализирането на резултатите се установи, че немалка част от бургазлии са чували за проекта “Зона за обществен достъп – Бургас” (по-известен като част от проекта “Супер Бургас”), но съвсем малко от тях са запознати със съдържанието му. Някои научиха за него от анкетиращите, други са запознати от приятели, познати и медии, но като цяло информацията, която им е предоставена не е достатъчна. 80 % от гражданите са позитивно настроени и одобряват всякакви промени в инфраструктурата „които със сигурност ще доведат до подобряване на качеството на живота, както в културен така и в икономически аспект. Отварянето на града към туризма и откриването на нови работни места са важните неща, които бургазлии очакват по време и след реализацията на проекта.

ПРЕПОРЪКИ

1. Да се даде гласност на съществуването и съдържанието на проекта.
2. Да се стартира мащабна медийна кампания. Организиране на пресконференции или публични дискусии, които да привлекат общественото мнение.
3. Да се разпространяват флаери, билбордове както и рекламни клипове.
4. Да се обявят публично предимствата, които би донесло стартирането и реализирането на „Супер Бургас”.

ЛИТЕРАТУРА

1. Желев, С. *Маркетингови изследвания*, ИК Стопанство, С., 1995 г.
2. Желев, С. *Маркетингови изследвания*, ИК Стопанство, С., 2000 г.
3. Прайд, У., О. Феръл “*Маркетинг: концепции и стратегии*”, София, Фор-Ком, 1994 г.
4. Узунова, Ю. “*Маркетинг за всички*”, Варна, 1999 г.
5. <http://www.government.bg>.
6. www.nsi.bg.

**МЕНТАЛНИЯТ КОНСТРУКТ КОГНИТИВНА СХЕМА, МЯСТОТО МУ В
ПСИХИЧНИЯ ЖИВОТ НА ЛИЧНОСТТА И РАЗВИТИЕТО МУ
В РАННИТЕ СТАДИИ НА ОНТОГЕНЕЗИСА**

Светозар Димитров

**MENTAL CONSTRUCT COGNITIVE SCHEMATA, ITS PLACE IN THE MENTAL LIFE
OF THE PERSONALITY AND ITS DEVELOPMENT IN EARLIER STAGES OF THE
ONTOGENESIS**

Svetozar Dimitrov

ABSTRACT

Problems of the earliest mental development have an important place in research and theoretical activities of recent psychological science. The focus is on the efforts to combine the ideas of cognitive psychology with clinical experience of psychoanalysis. The mental construct cognitive schemata unfold and develop as the child matures and experiences various perturbations and demands throughout the life cycle. These are long term enduring psychological structures, modes of processing and organizing information, that provide templates which guide and direct an individual's interactions with the interpersonal and impersonal world. The levels of developing of cognitive structures are represented in children's increasing capacity and problems of psychopathological impairment, providing new way of integration of knowledge in psychological theory and psychoanalytical therapy process.

Key words: *cognitive schemata, development, mental integration, psychoanalytic research.*

Проблемите на ранното психично развитие по естествен начин заемат важно място в изследователската и теоретична активност на съвременната психологична наука. В разнообразните приноси към темата за формирането на собствено психично пространство и познавателно отношение към света на бебето и детето се пресичат възгледите и разработките на различни научни течения и парадигми. Централно място в тези процеси са опитите за интегриране на богатите приноси на дълбинната психология относно преживелищните тенденции в личността и търсенето на корелации с нарастването на познавателния капацитет на субекта, взаимната обусловеност във вътрешната организация на индивида на емоционалните и когнитивните фактори. В развитието на този вид психологично търсене съществено място заемат възгледите за конструкта когнитивна схема в опита му да примири богатството на клиничния опит на психоанализата и близките психотерапевтични практики с нуждите от теоретично преосмисляне на стъпките в психичното развитие.

Когнитивните структури или схеми се създават в продължение на жизнения цикъл, започвайки от най-ранните преживявания на бебето във връзката на грижовност с майката. Когнитивната схема се развива заедно с порастването на детето и преживява редица смущения и търсения в рамките на живота. Ако тези смущения не са много тежки, в детето се създават условия да съзреят съществуващите познавателни структури и те от своя страна могат да се приспособят към съществуващите предизвикателства и трудности. Тази динамика насърчава развитието на различни нива на когнитивната схема, които обикновено нарастват в една естествена, добре описана житейска последователност. В случаите, когато смущенията са тежки, постоянни и надвишаващи капацитета на детето да се приспособява, стабилизирането и надграждането на познавателните структури може да бъде компрометирано и блокирано. В крайна сметка различните форми на психопатология и ментални дефицити в ранното детство изглежда, че могат добре да бъдат качествено

вено илюстрирани чрез процесите на интегриране, респ. дифузия на съставните елементи на когнитивната структури.

Описваните познавателни схеми са дългосрочни, трайни психологични конструкти, начини на обработване и организиране на информацията, което осигурява шаблони – патерни, насочващи и подпомагащи индивида в неговите отношения в интерперсоналното – и вътрешно персоналното пространство. Развитието на идеите за когнитивната схема има впечатляваща история в неврологията с работките на сър Хенри Хед и в психологичната област с работата на сър Фредерик Барлет в неговите класически студии за паметта. Още по-отчетливо разглежданите психологични конструкти се превръщат в централен теоретичен елемент при когнитивната психология, включително при изкуствения интелект и компютърните симулации, както също така при социалната психология и психологията на развитието. Във факт от особено научно значение се превръща разпознаването на различни нива на когнитивната схема в изследванията в психологията на развитието, особено при автори като Жан Пиаже и Хайнц Вернер. Тези когнитивни изследователи изучават еволюцията на познавателните схеми – как се развива в детството от първия момент на живота през стадияте на детската възраст до формирането в зрелостта. Друга група от теоретици – психоаналитични изследователи в областта на развитието, също изучават когнитивната схема през етапите на надграждането на разбирането за себе си и за другите. Тези две линии на развитие инвестират сериозни последователни усилия в обогатяването на разбирането за когнитивната схема, но при различни условия и опирайки се на различни изследователски парадигми.

Познавателно-развитийно ориентирани психолози в лицето на Пиаже и Вернер изследват как когнитивната схема на неодушевен обект – напр. кукла – се развива при по същество неутрални обстоятелства. За разлика от това психоаналитично ориентирани изследователи в лицето на Ана Фройд, Маргарет Малер, Едит Якобсон, Зелма Фрайберг, Даниел Стърн и др. поставят под въпрос същите процеси на развитие, но преди всичко насочват вниманието си към това как детето успява да развива своето чувство за одушевеността на света и междуличностните отношения в състояние на ментално неравновесие – напр. в моменти на отделяне или раздяла или при

безпокойство на бебето. Те наблюдават развитието при детето на схемата на майката и на собствената личност по начина, по който това се проявява във взаимоотношения, базирани на внимание и грижа. Те се интересуват преди всичко от изграждането и развитието на психичните представи за себе си и другите в най-ранния период от живота като част от процесите на интернализация на процесите във външния свят и структурализацията на психичния апарат. По-конкретно изследователската насока е към диференциацията между аз-образа и образа на другия и в крайна сметка към постигането на чувство за собствена идентичност. Данните за тези теоретични хипотези са вследствие както от проведени лонгитюдни изследвания – по-специално Рене Шпиц и Маргарет Малер – в наблюденията върху взаимоотношенията „майка–дете” в реалността, докато при Якобсон данните са получени почти изцяло от психоаналитични реконструкции като презентация на генетичната перспектива в психологията.

Въпреки базисните различия в методологията двете направления в изследването на развитийните процеси на когнитивната схема в индивидуалния живот на човека добиват съревноваващи се помежду си резултати. И двете групи описват по същество едни и същи стъпки на последователност в развитието, но се различават значително в уточняването кога във времето за пръв път обособено се проявява когнитивната схема. Познавателната перспектива теоретици обикновено уточняват появата на разглеждания ментален конструкт някъде по-късно от времето, когато го поставят психоаналитичните изследователи. Разглежданите различия се потвърждават в данните, при които когнитивните структури се образуват първоначално в интензивността на основаните на грижи и взаимност междуличностни отношения и в последствия репрезентативните спомени от тези отношения се обобщават като патерн, респ. модел, който детето използва за разбирането на неодушевления свят. Първоначално когнитивната схема възниква като пряко отражение на активните систематични отношения и едва впоследствие се генерализира като утвърден познавателна структура. Достигайки това ниво на интеграция на моделите в когнитивната и психодинамичната парадигма в психологичната наука, можем много по-уверено да търсим обединено обяснение на спецификата на конструктите на нашия преживелищен и син-

тезиращ опит. Общата теоретична платформа позволява вече по-уверено да набележим няколко възлови момента в развитието на разглежданите познавателни схеми от начална бебешка възраст до динамиката на юношеството.

Първото ниво на когнитивна схема в работките на изследователския колектив на Сидни Блат [6; 23] се идентифицира като постоянство на границите. развитието на това ниво на схемата е съпоставено в поведенчески план с отговарящата усмивка на бебето и възникването на способността на малкото дете да инициира свързване с другите. Ранната спонтанна усмивка на бебето предполага, че субектът в тази ситуация на живота започва да изразява физическата форма на фигурата, която оказва грижи от общото вградено перцептивно поле и е чувствителен към сигналите на другия. Пиаже и Вернер също поставят въпросите за това как първата когнитивна схема на детето включва артикулацията на фундаменталните граници на единичния обект от вграденния контекст на полето.

Малко по-късно в израстването – около шестия до осмия месец – детето започва да прави разграничения между хората, да развива особено интензивно психично инвестиране в определени фигури от обкръжението и да разграничава тези особени личности от останалите.

Детето започва да отговаря на майката и/или на бащата по много по-специален начин, отколкото на непознати. В тази възраст детето развива капацитета на когнитивната схема на ниво, което може да бъде наречено разпознаване или постоянство на либидонозните инвестиции [7; 11]. Индивидите в този стадий престават да бъдат просто артикулиращи на елементи от перцептивното поле, но детето придобива способности диференцирано да отговаря на близки лица и на специални фигури.

На възраст около шестнадесет месеца възникват елементите на третото ниво на когнитивната схема, известно като постоянство на напомнянето [6; 31] – способността да се има разбиране за обекта, който вече не присъства постоянно и не се проявява мигновено в полето на възприятието. В добре описаната студия на Маргарет Малер за фазата на повторното сближаване [1; 207] е демонстрирано как детето може да се отдалечи и да изостави майка си, без това да му причинява ненужен стрес и заливаща тревожност, защото то под-

държа усещането за майка си по време на нейното физическо отсъствие. Съществено за този период е отчитаното от авторката важна промяна в качеството на отношението на бебето към майката. Сега тя престава да бъде „базата” [1; 208] към която то се връща, за да задоволи потребностите си от храна или утеха или за емоционално презареждане, когато е уморено или отегчено. Сега то изглежда, че я разпознава като отделна личност и изпитва желание да споделя с нея всички нови открития, които прави и всяка нова способност, която придобива. Най-яркият поведенчески признак за тази промяна е, че то постоянно показва с думи, звуци или жестове, че иска тя да се интересува от откритията му и да споделя радостта му. Постепенно ангажираността на детето със самите движения и открития започва да намалява и интересът му се насочва към социалната интеракция. В разглеждания период все по-интересни стават игрите на „жмичка” и игрите с имитация. Тези развития са показателни за нарастването на когнитивните способности, съответстващи на развитието на представната интелигентност на Пиаже и диференцирането на емоционалния живот. Същевременно се наблюдава отслабване на относителната нечувствителност към фрустрации и незагриженост за присъствието на майката, характерни за дотогавашното развитие. Нараства страхът от отделянето и от загубата на обекта. Това от своя страна е индикация за все по-отчетливото вътрешно-психично разграничаване на конструктите, въведени от Малер психичен обект от психичен субект. Разграничавайки майката како отделна личност обаче, детето установява, че нейните желания невинаги са идентични с неговите собствени; като следствие от това чувството му за величие и омnipotentност е силно разклатено. Интернализирайки се все по-вече от външния свят, то неминуемо възприема и препятствията, възникващи пред неговия стремеж „да завладее света”. Детето започва да усеща, че в много ситуации само трябва да се справя с трудностите и това го кара да се чувства малко и безпомощно.

Пиаже и Вернер подобно и обстойно коментират възникването на капацитета на детето за постоянство на напомнянето в способността му да предвиждат невидимите измествания на обекта, след като е напуснал перцептивното му поле. В един обозримо по-късен период – около третата година от живота на индивида възникват елементите на пре-

живяването на постоянство на себе си /Self/, определяно от нарастващата способност на детето да използва понятията „мое“, „Мен“ и „Аз“ в тяхната специфичност и по един прецизен начин. Младият субект притежава в тази възраст непрекъснато нарастваща способност да разграничава себе си от останалите и да бъде критичен към различията на своите отношения с околните.

Пиаже и Вернер в своите разсъждения върху възникването на конкретното операционално мислене, започващо да се случва около шест годишна възраст, тогава, когато детето вече е способно да координира взаимоотношенията си с две или повече дименсии. В новата ситуация на интелектуално развитие то вече е в състояние да разбира различните трансформации на обекта и е формирало когнитивния си капацитет да разбира обратимостта на причинно-следствените отношения и запазването на постоянството на обектите в тегло, обем и форма. Развитието на операционалното мислене, формулирано от Пиаже в изграждането на структурата на интелекта и наличието на рефлексивност, трансформативност и стабилност съвпада с наблюденията в психоаналитичния процес като състояние на промяна в детето на приблизително петгодишна възраст с усвоеното разбиране за прехода от диадични самостоятелни отношения с всеки от родителите към разбиране на взаимодействията в семейната система като триадични в структурата си. В тази нововъзприемата триангулационна ментална ситуация, отговаряща на появата на формулираните в психоаналитичната теория Едипови смущения и конфликти детето започва осъзнато да приема ролите на майката и бащата във фамилените взаимоотношения, отчитайки контрастиращите разлики и нюанси в отделните роли. Като следствие от тази начална критичност в триадичните отношения, поставящи основите на зрялото и добре компенсирано психично развитие детето започва да се ориентира в думи и послания, имащи относителен смисъл. Детското мислене престава да бъде обвързано към прости сравнения и противоположности – напр. „болка–удоволствие“, съществуващи и отговарящи на диадичните, директни взаимоотношения, базисен прототип на които е връзката между майката и бебето. В разглежданата зряла детска възраст започва да е в състояние да отнася към себе си, да сравнява и да разграничава типът и качеството на емоционалната си връзка с все-

ки от своите родители. Мисленето загубва постепенно характеристиките си на незабавно импулсивно отреагиращо, директно и буквално. По-скоро части от свойствата и особеностите вече могат да бъдат разнообразявани и реструктурирани по нов комплексно организиран начин. Детето получава много обстоен капацитет за отлагане на менталния отговор и можем да разпознаем в него новооткрит потенциал за пълноценни комплексни познавателни преобразувания. Мисловната дейност престава да бъде ограничена към възпроизвеждане на конкретни минали преживявания, а в една нова перспектива малкият индивид започва да предпоставя и планира дейности и събития, „които никога дотогава не е преживявал в пряк смисъл“ [13; 32]. Детето вече не просто притежава своя собствена гледна точка в отношенията, но заедно с това започва да зачита и уважава перспективата на околните, както и принципно в отделни случаи да осъзнава, че фигурата в общуването е уникален носител на характеристики, включително и полови особености и от друга страна същество с диференцирана и уникално-специфична перспектива.

Пълното преживяване за времето и перспективата за бъдещето също се установява и укрепва през фазата на зрялото детство. Едновременно с това афектите все повече изпълняват сигнална функция, вместо да бъдат първостепенно преживелищно разтоварващи и нагоннооттичащи феномени [6; 37]. Развитието във възрастта между петата и шестата година, това, което Пиаже нарича начално операционално мислене с присъщата на това способност за обратимост на логическите действия, трансформация на съдържанието и в същото време запазване на постоянството на обектите се явява в когнитивен план именно това, което за психоаналитичните изследователи е описаното възникване на триадичната структура в базисните емоционални отношения. Способностите за операционално мислене първоначално възникват в конкретно онагледен план и по-късно, с нарастването на социалната и личностна зрялост на детето преминават в капацитет за използване на формални, абстрактни понятия както комплексни психологични свойства в ранните години на интелектуалната зрелост – 11/12 години.

В съвременната приложна психология концепцията за когнитивната схема и нейните трансформации в развитието на личността

намира широко поле на адаптирано приложение в интерпретацията и изследването на различните по степен на увреденост форми на психопатология – преди всичко шизофрени и психотични разстройства, гранично личностно разстройство „бордерлайн”, натрапливи, фобийни и конверсионни състояния, както и на трудностите в процесните взаимоотношения в психоаналитичната терапия. Всичко това става възможно да бъде описано в понятията на присъщи, изведени структури, вместо в определенията на базисната директно проявяваща се симптоматика и характеристики на развитието. Изследванията по тази проблематика през 80-те и 90-те години на 20. век [6, 10] показват убедително, че моделът, насочен към психология на развитието в познавателната психология може да осигури морфологична матрица за проследяване на разнообразните форми на психични дисфункции. Данните насочват към разбирането, че шизофреничните пациенти имат увредена способност за отдиференциране на личностни граници и постоянство на „либидните” инвестиции, така както патологията на граничния личностов характер е с уверен капацитет за постоянство в припомнянето на обекта. Когнитивната схема при депресивни пациенти отразява нарушеността в интеграцията едновременно на схемата за обекта и на схемата за себе си. Клиничните сведения създават предпоставки да бъдат мислени два типа депресии, определени чрез това дали депресията е фокусирана върху стабилността на обектните връзки и междуличностната свързаност – феномени като изоставяне, самотност, отхвърляне или състояние, насочено към определяне на себе си – чувства на вина, самокритичност и проваленост. Изследователските търсения също така утвърждават, че тази диференцирана позиция определя две широки конфигурации, респ. области на патологични изменения, кореспондиращи на психотерапевтичните интервенции. Оценяването на специални увреждания в постоянството на разбирането за обекта и за себе си идентифицира различни нива на когнитивно-афективните структури, които от своя страна определят широк обхват на симптоматични проявления.

Употребата на конструкта когнитивна схема в изследването на общото психично развитие и в частност на психопатологията и терапевтичните процеси е равностойно по определението на Гарднър на настояща „когни-

тивната революция в психологията”[10; 12]. Едновременно и общо психологичната и психоаналитичната теория извървяват дълъг път, преодолявайки основния „хедонистичен модел” [6; 39], в който разтоварването на нагонния импулс, както в поведенческата парадигма „Стимул–реакция”, така и в парадигмата на дълбинната психология „нагонов натиск–защита”, сочени като първична мотивираща сила за човешките действия. Психологичната теория и изследователска активност през последните двадесет години в много голяма степен се насочва към важността на когнитивните структури за разбирането на поведението на личността, особено що се касае при взаимоотношения, базирани на интензивни грижи. В същото време познавателните структури създават новаторско разбиране и изграждат психологична морфология, лежаща в основата на множество форми на психопатологична картина.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасов, Н. Психоаналитични теории на развитието. София 2002.
2. Пиаже, Ж. Интелектът; сп. Педагогика, 1996, кн. 8.
3. Каплан, Сэдок. Клиническа психиатрия, т. 1, 1996.
4. Arieti, S.; Bemporad, J. Severe and mild depression: the psychoanalytic approach; NY Basic Books 1978.
5. Blatt, S. J. The psychoanalytic study of a child; levels of object representation in anaclitic and introjective depression.
6. Blatt, S. J., Schimek, J. G., Brennels I.B., Glick, M. Normal development and psychopathological impairment of the concept on the object on the Rorschach] Journal of abnormal psychology 1976.
7. Fraiberg, S. Libidinal object constancy and mental representation; Psychoanalytic Study of the child, 1969.
8. Freud, A. The ego and the mechanisms of defense; Sofia-LiK 2001.
9. Freud, S. Gesammelte Werke; Walter Verlag AG 1964.
10. Gardner, H. The mind's new science: a history of the cognitive revolution; NY Basic Books 1985
11. Grand, S. „A study of the representation of objects in schizophrenia”; Journal of American Psychoanalytic Association 1973.

12. Kernberg, O. Borderline personality organization; Journal of American Psychoanalytic Association 1967.
13. Piaget, J. The construction of reality in the child; NY Basic Books 1954.
14. Piaget, J. Play, dreams and imitation in childhood; NY, Norton 1962.
15. Piaget, J. The child's conception of time; NY Basic Books 1969

ПРОБЛЕМЪТ ЗА МОРАЛНИЯ КОНФЛИКТ И СУБЕКТИВНИЯ ФАКТОР В ИСТОРИЯТА

Мария Костурова-Парашкевова

ON THE MORAL CONFLICT AND THE SUBJECTIVE FACTOR IN HISTORY

Maria Kosturova-Parashkevova
E-mail: m_kosturova@abv.bg

ABSTRACT

The active transforming role of human beings in history wouldn't be possible without moral and moral conflict. It is one of the approaches to the development of society and people. The main purpose of moral is to determine the measure of humanity in communication between people in the process of their development and progress.

Key words: moral, subject, conflict.

Човечеството е развивало и развива огромна материална и духовна енергия, за да овладява условията на своето съществуване. Дълбок смисъл на тези усилия, както сочи историята, придава моралът на езика на идеалите и хуманизма. Последните се явяват опора за съзнанието и волята на хората като творци на историята.

Както е известно, движеща сила на историческото развитие са социалните противоречия, представени в нравственият опит на масите като противопоставяне между доброто и злото. Доброто - като израз на потребностите и желанията на хората, а злото - като израз на техните страдания и невъзможности за постигане на желанията им. Още в архаичното съзнание на първобитният човек се дава митологично образно тълкуване на доброто и злото като божествени същества, загрижени за благото на хората или като враждебно настроени срещу човека сили. Като правило злото възплащава нечовешки черти, предизвикващи отвращение, а доброто поражда благоприятните нравствени чувства у хората.

Преходът от образната представа за добро и зло, присъща на архаичната култура, към понятиятата, става в процеса на нарастването на социалните противоречия, съпътстващи появата на класовата епоха. Именно противоречивата действителност поражда и насочва мисленето и дълбоките разсъждения на мъдреците. Така например, в Древна Гърция философските беседи на Сократ са насочени към

моралните беди и колизии на тогавашното класово общество - алчност, имуществено неравенство, ненавист и вражди, криза на доверието, завист и раздори. Това е периодът, в който "златният век" на античността - векът на идилията и стремежите за справедливост и за хармонично развити личности вече е отминал. Мислителите по различен начин обяснявали пороците и несъвършенството на обществото и общественият живот. Едни търсели причините в природата, която наказвала заради неизпълнението от човека на неините закони /Херодот/, други търсели злото в неразумността на човека и неговото незнание, или неизпълнение на посочваните от мъдреците истини за живота; трети обвинявали за това недостатъците във възпитанието, четвърти - тиранията, и несъвършенствата на атинската демокрация като политическа форма на обществено управление, способствало за разложението на нравите в обществото.

Формирането на класовата структура на обществото в последващите обществени реалности, както сочи историята, се явява главен източник на аморализъм и предпоставка за нравствените противоречия и конфликти. Антагонизмът между класите противопоставя личните и обществените интереси, често поставя индивида във враждебно отношение с обществото. Съпътстващите класовото разслоение обективни жизнени отношения разделят хората по класов, съсловен, имуществен и др. признаци, сблъскват ги едни с други. Раз-

гаря се, както отбелязвал английският философ от XVII в. Томас Хобс, "война на всички против всички".

Основна причина за това е, че обществените цели и интереси в класовоантагонистичното общество не се явяват самоочевидна ценност. Последната трябва по подходящ начин да бъде осмислена от индивидуалното съзнание, за да може човекът искрено и с доверие да я отъждестви със собствените си цели и желания. Решаването на тази задача - съотношението между личното и общественото, се превръща в морален проблем. Още повече, че практиката на социална несправедливост и гнет не може дълго време да се регламентира с традиционните за всеки период способности. Такъв, например, за древната цивилизация на Изтока, е кодекса от закони на цар Хамурапи /XVIII в. пр.н.е./ Този кодекс е типичен за раннокласовото робовладелско общество и в него са подробно описани вида на наказателните действия и съответстващата точна санкция. Но тъй като развитието на класовата структура на обществото протича въпреки традициите и в съответствие с развитието на материалните условия на живот - на битието, то и традиционната регламентация отстъпва място на друга - на моралната, чийто задължителен елемент е самосъзнанието.

Моралът, като социално явление, поставя въпроси пред човека. Издигнатите от него норми се нуждаят от психологическата поддръжка на индивида и от доказателствата на разума. Услобността на социалните връзки и зависимости между хората поставят пред всеки индивид проблеми, често го заставят пред дилемата "или-или". Какво да се предпочете - личното удоволствие или изпълнението на по-висши цели, дори ако последните са свързани с напрежение на душата и тялото? За какво да се грижиш - за преходните материални блага или за нетленното духовно богатство?... Противопоставянето между щастие и добродетел, "умението да се живее" и смисълът на живота, и др. подобни дилеми приемат вид на особено драматична колизия. Последната става още по-драматична ако нравствените основи на живота са далеч от другите - от материалните, от реалните основи на битието. Моралните норми и изисквания са регламентираща форма на обществен живот. Те възникват в реалните условия на практическата жизнена дейност на хората и тяхното предназначение е да насочат и обединят дейността и поведението на хората в името на

тяхната съвместност за постигане на общите им потребности и интереси. В тази съвместност на съществуването се осмисля и ценността на конкретните приетости - норми и правила за общуване и поведение. Така моралът се осмисля като социална ценност, защото възниква в отговор на обективната необходимост от обединяване на хората за и в името на общите им потребности и цели. Такова е и неговото основно предназначение.

С обособяването на социалните слоеве в обществото и възникването на социалните противоречия в него, моралните дилеми пред отделният индивид и социална общност се задълбочават. Тяхното разрешаване изисква по-голяма степен на осмисленост и на оценка на човешкото съществуване в конкретните реалности.

Формирането на класовата структура на обществото се съпътства със засилване на нравствените противоречия и конфликти в индивидуалното и в общностното съществуване. Класовият антагонизъм води до противопоставянето между личните и обществените интереси. Назрява обективната необходимост от появата и на класовият морал. Той е социално-психологическо и идеологическо средство, чието предназначение е да свързва интересите на отделният индивид от обществото, с тези на господстващата класа, чрез идеите и идеалите за обществено развитие. Така моралът по специфичен начин регулира социалните противоречия, като ги пречупва през субективните - тези на индивида, но и тези на класата, като субект на дейност.

Изразената в античната епоха от Платон идея да се служи на най-висш обществен идеал - благо на обществото, в Средните векове придобива ново звучение - заменена е със задължителното служене на Бога. В буржоазното класово-антагонистично общество за обществен идеал се провъзгласява идеята за "всеобщото благо", по пътя на развитието на частната собственост и капиталистическият начин на производство на материални блага.

Друго звучение получава идеята за общото благо във философските разсъждения на марксизма. Тук на преден план се поставя идеята за необходимостта от промяна на обстоятелствата на човешкото съществуване в реалностите и на тяхното създаване с цел - достойно съществуване на всеки член на обществото. Класиците на марксизма насочват индивидуалното съзнание на масите към такава промяна на обстоятелствата на жизнената им дей-

ност, ръководени от разбирането за ролята и мястото на трудещите се маси в историята. Защото, както отбелязват класиците на марксизма, историята: "...не е нищо друго, освен дейност на преследващият своите цели човек" [1]. С други думи - историята не е идеята за битието, съществуващо извън обществените отношения и прогрес. От морална гледна точка тази мисъл означава доброто да се утвърждава не като абстрактен идеал, а като обективно изискване, за да се променя действителността, ако тя не удовлетворява човека. Следователно, възникващите морални конфликти са разрешими не чисто субективно, само в сферата на съзнанието, а и обективно - в сферата на обществената практика.

Историята - това е животът - реален и противоречив. Постъпките на хората могат да бъдат величествени и карикатурни, похвални и позорни, ценни и нищожни. Но всички се стремят и жадуват за благо и доброто като морални ценности, които приковават съзнанието. От зло и страданието съзнанието иска да се освободи и всеки човек се стреми да ги избегне, защото ги е осмислил като такива в практическите, материалните условия на жизнената си дейност. Легендарният Буда стига до своето велико духовно учение в резултат на сблъсъка си в практическия живот със събития, до този момент непознати за него, но разкрили му неизмеримите човешки страдания в реалния живот. Пак чрез страданията Хамлет достига до преценка на моралните ценности... Примерите в тази посока са много.

Историческият опит на хората е доказал, че най-големи морални колизии в индивидуалното съзнание ражда социалното неравенство. То винаги е съпътствано със страдание и ражда страдание. То се проявява в лишенията, нищетата, в усетът за незащитеност на човешкото съществуване и т.н. Нещо повече - докато страданието в чисто физиологически смисъл не изисква обяснение и не може да стане принцип на отношение към действителността, моралното страдание - вина, гузна съвест, изгубен смисъл в живота, разочарование от приятел или в любовта, осъзнаването на собственото си безчестие и низост..., се явява израз на светоусещане и дори на жизнена позиция.

Християнството в продължение на столетия е поддържало култ към страданието, към търпение и безропотност. Религията е обяснявала на угнетените хора през Средновеко-

вието страданията и връхлитащите ги нещастия не със социални причини, а с определено от Бога необходимо изкупление. Страданието се е тълкувало и като избавление, и като избрано от Бога, и като възел, обединяващ хората. Страданието е общият път на човешкия род. По този начин се е прикривало фактическото неравенство и се издигала идеята за състраданието като духовна близост. Християнската "етика на страданието", доведена до своя предел, се превръща в химн на човека. Френският монах и философ Блез Паскал, приемайки човека като нищожество и едновременно с това като безкрайност, стига до убеждението, че страданието на човека в пространствено-времево измерение доказва неговото величие!

В буржоазната епоха страданието се разглежда или като цена за неизпълнение на героичен замисъл, или като свидетелство за личната човешка несъстоятелност в света да постига успех и щастие. В първото разбиране за страданието човешката личност се вълнува от въпросите за индивидуалната си значимост и за историята. Така например, през Възраждането, Микеланджело "отдава" личните си блага във възможността да изрази в творчеството си идеали и образи, които са изпълвали неговото въображение и подхранвали страстта му към това творчество. Не случайно неговите човешки скулптори са много по-високи от един човешки ръст. С това той иска да покаже величието на човекът и неговият дух да твори добри дела, стремейки се да се извиси дори до Бога.

Във второто разбиране за страданието е отразен по-скоро доминиращият за буржоазното общество възглед за човека, който не съумява да се пребори в конкурентната борба, възползвайки се от митичния си шанс. Но това е и човекът, който няма частна собственост и затова е непълноценен за себе си и за обществото. Този морален възглед за човека, който срещаме частично и в протестантската етика, намира място и днес в съвременната буржоазна психология, в която доминира култът към материалното и парите. Нещо повече - днес стремежът към материалното до такава степен е неудържим в съзнанието и психиката на богатата част от съвременното човечество, че доведе дори до подмяна на ценностите. Както посочва в книгата си "Глу-пави бели мъже" съвременният американски сценарист и писател Майкъл Мур, за милионерите алчността е "не само добродетел, а

лайтмотив. Те толкова сполучливо създадоха климат за отглеждането на тази алчност, че дори думата вече не се употребява в познатия смисъл. Сега алчността е синоним на УСПЕХ!" [2].

Проблемът нравствено страдание има много измерения и конфликтните ценности чрез които той се проявява могат да бъдат от различно естество. Важно е да се подчертае, че страданието не противоречи на оптимизма. Болката, причинена от несъвпадението между онова, което е и онова, което трябва да бъде, между идеал и действителност, между лични стремежи и възможности, не води задължително към отказ от борба за преодоляване на трудности, нито към примирение с това, което е. Нравственото страдание е вид духовно напрежение, интензивно натрупване на опит и източник на нови търсения. Нравственото страдание е и възможност да преодолееш себе си, да осъдиш и отхвърлиш от себе си тщеславието, дребното и низкото, и дори да постигнеш душевно равновесие. За такава перспектива на нравствено "възкръсване" чрез страдание, говорят например, великите руски писатели А. П. Чехов, Л. Н. Толстой, Ф. М. Достоевски. Разбира се, ролята на нравственото страдание в посоката на нравствено обновление не трябва да се абсолютизира. Защото страданието и самоотричането не са доказателство за човешката сила и възможности.

Съвсем друга е силата и звучението на нравственото страдание в системата на социалните отношения. Нравственото страдание като осъзнаване на "робското си положение" и на несправедливостта в социалните реалности, е мощен фактор за осмисляне от човекът на положението му в тези реалности, и за обрат в дейността и поведението му за тяхната промяна. В историята примерите за такова нравствено страдание са много.

В античната епоха сложният комплекс от размисли, съмнения и преживявания се отнася до такива морални проблеми като например: Защо мъдрият, добродетелният, полезен за обществото и уважаван човек, против своята воля участва в събития, неморални и недобродетелни, и затова ужасни? Нима не е в неговата власт да не върши глупости? и т.н. Във феодалният период личността си задава преди всичко въпроси, свързани с възмездие: Възнаграждава ли се доброто с добро или за доброто получаваш зло? Каква е цената на човешките мъки?

В буржоазното общество индивидът е във властта на моралните противоречия когато се опитва да намери морално оправдание за своето безучастие към проблемите на другите хора, за чувството си за собствена изключителност, егоцентризъм и самота.

Кому принадлежи и на кого служи моралът - на всички или на индивида? Класовата същност на морала, както вече се отбеляза, се формира в процеса на усложняването на формите за производство на материалните блага, на усложняването на икономическото производство, основано на частната собственост и на все по-задълбочаващите се процеси и проявления на несправедливост в социалния живот. В тези условия моралните конфликти в съзнанието на хората са продиктувани от нетърпимостта им към все по-задълбочаващото се в реалността социално зло - експлоатацията. Тези реалности заставят масата от хора пред **моралният императив на борбата за достоен живот, невъзможна без силата на волята и волеви акт**. А последният предполага размисъл, избор, борба на мотиви, преодоляване на вътрешни конфликти и морални противоречия, дисциплина и т.н. Ражда се моралът на масите.

За силата на този морал отбелязва К. Маркс когато пише за Парижката комуна, просъществувала само 72 дни на 1871 година. Той посочва, че Комуната изумително е преобразила Париж. Столицата на Франция престанала да бъде сборен пункт на британски лендлордове, на американски ескробовладелци, на руски ескрепостници и влашки боляри. В моргите нямало нито един труп; нямало нощни грабежи и кражби. Улиците на Париж за първи път станали безопасни, въпреки че на тях нямало нито един полицаи [3].

За силата на моралът на масите говори и вождът на пролетарската революция в Русия, подчертавайки че в борбата със социалното зло-експлоатацията, най-добрите представители на работниците и на селяните са проявили невиждан героизъм и чудеса от храброст [4].

И така, историческият ход на развитие на човешкото общество и неговият прогрес потвърди силата и значението на моралният фактор в историята.

Решаването на основният социален проблем - освобождаването на труда от властта на капитала, влияе положително на моралното самочувствие на хората. Моралът все повече се осмисля от човекът като важно жизнено

условие и негова лична вътрешна необходимост и потребност - да промени не само обстоятелствата на своя живот, но и да примири и промени и отношението си към самия себе си, и към природата. Тази висока степен на осмисленост на ценността на собственото си съществуване човекът за първи път постига в епохата на революционните обществени преобразования през XVII век, когато историческата инициатива е в ръцете на устремената към прогрес буржоазия. От средата на XIX-то столетие историческата инициатива и морална воля принадлежи на работническата класа.

В последващият период от развитието на обществото, а и до днес, "иронията на историята" по своему ще награждава "различният" субективизъм. /Тук се има предвид виждането за положението, при което чисто илюзорните цели на историческите движения довеждат до противоположни резултати./ И така, сблъсквайки се с "иронията на историята" цели социални групи, а и общества- носители на морални идеали и илюзии, се оказват въвлечени в идейно-нравствени търсения и духовни колизии по пътя към доброто. Историческият опит показва, че случващото се в живота е неизмеримо по-богато от всяка представа или съждение. Имайки предвид това обстоятелство можем да посочим - там, където многообразните проявления на човешката същност са в движение, винаги е възможен конфликт, превръщане на една същност в друга. И това е най-общата представа за конфликт. Важно е да се подчертае, че изясняването на природата на конфликта се свързва с обособяването на мисленето, защото съзнанието ражда идеите. Когато, обаче, съзнанието не може да произведе идеи, адекватни на потребността на социалната практика, се получава несъответствието, което е базата, основата за възникването на конфликт. Такова несъответствие се получава, когато управляващата група /класа, партия/ в обществото влага своите идеи и виждания в съдържанието на своето духовно производство - закони, директиви и т.н., издигайки ги за всеобщо задължителни, налага ги в обществената практика чрез и в дейността на хората, а фактическите резултати от тази дейност се разминават с очакваните. Причината за това е повече от ясна. Конфликтът произтича от разрыва

между мисленето за действителността и реалната степен и възможност да бъде тя овладяна. И още-историческият опит показва, че не всяко съзнание може да бъде целесъобразно. Нещо повече- историята е съпътствана и от такова явление като "стихия на човешките страсти". То се проявява особено ярко в моменти на замяна на едни ценностни ориентации в други. Обществената практика е доказала, че страстите често се оказват неуправляем фактор в общественото развитие.

И така, конфликтът не е аномалия на личностното или историческо развитие. Той е един от начините /не винаги безспорен/ за развитие на обществото и отделния човек, и е повлиян от морални ориентири. В мащабите на социалната история на човека моралният конфликт се реализира чрез противоречието "добро-зло". А и доброто и злото в човешката дейност не могат да бъдат сътворени без човешката воля, а следователно, без активното участие на човешкото съзнание и самосъзнание. Преобразуващата активна дейност на човекът като субект на историята и на собствения си живот е невъзможна ако той не е опознал добре себе си, своята ценностна система и обективните обстоятелства на жизнената си дейност. А конфликтите - те никога не трябва да се изключват, защото са предпоставка за развитието - на човека и на обществото. Предназначението на морала е да определя мярката на човечност в общуването между индивидите и общностите в процеса на тяхното развитие. Ценността на отношенията между тях придобиват морален смисъл тогава, когато са доминирани от виждането за човекът като най-висша ценност. Като форма на обществено съзнание моралът отстоява именно тази ценност и ценността на човешкото съществуване и развитие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маркс К., Енгелс Ф., Соч. т. 2, с. 102.
2. Майкъл Мур., Глупави бели мъже., С., 2003, с. 12.
3. Маркс К., Енгелс Ф., т. 17. ,с. 35
4. Виж: Ленин, В. И., Полн. собр. соч., т. 40, с. 232.

ПОЛИТИКАТА КАТО ИНСТРУМЕНТ ЗА РЕШАВАНЕ НА ЕКОЛОГИЧНИ ПРОБЛЕМИ

Мариана Каприева

THE USE OF POLITICS AS A TOOL FOR SOLVING ECOLOGICAL PROBLEMS

Mariana Kaprieva
e-mail: ekom_m@abv.bg

ABSTRACT

One of the basic features of the modern age is the obvious contradiction between the rapid social and economic development of the human society on one hand and the limited amount of the natural resources and the limited recycling potential of the biosphere on the other. The land and water natural resources are on the verge of their complete exhaustion and techno-genetic disruptions of the biochemical cycles of different substances are constantly being detected together with an increasing level of the general pollution of all the components of the natural environment.

All ecosystems are experiencing a considerable degree of disintegration. The situation depicted above sets the life on Earth in real danger. The developing global character of the ecological crisis makes it almost impossible to solve the current ecological problems one by one, separately or in a unilateral way. To achieve that goal one needs new methods and complex approaches and the application of the joint efforts of science, economics, politics, jurisdiction and all possible social movements.

This paper makes a genuine attempt to analyze the current political aspects of the ecological crisis and the increasing possibilities and the role of politics in overcoming the negative consequences of mankind's own treatment of the natural environment.

Key words: *politics, management of the natural environment, political summits, ecological legislation.*

В началото на 3-то хилядолетие, човечеството е изправено пред сериозни глобални проблеми, които поставят въпроса за неговото оцеляване. Екологичният проблем е от най-съществените. Той е резултат от сложните връзки и отношения, възникващи в процеса на общественото развитие и има дълбоко социален характер.

Една от определящите черти на съвременната епоха е явното противоречие между бурния социално-икономически растеж на обществото, ограничените природни ресурси и рециклиращите възможности на биосферата. Изтощени до краен предел са естествените ресурси на сушата и океана, фиксирани са техногенни нарушения на биогеохимичния кръговрат на веществата и замърсяване на всички съставни части на природната среда. Сериозна е деградацията на екосистемите. Всичко това заплашва живота на Земята.[1]

Със задълбочаването на глобалния характер на екологичната криза става невъзможно проблемите да бъдат решавани поотделно, изолирано и едностранчиво. Затова се налагат нови методи и комплексни подходи на обединените усилия на науката, икономиката, политиката, правото и обществените движения в целия свят.

В настоящия доклад се прави опит за анализ на актуалните политически аспекти на екологичния проблем и нарастващите възможности на политиката за преодоляване на негативните последици от антропогенното въздействие на околната среда.

Екологичната криза е реалност и човечеството е принудено да търси пътища за преодоляването ѝ. Извървян е дълъг път от 60-те години на XX век, когато за екологичния проблем и тенденциите на неговото развитие говорят единствено философи и мислителите от

Римския клуб. [2] Техните идеи намират благодатна почва за развитие в лицето на интелектуалци, студенти и най-различни хора с ясна гражданска позиция по целия свят. Създаването на Интернет и социалните мрежи в него спомогна за информирането, организирането и активирането на природо-защитниците и последователите им. До днес се множат обществени формални и неформални екологични организации, които с действията си допринасят за осъзнаването на последиците от глобалната екологична криза както от гражданите, така и от политиките. Като пример мога да посоча активната популяризаторска дейност в тази насока на американския интелектуалец и политик Ал Гор.

Остана в миналото убеждението, че единствено науката е призвана и има възможности да се справи с екологичната криза. Днес проблемите на екологията са напуснали кабинетите и лабораториите, за да станат обществено достояние и да провокират активната намеса на най-различни институции и обществени организации. Очевидно е, че за осъществяването на екологични изследвания и експертизи, за разработването и внедряването на нови, екологосъобразни технологии не са достатъчни само квалификацията и ентузиазма на учените. За всичко това са необходими колосални финансови средства, политическа воля и умение те да се насочват, регулират, контролират и координират. Разработването на екологичната криза в глобален мащаб изнесе проблемите от регионално на национално и международно равнище и включи сложни политически и правни механизми на въздействие. Следователно, общественото развитие и управление днес изисква, и управление на биосферата, на природните ресурси и рисковите фактори. По тази причина управлението на околната среда неизбежно става част от социалното управление и налага създаването на политическа стратегия и тактика в екологията. [3]

Като всеки социален проблем, екологичният може да бъде решен единствено от съзнателната намеса на човека. Ако изчакаме решението на проблема по естествен път, ще дочакаме само екологична смърт и края на човешката цивилизация. За щастие човечеството се ангажира с решаването на проблема. То впряга всички ресурси на науката, техниката и технологиите, на икономиката, политиката и управлението. Стана ясно, че в дългосрочна перспектива загърбването на

екологичните проблеми е не само недалновидно, но и икономически неефективно. Това наложи проявата на политическа воля на регионално, национално и международно равнище, като политиката се явява действен инструмент за решаването на тези проблеми. Разработва се международна комплексна стратегия на глобалната екология. [4]

Политиката в глобалната екология ще разгледаме в широк и в по-тесен смисъл: като идеи, актуални насоки и прогнози, от една страна, и програми, методи и конкретни действия от друга. Принципиално значение има интерактивният подход при решаването на обсъжданите проблеми и обосноваването на основните приоритети. Например:

- Изучаване закономерностите на функционирането на биосферата като единство на екосистемите и природно-стопанските системи в локален и глобален мащаб. Анализ на биологичните, геохимичните, геофизичните и антропогенните фактори и процеси, обуславящи възпроизводството на естествените ресурси в биосферата.

- Разработване на оптимална стратегия за използване на природните ресурси в енергетиката, промишлеността, селското стопанство, горското стопанство, строителството и др. важни отрасли, осигуряваща ограничаване на антропогенното въздействие от физически, химически и биологически характер. Внедряване на икономични енерго-материаловодоемки производства и безотпадъчни технологии, утилизация на производствените отпадъци и възпроизводство на почвената органика.

- Създаване на методи за екологическа оценка на природните ресурси и последиците от въздействието върху околната среда. Развитие на методиките, определящи икономическата, екологическата и социална ефективност на производствените системи.

- Дългосрочно прогнозиране на екологичните процеси на базата на екологически мониторинг и експертизи, при използването на математическо моделиране, спътникова информация и геоинформатиката. Въвеждане на икономически механизми, които да стимулират спазването на изискванията за опазване на околната среда и рационалното използване на природните ресурси.

- Усъвършенстване на научните основи на правно-законодателната дейност, регламентираща използването на природните ресурси от частни лица, предприятия, отрасли,

органите на властта и др.

- Разработване на стратегически насоки за екологическо възпитание на подрастващите и повишаване на екологическата култура на населението.

Недостатък на екологическото мислене в близкото минало беше едностранчивият подход към проблемите, който бе причина да не се оцени цялата дълбочина на екологичната криза и нейната глобалност. В природата всичко се намира във взаимна връзка и обусловеност, тя има системен характер. Такава е спецификата и на обществото. Поради това при анализа и решаването на екологичните проблеми е необходимо прилагането както на системен подход, така и на диалектически метод.

Състоянието на екологичната криза в настоящия момент насочва учените към комплексно разработване на проблемите, което е предпоставка за успешното им решаване. Трябва да признаем, че има реални постижения, но въпреки многобройните екологически форуми на различни нива, като цяло проблемите остават.

Основните идеи и насоки за решаването на екологичния проблем се формулират и обсъждат на различни по мащаб и значение регионални, национални и международни форуми. Например, интерес представлява програмата на Международната конференция „Задачите на науката за опазване на околната среда и развитието през 21 век” (ASCEND-21), състояла се на 24-29 ноември 1991 г. във Виена. Особено внимание се отделя на екологията на човека:

- екологични аспекти на начина на живот, система на ценностна ориентация, хранене и здраве, екология на жилищното строителство и градоустройството;
- достъпност на екологичната информация, обществена и лична отговорност, екологични аспекти на образованието и гражданското право, екологична култура и нравственост;
- оценка на човешките ресурси и проблемите на демографията

Достойнство на формулираните от конференцията екологични приоритети на 21 век, е хуманната им насоченост. Споделям мнението, че в общата критична насоченост на изводите за негативното влияние на човешката дейност върху природата, често не се обръща нужното внимание на самия човек, на ролята

и мястото което той заема в екологичната криза.

Приоритетно на такива форуми се акцентира на антропогенното въздействие върху природата и негативните резултати от него. Втората конференция на ООН за опазване на околната среда (КОСР-2), състояла се на 3-14 юни 1992 г. стана важен етап по пътя за решаването на проблемите на глобалната екология. На нея се приеха стратегически насоки, като:

1. Анализ и прогнозиране на глобалните енергийни и био-гео-химически кръговрати на базата на:

- индустриални и биосферни процеси;
- перспективи на развитието на съвременната енергетика и влиянието ѝ на екосистемите;
- наблюдение за „здравето” на почвения слой и растителността;
- създаване на методики за управление на екосистемите

2. Разработване на системи за наблюдение и оценка на глобалните изменения:

- използване на спътникова информация;
- анализ и прогнози на глобалните изменения

3. Запазване на биологичните видове:

- наблюдение и описание на биоразнообразието;
- методики за запазване на биоразнообразието

4. Теоретични и методологични основи на разбирането за глобалните екологични промени.

5. Обединяване на международните усилия за решаване на екологичните проблеми.

6. Нова политика в областта на биологичните и информационни технологии. [5]

Развиват се институционалните формации като инструменти на политиката и правото при реализирането на екологичните проекти. Създават се модели на екологична политика и законодателство. На национално равнище, най-голямо внимание се отделя на формирането на организационни структури на държавно управление на екологичните програми. Всичко това допринася за нарастването на възможностите на политиката при решаването на екологичните проблеми.

Добър пример за активна позиция по отношение на екологията е Европейският съюз. През декември 2008 година Европейският

парламент измени старото и прие ново европейско законодателство в областта на климата и енергетиката - широкообхватни мерки за борба с глобалното затопляне. По този начин Парламентът проправи пътя за постигане на целите на ЕС по отношение на климатичните промени до 2020 г.: 20% съкращение на емисиите на парникови газове, 20% подобрене на енергийната ефективност и 20% дял на възобновяемите енергийни източници в енергетиката на ЕС. Тази стратегия, известна като 20/20/20, предвижда пакет от мерки за енергийна ефективност, осигурени законодателно. За постигане на целите за 2020 година ЕС изяви готовност да намали емисиите CO₂ до 30%, ако и други развити страни го последват. За съжаление очакванията са доста смели, тъй като САЩ и Китай не бързат да изпълнят даже вече поети ангажименти на международните форуми по екология.

В резолюция, приета през ноември 2009 г., Европейският парламент посочи, че очаква от срещата на върха през декември в Копенхаген постигане на амбициозно и правно обвързващо международно споразумение, което да включва цели за намаляване на емисиите на развитите и развиващите се страни, финансови ангажименти и санкции за неприлагане. Според евродепутатите развитите страни трябва да намалят своите емисии 25-40% към 2020 г. и 80% до 2050 г. в сравнение с 1990 година. Развиващите се страни трябва да ограничат нарастването на своите общи емисии от 15 до 30% под равнището на „обичайната практика“. Предвид собствената икономическа значимост, Китай, Индия и Бразилия би следвало да поемат ангажимент за постигане на цели, подобни на тези на индустриализираните държави.

С големи надежди и очаквания, за нови и сериозни екологични мерки против глобалното затопляне, започна работа делегацията на Европейския парламент на Конференцията на Страните по Рамковата конвенция на ООН (COP-15) по изменение на климата, проведена в Копенхаген, Дания в периода 7 - 19 декември 2009 г., организирана за борбата с климатичните промени след 2012 година. Международната общественост внимателно следеше ставащото на този форум, в който взеха участие държавните и правителствени лидери от 120 страни, работиха близо 10 500 участници, 13 500 наблюдатели и 3 000 журналисти. Този рекорден брой участници показва големия интерес към безпрецедентното събитие. Все

по-очевидно става за всички доколко са важни политическите решения по отношение на екологията за бъдещето на планетата и, че политиката е онзи инструмент, с който реално могат да се променят нещата в положителна посока чрез обвързващи споразумения, контрол и наказателни санкции. До споразумения на такива големи международни форуми обаче се стига трудно, тъй като неоспоримият общ интерес се пречупва през множество частни такива.

Например на срещата на високо равнище в Копенхаген се явиха два блокиращи въпроса. Първият е свързан с конкретните ангажименти на развитите страни относно целите за намаляване на CO₂. Мисля, че развиващите се страни искат да видят конкретни обвързващи ангажименти от страна на развитите индустрии, които вече в продължение на 200 години натоварват атмосферата с парникови газове.

Вторият проблем е финансирането на мерките за смекчаване на измененията на климата в развиващите се страни. Европа, САЩ и Япония трябва да сложат на масата конкретни предложения какви финансови средства са готови да предоставят на развиващите се страни, за да бъдат част от споразумението. За съжаление не се стигна до желаните договорености.

Наред с положителните резултати от срещата на екологичните форуми, трябва да отбележим основния им недостатък: част от приетите документи не носят задължителен характер и от това до голяма степен са декларативни. Необходимо е синхронизирането на международни правни норми и закони за ефективно регулиране на природозащитната дейност. Целесъобразно е създаването на Комисия за устойчиво развитие в ООН, която да следи за осъществяването на набелязаните международни екологически мероприятия.

Съвременните политици, от местно и национално значение, прекрасно разбират значението на еколого-съобразната политика както за себе си, така и за всички хора и се съобразяват с нея при изготвянето на предизборните си програми. Днес няма политическа платформа без заложили в нея обещания и конкретни мерки за борба с екологичните проблеми. За обществото, обаче, са важни реалните резултати. По тази причина е целесъобразно осъществяването на граждански контрол чрез обществените организации за това, до колко стават реалност дадените обещания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Одум, Ю. Екология. Москва, МГУ, т. 1, 1990.
2. Кинг, А., Шнайдер Б. Първата глобална революция. С., Изд. „Свети Георги победоносец”, 1992.
3. Гофлър, А. Шок от бъдещето. С., Изд. Народна култура, 1992.
4. Каприева, М. Философски проблеми на екологията. Годишник на Университет “Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, 2009, том XXXVIII (2)
5. Кондрагъев, К. Я., Данилов-Данилъян, В. И., Донченко, В. К., Лосев, К. С. Екология и политика. Санкт-Петербург, 1993.

ЕДИННАТА ПОЛИТИЧЕСКА ТРАДИЦИЯ НА СЕВЕРА И ЮГА НА РАНЕН ЕГИПЕТ

Неделчо П. Неделчев

COMMON POLITICAL TRADITION OF THE NORTH AND THE SOUTH OF EARLY EGYPT

Nedelcho. P. Nedelchev

Email: np_ned@mail.bg

ABSTRACT

The article discusses the problem related to the common political tradition, as revealed in Manetho's Aegyptiaca, the Palermo Stone and the archaeological monuments.

The author argues that the common political tradition in Ancient Egypt includes both the legendary and the historical period. The Manetho's information about the succession between the past Heroic age and the following time of the pharaohs is confirmed by the archaeological findings. The Manetho's information testifies that Scorpion, Narmer and the other chieftains before Menes were not kings because they lived in the Heroic age: "post deos regnarut heroes".

The first government in Egypt was established under Menes and his dynasty. Its meaning is the same as the meaning implied in the Greek concept of „basileia”. In the „Palermo stone” in the „Aegyptiaca”, Heroic Age and History of Pharaohs is a common history. „The Beating tradition” of the rulers in Egypt is represented in the name of “Narmer” as Narmenó - Slaughter Seat-fish, and in the figure of the pharaoh with mace-head.

Keywords: *Heroic age, State, Ancient Egypt, Basilea, Rex, Heroes, Demigods, Ancestors-Spirits of the Dead, “Mortal kings”, Basileus, Manetho/n/, Palermo stone, Basileia, Narmer, Narmenó, Scorpion, Menes.*

Съществуват различни мнения за обединението на Северен и Южен Египет. Според К. Зете, А. Гардинер, А. Е. С. Едуардс, У. Емери и други обединението на двете царства на Египет е осъществено от цар Менес, но войните за обединението на двете царства се водят и от „Цар Скорпион”, и от цар Нармер, като въпросът за това кой е Менес е дискуссионен [Вж. Edwards 1971: 1-11 sq.]. Според второ мнение на Н. М. Постовская, Ю. Я. Перепелкин и други обединението на Египет е осъществено преди Менес. Т. А. Х. Уилкинсън настоява за ембрионална държава при Нармер [Wilkinson 2000a: 23]. Египетската история започва далеч преди времето на Менес и неговите предшественици „Хор Скорпион” и „Нармер”. Дж. Х. Брестед допуска липсващи около 120 вождове в „Палермския камък” от времето преди обединението на Египет. Той отчита мнение на Ед. Майер за общ списък на богове и царе/кrale: „Kings of

Upper Egypt /?/ or the Gods /?/” но пише съвсем определено за следващите след тях Kings of Lower Egypt.

Ранните египетски вождове и военно-племенни общности са определени като „predynastic kings” и като „ältesten Kleinstaaten” [Breasted 1906-1907: I, 52, 90; Breasted 1911: 30]. Ед. Майер приема като възможни “племенни държави” – „Stammstaat” [Meyer 1952-1958: I, 73]. По африкански материал се предполага съществуването на „ембрионални кралства” представяни от правителство от съвет на родови старейшини с господстващ политически или религиозно род [Дъвидсон 1975: 155]; Същата представа е развита и по египетски материал: „Narmer's rein ... control of the embryonic Egyptian state” [Wilkinson 2000b: 23 sq.]. Додинастически царе, а не вождове, допускат и в съветската египтология [Перепелкин 1989: 303]. Р. Дейвид приема, че

преди да станат царе египетските фараони са били старейшини [2004: 80 сл.]

Несъмнено е, че тези „кралства“ или „царства“ са родови, додържавни, дополитически – понятието „king“ в додържавното общество е със значение „вожд“ при известните исторически езици и политически традиции, „племето“ е преддържавна институция, а понятието ембрион означава само зародиш.

Родовоплеменните доцарски, военно-демократични принципи са засвидетелствани по египетска традиция в известният „Мит за унищожение на хората“. В този мит е посочен конфликт между хората и боговете, предизвикан от старостта на бог Ра и невъзможността му да управлява като цар [Матъе 1956: 88-89; Hornung 1982: 37, 1-5]. Затова властта му е оспорена от въоръжения народ [Неделчев 1995: 95-96]

Горен Египет се превръща в държава постепенно и едва при Менес държавата е създадена. Обединението обаче е обявено при „Нармер“ – символ за това е кръгът очертан от удължените вратове на „митичните пантери“ от „Табличката на Нармер“ [Неделчев 1995: 90]. Кръгът е знак за обединение поради това богинята от Нехен или Иераконполис Нехбет и бог Хор са представяни поднасящи го на фараона [Неделчев 1995: 100]. Създаването на държавата започва при Нармер и не случайно богинята на царската власт Нехбет е от Нехен, и е наричана „Окото на Хор“. На таблетката на Нармер са представени щандарти с два бога Хор – единият е изобразен и като Хор с харпун над ладия, поставена над телата на убитите северяни. Останалите две изображения са на Упуат от Сиут и на Хонсу от Тива. Носещите тези щандарти са известните „Спътници на Хор“ – „Shemsu Hor“. Двете изображения на Хор напомнят и за „Хор на двата хоризонта“ от по-късно време.

Съобщението на Мането за покоряването на съседите на Горен Египет, изображенията от таблетката на Нармер, от „Плочка на соколите“, от „Ловната плочка“, от „Плочката на Биковете“ и други показват битките между северните и южни египтяни и сражения с ливийски племена [Manetho 1964: Fr. 7, Eusebius, *Chronica I* (Armenian Version, p. 94 sq.), p. 32; Матъе 1961: 14, 18-21; Drioton, Vandier 1962: 130-131; Emery 1961: 38 – 54 sq; Helck 1968: 12 ff. и други.]

На границата на първобитното общество с държавата зависимо е не населението на победителите, а на победените, въпреки устой-

чивите противоположни мнения [Неделчев 2010: 99 сл.]. Цялостното покоряване на Севра и поставянето на гражданите му в зависимост отговаря на създаването на държавата като отношение между господари и покорени. По време на второто управляващо семейство „сочетание имен Сета и Гора означава „царь“ [Рубинщейн 1982: 429]. Представата за Египет като единна царственост е създадена.

Манетон посочва последователното управление в Египет на богове, на полубогове, на предходно поколение на „полубогове“, на „умрели вече“ и на смъртни: „legomenon par autois theon kai imiteon kai nekuon kai thniton“. Полубоговете са интерпретирани от преводача като „Followers Horus“. Thniton са смъртните - или фараоните. Египетската история е представена като едно цяло от легендарни времена до македонските фараони [Manetho 1964: Fr. 2, 1, p. 10]. Латинският вариант на понятието за преходен период след управлението на боговете, запазен по Евсевий е за властване на герои: „2. „Post deos regnarunt heroes annis MCCLV: rursusque alii reges dominate annis MDCCCXVII: tum alii triginta reges Memphitae annis MDCCXC: deinde alii Tinitae decem reges annis CCCL. 3. Secuta est manium heroumque dominatio annis MMMMDCCCXIII“ [Manetho 1964: Fr. 1, 2-3, p.4].

След века на героите според Мането, по текст на Африканус, започва управлението на Менес или Мен. Но неговото управление е преходно с наследство от демократичния период определено като „basileia“ – или „вождество“: „a Meta nekuas tous imitheous prote Basilea katarithmetai Basileon okto o Protos Menes... [Manetho 1964: Fr. 6, p. 26-29]. След „душите на умрелите“ Мането поставя базилевсите „a Meta nekuas tous imitheos prote Basilea katarithmetai Basileon okto o Protos Menes... [Manetho 1964: Fr. 6, p. 26-29]. Ранното гръцко понятие „базилея“ според Аристотел е управление на свободни хора от вождове-базилевси [Аристотел 1995: 1285b, 90]. Съобщението на Евсевий: „Post ... heroes“ според мен е равно на съобщението на Африканус: a' Meta nekuas tous imitheous. Английският превод на гръцкият текст е: “In succession to the spirits of the dead, the Demigods ...” [Manetho 1964: Fr. 6. p. 26-27]. Значението на nekuas и на Ēmitheon е на „умрели вече“ и на „полубогове“, но второто понятие има и смисъл на вожд, на герой, на basileos и на rex.

Северно-египетската царска титла *bitj* или *bj.t* произхожда от глагола „предвождам” *bjt*. Египетското понятие *bjt* има значение и на „вожд”, „господар” и „княз” [Erman, Grapov 1982: VI, 57-58, 77, 89; Неделчев 2004: 105]. Сведенията на Манетон са в съответствие с древноегипетското значение на понятията. Ранната титла за „управител” от Абидос, от периода „ранна Нагада” III, в края на додинастичния период – *ḥqz* се счита за царска регалия [Wilkinson 2000b: 386], но хипотезата е спорна - понятието не намира съответствие в по-късните титли за царете на Севера - *bitj* и Юга - *nsw*. Очевидно властта на предводители и царе е следваща политическа степен след „хека” като „старейшина” и „вожд”. Хека в Египет са старейшините на села – общини и вождове. Тази ранна титла очевидно е от времето преди завоевателните военни походи и предшества титлите на военните предводители и като мирновременна. Титлата на военния предводител ще се появи по-късно и от мирновременна ще се превърне във военновременна. Аналогично е и развитието на властта в Урук – Гилгамеш е мирновременен управител *PA.TE.SI (Ensi)* и военновременен вожд *Lugal* [Неделчев 2004: 148-149 сл.]. През II хил. пр. н.е. хиксосите завоеватели на Египет се наричат „хека хасут” – „Господари на чужди страни” [Meuer 1952: 583]. Титлата „господар” очевидно е преход от значение „старейшина” и „вожд” към значение на държавен предводител – фараон в завоювания Египет.

Ю. Я. Перепелкин след Н. М. Постовская приема, че обединението на Египет не е станало при Менес, а при по-ранните му предшественици и поради това „представление о Мине как объединителе Египта не может быть правильным” [Перепелкин 1989: 303]. Авторът на тази теза настоява, че: „Ни египетское, ни иноязычное предание ничего не знают о его объединительной деятельности” [Перепелкин 1989: 303]. Но текстът на Мането е „египетско предание” и в него се съобщава, че Менес имал успехи извън границата на своята област: „*Idem et extra regionis suae fines cum exercitu progressus est et gloria rerum gestarum inclaruit*”. Английският превод е с описателни пояснения, които отсъстват в оригинала: „and advanced with his army beyond the frontiers of his realm, winning renown by his exploits” [Manetho 1964: Fr. 7, p. 32]. Преводът по латинския текст е: „същият в това време неуморно се придвижил извън границите

на своята област и придобил с това слава”. Базилевсите от героичната епоха според Аристотел ставали монарси в резултат от делата си: благодетели на множеството в някакви изкуства, във война или поради това, че са обединили народа” [Аристотел 1995: III, XIV, 1285b, 90]. Сведенията на Манетон са в съответствие с древноегипетското значение на понятията. Първият действителен владетел е о поради делата си, в които спечелил слава, но е придобил и свещеност поради смъртта си. Херодот съобщава, че отвлечените от крокодил или удавили се в Нил египтяни или чужденци се погребват в свещени гробници и тялото се счита за свещено [Herodoti 1957: II, 90]. По сведението на Евсевий Менес е отвлечен от Хипопотам: „*Ab hippopotamo genio raptus est*” [Manetho 1964: Fr. 7, p. 32]. В началото на египетската държавна история първият базилевс е превърнат в герой – паралелите с гръцкия и римски преходни периоди, с Агамемнон, Одисей, Ахил, Рем, Ромул, Еней и др. са очевидни. Мането не случайно се позовава на Херодот в сведението си за Менес: *Menes Thinites eiusque posterī septem (quem Herodotus Mina nuncupavit)* [Manetho 1964: Fr. 7, p. 32]. А в сведението на Херодот Минес е представен като първия според египетските жреци базилевс и основател на единната столица на страната Мемфис: *Mina ton proton Basileusanta Aiguptou...os de to Mini touto to proto genomeno Basilei herson gegonenai to apergmenon, touto men en auto polin ktisai tauten itisnun Memfis kaleetai...* [Herodoti 1957: II, 99-100].

Сведенията на Мането от „Арменската версия” показват военно-племенно разделение: „Но тъй като от тогава времето е твърде много, се предполага, че някои египетски рексове са съществували тогава едновременно. Действително за тях се говори, че били на власт като рексове в Тинис, в Мемфис, в Саис, в Етиопия и на други места по това време. Видимо, отделни рексове са имали власт в различни области, включително и в Северен Египет, и всяка династия е обособена в своя ном: така съвсем не е имало предаване по наследство при носителите на върховната власт - (*ita ut haud singuli reges successivam potestatem acceperint*), но няколко рекса са управляващи различни области - (*sed alius alio loco eadem aetate regnaverit*). От тогава са изменили много години” [Manetho 1964: Fr. 1, p. 8-9].

Съобщението на Мането е за Египетски Героичен век и очертава четири военно-племенни съюза – от север на юг в Саис, Мемфис, Тинис и Етиопия. Трите от тях са с нови центрове, най-южният не е назован, но е несъмнено ранното предполитическо развитие на Нехен и Долна Нубия през периода Нагада II в края на IV хил. пр.н.е. и египетското влияние върху нубийската политическа култура [Wilkinson 2000b: 385]. Сведенията на Манетон за най-ранната история на Египет са несъмнени. Четири са областите означени със щандарти на табличката на Нармер – два са със знаци на Хор – от Горен Египет, един от Тива – на Хонсу и един със знак на Упуат от Сиут. Възможно е означаване на четирите посоки на света а също и отразяване на четири най-ранни египетски области на политически живот. Процесът на създаване на държавата в Източна Африка включва Нубия. По времето на третия, или втория представител на базилеята на Менес, Джер, бил проведен унищожителен поход на юг [Arkel 1975: 50-53].

Най-южният египетски политически център преди Старото царство е Нехен / Иераконпол. По време на Перийебсен от II-ро управляващо семейство от Бубастис, в скривалище в храм в Нехен са поставени не само предмети от времето на този владетел, но и боздугана на Скорпион и плочката и боздугана на Нармер [Вж. Матъе 1961 с. 510, бел. 32.]. Това показва, че египетската традиция е последователна, и че царете Скорпион и Нармер са били в определена връзка с Нехен-Иераконпол. Нехен е първата и вероятно Манетоновата „етиопска“ египетска столица, започнала война за обединението на Египет. Сведението на Манетон за втора династия от Бубастис [Manetho 1964: 36-37] отразява политиката на южноегипетските царе за подчиняване на Севера чрез пренасяне на политическия център в областта на Делтата. Поставянето на оръжията на двамата додинастически вождове в Нехен отразява и политическа ситуация – съюз на политическата класа от двата центъра.

Вождовете на Абидос и Тинис водят борба с Нагада и Нехен [Wilkinson 2000b: 386, 388] – вероятно това е най-ранното сведение за противопоставяне на северни и южни области. Това е времето на управление на вождове с хералдични знаци на „Скорпион“, „Хор-Сокол“, „Слон“ и други [Wilkinson 2000b: 386].

Мането по Евсевий съобщава: 2. Post deos regnarut heroes annis MCCLV: rursusque alii reges dominate sunt annis MDCCCXVII: tum alii triginta reges Memphitae annis MDCCCX: deinde alii Thinitae decem reges annis CCCL; „След боговете управлявали героите 1255 години, обратно на друго място годините на господстващите рексове са 1817; след това на друго място годините на рексове на Тинис са 350“ [Manetho 1964: Fr. 1. p. 4-5]. Управлението преди това в Тинис на вождовете от Нехен и Абидос е вождество на герои. Поставянето на оръжията на „Цар Скорпион“ и на „Нармер“ в храм в Нехен е свидетелство за това, че тези управители на Египет са признати за предци на политическа идея, и понеже са живели преди Менес, са героите различавани са от царете.

Вероятно надмощието на Севера е било значимо – около 120 вожда са управлявали продължително време. Предполага се значителен период на надмощие на Севера, който се обединил няколко века преди юга [Струве 1941: 135]. Обединението на части от територията на страната със сила под една власт е и времето на създаване на държавата [Неделчев 2010: 224-229 сл.]. Времето на Ранното и на Старото царство обаче не показва междудинастично наследство. Първо управляващо семейство е от Мемфис, второ от Бубастис, трето и четвърто от Мемфис и пето от Елефантина, от самия граничен Юг на Старото египетско царство с Нубия. Последната шеста династия е отново от Мемфис [Manetho 1964: Fr. 6 p. 26-27 sq.]. Очевидно е запазен принципа на изборност и авторитет от додържавния период за който съобщава и Мането [Manetho 1964: Fr. 1p. p. 8-9].

Според Дж. Д. Кларк египетския произход на особености на африканските цивилизации, например на обожествяването на властта на управителя трябва да се търси по-конкретно [Кларк 1977: 186]. Но идеята за божествената царска власт – *divine kigship* [Williams 1986: 163-190 /non vidi/; Вж. Wilkinson 2000b: 389], не означава божественост на царя. Б. Девидсон посочва, че зараждането на монархичната власт трябва да се търси в растящата ритуална роля на вождовете, тясно свързана с функцията за охрана на реда наследен от предците [Девидсон 1975: 159-161]. Според Х. Франкфорт корените на египетската царска институция били в примитивната концепция за вожд, който може да влияе върху природните сили, за разлика например от вожда в

Месопотамия [Frankfort 1978: 215-216]. Естествено, тази позиция е изолирана – за ролята на вожд в разбирането на божествените сили по месопотамски материал е показателно участието на управителя в „свещени бракове“ [Неделчев 1985а: 79]. В Египет по продължително, а в Шумер за по-кратко време се обожествява царската институция [Неделчев 1985б: 13-14]. Наблюденията по африкански материал показват, че царят не е свещен, нито бог, а че са свещени властта му, олтарите, ритуалите тронът и знаците на властта и че царят е можел да бъде въплъщение на волята на бога, да притежава оживяващ го божествен дух, но докато може да изпълнява задълженията си. Когато не може да изпълнява функциите си в управлението на държавата е отстраняван, убиван и дори инквизиран [Фрезер 1980: 194; Дъвидсон 1975: 159-161; Неделчев 2006: 32, 41; Неделчев 2011:1, 56]. Тези наблюдения съвпадат с известното за египетските фараони. Според Р. Дейвид: Царят е придобивал божественост посредством ритуалите, изпълнявани по време на стъпването му на престола и коронясването му, но вероятно не се е смятал за божество. Божествената му сила е идвала от царската му мисия [Дейвид 2004: 03-94]. Съществува и друго небожествено определение: „Царь или фараон, считался в Египте полубогом“ [Ancient Egypt 1997: = Египетская мифология 2004: 572, 511]. Фараонът е представян като бог в храмовите текстове, но е представян като човек в светската литература [Дершен без година: 144].

Последователното развитие от неолита до енеолита и Ранното царство е проследимо: Сечива и предметите от рог, кост, слонова кост, дърво, камък и метал [Кинк 1964: 175]; Общи изображения на богове, на вождове – „people standing between animals“, на хора и прототипи на иероглифи от родово-племенния африкански и от древноегипетския период. [Autuori 1998: 261-271, fig. 2]; Обща представа за вожд и владетеля като убиващи враговете си с удар в Нубия и Египет. Поява на скиптър с формата на иероглиф означаващ „управление“, „управител“ ḏqz [Wilkinson 2000b: 368] – „хека“. Сходство на титли от Северен Египет - „bitj“ и от Ливия - „бата“ [Струве 1941: 135].

Едва с установяването на политическата власт ритуално значимият вожд става свещен поради службата и сана които заема. Затова например името на Златния Хор на Тутмос III

в превод на руски е „Могучий силой, святой коронами“ [Вж. Ancient Egypt 1997: = „Египетская мифология 2004: 479-480]. Името $\underline{Dsr-h'w\ s\acute{o}m-r\acute{o}tj}$ [Beckerath 1984: 84, 6, 227, 6] – „Джесер хау сехем пехтй“ означава „Свята коронна божествена мощ и сила“ – и показва царя не като бог, а като свят, свещен, поради носенето на двете корони на Египет $h'w$ – „хау“. Още при IV-VI управляващи семейства, владетелите носят „Джесер хау сехем пехтй“ $s\acute{o}m$ -скиптър [Beckerath 1984: 22.] - „скиптър на божествената сила“. Разбирането за божественост в Египет прилагано по отношение на хора е само със значение за святост. Затова общото понятие за бог е $n\acute{t}r$, а останалите определени в статута си богове имат други титли: $iwtjw$; ww ; $nb\ \acute{o}n$ ... [Erman, Grawow 1982: VI, 68-69]. Поради това съпадението между общото понятие за бог и понятието „свещен“ – $n\acute{t}rj$, което се използва и за назоваване на жреци [Erman, Grawow 1982: VI, 75] са с една основа и поради това $n\acute{t}r$ може да означава и „божественост“ и „святост“. Пълното приемане на общото понятие за бог става възможно едва при монотеистичните религии. Поради това например старогръцкото „ $teos$ “ означава и бог и херой.

Въстанията на Севера показвали незавършено обединение и при II династия [Перепелкин 1989: 303]. Но въстанията показват предшестващо обединение.

Като пример за по-ранна държавност е посочен писарят от табличката на Нармер, сравняван със служителите на данъчни ведомства. Но сведенията в нея са за отвлечена плячка от Северен Египет и не са свидетелства за поява на данъци, а за отчитане на плячка. Сведения за данъчна дейност и институции е „Служба за събиране на данък от Севера“. Следи от дуална система на управление на Египет няма [Постовская 1947: 239-246]. Северът е задължен да плаща данъци като подчинен.

Определянето на посочените управители на Египет по „Palermo stone“ като царе е недоказано, както и определянето като царе на вождовете от преддинастичните периоди Амра и Герзе, или Нагада. Корони носят и вождовете. Различията между вождовете от Севера и царете от юга за летописеца от покъсно време е несъмнено - имената на вождовете са поставени в условни картуши. Общият за вождове и царе списък е израз на обща политическа традиция.

Интерпретацията на името Нармер като „нар“ + „мер“ посочва А. М. Гардинер „The

combination of catfish (which had the reading n'r = nar) + chisel (mr = mer; Gardiner sign-list U23)" се оспорва от Т. Уилкинс като безсмислена граматично [Wilkinson 2000a: 24]. Четенето на името Нармер е известно отдавна като "Nar" – KA /w/ name "Mer" – Personal name" [Срв. Petrie 1921: 3]. В съветската египтология бе допуснато, че името Нармер като „хорово име было просто Сом ... знак резца ... личное имя Мр" [Перепелкин 1988: 300-301]. John Ray предлага нов опит за четене на името Нармер. То се основава на свидетелстването на името n'r в староегипетския език, и на четене на mer като „ôr" –szb" или „Horus dappled" – със значение на слънчевото божество с петна от облаците [Wilkinson 2000a: 26 – устно съобщение].

Думите за резец, за длето, една от които е и съществително и глагол - mnô Егман, Грагов 1982: VI, 103], позволяват и друга интерпретация. Името трябва да е Нарменх и да означава като Ка-име или Хорово име „Сомът" и като лично име „Удрящият", „Биещият", „Сечащият", или да е общо име. Понятието шило отсъства в речника на Ерман-Грапов. Не се прави разлика между шило и длето и в английските изследвания [Petrie 1927: XXXIV, fig. 801-809]. Резецът сечащ камък е символ за преодоляване на твърдост и сила, но също и за строителство и създаване. Имената ранните вождове могат да носят отглас от времето на родовия строй и да са имена на животни, риби и дори растения. Единствен двоен печат на „Нармер" е с изображение на млада птица tz [Kaplony 1963: III, Tf. 9, abb. 25; II, 1094], под длетото. Възможно е четене Narmnôtz „Сомът биещ млади птици" – име от инициационен период, характерен за родовите традиции, и за надменно означаване на враговете. Името е представено и със знак за клас на пшеница - [Kaplony 1963: III, Tf. 19, abb. 35 B; II, 1098] и може да означава и Narmnôbd.t „Сомът защитник на посевите". При четене на името като Нармер mr = mer означава „привързвам" [Егман, Грагов 1982; VI, 28] и може да има онова значение, което има и mnsh – картушът, изобразяван и чрез въжено очертание и по-късно глаголът със значение „обкръжавам" –sn(iw) [Вж. Beckerat 1982: 34, fig. 4; Неделчев 1995: 99]. Същото значение има и mnw– боздугантскипър [Егман, Грагов 1982; VI, 86]. Смисъл търсен в различни знаци с еднакво звучене е възможен. На група печати на „Нармер" без бог Хор, извън квадрата – sereh са предста-

вени боздугани mnw [Kaplony 1963: III, abb. 34]. При четене името ще звучи narmnômnw (Нарменхмену) - „Сомът биещ с боздуган". Единството на политическата традиция в Древен Египет се проследява по гръцки, латински и египетски имена, понятия и титли - basileos, rex, heros, „Цар Скорпион" в произношение Jtj от igig – „водач", наследника на Хор-Аха – Jtj – „вожд" „господар" [Срв. Егман, Грагов 1982: VI, 57 - führen и Führer, Herrscher], ôqz и и предцарското bjт имат значение на „управител", „вожд" и „господар", „княз", сходно с асирийското gubaum, ползвано и от хетите [Вж. Неделчев 2004: 105, 252 сл.] [Егман, Грагов 1982: VI, 57-58, 77, 89]. Развитието на обществените институции в Египет към държавни показва общоегипетски, африкански и универсални традиции.

Египетската история е част от историята на Африка, и най-ранните центрове на създаване на държави са в североизточната ѝ част, в долината на р. Нил, между Средното течение на реката, Средиземноморието и Азия. Египтяните успяват да създадат единна държава в продължителен процес на войни за надмощие и поставяне на победените в състояние на повинностно население. В процеса на създаване на държава вождовете отчитат единната политическа, държавнообразователна традиция, независимо от противоречията между Севера и Юга.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Аристотел 1995:** Аристотел. Политика. София, 1995.
2. **Дэвидсон 1975:** Дэвидсон Б. Африканцы. Введение в историю культуры. Москва, 1975.
3. **Дейвид 2004:** Дейвид Р. Древен Египет. Религия, митология, история. София, 2004.
4. **Дершен без година:** Дершен, Ф. Египетска религия. В: **Брелик А., Дершен Ф., Лъоклан Ж., Жестен Р., Нугейрол Ж., Ламбер, М., Вийера, М., Како, А.** История на религиите. Т. I, София. Изд. Прозорец, без година, по френското издание от 1996 г.
5. **Кинк 1961:** Кинк Х. А. Египет до фараонов. Москва, 1961.
6. **Кларк 1977:** Кларк Дж. Д. Доисторическая Африка. Москва, 1977.

7. **Матье 1956:** Матье М. Истребление людей. В: Древнеегипетские мифы. Москва, 1956.
8. **Матье 1961:** Матье М. Искусство древнего Египта. Москва-Ленинград, 1961.
9. **Египетская мифология 2004:** Египетская мифология. Энциклопедия. Религия. Мифы. Божества. Династии. Фараонны. История. Археология Москва, 2004.
10. **Неделчев 1098а:** Неделчев Н. П. Проблеми на културните връзки и взаимоотношения в източното Средиземноморие през II хил. пр.н.е. (Проблеми на социалната и културна история). Дисертация за присъждане на научна степен к.и.н., София, 1985.
11. **Неделчев 1098б:** Неделчев Н. П. Проблеми на културните връзки и взаимоотношения в източното Средиземноморие през II хил. пр.н.е. (Проблеми на социалната и културна история). Автореферат на дис. за присъждане на научна степен к.и.н., София, 1985.
12. **Неделчев 2004:** Неделчев Н. Създаването на най-ранните държави в Африка, Азия и Европа. София, 1995.
13. **Неделчев 2004:** Неделчев Н. П. Произходът на светската царска институция в Древния Преден изток през III-II хил. пр.н.е. (По исторически писмени текстове от Шумер, Асирия, Хетското царство, Египет от елинистическия период, Древна Гърция и Древен Рим). Шумен, 2004.
14. **Неделчев 2010:** Неделчев Н. П. Тоталитарни идеологии в историята. "Раннокласовата държава". Критика на теорията за вътрешното насилие или Завръщането на свободния човек. София, 2010.
15. **Неделчев 2011:** Неделчев Н. П. Преходът към държава в Древен Египет и свободните граждани. (части I-II). В: Управление и образование. Академично списание. Бургас, 2011, с. 55-64.
16. **Перепелкин 1989:** Перепелкин Ю. Я. Древний Египет. В: Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Часть вторая. Передняя Азия, Египет. Москва, 1989.
17. **Постовская 1947:** Постовская Н. Начальная стадия развития государственного аппарата в древнем Египте (По данным источников, современных архаическому периоду). В: ВДИ 1947, 1, с. 233-249.
18. **Рубиншейн 1982:** Рубиншейн Р. И. Сет. В: Мифы народов мира. Москва, 1980-1982, т. 1-2.
19. **Струве 1941:** Струве В. В. История древнего Востока. Москва, 1941.
20. **Ancient Egypt 1997:** Ancient Egypt: Myth and History, New Lanark, 1997.
21. **Arkel 1975:** Arkel A. J. The Prehistory of the Nile Valley. In: Handbuch der Orientalistik. Leiden/Köln, 1975.
22. **Autuori 1998:** Autuori J. C. Egypt, Africa and the Ancient World. In: OZA.82, Leuven, 1998.
23. **Beckerat 1982: von Beckerath J.** Handbuch der ägyptischen Königsnamen. München-Berlin. 1984.
24. **Breasted 1906-1907:** Breasted J. H. Ancient Records of Egypt. London, 1906-1907.
25. **Breasted 1911:** Breasted J. H. Geschichte Aegyptens. Vom Vervasser neubearbeitete Ausgabe Deutsch von **Hermann Ranke**, Berlin, 1911.
26. **Drioton, Vandier 1962:** Drioton É., Vandier J. Le peoples de L'Orient méditerranéen. II. L'Égypte. Paris, 1962.
27. **Edwards 1971:** Edwards The Early Dynastic Period in Egypt. In CAH, Cambridge, 1971, vol. I, P. II.
28. **Emery 1961:** Emery, W. B. Archaic Egypt. Edinburg, 1961.
29. **Gardiner sir A. H.** Geschichte Ägyptens. Stuttgart. 1964, S. 426 ff.
30. **Erman, Grapov: 1982:** Erman A., Grapow H. Wörterbuch der Ägyptischen Sprache. Deutsch-ägyptisches Wörterverzeichnis. Berlin, 1982, Bd. VI.
31. **Frankfort 1978:** Frankfort H. Kingship and the gods. Chicago, 1978.
32. **Helck 1968:** Helck W. Geschichte des alten Ägyptens. Leiden/Köln, 1968.
33. **Kaplony 1963-1964:** Kaplony P. Die Inschriften der Ägyptischen Frühzeit. Wiesbaden 1963-1964, Band I-IV.
34. **Lange, Hirmer 1980:** Lange K., Hirmer M. Ägypten: Architektur, Plastik, Malerei in 3 Jahrtausend. Mit Beiträgen von Otto E. und Desroches-Noblecourt Ch. Aufnahmen von Hirmer. München, 1980.
35. **Maneto 1964:** Manetho. The Aegyptiaca/Manetho's History of Egypt. With an English translation by W. G. Waddel, London, MCMLXIV, Fr. 7, **Eusebius**, Chronica I (Armenian Version, p. 93 sq.). **Herodoti 1957:** Herodoti. Istoricae. Oxonii.

36. **Meyer 1952-1958:** Meyer Ed. Geschichte des Altertums. Band I. Elemente der Anthropologie. Ägypten bis zum Ende der Hyksoszeit. Essen-Wien.
37. **Hornung 1982:** Hornung E. Der ägyptische Mythos von der Himmelskuh. Eine Ätiologie des Unvollkommenen. Freiburg-Göttingen, 1982.
38. **Petrie 1921:** Petrie F. A History of Egypt. London, 1921.
39. **Petrie 1927:** Petrie H. Egyptian Hieroglyphs of the First and Second Dynasties. London, 1927.
40. **Williams 1986:** Williams B. B. Excavations between Abu Simbel and the Sudan Frontier. The A-Group royal cemetery at Quistul: Cemetery L. Chicago, 1986.
41. **Wilkinson 2000a:** Wilkinson T. A. H. What king is this: Narmer and the Concept of the Ruler. In: JEA, 2000, 86, 24-32.
42. **Wilkinson 2000b:** Wilkinson T. A. H. Political Unification: towards a reconstruction. In: MDAIC. Cairo, 2000, 56, 377-395.

МАРКЕЛИ В ПОХОДА НА ВИЗАНТИЙСКИЯ ИМПЕРАТОР НИКИФОР I ГЕНИК
ПРЕЗ 811 г. И ОТВЕТНИЯ УДАР НА КРУМ

Димчо Момчилов

THE ROLE OF MARKELI IN THE MARCH OF BYZANTINE EMPEROR NICEPHOROS I
GENIK IN THE YEAR 811 AND KRUM'S VICTORY

Dimcho Momchilov

E-mail: d.momchilov@abv.bg

ABSTRACT

This article looks at a problem, which has been forgotten in the past decades in medieval literature. On the base of a written sources' analysis and results from archaeological investigations in the past years, an attempt is made for a more precise explanation of the schedule of emperor Nicephoros I Genik' march in 811, and the subsequent events as a result of the Bulgarian ruler Krum's victory. But here, the events are examined mainly in the light and the role of the key border medieval town Markeli, which brings new elements in this very important event for Byzantium and for Bulgaria and leads to substantial changes after 812 in a territorial and demographic aspect..

Key words: *Nicephoros I Genik, Krum, Markeli, march, territory's acquisition, demographic changes.*

Резултатите от археологическите проучвания през последните години на средновековния град Маркели край Карнобат и особено тези от разреза на вътрешния южен земен вал [1] отново поставят на преден план въпроса със събитията, с които е свързано изграждането както на вала, така и на цялото импозантно земено укрепително съоръжение. И тук безспорно стигаме до корелацията - походът на император Никифор I Геник и Маркели през 811 г. и последвалите действия от страна на българския владетел Крум.

Няколко от средновековните хронисти конкретно сочат византийския граничен град Маркели (на северната граница на Византия, разположен непосредствено южно пред Източна Стара планина) като основна база и начален пункт на грандиозния поход.

Ето как хронистите проследяват действията на император Никифор I. Теофан Изповедник отбелязва: “А като събрал войски не само от Тракия, но и от откъдните теми, а и мнозина бедняци, въоръжени на свои средства с прашки и криваци, които злословели заедно с войските, потеглил срещу българите. Крум, уплашен от многобройната войска, още докато била в Маркели, поискал мир.” (Theoph.

Conf. 61, 282). И по-надолу в текста хрониста отбелязва: “...А преди да нахлуе, неговият любим прислужник, Византий, избягал от Маркели при Крум, като задигнал със себе си императорските одежди и сто литри злато. Мнозина сметнали неговото бягство като лошо предзнаменование за Никифор”. Използвайки сведенията на Теофан, събитието е отразено и в хрониката на Георги Кедрин и Йоан Скилица: “...Като събрал войските от Изток и Запад и много бедни, въоръжени на собствени средства с прашки и тояги, които (го) проклинали, заедно с войските се отправил срещу България. Крум, уплашен от множеството, когато били в Маркели, поискал мир” (Scyl. – Cedr., 63, 224-225).

Имах възможността за съвсем кратък период (в срок от около една година) на два пъти да разглеждам събитията, свързани с грандиозния поход на император Никифор I Геник през 811 г., последван от класическия разгром, нанесен му от българския владетел Крум [2].

След като се сравнят всички наративни сведения, след като се вземат предвид възможностите за трасето на движението на византийските войски от Маркели към Плиска и

преодоляването на билото на Източна Стара планина със сражения с български военен отряд и генерална битка пред Плиска, известните отправни времеви параметри вече могат да бъдат коментирани в синхрон с изворовите сведения и терена. Три са времевите точки, около които ще бъде проследен походът и вместени известните ни събития. На първо място, 15-дневната продължителност на целия поход от нахлуването на Никифор Геник до разгрома му на 26 юли според Анонимния Ватикански разказ – „Така той прекарал 15 дни” (Anonym. Narr. Vat. 12). На следващо място, това е датата 20 юли, когато според Теофан, император Никифор “...навлязъл с безразсъдна смелост в България”, пак същата дата е посочена в текста на Скилица-Кедрин (Theoph. Conf. 61, 282; Scyl. – Cedr. 63, 224-225). И третата отправна точка е разгромът на византийците на 26 юли (събота) – “...на петнадесетия ден от нахлуването им, призори в събота” (Anonym. Narr. Vat. 12).

Вече имах възможността да предложа виждане върху тълкуването на изворовите сведения и посоката на преодоляването на Източна Стара планина, за да може походът и известните ни събития – от дислокацията в Маркели до разгрома, да се вместят във времевите рамки до 26 юли, събота [3]. Походът трябва да се разглежда неизменно в рамките на 15 дни от граничния византийски град Маркели до 26 юли, което означава, че император Никифор тръгва с войските си от Маркели на 11 юли, още повече, че голямата част от изследователите не подлагат на съмнение, че в началото на юли, Никифор I с армията си все още е край Маркели. Разглеждането на събитията по този начин – а именно, нахлуването на Никифор I на 11, а не на 20 юли, така, както приемат пък други изследователи, предоставя възможността всички събития в похода да получат своята обоснована аргументация. А тя е, че заобикалянията през непроходими места, сраженията на огромната по състав византийска армия – 60 000 [4] или 70 000 души [5], преодоляла съпротивата на две български армии, извършваните от византийците безчинства, превземането и опожаряването на Плиска, извършената конфискация на богатствата на Крум от Никифор I Геник, организацията, осъществена от Крум (рекрутиране на мъже – авари, славяни, както и на жени), издигането на известната дървена преграда и т.н., спокойно се разполагат във времето 11-25 юли. Направлението, през което е

осъществено нахлуването на командваната от самия император византийска армия, съобразено с възможните преходи, е най-вероятно Маркели – Люляково – Рупча – районът на днес несъществуващото село Звезда – източно-североизточно от днешното Веселиново (Шуменско) – север-североизточно от Смядово – Плиска. Първият, допуснал макар и чисто хипотетично възможността за проход в участъка Айваджик (старо име на село Звезда) – Байрям дере (старо име на Веселиново) в същинската част на Източна Стара планина, е В. Аврамов [6], като е отбелязал, че не е успял да го проучи и премине. Двегодишни археологически проучвания на църкви в района на съседното село Съединение (1988-1989 г.), както и теренни обхождания, съответно през 1988-1989 и 1991 г. в Люляково и 1991-1992 г. в района на несъществуващото село Звезда (в миналото Айваджик) показват силно укрепена проходна отсечка, особено в южната част в района на селата Люляково и Съединение [7]. Този маршрут изцяло отговаря на израза на Теофан Изповедник: „След много заобикаляния ... навлязъл ... в България” (Theoph. Conf. 61, 282). В посочените две публикации, посветени на похода на Никифор I Геник, разгледах подробно въпроса за израза «навлязъл в България», под който следва да се разбира установяването на император Никифор в Плиска. Два са застъпените варианта в историографията за евентуалното придвижване на византийската армия като преходи и дни. Според авторите на „Българска военна история” дневният преход на византийската армия при тежка натовареност е бил между 12 и 15 км [8], докато Е. Дерменджиев го определя на 20-25 км [9]. Така при варианта на Д. Ангелов, Ст. Кашев, Б. Чолпанов са били необходими минимум около 10 дни и то само за преход и без никаква възможност за вметване на осъществилите се тежки сражения (последователно византийската армия е разгромила първоначално един отряд от 12-15 000 души по височините на Източна Стара планина и вече основната българска армия от 50 000 пред Плиска). При втория – този на Е. Дерменджиев - събитията по придвижването се вметват за 7 – максимум 10 дни и така при 20-25 км дневен преход, дори съчетан с тежките сражения с българите, придвижването и установяването на византийската армия в Плиска (т.е. в България според изворите) до 20 юли е нормално. И оттук интерпретирането на известните по изворите събития много

точно се вместили вече в крайно ограничените граници – 20 - 25 юли. Това е времето, в което Крум отново моли за мир и най-вече двата дни - четвъртък и петък (според Теофан Изповедник), в които българският владетел събира войска, извършва укрепителни действия, както са отбелязани в хрониките на Теофан Изповедник, Симеон Логотет и Метафраст и Георги Монах (Theoph. Conf. 61, 282; Старобълг. л-ра, 1983, 204; Georg. Mon., 27, 54), за да се стигне до ранната сутрин на 26 юли, събота, когато Крум нанася решаващ удар на Никифор I.

11 юли като начало на похода определят и Ив. Божилов и В. Гюзелев [10].

Светкавичният удар, нанесен на България при Никифор I, има и по-късен аналог – 160 години след тези събития, през първата седмица на месец април 971 г., византийският император Йоан Цимисхи по време на третия ден на Св. Пасха на Великденските празници също нанася светкавичен удар срещу Преслав. Събитията в този изключително успешен поход на Йоан Цимисхи добре се проследяват от Скилица-Кедрин и Лъв Дякон (Scyl. – Cedr. 63, 224-225 Leon. Diac. 11, 250) и разкриват безпроблемното прехвърлянето на Стара планина с голяма армия (само предният отряд на Йоан Цимисхи е “около пет хиляди пехота и четири хиляди конници”, според Лъв Дякон), а общата численост на цялата византийска армия Д. Ангелов и Б. Чолпанов определят на 40 000 – 50 000 души [11]. Категорично в изворите е отбелязано, че както и подготовката на тази голяма армия остава незабелязана, така незабелязано е и преминаването по времето на Великденските празници на отряда на Йоан Цимисхи от 9 000 души на разстояние от около 100 км. Разстоянието се определя от границата между двете държави – известно е, че при предшественика на Йоан Цимисхи – император Никифор II Фока, граница е “Еркесията”. Внимателното вглеждане в сведенията за подготовката на византийските автори сочи, че движението от границата “Еркесията” към столицата Преслав при всички случаи включва и преминаване през средновековния град Маркели, който обаче в тези събития не е споменат. Именно Маркели – Преслав е и една от главните пътни средновековни връзки [12]. Походът на император Цимисхи е добре проследен от Г. Майсторски [13].

Разгромът на византийските войски на 26 юли 811 г. значително променя съотношение-

то на военните сили и дава преимущество на българския владетел Крум, който предприема настъпателни действия в Тракия. Отзвук от тези събития е фрагмент от летописен надпис (res gestae), свързан с големите военни успехи на Крум, върху който се чете името Маркели. Това е един малко използван източник и единственият прабългарски епиграфски паметник, на който се разчита името на популярният от средата на VIII - началото на IX в. средновековен град Маркели. Надписът е бил предмет на няколко коментара, основно от големия прабългарист В. Бешевлиев [14]. Намерен е по трасето на стария път от Тутракан за Силистра, или от развалините на “Градището” при Кадъкьой на Дунав (днес село Малък Преславец) между Тутракан и Силистра, но най-вероятно според В. Бешевлиев е от Силистра. В превод и възстановка от В. Бешевлиев надписът гласи:

“...и онзи побеждавайки отиде (?) гърците в Маркели ....(като) грифон. И излезе Никифор...от неговия яд да се съберат ...гърците. и отново се събраха ...гърците. Бог направи ...- ят бог направи и ...и го срещнаха гърците....град и се спря в .. отиде в (срещу) Адрианопол и ....военачалниците....” [15].

Правейки анализи на недобре съхранения откъслек от надписа, в крайна сметка В. Бешевлиев заключава, че споменаването на Маркели и Одрин показва, че събитията са ставали по пътя, водещ за тогавашна България, без обаче да може да определи какво точно е съдържал надписът. Интересен момент в разглеждания надпис res gestae е споменаването на митичното животно грифон. Независимо от широката палитра от различни иконографски белези от влагания смисъл на паметниците с неговото изображение, срещането на името на митичното животно в писмен източник, в случая плочата с надпис от Малък Преславец, Силистренско, е епизодично явление и не дава ясна представа за съдържанието му [16].

Действително надписът се отнася до грандиозния поход на император Никифор I [17]. В съвременната историография се приема, че след удържаната победа през юли 811 г., Крум не се е впуснал в поход срещу Византия. Началото на българската офанзива в Тракия е през пролетта на 812 г. [18]. Неотдавна в доклад “Плиска и Маркели (средата на VIII – началото на IX в.)” проследих тезата за корелацията Анхиало – евентуалният първи политически център на българската държава в

Девненската равнина, и Маркели – Плиска (средата на VIII-началото на IX в.). Ролята и значението на Маркели се развиват паралелно с израстването на Плиска като държавно-политически център и е част от този процес, започнал още в средата на VIII в. До голяма степен може да се счита, че историята на събитията, от които Маркели е неизменна част (военно-политически сблъсъци, войни, походи и т.н.), са точен и актуален писмен и археологически източник на преобразуването и израстването на Плиска в столичен център [19].

При прекопа на вътрешния южен (горен) вал (извършен през периода 1987-1989 г.) през 1989 г., почти при приключването на среза в северния край на вала, бе открито жилище от старобългарската епоха. Тогава пред екипа стоеше основната задача довършване на разреза и цялостно жилището не бе разкрито. Междувременно преди завършване на цялостното проучване на жилището бяха обнародвани частични резултати (които са далеч над очакванията) от придобитите археологически материали. Основен компонент между тях е керамиката. Освен многобройните фрагментирани късове, датирани в IX-X в. от Ж. Аладжов и Д. Момчилов [20], измежду тях се откроява един цял съд – гърне тип III по класификацията на Л. Дончева-Петкова, датирано в IX-X в., но не по-рано от IX в. [21]. Откритата от това жилище старобългарска керамика към настоящия момент е най-многобройният масив от Североизточна Тракия. Последното обстоятелство дава възможността тези резултати да са базисни. Пак от същото жилище произхождат и две костени шила, както и един цял, добре запазен връх от стрела и част от втора стрела. Стрелата по класификацията на Ст. Витлянов следва да бъде отнесена към клас I, група III/A с трикрило тяло. Най-общо при степните народи тези стрели се срещат в по-ограничените времеви граници от IX-XI в., но като цяло у нас са разпространени и използвани през IX-XIV в. Паралели на трикрилите стрели се откриват в елементите на старобългарското въоръжение от Плиска, Преслав и Мадара [22]. Все в този период се датират откритите досега върхове на стрели от разкопките на Маркели [23]. За В. Йотов този тип стрели са тристенни, а включените в неговото изследване са открити в гробове от езически некрополи от VIII-X в., както и от селища и крепости от IX-XI в. и от Преслав. Такива има откривани и в

аварски гробове и датирани от края на VI до VIII в. [24]. Т.е. публикуваният връх на стрела специално от това жилище се датира много точно в IX-X в. – период, в който дори и взета отделно, хронологически изцяло се вмести посочената керамика и следвайки местата на откриване в днешна Североизточна България, абсолютно сигурно може да се свърже с езическо, т.е. с прабългарско население. Част от откритата старобългарска керамика при осъществяване на разреза на вала бе намерена в северното подножие на вала (другата част, която по-горе бе коментирана, е от жилището). Завършеното археологическо проучване на жилището през сезон 2006 г. чрез откритите там материали (керамика, върхове на стрели, костени шила) и самото разполагане на жилището и земления насип, по абсолютно категоричен начин сочи, че жилището предхожда изграждането на вътрешния южен земен вал [25].

Т.е. отнасянето на изграждането на землената окопова система към събитията от 812-813 г. – а именно, походите на Крум на юг от Източна Стара планина, закономерно датира жилището в първото десетилетие на IX в., тогава, когато целият район на Североизточна Тракия (включително и Маркели) се усвоява от българите. Изградената землена окопова система на Маркели всъщност представлява най-големият старобългарски лагер на юг от Източна Стара планина – преден аванпост на българската държава. На този южен старобългарски лагер в последните години в науката се обръща все по-сериозно внимание: Р. Рашев го интерпретира като пригоден за временно пребиваване на подвижна войска [26]. След първите извършени археологически срезове проучвателите Ж. Аладжов и Д. Момчилов категорично определят Маркели като земен лагер [27]. Според Ж. Аладжов устройването на големия земен лагер се дължи на Крумовото настъпление на юг в Тракия и този земен лагер край Маркели е бил онзи център на прабългарската войска, който не се е съхранил в Хамбарлийския надпис [28]. Пак Ж. Аладжов доразвива идеята, че земеното съоръжение на Карнобатската крепост Маркели е център на прабългарската войска в Тракия и Хемимонт. Направен е паралел, подобен на този на Р. Рашев, на двойната отбранителна линия – в комбинация с «Еркесията», с Никулицелската землена крепост – характерен прием на старобългарското военно укрепяване [29]. За Ж. Аладжов

местоседалищата и преместването на крилата на прабългарската войска от север на юг – от Плиска в Тракия и Хемимонт се разполага както следва: лявото крило - при Созопол и Ранули, дясното – около Берое и Дултроини, а центърът – в големия земен лагер при Карнобат [30].

След установяването на българско владичество над Маркели, Девелт, Месемврия и Анхиало (през 812 г.) вече се пристъпва към военни действия и мащабно настъпление на Крум към Адрианопол и Константинопол. Така всъщност Маркели се превръща в централния старобългарски лагер на юг от Източна Стара планина – централното прабългарско средище и база за настъпление дълбоко на юг в Тракия и Хемимонт.

В хода на военните действия на войната между Крум и Византия или непосредствено след смъртта на българския владетел, но преди Сюлейманкьойския договор е изградена “Еркесията” [31]. Укрепителните землени съоръжения на Маркели около каменнотухленото укрепление са три землени лагери (два южни - със сравнително прави четириъгълни форми и един североизточен-северен - с неправилна четириъгълна форма) разделени, затворени и укрепени от система от валове, съчетана с валове и ровове, като на местата са и двуредови. Класически, фортификационната система е разработена в най-южната си част – основен вал, ров, пълнеж се с вода, и преден малък вал. В най-добре запазените си участъци разрезът на южното окопово съоръжение показва следните параметри: основа (ширина) на вала – 25 м, ширина на рова - 18 м, ширина (основа) на предния малък вал – 9,50 м; височина на вала - до 9 м, дълбочина на стъпаловидно изсечения ров – 4,70 м, пълнеж се с вода (добре оформен канал с ширина от 1,70 м). С тези размери (52,50 м ширина, 9 м височина, 4,60 м дълбочина) южното окопово съоръжение на Маркели, на практика в днешно състояние с денivelация между 12 и 14 м (без да се взема под внимание свличането на вала, което би направило тази цифра още по-респектираща), е най-грандиозното от подобен тип на Балканите. Откритите старобългарско жилище и керамика, предхождащи изграждането на вала, следва да се отнесат непосредствено към похода на Крум на юг от Източна Стара планина и преди изграждането на землените съоръжения – 812 или 813 г. Наличието на преден малък южен вал, издигнат непосредствено пред южния окоп, намира

своя паралел и в пограничния окоп “Еркесия” [32], изграден малко по-късно, вероятно в хода на войната между България и Византия, но преди Сюлейманкьойския мирен договор, поставил империята пред свършен факт [33].

Откритите старобългарски жилища на Маркели [34] сочат териториалното и административното усвояване на Североизточна Тракия, започнало с походите на Крум. Тези територии са част от така определената буферна или военна зона [35]. Наблюдаваната археологическа картина през VIII в. показва демографски вакуум между Източна Стара планина и „Еркесията”, затова и Р. Рашев заключава, че „...територията на Северна Тракия е оставала през VIII в. необитаема” и по-надолу: „Арена на чести войни, територията между Сакар-Странджа и билото на Източна Стара планина не е могла да бъде постоянно обитавана” [36]. Тази археологическа констатация за VIII в. вече значително се променя през втората половина на IX и през X в. Масовият археологически материал от Първо царство (керамика, метална и камена пластика) се отнася към втората половина на IX-X в., но началото на тези демографски промени започва през 812 г. и засега единствено категорично се проследява по старобългарските жилища на Маркели и някои старобългарски обекти в зоната “Еркесията” – Източна Стара планина [37]. Въпросът за заселването на Северна (Североизточна) Тракия с цивилно население е в пряка връзка с въпроса за българо-византийската граница. След Сюлейманкьойския договор рязко се увеличава българското влияние върху тези територии и тяхното демографско състояние. Военното присъединяване е само първи краткотраен етап от цялостното тяхно приобщаване към България. Същата археологическа картина наблюдава Д. Аладжов около Констанция, където част от населението е присъединено към България едва след походите на Крум [38]. А военното завладяване като първи етап е последвано от засилено административно усвояване, продължило с особен интензитет през втората половина на IX в. Тогава вече не само граничната зона, минаваща по “Еркесията”, но и стратегическата граница между България и Византия вече се измества значително на юг. След началото на IX в. в Североизточна Тракия може да се говори за етническо българско присъствие.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Момчилов, Д., Р. Христова.** Проучвания на Карнобатската крепост Маркели. – В: Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 538-539; **Момчилов, Д.** Култура и политика на Първото българско царство в Североизточна Тракия. Книгоиздателство Зограф. Варна, 2007.
2. **Momchilov, D.** Notes to Nikifor Gennik's campaign in 811. – Военни експедиции, въоръжение и снаряжение (Античност и средновековие). Варна (In print); **Момчилов, Д.** Още веднъж за похода на Никифор I Геник през 811 г. – В: Сб. “Българско средновековие: общество, власт, история”, в чест на доц. д-р Милияна Каймакова. (Под печат).
3. Пак там.
4. **Ангелов, Д., Ст. Кашев, Б. Чолпанов.** Българска военна история от античността до втората четвърт на X в. София, 1983, 226.
5. **Божилков, Ив., В. Гюзелев.** История на средновековна България VII-XIV в. София, 1999, 128.
6. **Аврамов, В.** Юбилеен сборник Плиска-Преслав. София, 1929..
7. **Момчилов, Д.** Пътна и селищна система между Източна Стара планина и “Еркесията” IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Варна, 1999.
8. **Ангелов, Д., Ст. Кашев, Б. Чолпанов.** Цит. съч., 226.
9. **Дерменджиев, Е.** Една хипотеза за похода на Никифор I в България през 811 г. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia eoropen sia*. В чест на проф. В. Бешевлиев. София, 2003, 403.
10. **Божилков, Ив., В. Гюзелев.** Цит. съч., 128.
11. **Ангелов, Д., Б. Чолпанов.** Българска военна история от втората четвърт на X век до втората половина на XV в. София, 1989, 19.
12. **Момчилов, Д.** Пътна и селищна ...цит. съч.
13. **Майсторски, Г.** Пътят на Йоан Цимисихи към Преслав. – В: Сб. Пътуванията в средновековна България. Абагар. Велико Търново, 2009, 403-410.
14. **Бешевлиев, В.** Прабългарски епиграфски паметници. София, 1981, 71-73; **Бешевлиев, В.** Първобългарски надписи. София, 1992, 123-127.
15. Пак там, 1992, 124.
16. **Дончева-Петкова, Л.** Митологични изображения от Българското Средновековие. София, 1996, 13-14.
17. **Момчилов, Д.** Култура и политика... ;цит. съч., 64.
18. **Божилков, Ив., В. Гюзелев.** ...цит. съч., 131-132.
19. **Момчилов, Д.** Плиска и Маркели (средата на VIII – началото на IX в.). – В: Сб. Тракия и Хемимонт IV-XIV в. Т. 1. Книгоиздателство Зограф. Варна, 2007, 58-65.
20. **Аладжов, Ж., Д. Момчилов.** Землено укрепление около крепостта Маркели. – В: Сб. Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 1. София, 1991, 138-145; **Аладжов, Ж.** Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993, 118-125; **Момчилов, Д.** Пътна и селищна ... цит. съч., 81, 223; **Момчилов, Д.** Култура и политика... цит. съч., 18-22, 33-59, 63-113; **Момчилов, Д.** По въпроса за старобългарската керамика от територията на днешната Бургаска област. – В: Годишник на Университет “Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, Обществени и хуманитарни науки. Т. XXXIX, Кн. 2, 2010. Бургас, 2010, 156-163.
21. **Дончева-Петкова, Л.** Българска битова керамика през ранното средновековие. София, 1977, 52-53.
22. **Витлянов, Ст.** Старобългарското въоръжение. София, 1996, 24.
23. Пак там и вж. **Момчилов, Д.** Средновековно въоръжение от разкопките на Преславската патриаршия. – В: Плиска-Преслав. Т. 9. Шумен, 2003, 295, кат. №№ 77-83, обр. 3; **Момчилов, Д.** Култура и политика... цит. съч., 17-19; **Момчилов, Д.** Средновековни върхове на стрели от Маркели. – ИМЮИБ. Т. XXV. ИК Жажда. Сливен, 2010, 133-147.
24. **Йотов, В.** Въоръжението и снаряжението от Българското Средновековие (VII-XI в.). Варна, 2004, 29.
25. **Момчилов, Д., Р. Христова.** Цит. съч., 538-539; **Момчилов, Д.** Култура и политика ...цит. съч., 19.
26. **Рашев, Р.** Поселищният живот в Северна Тракия през ранното средновековие. – В: Сб. Североизточна Тракия и Византия през IV-XIV в. София-Сливен, 1993, 103.
27. **Аладжов, Ж., Д. Момчилов.** Цит. съч., 143.

28. **Аладжов, Ж.** Крепостта Маркели – някои ... цит.съч., 123.
29. **Аладжов, Ж.** Къде се е намирал центърът на прабългарската войска в Тракия и Хемимонт? – Археологически вести, II, 1999, 2, 27-30.
30. **Аладжов, Ж.** Амулетите-кончета и лявото крило на прабългарската войска. – В:Сб. Плиска-Преслав. Т. 9. Шумен, 2003, 129-131.
31. **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982, 65.
32. **Момчилов, Д.** Окопът “Еркесия” и средновековните пътища в Карнобатско. – Векове, 1990, 4, 63-66; **Момчилов, Д.** Към въпроса за структурата и изграждането на “Еркесията”. – В: Сб. Местната култура в контекста на националната. Бургас, 2004, 120-136; **Д. Момчилов, Кр. Костова.** Проучвания на обект “Еркесия”, подобект № 5 в НАР Деултум-Дебелт. – В: Археологически открития и разкопки 2004-2006 г.
33. **Рашев, Р.** Старобългарски укрепления... цит. съч., 65.
34. **Момчилов, Д.** Култура и политика... цит.съч., 17-32.
35. **Рашев, Р.** Поселищният живот... цит. съч., 103; **Момчилов, Д.** Пътна и селищна система между Източна Стара планина и “Еркесията” IV-XIV в. (Върбишки, Ришки и Айтоски проход). Дис. 6-8; **Момчилов, Д.** Североизточна Тракия VII-X в. – Епохи, III, Велико Търново, 1995, 2, 61-70; **Георгиев, П.** Българо-византийската граница при хан Омуртаг и “Еркесията”. – В: Сб. Археологически и исторически изследвания в Новозагорско. Гео прес, 1999, 138.
36. **Рашев, Р.** Пак там, 103.
37. **Д. Момчилов.** Пътна и селищна ... цит. съч.; **Д. Момчилов.** Култура и политика... цит. съч.
38. **Аладжов, Д.** Археологически данни за средновековния град Констанция. – В: Сб. Преслав. Т. 4. София, 1993, 288; **Аладжов, Д.** Резултати от археологическите разкопки на Констанция. – В: “Марица-изток”. Археологически проучвания. Т. 3. Раднево, 1995, 185-190.
Симеон Логотет. Хроника. – Стара българска литература, 3. София, 1983, 204.
Georgius Monachus. Chronikon. – *Georgii Monachi Chronicon*, ed. C. de Boor, I-II, Lipsiae 1904.
Leonis Diaconi. Historiae. – *Leonis Diaconi Caloensis.* Historiae libri X, e. rec. C. V. Nasil, Bonnae, 1928.
Anonym. Narr. Vat. Narratio Anonyma E Codice Vaticano. – В: *Ив. Дуйчев.* Нови житийни данни за похода на Никифор I в България през 811 г. – Сп. БАН, IV, 1936, 147-188; *N. Gregoire.* Un nouveau fragment du “Scriptor incertus de Leon Armenio”, Byzantinion, XI (1936), pp. 417-427.
Scylitzes. Cedrenus. Historiarum Compendium. – В: *Prokic,* Die Zusatze in der Handschrift des Johannes Scylitzes Codex Vindobonensis hist. Graec. LXXIV. Ein Beitrag zur Geschichte des sog. Westbulgarischen Reiches, Diss., Muncheh 1906.
Theophanes Confessor. Chronographia. – *Theophanis Chronographia*, ed. C. de Boor, I-II, Lipsiae 1883.

ДОКТРИНАТА СТИМСЪН – ФАКТИ И ДИСКУСИИ

Пенка Пеева

STIMSON DOCTRINE – FACTS AND DISCUSSIONS

Penka Peeva

E-mail: peeva2007@abv.bg

ABSTRACT

In 1931 a staged sabotage near the Chinese city of Mukden (Shenyang) became a cause of the Japanese conquest of Manchuria. In January 1932 the administration of President Herbert Hoover attempted to deal with the Manchurian crisis. The U.S. Secretary of State Henry Stimson issued what would become known as the Stimson Doctrine, stating that the United States would not recognize any political and territorial changes in the region, which were imposed by Japan by force and could impair the free trade intercourse.

This article focuses on some factors affecting the decision-taking process under Hoover's administration, related to the Manchurian crisis. It discusses the motives and main objectives of the U.S. Far Eastern policy and offers an explanation of the results and effects of the Stimson doctrine.

Keywords: *Stimson Doctrine, Manchurian crisis 1931-1933, U.S. foreign policy.*

ВЪВЕДЕНИЕ

През септември 1931 г. Япония напада китайската провинция Манджурия – район, който отдавна присъства като цел в завоевателните ѝ планове поради богатите минерални залежи и плодородните си земи. Този акт на агресия представлява открито нарушение на Устава на Лигата на нациите, Деветстранния договор (1922 г.) и пакта Келог-Бриан (1928 г.), с които страните по договорите се отказват от войната като средство на национална политика. Погазването на китайския суверенитет и нарушението на международните договорености (подписани и от Япония) предизвикват сериозна тревога и силен отзвук сред международната общественост.

В отговор на японската агресия в Далечния изток американското правителство възприема политиката на непризнаване на териториалните и политическите промени, наложени със сила. Тази политика не е нова. През 1915 г., във връзка с японските 21 искания относно Китай, държавният секретар Уилям Брайън обявява подобна политика на непризнаване. Новото в случая през 1931 г. е, че администрацията на американския президент Хувър обвързва формулата на непризнаване с

международните договори, подписани от Япония.

Американската позиция е формулирана в нота от 7 януари 1932 г. до Япония и Китай. В нотата се съобщава, че САЩ няма да признаят никакви териториални и политически промени, наложени със сила, както и никакви споразумения, които възпрепятстват свободния търговски обмен в района.

Политиката на непризнаване става известна в историята на дипломатията и международните отношения като доктрината Стимсън (по името на държавния секретар Хенри Стимсън), или като доктрината Хувър-Стимсън (Хърбърт Хувър, 31-ят президент на САЩ, 1929-1933 г.).

Второто понятие създава впечатлението, че доктрината е съвместно дело на двамата политици и е възплъщение на единоумислието им относно далекоизточната криза. Всъщност, основните първоизточници разкриват сериозно неразбирателство между президента Хувър и държавния секретар Стимсън относно авторството и смисъла на доктрината. [1]

Дискусионен е и въпросът за ефекта на формулата както върху далекоизточната криза, така и върху динамиката на събитията през един по-дълъг период, приключващ с Втората световна война. В американската ис-

ториография преобладава становището, че агресивното поведение на Япония и отказът да се съобрази с американската негативна реакция и доктрината Стимсън поставят началото на влошаване на отношенията между двете държави, което довежда до японската атака над Пърл Харбър и включването на САЩ във войната. [2]

Тази интерпретация на американската далекоизточна политика не взема под внимание двойния стандарт, който Съединените щати прилагат към Япония. САЩ също водят подобна експанзионистична политика в западното полукълбо, което считат за своята сфера на влияние. Те с готовност обсъждат с Япония варианта „японска доктрина Монро,“ като неведнъж дават знак, че ще се съобразяват с японските специални интереси в Далечния изток. В същото време затварят вратите пред японския бизнес в своята сфера на интереси но изискват от Япония да приеме американската политика на „отворени врати“ в Китай и да допусне американския бизнес в японската сфера на влияние. Тези факти подсказват, че зараждането на японско-американския конфликт трябва да се търси в един по-далечен период, а именно първото десетилетие на ХХ век.

Целта на настоящото изследване е да се проследят и анализират факторите (обстоятелства, събития, мотиви, интереси и цели), които влияят върху американския избор на политика в Далечния изток през 1931-1932 г.

Проучването на редица първични и вторични източници позволява да се изгради тезата, че САЩ са тези, които създават предпоставките за неефективността на доктрината Стимсън. Несъобразяването на Япония с доктрината е не толкова израз на агресия от нейна страна към САЩ, а по-скоро следствие от определена тенденция в отношението на САЩ към нея, развила се през предишните три десетилетия. Япония тълкува тази тенденция по един определен начин – като признание на сферата ѝ на влияние и произтичащите от това права на контрол.

ЯПОНСКАТА ЕКСПАНЗИЯ

Историята на японската експанзия в края на ХІХ и първата половина на ХХ век разкрива опортюнистичната ѝ природа. Основният приоритет във външната политика на Япония е утвърждаването ѝ като велика сила, равна по авторитет на САЩ и западноевропейските

велики сили, притежаваща собствена сфера на влияние. Приближаването или отдалечаването от този идеал определят динамиката на експанзионистичната ѝ политика.

Още през втората половина на ХІХ век, в резултат на радикалната модернизация на японското общество, се раждат стремежи към власт, богатство и престиж, като начин за промяна на неравностойната японска позиция спрямо западния свят. Тези стремежи се реализират успешно с победите на Япония в японско-китайската война (1894-1895 г.) и японско-руската война (1904-1905 г.). Резултатът е включването на Корея и Южна Манчжурия в японската сфера на влияние.

След официалното анексиране на Корея през 1910 г. вниманието на Япония се насочва към южните морета и не след дълго се утвърждава като неоспорван хегемон. Тя не само изненадва западния свят, но и започва да се превръща в естествен лидер за повечето източноазиатски държави в региона. От този момент нататък амбицията ѝ за поддържане на създадената сфера на влияние се превръща в национален приоритет.

Авторитетът ѝ, както и териториалните ѝ владения нарастват още повече след включването ѝ в Първата световна война на страната на Антантата. Този избор ѝ прибавя като награда за победата германските азиатски колониални територии Шантунг и Микронезия.

Най-после целта ѝ е осъществена: Япония е допусната в „клуба на великите сили.“ Тя е една от петте велики сили, които ръководят Парижката мирна конференция през 1919 г. и получава постоянно място в съвета на Лигата на нациите. Това ѝ донася очакваното удовлетворение. Планове ѝ за по-нататъшна експанзия временно са оставени настрана.

Оказва се, обаче, че партньорството със западния свят не носи само предимства. Япония трябва да плати определена цена за приемането ѝ сред великите нации. Тя трябва да приеме утвърдени вече световни икономически практики, но чужди на нейните стопански традиции и икономически интереси. Най-важни в случая са американската политика на „отворени врати“ и наложеният от САЩ икономически либерализъм.

Въпреки трудностите, страната искрено се опитва да се включи в този либерален световен ред. Опитът ѝ е прекратен рязко и неочаквано в началото на 30-те години. Тежката световна икономическа криза (1929-1933 г.)

принуждава западните държави да издигнат бариери пред японската търговия, за да защитят колониалните си пазари. Япония попада в изолация. Икономиката и, най-вече копринената индустрия, която вече е обвързана със западната, замира. Не достигат суровини за бързо нарастващото население, не достига жизнено пространство, безработицата нараства, гражданското правителство изглежда слабо и неспособно да се справи със ситуацията.

Разочарованието след този удар се засилва още повече от заключението, че световната организация Лигата на нациите, в която Япония също членува, в действителност обслужва интересите на няколко западни велики сили. Японският елит отново се обръща към традиционните паназиатски идеали. Възраждат се лозунгите за създаване на „азиатско братство“, „осем държави под един покрив“, „Азия за азиатците.“ Програмите на военния елит стават все по-агресивни, а призивите за нови колонии – все по-популярни. [3]

Това е контекстът на Японската агресия в Манджурия през 1931 г. Основният аргумент е необходимостта от разширяване на жизнено пространство, което се налага поради изолацията на Япония, блокираната икономика и увеличаващото се население.

Манджурия, с нейните двеста хиляди квадратни километра и богати ресурси представлява добро решение на проблема за свръхнаселеността в Япония и намаляващото жизнено пространство. Освен това, до 1931 г. Япония инвестира огромни средства в икономиката на Манджурия, контролирана от японската южноманджурска железопътна компания. Под претекст, че защитава инвестициите си, Япония поддържа квантунска армия в южна Манджурия.

На 17 септември 1931 г., след инсцениран саботаж на южноманджурската железопътна линия, японската квантунска армия напада китайския град Шенян и за кратко време завладява цялата провинция Манджурия. С това започва новият етап в реализацията на японската експанзионистична програма, предвиждаща създаване на нова държава Манджукуо, под японски контрол.

РЕАКЦИЯТА НА ЛИГАТА НА НАЦИИТЕ

След японската инвазия в Манджурия китайското правителство се обръща към Лигата

на нациите за помощ (Китай и Япония са страни членки на Лигата). [4]

През периода септември-ноември 1931 г. Лигата на нациите приема 4 резолюции, в които настоява Япония да оттегли войските си от китайската територия. Призивът на Лигата е пренебрегнат, въпреки че японският представител в Съвета на Лигата подкрепя първата резолюция. Това обстоятелство изглежда странно, докато не става ясно, че японското правителство е изгубило напълно контрола си над военните кръгове и армията. [5]

След дълго отлагане Лигата изпраща в Манджурия комисия под ръководството на лорд Литън. Задачата на комисията е да проучи ситуацията на място и да представи подробен доклад за действителното състояние на нещата. [6]

Комисията Литън докладва пред Лигата чак през октомври 1932 г. Заключението ѝ е, че Япония е агресор и трябва да преустанови политиката си в Китай. Армията трябва да напусне Манджурия, а провинцията трябва да получи автономия. На основата на това заключение Лигата на нациите осъжда японската агресия в Манджурия.

Позицията на Лигата е обявена след като кризата вече почти е отминала и в завладяната провинция Манджурия е създадена марионетната държава Манджукуо начело с последния китайски император Пу-И (абдикирал през 1911 г.). Единственият ефект от становището на Лигата е, че Япония го използва като повод да прекрати членството си. Организацията загубва най-могъщия си член в Далечния изток, а Япония вече е свободна да потърси нови съюзници в лицето на фашистка Италия и нацистка Германия.

Кризата в Манджурия разкрива неспособността на Лигата да се справи с агресия от такъв мащаб. Организацията не успява да приложи нито икономически, нито военни санкции спрямо Япония, за да я принуди да прекрати завоевателните си планове. Единственото ѝ оръжие – моралната присъда, няма никакъв ефект и е пренебрегнато демонстративно от Япония.

Това е пореден болезнен удар върху авторитета на организацията. Доверието на малките държави в способността на организацията да приложи принципа на колективната сигурност е разклатено силно. Безпомощността на Лигата пред една велика сила, която я предизвиква открито, е очевидна. Провалът ѝ изглежда непостим.

От друга страна, обаче, поне в началото западният свят трудно успява да разпознае японските агресивни намерения. [7] През 20-те години в продължение на десетилетие Япония изгражда авторитет на миролюбива държава. Тя с готовност сътрудничи за опазването на световния мир и подкрепя напълно устава на Лигата на нациите. Отношенията и с Китай са белязани с нарастване на икономическите и културните връзки между двете страни. Япония става най-големият търговски партньор и основен външен инвеститор на Китай. Тя демонстрира търпение и желание да разрешава възникващите конфликти с Китай по мирен начин. [8]

В същото време режимът на Чан Кайши в Китай не успява да се справи с вълната от националистически екстремизъм. Правителството е принудено да преговаря с екстремистите и да се съобразява с интересите им. В Манджурия то влиза в конфликт с японските специални интереси като започва строителството на железопътна линия, успоредна на японската южноманджурска ж.п. линия. Това се съпровожда с насилствено прогонване на японски и корейски фермери и с чести саботажни на японския бизнес. Засегнати са интересите на доста кръгове от японското общество – военни, търговски, административни, земеделски. [9]

Ето защо, ранният етап на военния конфликт в Далечния изток не получава еднозначна оценка в Европа. Наред с възмущението и осъждането се чуват и гласове в подкрепа на японските претенции и аргументи. [10]

Освен това, двете велики сили – Франция и Великобритания, единствените, които са в състояние да налагат икономически или военни санкции, проявяват силна неохота да се ангажират с китайско-японския конфликт. Британия и Франция не искат да загубят напълно и без това затруднените търговски канали в Далечния изток. Към това се прибавят и притесненията на Великобритания, че Япония е достатъчно силна, за да атакува британските колонии Хонконг и Сингапур. Надделява и съображението, че Манджурия под японски контрол ще бъде буферна зона срещу разпространението на комунизма в Далечния изток. Двете страни не се съгласяват с предложенията за икономически бойкот и военни действия срещу Япония, с което лишават Лигата от единствените ефективни средства за въздействие върху агресора. Преследвайки своите интереси, Франция и Великобритания

парализират Лигата и предават идеала, в името на който е създадена. [11]

ПОЗИЦИЯТА НА САЩ

Японско-американските отношения

Краят на XIX и началото на XX век бележат превръщането на САЩ във водеща сила в западното полукълбо и Тихия океан. Доктрината Монро се използва като инструмент за защита на „специалните права“ на САЩ в централна и южна Америка. Американските войски периодично нахлуват в Куба, Доминиканската република, Хаити, Хондурас, Никарагуа, Колумбия, Мексико.

Постепенно американската експанзия излиза извън територията на американския континент. САЩ окупират Гуам, Западна Самоа, Филипините и анексират Хавайските острови. Далечният изток не е вече само химера. И докато „затварят вратите“ в западното полукълбо за останалите велики сили, САЩ обявяват политика на „отворени врати“ в Китай през 1900 г. (политика, изискваща от великите сили да предоставят равни възможности за търговия и инвестиции в своите сфери на влияние). В интерес на американските икономически позиции в Китай е да се съхрани целостта му и да не се допусне откъсването на негови провинции от силните му съседи – СССР и Япония.

Американската експанзионистична политика среща сериозен противник от другия край на Тихия океан. Япония е на път да се превърне във велика сила в Далекотоизточния регион. Тя провежда също толкова агресивна политика и американската политика на отворени врати застрашава „специалните ѝ интереси“ в Китай. Всяка от двете страни следи с нарастваща враждебност териториалните завоевания и икономическото проникване на другата.

Американската политика към Япония, следователно, до голяма степен се определя от американските икономически интереси в Китай и доктрината на отворени врати. Защитата на тези интереси налага ясното очертаване на съответните сфери на влияние в конкурентните региони. [12]

В началото на XX век американският президент Теодор Рузвелт развива идеята за „Японска доктрина Монро.“ През 1905 г. Рузвелт посредничи активно за прекратяването на руско-японския военен конфликт. В тази връзка той споделя възгледа си за бъдещата

политика на Япония към азиатските държави, която трябва да бъде подобна на тази на Съединените щати към техните съседи на американския континент. Рузвелт е убеден, че такава политика ще помогне на Япония да бъде призната от Запада като лидер на азиатските държави и ще я превърне в първостепенна сила в южните морета, такава каквато са САЩ в Карибските острови. [13]

Идеята на Рузвелт е конкретизирана в серия от поверителни разговори между американския министър на войната Тафт и японския министър председател през юли 1905 г. Не е подписано официално споразумение, но е запазен меморандумът на разговорите. Меморандумът засяга японско-американските отношения и съдържа завоалирано взаимно признаване на японската сфера на влияние в Корея и американската сфера на влияние във Филипините. [14]

През 1908 г. се сключва ново споразумение, което отново гарантира интересите на двете държави в региона, териториалната цялост на Китай и политиката на отворени врати. Япония признава анексирането на Хавайските острови и Филипините, а САЩ признава правото на Япония да анексира Корея и да контролира южна Манджурия. [15]

Това споразумение е знак за отслабващите възможности на САЩ да влияят върху засилващия се контрол на Япония над източен Китай. Не след дълго Япония анексира Корея и утвърждава контрола си в южна Манджурия.

През 1917 г. Япония и САЩ сключват поредното тайно споразумение, с което САЩ признават японските специални интереси в Китай, а Япония, от своя страна, отново потвърждава съгласието си с американската политика на „отворени врати“ в Китай. [16]

През 20-те години на XX век се създават благоприятни условия за по-интензивни контакти между САЩ и Япония, въпреки че конкуренцията за по-добри позиции в Далечния изток продължава. В тази връзка през 1921-1922 г. девет морски държави се събират във Вашингтон и приемат серия от споразумения, уреждащи контрола върху тихоокеанските острови (договора на четирите – САЩ, Япония, Франция, Великобритания), политиката на отворени врати в Китай (договора на деветте) и тонажа на военноморските им флотове (договора на петте).

В резултат на тези споразумения американското икономическо и културно влияние в Япония нараства. Японската икономика се

отваря за повече американски инвестиции и нови производствени практики. Все по-урбанизираното и образовано японско население с охота възприема американските културни тенденции. [17]

Това явление продължава до началото на 1932 г., когато американското правителство решава да заяви официално, че не одобрява японските действия в Манджурия.

Доктрината Стимсън

На 22 септември 1931 г. американският посланик в Китай докладва в телеграма до държавния секретар Стимсън, че според него, случващото се в Манджурия „е акт на агресия от страна на Япония“, очевидно дълго планиран и внимателно и систематично осъществен. Посланикът е убеден, че японската военна операция в Манджурия „е война по дефиниция“ и че е осъществена нарочно „с пълно и цинично пренебрежение“ към японските задължения по пакта Келог-Бриан от август 1928 г. за отказ от войната като инструмент на националната политика. [18]

САЩ не бързат да обявяват позицията си относно манджурската криза. В продължение на 5 месеца от началото на кризата държавният департамент отлага формулирането на крайното заключение и официалното си становище. Междувременно, използвайки дипломатически канали, държавният секретар Стимсън се опитва да съдейства за мирното разрешаване на конфликта. Той предупреждава японските официални лица, че случващото се в Манджурия е не само китайско-японски проблем, а проблем на всички държави, които са страни по Договора на деветте и пакта Келог-Бриан. [19]

Американският президент Хувър не проявява същата активност като държавния си секретар. Страхувайки се, че САЩ може да се окажат въвлечени във война в Азия, Хувър се стреми да не намесва страната си в конфликта под никаква конкретна форма. Той преценява позицията на Съединените щати в Далечния изток като слаба: 1) изпълнявайки задълженията си по Вашингтонския договор САЩ не поддържат въоръжени сили или бази в Далечния изток; 2) изолационизмът в страната е твърде силен и очакванията, че обществеността ще подкрепи едно решение за военна намеса в Далечния изток, са нереалистични; 3) тежките последствия от икономическата депресия не позволяват отделянето на ресурси за други начинания, освен за решаването

на вътрешните проблеми. Поради това, въпреки че САЩ са ангажирани най-пряко с политиката на отворени врати в Китай и агресивният японски курс застрашава икономическите им интереси, Хувър решава, че проблемът за китайския интегритет е проблем на самите китайци.

Убеден, че налагането на ембарго или санкции на Япония би довело до война, той предлага САЩ да упражнят само морален натиск. Аргументът му е, че след като спазването на договорите, по които Япония е страна, е морално задължение, то и натискът за тяхното спазване може да бъде единствено морален. Този морален натиск ще се изразява в ясно формулирания отказ да бъдат признати териториалните ѝ завоевания в Китай, наложени със сила. [20]

По този въпрос държавният секретар Хенри Стимсън и президентът спорят многократно. За Хувър политиката на непризнаване е максимумът, с който се изчерпва американският ангажимент в далекоизточната криза. За Стимсън това е само минимумът, който трябва да бъде последван от по-решителни действия, включително военни действия и икономически санкции.

Успешната завоевателна кампания в Манджурия и безпрепятствено разширяващата се японска агресия в съседните области през следващите месеци предизвикват администрацията на Хувър да побърза с официалното обявяване на становището си.

През януари 1932 г., след нападението на град Джънджоу, Стимсън подготвя дипломатическа нота, с която предупреждава Япония, че САЩ няма да приемат никакъв договор, решаващ манджурската криза, който нарушава съществуващите договори, като и пакта Келог-Бриан. Текстът на нотата гласи: „Американското правителство смята за свой дълг да уведоми както японското императорско правителство така и правителството на Китайската република, че не може да признае законността на каквато и да е ситуация *de facto* нито пък смята да признае каквато и да е договор или споразумение между тези правителства, или техни посредници, които могат да нарушат договорните права на Съединените щати или техните граждани в Китай, включително и тези, засягащи суверенитета, независимостта или териториалната и административната цялост на Република Китай, или международната политика отнасяща се до Китай, известна като политика на отворени

врати; и че не смята да признае каквато и да е ситуация, договор или споразумение, постигнато със средства в противоречие с устава и задълженията по Парижкия пакт от 27 август 1928 г., по който Китай и Япония, както и САЩ, са страни.“ [21]

По същество, нотата на Стимсън, която остава в историята като Доктрината Стимсън, въпреки че президентът Хувър е автор на идеята, означава, че САЩ няма да признаят териториалните придобивки на Япония в Манджурия.

Нотата е подготвена без предварителни консултации с британското или някое друго европейско правителство. Два дни преди изпращането ѝ Стимсън се среща с британския и френския посланик, запознава ги с текста, уведомява ги за намерението си да я изпрати и намеква, че „действията му ще имат повече ефект, ако други държави като Великобритания и Франция, които са в подобна позиция, предприемат подобни стъпки.“ Според разказа му в публикуваните по-късно мемоари, той ги е помолил да уведомят правителствата си, но не е искал отговор, а „очаквал разбиране и резултати.“ [22]

Британското правителство не успява да оцени значението на американската политика на непризнаване. В британската преса излиза комюнике, в което се съобщава, че правителството не смята за необходимо да изпрати нота, подобно на американската. Като аргумент се посочват думите на японските представители в Съвета на Лигата на нациите и на японския министър председател, които „заявиха на 13 октомври, че Япония защитава в Манджурия принципа на равните възможности и отворени врати за икономическите дейности на всички нации... и... на 28 декември..., че Япония ще се придържа към политиката на отворени врати и ще насърчава участието и сътрудничеството в манджурските предприятия.“ [23]

Стимсън остава разочарован от британската реакция. „Съдържанието на комюникето беше формулирано така, че повечето му читатели и, което беше най-важно – японското правителство, да го възприемат като твърд отказ на инициативата на САЩ.“ Това, което го разочарова най-много е, че комюникето обръща внимание „единствено на проблема за продължаване на търговските отношения в Манджурия.“ Най-важният въпрос, обаче, за запазване на суверенитета, независимостта и целостта на Китай и непризнаването на ре-

зултатите от агресията, се подминава с мълчание. [24]

Според някои анализатори, този случай е съществен за развитието на манджурската криза. Липсата на синхрон в политиките на двете правителства не остава незабелязано от Япония. Тя тълкува този факт в своя полза. И независимо, че доктрината Стимсън е подкрепена месец по-късно от резолюция на ОН (16 февруари), японците продължават офанзивата и обсаждат Шанхай.

След тази поредна японска провокация Стимсън предприема нова дипломатическа стъпка. На 9 февруари, с одобрението на Хувър, той се обръща към британския представител в Лигата на нациите с предложение за съвместен *demarche* към Япония. Стимсън се надява, че едно съвместно обръщение ще има много по-голям ефект върху Япония. [25]

Британският представител Джон Саймън принципно одобрява плана на Стимсън, но на практика не го подкрепя. Официално изтъкнатата причина за това е членството на Великобритания в Лигата, където в момента тече проучване на въпроса. Другата, скрита причина, според преценката на самия Стимсън, е че Британия не приема сериозно проблема за териториалната и административна цялост на Китай, отчасти поради симпатии към Япония, отчасти поради липса на жизнено важни интереси в Далечния изток.

След като се убеждава, че не може да разчита на съвместна американско-британска акция, Стимсън решава да използва друг метод от дипломатическата практика. Той пише отворено писмо до сенатор Уилям Бора, председател на сенатския комитет по външните отношения. Писмото е публикувано в пресата веднага на следващия ден, 24 февруари. По думите на Стимсън, то е било предназначено поне за петима адресанти: да окуражи Китай, да информира американската общественост, да призове Лигата, да раздвижи британците и да предупреди Япония. В него той заявява, че продължаващата японска агресия в Манджурия позволява на САЩ да анулират споразуменията, подписани с Япония през предишното десетилетие. Това означава, че САЩ ще започнат да възстановяват военните си сили в Далечния изток. Предупреждението съдържа скрита заплаха за военни действия. И въпреки че заплахата не прегражда в действие, показва ясно, че САЩ не приемат експанзионистичния външнополитически курс на Япония. [26]

Писмото до Бора е публикувано само ден след японското изявление, в което Япония отхвърля идеята за силен и независим Китай. В отговор на резолюцията на Лигата от 16 февруари японското правителство заявява, че „не приема, че Китай е организиран народ в смисъла на Устава на Лигата на нациите. Истината е, че в миналото Китай е бил третиран по общо съгласие като организиран народ според смисъла на този израз. Но измислиците не могат да продължават вечно...“ Това изявление премахва всякакво съмнение относно по-нататъшния курс на действие на японското правителство.

След писмото на Стимсън-Бора, по инициатива на британския представител в Лигата – сър Джон Саймън, Лигата приема поредна резолюция на 11 март 1932 г. В нея отново се подчертава политиката на непризнаване в духа на доктрината Стимсън: „...дълг е на членовете на Обществото на народите да не признаят каквато и да е ситуация, договор или споразумение, което може да е постигнато със средства в противоречие на Устава на Обществото на народите или Парижкия пакт.“ Очевидно, Британия, която все още не е готова да признае Япония за главен виновник за кризата, все пак решава, че актът на агресия не може да не бъде порицан.

Стимсън не крие задоволството си. Той заявява, че отказът на САЩ „да признаят резултатите от агресията може да има сравнително малък ефект върху агресора. Но когато цялата общност от цивилизовани нации застане до американското правителство, ситуацията се разкрива в истинската си светлина. Моралното неодобрение, когато се превърне в морално неодобрение на целия свят, приема значение, непознато досега в международното право. Никога досега международното мнение не е било така организирано и мобилизирано.“ [27]

Япония спира обсадата на Шанхай, но не защото се съобразява с позицията на международната общност, а защото на този етап целите ѝ са постигнати.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се каже, че доктрината Смитсън няма практически ефект за прекратяване на манджурската криза. Моралната присъда напомня на света, че САЩ не са безразлични към проявите на агресия но и в същото време не оставя съмнение, че с това

американската активност ще се изчерпи. Доктрината има значение по-скоро за изясняването на различията в подходите на Хувър и Стимсън. Този дебат в американската външна политика продължава през цялото десетилетие до избухването на Втората световна война и показва, че САЩ все още не са готови да се разделят с политиката на изолационизъм.

Тези инициативи показват още, че Великобритания също не е готова да поеме лидерството в решаване на далекоизточната криза. Отказът да координира своите действия с тези на американското правителство подсказва, че манджурската криза не е от съществено значение за британските интереси и че липсва сериозен мотив за ангажиране с проблема. Тази позиция нанася силен удар върху принципа на колективна сигурност и Лигата на нациите.

На трето място, доктрината разкрива неадекватността на моралната присъда, като инструмент за въздействие в дадената ситуация. Лигата на нациите подкрепя доктрината Стимсън, макар и със закъснение, но моралната присъда се оказва без значение, когато става ясно, че колективната сигурност в Далечния изток вече не съществува. [28]

Япония разчита правилно всички тези знаци. Тя безпрепятствено осъществява експанзията си в североизточен Китай; окупира Манджурия, създава своя марионетна държава Манджукуо и напада Китай през 1937 г. През цялото време Япония действа със съзнанието, че това е нейната сфера на влияние, потвърдена в редица японско-американски договори и е нейно право да защити „специалните си икономически и политически интереси.“ И всеки опит да се осъди това и право се възприема като израз на „неразбиране, едностранчиво тълкуване и опетняване на превъзходството и в западния Тих океан.“ [29]

ЛИТЕРАТУРА

1. Stimson, Henry L. *The Far Eastern Crisis, Recollections and Observations* (N.Y. 1936), pp. 6-7; *The Memoirs of Herbert Hoover*, II, (NY, 1953), pp. 362-379.
2. Виж: Gerald A Danzer, et al., *The Americans* (Evanstown, 1998); Pauline Maier, et al, *Inventing America; A History of the United States* (2003), James L. Roark, et al, *The American Promise: A History of the United States* (1998).
3. Виж: Beasley, W.G. *Japanese Imperialism 1894-1945* (Clarendon Press, 1991).
4. Note, September 21, 1931, From the Chinese Government to the League of Nations, U.S. Department of State / *Papers relating to the foreign relations of the United States* (понадатък: *FRUS*), *Japan: 1931-1941*, Vol. I (Washington: GPO, 1943), p. 453.
5. Quincy Wright, The Manchurian Crisis, *The American Political Science Review*, Vol. 26, No. 1 (Feb., 1932): 50-52.
6. Resolution Adopted by the Council of the League of Nations on December 10, 1931, *FRUS*, p. 59-60.
7. Седмица преди японското нападение над Манджурия, главният представител на Великобритания в Лигата на нациите, граф Сесил, заявява: „Не мисля, че има и най-малка вероятност за война.“
8. The Japanese Embassy to the Department of State, September 24, 1931, *FRUS*, pp.11-12.
9. Хауърд, М., У. Р. Луис, *Оксфордска история на XX век*, (TRUD Publishers, 2000), p. 175.
10. *Оксфордска история*, 171-172.
11. Reginald G. Bassett, *Democracy and Foreign Policy*, Routledge, 1968, pp.111-113.
12. За американско-японските отношения виж: Walter LaFeber's, *The Clash: U.S.-Japanese Relations Throughout History* (New York, 1998). ЛаФебър проследява конфликтите в японско-американските отношения още от началото на тяхната история през средата на XIX век, като набляга на несъвместимостта на икономическите системи на двете страни.
13. Kentaro Kaneko, "A 'Japanese Monroe Doctrine' and Manchuria," *Contemporary Japan* (Tokyo), Vol. I, 1932, pp.176-184.
14. Фактът, че не съществува официално споразумение, дава основание на някои историци да твърдят, че няма такава договорка между САЩ и Япония. Внимателният прочит на меморандума, обаче, не оставя съмнение относно политиките на двете страни в региона. Виж дискусията във: Esthus, Raymond A. "The Taft-Katsura Agreement – Reality or Myth?" *Journal of Modern History* 31 (1959), 1: 46–51, JSTOR 1871772.
15. Gould, Lewis L. *The Presidency of Theodore Roosevelt*. (University Press of Kansas: 1992), p. 268.
16. Текстът на разменените ноти между САЩ и Япония е достъпен на:

- <http://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/comment/japanvisit/JapanA2.htm>
(20.09.2011).
17. *Оксфордска история*, 173-174.
  18. The Minister in China (Johnson) to the Secretary of State, Peiping, September 22, 1931, *FRUS*, p. 4-5.
  19. Memorandum by the Secretary of State, Washington, September 22, 1931, *FRUS*, p. 5-7, September 24, p8;.
  20. <http://millercenter.org/academic/americanpresident/hover/essays/biography/5>.
  21. The Secretary of State to the Ambassador in Japan (Forbes), Washington, January 7, 1932, *FRUS*, p.76.
  22. Henry L. Stimson, *On Active Services in Peace and War* (first edition 1947), pp. 220-262.
  23. *Ibid.*, 230.
  24. *Ibid.*, 239.
  25. The Secretary of State to the Minister in Switzerland (Wilson), Washington, February 12, 1932, *FRUS*, p. 80-81.
  26. The Secretary of State to the Consul General at Shanghai,(Cunningham), Washington, February 24, 1932, *FRUS*, p. 83-84.
  27. За японската декларация и резолюцията на Лигата виж: Stimson, *On Active Services...*, 250-252.
  28. Stimson, *On Active Services...*, 256.
  29. Murnane, John R., Japan's Monroe Doctrine?: Re-Framing the Story of Pearl Harbor. *The History Teacher*, 40/4 (2007): 511.

ДЕПУТАЦИЯ ЗА НАМИРАНЕ НА КНЯЗ НА БЪЛГАРИЯ 1886–1887 Г.
СПОРЕД ДОКУМЕНТАЛНОТО НАСЛЕДСТВО НА Д-Р КОНСТАНТИН СТОИЛОВ

Гита Йовчева

THE DEPUTATION TO FIND A PRINCE OF BULGARIA (1886–1887) ACCORDING TO
THE DOCUMENTARY HERITAGE OF DR. KONSTANTIN STOILOV

Gita Jovcheva

E-mail: gitajov4eva@abv.bg

ABSTRACT

This article discusses some problems related to the efforts of the Bulgarian diplomacy in 1886–1887 to find a Prince of Bulgaria after the abdication of Prince Alexander Batemberg I. It reveals the Great Powers' basic approaches to solving the Bulgarian crisis.

Key words: *diplomacy, deputation, Great Powers, abdication, Prince, crisis.*

Извоювано със самостоятелните сили на народа и заплатено със скъпи жертви, Съединението на България през 1885 г. е блестящ дебют на българската политика и държава в осъществяването на националноосвободителната програма на българите. В перспектива то осигурява силно присъствие на България в международния живот, превръщайки я във важен фактор на Балканите. [1]

Удовлетворението от успешната защита на Съединението и международното му признаване не внася логично очакваното успокоение в българското общество. [2] Загубата на Кърджалийско и Тамръш, понесените материални и човешки жертви във войната със Сърбия, неуреденото международно положение на Източна Румелия и пр. са неблагоприятни, за които привържениците на Драган Цанков и Народната (Съединистка) партия от Източна Румелия директно обвиняват княз Александър I Батенберг. Те настояват да се пожертва князът и да се нормализират отношенията с Русия, за да се осигури просперитетът на държавата. На другия полюс са дейците по Съединението, либералите от Източна Румелия и привържениците на Васил Радославов от Княжеството. Според тях не княз Александър I Батенберг, а Русия е виновна за всички несполуки. Заставайки твърдо зад княза, те издигат лозунга за отстояване независимостта на България. Третата група от политически дейци е за нормализиране на отношенията

между Княжество България и Русия, без да се отстранява княз Александър I Батенберг от престола. Министър-председателят Петко Каравелов и председателят на Народното събрание Стефан Стамболов се опитват да реализират тази алтернатива, за да се успокои обществото и предотврати прерастването на напрежението в политическа криза. Но отговорът на руския дипломатически агент П. Богданов е: „Княз Батенберг е враг на Русия и царското правителство не може да променя отношението си към него”.

На 9 август 1886 г. група офицери русофили начело с майор П. Груев, кап. Ат. Бендерев и капитан Радко Димитриев с участието на Струмския пехотен полк, Първи артилерийски полк в София и юнкерите от Военното училище извършват преврат. Княз Александър I Батенберг е детрониран.

Съставен е кабинет, в който са включени представители от цялата политическа палитра – П. Каравелов, Ст. Стамболов, Др. Цанков, Т. Бурмов, В. Радославов, К. Стоилов, Д. Греков, К. Величков, М. Маджаров и майор К. Никифоров.

В столиците на Великите сили детронацията на княз Александър I Батенберг предизвиква различна реакция. Англия оценява събитията в София като провал за английските интереси и се обявява в защита на българския княз. Австро-Унгария и Германия изразяват съжаление, но смятат, че този изход от криза-

та изключва възможността за руска намеса в Княжество България. *Италия* възнамерява да следи държавите от „съюза на тримата императори“ и заема изчаквателна позиция. *Франция* се отнася резервирано към избухналата държавнополитическа криза в България.

Руският император Александър III и руският външен министър Гирс посрещат с подозрение съобщението за детронирването на княз Александър I Батенберг. След тази първоначална реакция обаче Русия официално подкрепя преврата в България. След отказа на Каравелов и Стамболов да се включат в кабинета на детронаторите вечерта на същия ден с руска подкрепа е формирано правителство начело с Митрополит Климент и министър на външните работи Хр. Стоянов.

Нееднозначна е и реакцията на балканските държави към детронацията на княз Александър I Батенберг. На 10 август в нота до посланиците на Великите сили *Турция* заявява, че ще се отнася равнодушно към българските събития, защото вземането на страна може да ги изостри. Превратът се посреща със загриженост в *Белград*, тъй като засилването на руското влияние в Княжество България ще оживи русофилската опозиция в *Сърбия*. За да улесни завръщането на княз Александър I, сръбският крал Милан изненадващо предлага да се възстановят дипломатическите отношения между Княжество България и Сърбия. *Румъния* се отнася съчувствено към съдбата на българския княз. Подобно на Сърбия, тя се безпокои от утвърждаването на руските позиции в София. За *Гърция* българските събития не са изненада, но гръцкото правителство предпочита да заеме изчаквателна позиция. *Черна гора* единствена от балканските държави одобрява преврата, като княз Никола не пропуска да подчертае, че всеки, който провежда антируска политика, това го очаква.[3]

Правителство на митрополит Климент (Васил Друмев) просъществува само три дни. През това време положението в страната рязко се променя. След първоначалното стъпване либералите националисти и войсковите командири на някои гарнизони в провинцията, главно в Южна България, надигат глас против детронацията на княза. На 10 август под ръководството на подполк. Сава Муткуров в Пловдив започва организиране на контрапреврат. Установена е връзка със Ст. Стамболов в Търново, който също се обявява за връщане на княз Александър I. Председателят

на IV Обикновено народно събрание (ОНС) застава начело на силите на контрапреврата, като провъзгласява Муткуров за главнокомандващ войските на цялото княжество. В страната се установява двувластие – от София се разпорежда временното правителство, а от Търново – председателят на Народното събрание Ст. Стамболов. [4]

На 15 август Стамболов телеграфира на княза да се завърне. На 16-ти сутринта положителният отговор на княза е получен. На 17-ти княз Александър I пристига в Русе. От тук той изпраща телеграма до руския император, с която моли да одобри завръщането му на българския престол. На 20 август в Нова Загора князът получава отговора на Александър III. В телеграмата на руския император се казва, че не може да одобри завръщането му и че няма да направи нищо за България, докато той не я напусне. При това положение на 26 август 1886 г. княз Александър I приема дипломатическия корпус в София и обявява решението си да абдикира.[5]

В издадената за целта прокламация е обявен съставът на назначеното от него Регентство – Стамболов, Каравелов и подполк. Муткуров, които трябвало да управляват страната до избора на нов княз. Направени са някои промени в правителството: В. Радославов – министър-председател и министър на вътрешните работи, Гр. Начович – министър на външните работи, Иван Ев. Гешов – министър на финансите, К. Стоилов – министър на правосъдието, Т. Иванчов – министър на народното просвещение и подполк. Д. Николаев – министър на войната. Още същият ден княз Александър I напуска столицата и се отправя за Дармщат.[6]

Започва най-тежкото време в живота на княжеството след Освобождението – безкняжието. Политическата криза, в която изпада България след абдикацията на княз Александър привлича вниманието на европейските политици. От начина на нейното разрешаване зависят и бъдещите позиции на европейските държави в България. Изходът от кризата е в изпълнението на клаузите на Берлинския договор, т.е. в избора на княз. След отказа на изборния на 29 октомври 1886 г. от III-то Велико народно събрание (ВНС) датски принц Валдемар Датски да приеме престола, Русия настоява да бъде избран княз Мингрели. [7] Неговата кандидатура обаче се оказва неприемлива за българите и е отхвърлена. В същото време Англия поддържа изцяло завръщането

на княз Александър I. Продължителната политическа криза се превръща в потенциален източник на вътрешна дестабилизация и външно-политическа несигурност на страната. Един конфликт на Балканския полуостров би могъл да предизвика усложнения и в Европа. Ето защо Третото ВНС избира депутация в състав д-р Константин Стоилов, Димитър Греков и Калчо Хаджикалчов със задача да посети европейските столици и да потърси подкрепата на европейските държави за разрешаване на българската криза. [8]

Неофициалната задача на българската депутация е да намерят в Европа подходящ кандидат за българския трон, който да бъде признат от Великите сили за законен владетел, т.е. изпращането на депутацията, излъчена от ВНС, е подчинено на идеята за самостоятелно търсене на път за излизане от кризата. [9]

На 20 ноември/2 декември 1886 г. Стоилов, Греков и Калчов потеглят за Европа. Първата им спирка е съседна Сърбия. Тук те са приети от крал Милан и министър-председателя М. Гарашанин. Сръбското правителство изразява готовност да подкрепи България в борбата за независимост, защото „в една евентуална несполука за България те виждат реална опасност и за Сърбия”. Според министър-председателя Гарашанин „каузата, защитавана от България, е кауза на всички балкански народи”. Сръбският крал Милан поднася адмирациите си за политиката на Регентството, потвърждава уверенията на Гарашанин и заявява, че ще помогне за сполучливото разрешаване на кризата, дори е готов да сключи военен съюз с България. На път за Виена депутацията е посрещана с овации и гореща симпатия от обществеността в Австро-Унгария. По пътя на няколко ж.п. гари в Унгария българските емисари са поздравени с вика „Да живее България”, а във Виена ги посреща и аплодира специална делегация от полски студенти. [10]

На 26 ноември/8 декември 1886 г. всъщност започва същинската част от мисията, когато тримата българи пристигат във Виена. Още същият ден те се срещат с главния секретар на Министерството на външните работи на Австро-Унгария граф Ладислав Сечени (Сьогени). Пред него българските пратеници излагат „целта на мисията си и желанието на българския народ да се сложи край на кризата чрез избиране на княз”. В шифрованата телеграма на К. Стоилов до Гр. Начович (Со-

фия) се казва следното: „Казахме му, че избрането на Мингрелския княз е немислимо и че ако силите не се споразумеят, за да ни препоръчат един княз, който по произхождение си и възпитанието си да ни дава достатъчно гаранции, че няма да продаде България, то ние сами ще потърсим княз, който да ни обещае, че като го изберем, ще се реши да дойде в България да вземе управлението на страната”. [11]

Срещата с австро-унгарският външен министър Калноки на която присъства и граф Сечени се провежда на следващия ден 27 ноември/9 декември 1886 г. На нея Калноки приветства факта, че българското правителство съумява да запази реда в България и същевременно дава уверения, че „австрийското правителство ще приеме всеки княз, който се избере от българския народ” като добавя, че „трябва да се придържаме и в тоя въпрос в границите на Берлин[ския] трактат, защото другояче могат да се появят протести”. На въпроса какво мисли за кандидатурата на Мингрели, Калноки отговаря, че „ако българският народ го не ще, никой не може да им го наложи”. Австро-унгарският външен министър съветва българското правителство да продължава да пази реда в България като подчертава, че „Австрия ще отблъсне всяко предложение за разтуряне на правителството” независимо от къде идва то. Накрая той декларира готовността на своята страна да помогне за „по-скорошното излизане от настоящата криза и за намиране на княз”. [12]

Във Виена българската делегация провежда поредица от срещи с посланиците и на останалите Велики сили. Силно резервирана обаче е германската страна. В шифрована телеграма на министъра на външните работи Гр. Начович до Стоилов (Виена) от 27 ноември/9 декември 1886 г. се казва, че генералният консул на Германия Макс Франц Гуидо фон Тилман в София е „известил на регентството, че в Берлин могат да приемат депутацията само с турския посланик, затова да не отиде там”. Регентството в България заема недвусмислена позиция по възникналия казус. То отговаря, че тъй като „Берлинският трактат иска щото изборният от Великото народно събрание княз да е приятен и на Великите сили, събранието има право да се споразумява направо с тия сили по тоя въпрос; ако силите ни признават това право, тогава да не се месят в избора”. Препоръка-

та на Начович е да се положат още във Виена всички усилия за приемането на депутацията в Берлин, та било то и частно. [13]

На 28 ноември/10 декември 1886 г. българската делегация е приета от руския посланик Лобанов-Ростовски. Всъщност приемът не е официален, а частен. Депутацията отправя молба да бъде приета частно в Русия, за да изложи пред министъра на външните работи на Русия Николай Карлович Гирс истинското положение в България и за да се потърси средство за слагане край на кризата. Отговорът от Русия идва след два дни. На 30 ноември/11 декември 1886 г. руският посланик съобщава на българската делегация, че императорът е против приемането ѝ в Русия, защото Великото народно събрание е незаконно и следователно и нейната мисия е такава.

Българите посещават и турския посланик, който ги приема твърде ласкаво, но не изказва никакво мнение.

Доста странно е поведението на германският посланик във Виена принц Хенрих фон Ройс. Въпреки предварителните уговорки в продължение на няколко дни на практика той е неоткриваем. Всъщност Ройс получава инструкции от Германия да заяви на Калноки, че Германия няма да воюва с Русия заради Княжество България. Едва след посредничеството на граф Сечени и австро-унгарският външен министър Калноки принц Ройс приема Константин Стоилов, изразявайки готовността на германското правителство да приеме българската депутация в Берлин.[14]

Българската делегация посещава голяма част от времето си във Виена в търсене на подходящата кандидатура за княз. Чрез посредничеството на майора в оставка от австро-унгарската армия Майнрад фон дер Лааба още на 30 ноември е осъществена връзка с един от членовете на депутацията Калчев и евентуалният претендент за българската корона Фердинанд Сакс Кобург-Гота [15], който потвърждава, че приема да бъде избран за български княз и изказва желание да се срещне и с останалите членове на делегацията.

На 1/13 декември българската депутация в пълен състав посещава за пръв път Фердинанд Сакс Кобург Гота. В проведеният разговор тримата делегати разясняват положението в България и заявяват, че „българите са готови да изберат всеки княз, който се наеме да води народна политика и да има за цел запазването на народната ни независимост.” В телеграмата си до Гр. Начович (Со-

фия) К. Стоилов пише: „Князът каза, че е спечелен за българското дело и е готов да приеме отгоре си тая задача; добави, че като австрийски офицер, преди да ни отговори окончателно, трябва да вземе позволение от австрийския император, с когото ще се срещне още днес. Утре се надеем да получим отговор и тогава ще разискваме с него за начина, по който трябва да се действа по-нататък. От косвени сведения предполагаме, че австрийското правителство фаворизира тая кандидатура, без да взема инициативата да я постави. Тази кандидатура смятаме като сериозна, ако австрийският император даде съгласието си, но мислим, че ще срещне съпротивление от страна на руското правителство. Князът е много богат и сроден с австрийския, с английския, германския и белгийския дворове; той уверява, че е персона грата при руския двор; като ни прие, носеше руски орден. Ако отговорът му бъде удовлетворителен, ние мислим да говорим за тая кандидатура и тук и при другите правителства. Тая кандидатура може да бъде един изход от кризата. Пазете засега най-голяма тайна.”

Веднага след срещата К. Стоилов съобщава на граф Сечени за кандидатурата на Кобург. Главният секретар на министерството на външните работи на Австро-Унгария изказва одобрение и препоръчва „да се пази в тайна и в особености да не се дава на тая кандидатура австрийски характер”. Той информира Стоилов, че още същия ден 2/14 декември в 11 часа княз Фердинанд е бил приет от император Франц Йосиф, който позволил на княза да приеме кандидатурата. След това Фердинанд се среща и с руския посланик, който бил помолен да телеграфира в Петербург за мнение. В телеграма до Гр. Начович К. Стоилов настоява да му бъде съобщено „мнението на правителството относно тая кандидатура и тоя въпрос”. [16]

Отговорът от България не закъснява. Още на следващия ден 3/15 декември 1886 г. българският министър на външните работи съобщава на К. Стоилов, че „правителството е доволно от кандидатурата на Кобург” и би желало да знае „дали би приел да дойде без единогласното одобрение на всички велики сили. Желателни са и някои биографични подробности.”

От кореспонденцията на К. Стоилов става ясно, че кандидатът за българския престол е „лично твърде богат, правил е дълги пъте-

шествия” и е направил добро впечатление не само на българската депутация, но и на виенската преса, която публикува редица положителни отзиви за неговата кандидатура. „Някои лица, които го познават, казват, че е твърде честолюбив и честен, има твърд характер”.

При поредната си среща с К. Стоилов на 4/16 декември 1886 г. князът потвърждава отново, че е съгласен да приеме българското предложение, но тъй като и до момента няма отговор от Русия, която счита ВНС за незаконно, то той гледа на българското предложение като на частно. Стоилов му възразява, че „ако Русия и да поддържа нелегалността на събранието, не е, обаче, в интереса на бъдещия бъл[гарски] княз да се поставя на тая почва”. Фердинанд признава основателността на възражението, но според него „въпросът за неговата кандидатура трябва да се остави да узрее, че събранието не трябва да го избира, докато не се споразумеят силите помежду си и че в никой случай не желае да действа против волята на Русия; надее се, обаче, че Русия ще престане да прави затруднения, както въобще се забелязва тук от вчера насам едно изменение на руската политика”. Българските делегати приемат доводите на княза депутацията да посети останалите дворове, да представи неговата кандидатура като българска кандидатура и да обяви, че ако силите се съгласят, князът приема да дойде в България. От своя страна Фердинанд ще действа по дипломатически път, особено пред Русия. След приключване на обиколката на депутацията, князът който ще бъде в непрекъснатата кореспонденция с нея ще определи място за среща, на която да се вземе решение за по-нататъшния начин на действие. Фердинанд за пореден път потвърждава пред К. Стоилов, че е предан на българското дело, че ще води неутрална, т.е. нито руска, нито австрийска политика, но пак против волята на Русия няма да направи нищо. Към това той добавя, че ще прибави и някои условия за неговото приемане, без обаче да ги посочва към този момент.

Стефан Стамболов и Гр. Начович живо се интересуват от неговите искания. В телеграма до К. Стоилов Гр. Начович пише: „За да може да се препоръчва за български кандидат, необходимо е да се знае от напред дали тия условия са изпълними. Затова пишете му да ви ги съобщи секретно, та ако не ви отговори, нека един от вас при заминаването за

Париж се върне във Виена, за да се осветли по този въпрос, да осветли и нас, та до тогаваш нека се сондирват мнения за него [в] Берлин, без да се препоръчва като български кандидат. Той трябва да се избере от днешното Велико народно събрание. За удовлетворение на Русия може да се състави смесено правителство”. [17]

На 5 декември българските делегати пристигат в Берлин. На 7/19 декември в 11 часа те са приети не заедно, а един по един от държавния секретар в Министерството на външните работи на Германия граф Херберт фон Бисмарк. (син на райхсканцлера Ото фон Бисмарк). В проведените срещи граф Бисмарк недвусмислено заявява, че Германия няма интереси в разрешението на българския въпрос и единственият съвет, който може да им даде е да се търси и намери начин за сдобряване с Русия. Според него приемането на кандидатурата на княз Мингрели и избирането му би дало възможност да се сложи край на кризата и обратно съпротивата от страна на българите за избирането на Мингрели е показване на недоверие към руския цар „тъй като Негово Величество знае кой княз е най-добър за България и че е заявил, че Мингрелският княз има неговото доверие, че е много порядъчен човек и негов приятел от детинство”. В Отговор българските делегати посочват, че и в момента българското правителство търси начин за подобрене на отношенията с Русия, но „Русия сама затваря пътя”. Що се отнася до кандидатурата на Мингрели тук позицията и на тримата е категорична. Според тях тя „не представлява никакви гаранции за запазването” на българската независимост и че „няма българско правителство, което би могло да я прокара; че чрез настояването за тази кандидатура може да се предизвика избора на княз Александра”. Според граф Бисмарк евентуалният избор на княз Александър „ще бъде лична обидна за царя”. В доклада си до външния министър Гр. Начович, К. Стоилов категорично заключава че предвид на важни германски интереси, в Берлин не желаят да изглежда така като че ли насърчават българите, затова ги съветват да запазят „мира и тишината”. Според Стоилов ако германците „се показват, че поддържат кандидатурата на Мингрели, то е вероятно, за да се отърват засега от българския въпрос”. [18]

Позицията на Германия към вълнуващия българите въпрос по безспорен начин доказ-

ва, че на този етап Бисмарк все още продължава да демонстрира пред Петербург приятелски отношения в рамките на Съюза на тримата императори.

Още същият ден 7/19 декември 1886 г. българската депутация се среща и с турския посланик в Берлин, който я информира, че е наговорен от правителството си да им съобщи, че Портата също води преговори за кандидата за българския престол. Относно кандидатурата на Мингрели посланикът се изказва твърде неблагоприятно, поддържайки изцяло българската позиция и обещава да лобира пред германска страна в полза на българите. По повод протестите на Русия против законността на ВНС турският посланик е на мнение, че „те имат за цел да дадат на Русия възможност тя да назначи княз“. Ето защо той съветва „умереност, за да не се предизвика Русия и голяма бдителност за запазване реда и тишината в България“. [19]

На 9/21 декември 1886 г. българската депутация пристига в Лондон. Тук с помощта на княз Александър I е уговорен бляскав прием на депутацията в Англия. В писмото си до К. Стоилов князът пише следното: „Говорих за вас с лорд Солсбъри и с лорд Идеслей. И двамата ме увериха, че ще ви уредят бляскав прием. Даже лорд Идеслей има намерение да ви покани за няколко дни в имението си, тъй като всички напускат Лондон по празниците; ще ви моля да приемете тази покана – това ще бъде урок за Берлин“. [20]

Поради коледните празници едва на 18/30 декември 1886 г. министърът на външните работи на Великобритания лорд Д. Идеслей приема на дълга аудиенция българските делегати. По думите на К. Стоилов приемът е крайно любезен и приятелски. Уверенията на английската страна са, че „за България най-доброто ще е да продължи колкото е възможно повече настоящето положение, защото колкото по-късно се разреши кризата, толкова по-изгодно ще бъде за нея“. Според англичаните би било добре регентството да продължи дейността си, но ако това се окаже невъзможно, то тогава „да се избере някое познато авторитетно лице, като напр. Алеко Богориди, и то било временно за княз, било пак временно за регент. Това последното намират за предпочитателно, защото изборът на регент е вътрешен въпрос, в който силите не би имали право да се месят и защото предполагат, че Русия засега ще се

противи на всеки избор за княз, освен на Мингрелския.“

К. Стоилов настоява пред Гр. Начович българското правителство да обсъди предложената от англичаните комбинация и да съобщи мнението си в най-скоро време, тъй като предстои ново посещение в резиденцията на лорд Идеслей където се очква да бъдат дадени отговори на поставените от българите въпроси. Междувременно К. Стоилов съобщава, че към момента „кандидатурата Кобург е паднала, понеже не се поддържа от никого“. Затова българската депутация възнамерява след посещението си в Париж да му поиска да изложи условията си, за които само заявява при последната им среща. [21]

Същият ден българите са радушно приети и от италианския посланик. Последният уверява, че депутацията ще бъде радушно приета в Рим, че италианското правителство ще ѝ бъде полезно и след някои колебания сега е решено да се противопостави на всяко вмешателство във вътрешните работи на България. [22]

На 20 декември 1886 г./1 януари 1887 г. българската делегация напуска резиденцията на лорд Идеслей. На поставените въпроси при последната им среща Идеслей отговаря, „българският въпрос има две страни – вътрешна, в която никоя от силите не може да се меси и другата – от международна политика, в която Англия има интереси. Ако би в следствие на днешната криза излязат европейски заплитания, Англия ще вземе една страна“. Според британския външен министър „в интерес на България е Англия да не взема инициатива за предложения, защото ще даде повод за подозрения на Русия“. Той потвърждава мнението, че трябва да се поддържа днешното положение и да се избягва предизвикването на Русия. [23]

На 22 декември 1886 г./3 януари 1887 г. българите са последователно поканени на обяд у кмета на Лондон и на вечеря у лондонския епископ. На обяда присъстват около 70 души от най-видните граждани на Лондон и членове на парламента. „Прочувствени и симпатични речи за България“, както се изразява К. Стоилов произнасят „лорд мера“ (кметът) на Лондон и един от членовете на парламента. Дълбоко уважение към българската депутация е засвидетелствано и на вечерята у лондонския епископ, където присъства и самият архиепископ-примат на Англия.

От доклада на К. Стоилов до Гр. Начович от 25 декември 1886 г./6 януари 1887 г. става ясно съдържанието на разговора между българската депутация и министър-председателя на Англия лорд Солсбъри, проведен в правителствената резиденция. „Солсбъри пише Стоилов в по-откровен и по-определен начин потвърди уверенията на Идеслей. Той вярва, че Русия няма да се изложи на последствията, които може да има за нея окупацията и затова няма защо да се страхуваме от подобна случайност”. На въпроса на българите „[дали] Русия е заявила, че при известни случайности тя ще окупира България” Солсбъри отговаря, че „никакви преговори относително окупацията не са ставали и че Англия няма никога да приеме да влезе даже в разискване на подобен въпрос”. Съветът на английския министър-председател е да се продължи настоящето положение и да се печели време, отколкото да се предприеме неблагоприятно разрешение на кризата. Солсбъри уверява българските делегати, че „английското правителство няма да изостави никой случай, който би могъл да се представи, за да се достигне до едно мирно и благоприятно за българите разрешение на кризата” и, че България може „всякога да разчита на дипломатическата поддръжка на английското правителство”. [24]

Топлият прием на депутацията в Англия и всички симпатии, които българската кауза предизвиква сред английската общественост и политически елит са безспорни. В писмото си до Александър Менгес - частен секретар на княз Александър I, д-р К. Стоилов споделя, че депутацията е извънредно доволна от Англия, както от топлия прием, така и от разясненията по много въпроси, па макар и повечето устни. [25]

Онова, в което се убеждава българската депутация в Лондон е факта, че Англия действително поддържа Регентството, но се въздържа да изрази официално становище по въпроса за избора на нов княз.

На 26 декември 1886 г./7 януари 1887 г. българската делегация пристига в Париж. Два дни по-късно депутацията е приета от министъра на външните работи на Франция. По време на срещата френската страна подробно е запозната с положението в България, както и с желанието на българите да получат адекватна помощ при разрешаването на кризата. Отговорът обаче е доста протоколен и без конкретно обвързване. Френският министър

на външните работи посочва, че „Франция не може да посредства за едно споразумение с Русия, нито пък да вземе каква да е инициатива” по българския въпрос, още повече, че „вземането на подобна инициатива може да създаде лош прецедент, като се позволи вмешателство на силите в работите на България”. Франция категорично се обявява за поддържане целостта на Османската империя и границите установени на Берлинския конгрес. Относно избора на български княз френската страна си запазва правото на мнение и одобрение едва след като изборът стане факт. [26] Така освен да заяви своите симпатии към българската кауза на практика френското правителство не се ангажира с никакви конкретни действия в разрешаването на българската криза.

На 7/19 януари българската депутация е в Рим и е приета от министъра на външните работи на Италия граф Карло Робилант. По думите на К. Стоилов приемът е много ласкав и искрен. „Робилант [ни] увери, пише К. Стоилов за най-горещите симпатии на италианското правителство и народ. Всички политически партии в камарата имат най-гореща симпатия за българите”. В същото време обаче според италианският външен министър присъствието на румелийските депутати във Великото народно събрание е противно на Берлинския договор и Цариградския протокол. Въпреки че Русия не е заявила официално за тази причина на незаконност на ВНС, тя може да се позове на това и тогава приятелските на България сили биха били в затруднение да я защитят. Ето защо на българските представители е препоръчано България да се помири с Русия с турско посредничество.

Същият ден българите са приети и от министър-председателя на Италия Агустино Депретис, който изцяло потвърждава казаното от Робилант. [27]

Обикаляйки европейските дворове българската депутация получава множество съвети, адмирации за непоколебимата съпротива срещу чуждото господство, както и обещания за дипломатическа подкрепа, но до този момент усилията ѝ не дават резултат. Шумно афиширани, но за съжаление, неподкрепени с действия са симпатиите на Австро-Унгария, Англия и Италия. Твърде ревизирано е отношението на Германия и Франция. Крайно неотстъпчиво е поведението на Русия. Става ясно, че въпреки някои положителни изказвания за подкрепа нито една от Великите сили

не е готова да се ангажира с официална подкрепа на която и да е кандидатура за български княз.

Привидно резервираното отношение на Великите сили към кризата в България не може да скрие очертаващите се противоречия между тях. Русия е недоволна от изхода на кризата около княза, защото на власт в България остават отявлени антируски националистически сили. След като не успява да върне Александър I в България британската дипломация залага на Регентството и на българското правителство като средство за задълбочаване на конфликта между Княжество България и Русия. Всъщност продължаващото англо-руско съперничество на Балканите и в Близкия изток дава отражение и върху българския въпрос. Ето защо ликвидирането на т.нар. българска криза е в зависимост от развитието на международните отношения и от поведението на българските управляващи среди.

ЛИТЕРАТУРА

1. *История на българите от Освобождението (1878) до края на Студената война (1989)*, т. III, С. 2009, с. 52.
2. **Стателова, Е., С.,** *История на нова България 1878 – 1944*, т. III, с. 89.
3. Вж. *История на българите, Българската дипломация от древността до наши дни*, т. IV, С., 2003, с.258–259.
4. **Стателова, С.,** *История на нова ...* с. 91.
5. *История на българите...*, с. 259–260.
6. **Стателова, С.,** *История на нова ...* с. 92.
7. Мингрели, Николай Давидович Дадяни, княз (1846-неизв.) – руски (грузински) княз, живее в С. Петербург и Париж. Баща му отстъпил княжеството си Мингрелия на югозапад от Кавказ на руския император през 1867 г.
8. *Австро-Унгария и България в документалното наследство на д-р Константин Стоилов 1883–1898*, Сборник документи, С., 2002, с. 8.
9. *История на българите, Българската...* с.265.
10. *Австро-Унгария и България в ...* с. 22-23.; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 1. -2.
11. *Пак там*, с.23; ЦДА, *Пак там*.
12. *Австро-Унгария и България в ...* с.24; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 3-4.
13. *Пак там*, с.25; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 67.
14. *Пак там*, с. 25-27; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л.5-7.
15. Фердинанд I (Фердинанд-Максимилиан-Карл-Леополд-Мари Сакскобургготски (1861–1948). Син на принц Август Сакскобургготски, австрийски генерал, и на княгиня Клементина, дъщеря на френския крал Луи Филип. Избран за български княз на 25 юни 1887 г.
16. *Австро-Унгария и България в ...* 26-27; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 6-7.
17. *Пак там*, с. 28-30; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 8-9, 68.
18. *Пак там*, с. 30; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 10.
19. *Пак там*, с. 31; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 11.
20. *Пак там*, с. 32; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 72, л. 2-4.
21. *Пак там*, с. 33-34; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 14.
22. *Пак там*, с. 35; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 16.
23. *Пак там*, с. 35-36; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 18-19.
24. *Пак там*, с. 37-39; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 20, 24.
25. *Пак там*, с. 39; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 386, л. 52-53.
26. *Пак там*, с. 40; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 26.
27. *Пак там*, с. 42-43; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 29-30.

**БЪЛГАРСКАТА ДЕПУТАЦИЯ ЗА НАМИРАНЕ КНЯЗ НА БЪЛГАРИЯ В НАЧАЛОТО
НА 1887 г. И РОЛЯТА НА ТУРЦИЯ СПОРЕД ДОКУМЕНТАЛНОТО НАСЛЕДСТВО НА
Д-Р КОНСТАНТИН СТОИЛОВ**

Гита Йовчева

**THE BULGARIAN DEPUTATION TO FIND A PRINCE OF BULGARIA AT THE
BEGINNING OF 1887 AND THE ROLE OF TURKEY ACCORDING TO THE
DOCUMENTARY HERITAGE OF DR. KONSTANTIN STOILOV**

Gita Yovcheva

E-mail: gitajov4eva@abv.bg

ABSTRACT

The article discusses the problem related to the role of Turkey as a mediator between the Russo-phile opposition representatives, lead by Dragan Cankov, the special Bulgarian delegate in Constantinople – Dr. Valkovich and the Bulgarian deputation (Dr. K. Stoilov, D. Grekov, K. Hadzikalchov) in the search for a diplomatic solution to the Bulgarian crisis as well as in finding a Prince of Bulgaria.

Key words: *diplomacy, deputation, Great Powers, Prince, crisis.*

ВЪВЕДЕНИЕ

На 26 август 1886 г. българският княз Александър I Батенберг обявява своята абдикация. На следващия ден той отпътува от страната: започва периодът на безкняжието, годината на Регентството, чиято външна политика за защита и отстояване на държавната самостоятелност е тенденциозно омаловажена от чужди и български недоброжелатели като „борба на глинено гърне с желязото“.

Замислен като средство за подобряване на руско-българските отношения, превратът въвлича страната в остра и драматична по своя характер държавно-политическа криза. Всъщност след абдикацията на княз Александър вътрешно-политическите аспекти на кризата стават значително по-маловажни от нейните външнополитически измерения. Според начертанията на Регентството и правителството стабилизирането на вътрешната обстановка и умиротворяването на обществото могат да се постигнат едва след като се намери изход от неопределеното положение на страната. Това практически означава да се намери княз за овакантия български трон. Именно въпросът за държавен глава става приоритетен за външната политика и главната задача на българската дипломация е да осигу-

ри кандидат, който би отстоявал интересите на България, но който трябва да е приемлив и за Великите сили. Защото съгласно Берлинският договор българският държавен глава се избира от Великото народно събрание (ВНС), но изборът на княза трябва да бъде потвърден от Великите сили и Турция. Българският въпрос следователно излиза на европейската сцена като съществен компонент от международните отношения и противоречия [1].

Опасенията на Русия, че Регентството предвижда скорошни избори за ВНС и че при разбитите след победата на контрапреврата русофилски политически сили ще съумее да прокара без усилия свои представители кара руската дипломация да търси средства и начини да избегне очертаващия се неуспех за русофилите в предстоящите избори. Ето защо тя издига искане да се отложат изборите за ВНС и да се амнистират участниците в детронирането на княз Александър I. Въпреки това изборите стават факт на 28 септември 1886 г. Още същия ден руското дипломатическо агентство в София уведомява министъра на външните работи Гр. Начович, че царското правителство обявява изборите за незаконни и нямащи стойност. От този момент нататък тя счита и самото ВНС и решенията, които взема за незаконни [2].

Независимо от протестите на Русия на 15 октомври 1886 г. в Търново се открива работата на Великото народно събрание. Събранието единодушно избира за български княз принц Валдемар Датски, но по внушение на руския император той отказва да приеме избора. В същия ден сред дипломатическите кръгове започва да се коментира кандидатурата на грузинския княз Николай Дадиан Мингрели [3] за български княз, издигната от Русия. Тази кандидатура не е приемлива нито за Великите сили, нито за политическите групи в България и след няколко месеца инцидентно обсъждане е снета като неприемлива. В края на работата си ВНС избира тричленна делегация в състав д-р Константин Стоилов, Димитър Греков и Калчо Хаджикалчов, която да посети столиците на Великите сили и да изложи същността на българската криза и да поиска съвети как да се излезе от нея [4].

Турция обявява предстоящата мисия в Европа за безсмислена, а Русия отказва да приеме българската депутация. Дипломатическите агенти на останалите Велики сили не се противопоставят на намерението на българското правителство и снабдяват българската депутация с препоръка, която да бъде приета от техните правителства [5].

Мисията на тричленната депутация започва на 20 ноември 1886 г. и до началото на 1887 г. тя посещава Белград, Виена, Берлин, Лондон, Париж, и Рим. Опитите да получи съгласие за визита в Петербург не успяват, поради отказа на руското правителство. Навсякъде депутатията е приета благосклонно, но сдържано, като съветите, които ѝ се дават, са за тактичност и сдържаност на Регентството към Русия и за избягване на предизвикателствата [6].

В края на дипломатическата обиколка става ясно, че нито една от Великите сили не е готова да се ангажира официално с подкрепа на която и да е кандидатура за български княз.

Още по време на престоя си в Берлин на 7/19 декември 1886 г. българската депутация се среща с турския посланик. Той я информира, че е натоварен от правителството си да им съобщи, че Портата също води преговори за кандидата за българския престол. Относно кандидатурата на Мингрели посланикът поддържа изцяло българската позиция и обещава да лобира пред Германия в полза на българите. По повод протестите на Русия против законността на ВНС турският посланик счита,

че „те имат за цел да дадат на Русия възможност тя да назначи княз“. Ето защо той съветва „умереност, за да не се предизвика Русия и голяма бдителност за запазване реда и тишината в България“ [7].

Докакто българската депутация се намира в Рим външният министър на България Гр. Начович в специална телеграма № 14 до д-р К. Стоилов (Рим) от 5/17 януари 1887 г. нарежда следното: „От Рим идете Цариград, гдето Портата ви чака с нетърпение..... Секретно Калчов да сондира в Цариград Алеко паша, не би ли приел да доде в България за регент или княз, без одобрението на силите.“ С втора телеграма № 16 Начович съобщава на Стоилов, че английският посланик в Цариград Уилям Уайт е телеграфирал до София, че великият везир Кямил паша очаква българската делегация.

На 9/21 януари 1887 г. самият турски посланик в Рим информира българите че са очаквани в Цариград. От разговорите с него се стига до общото заключение, че Портата, ако желае да се направят отстъпки на Русия ще положи усилия да се осигури предварително разрешение на кризата в благоприятния за българите смисъл [8].

Междувременно първият регент Стамболов и външният министър Начович са недоволни от турския комисар по вакъфите в София Гадбан ефенди. В докладите си до Цариград той непрекъснато изтъква значението на опозицията и препоръчва на Високата порта да търси изход от българската криза чрез „модификация“ на Регентството и правителството. През октомври 1886 г. Начович изпраща Д. Греков в Цариград да обясни на турското правителство действителното положение в Княжеството и да изиска Гадбан ефенди да бъде отзован от София. От срещите и разговорите си в турската столица с посланиците на Великите сили Греков стига до извода, че трябва да се смени тактиката по отношение на Русия. Той препоръчва на правителството в София да възприеме идеята за смесено правителство и реконструкция на Регентството, в които да влязат и представители на опозицията. Правителството на Радославов отказва да се вслуша в препоръките на Греков.

През ноември Греков се завръща от Цариград, тъй като е включен в състава на делегацията за посещение в столиците на Великите сили. В резултат на неговата мисия Гадбан ефенди е отзован от София. Въпреки че идеята за модификация на Регентството и прави-

телството не е възприета, тя не отпада от понататъшния дневен ред на българо-турския диалог.

На 10 декември 1886 г. Начович изпраща в Цариград Г. Вълкович да продължи започнатите от Греков преговори с турското правителство. Вълкович тръгва за турската столица с инструкция да убеди Високата порта, че създаването на смесено правителство в София е неосъществим проект заради самата опозиция. По време на срещата с великия везир Кямил паша Вълкович изтъква, че опозицията няма да се реши да вземе участие в Регентството в „*меншество*”. Кямил паша отправя покана до водача на опозицията в Княжество-то Др. Цанков да посети Цариград. Намерението му е да накара Цанков, Регентството и правителството частично да се променят, без опозицията да взема надмощие в тях. Цанков се отнася с резерви към турската инициатива. Тъй изтъква, че ще посети Цариград, ако бъде официално поканен от руския посланик Нелидов. Руското правителство удовлетворява желанието му и на 5 януари 1887 г. Цанков пристига в турската столица. На 8-ми с.м. той връчва на турското правителство „*Проект за мирно разрешиаване на българската криза*”. Цанков предлага да се премахне Регентството, защото е незаконно, да се състави коалиционен кабинет, в който опозицията да получи министър-председателския пост, министерството на вътрешните работи и Министерството на външните работи, а Военното министерство да се повери на някой от бившите руски генерали, военни министри, да свика ново ВНС, което да избере за български княз Мингрели, да се промени Търновската конституция и детронаторите на Батенберг да бъдат възстановени на служба в българската армия. Проектът надхвърля предявените от Каулбарс [9] искания. Той не е съобразен с настъпилата през декември 1886 г. промяна в руската позиция. Русия е склонна да отстъпи по въпроса за избора на Мингрели за български княз и да не настоява за промяна на конституцията. На 11 януари 1887 г. се провежда среща между Кямил паша, Вълкович и Цанков. На нея се обсъжда Цанковият проект. Великият везир в присъствието на Вълкович отхвърля исканията на Цанков за премахване на Регентството, състава на новото правителство и за обявяване на ВНС за незаконно. Кямил паша се убеждава, че Регентството не трябва да се разпуска преди да се избере княз. На 12 януари Начович съобщава на Вълко-

вич, че на Цанковистите могат да се отстъпят един регентски пост и едно или две министерски кресла. Новият регент ще бъде избран от ВНС. Кандидатурата на Мингрели се отхвърля, както и искането за промяна на Конституцията. По въпроса за детронаторите Начович подчертава, че Каулбарс официално е заявил пред дипломатическите агенти в София, че компрометираните се български офицери не трябва да се връщат на служба [10].

Няколко дни преди пристигането на българската депутация в Цариград, българският министър на външните работи Гр. Начович изпраща специално писмо (от 15/27 януари 1887 г.) до К. Стоилов, в което е представена програмата на българското правителство за преговорите в турската столица, както и коментар на исканията на Русия за смесено правителство и нови избори в България. Според инструкциите на българския външен министър „*Тая програма е: да се представи нов приемлив кандидат и тогава Регентството ще се съгласи да се състави смесено правителство, което да повика Великото [народно] събрание за избиране приемливия руски кандидат.*” Според Начович обаче „*с избирането на княза българската криза не се [решава], а напротив, след тоя акт остава въпроса за Съединението, който е още по-опасен. Муткуров, Николаев, авторите на Съединението, и с тях Радославов и стотина други офицери и граждански*” пише Начович, „*са решени да идат до крайности по тоя въпрос и са в състояние да го направят, понеже войската, полицията и сопаджиите, както и македонските хайдуци, са в техните ръце*”. Според българският външен министър на предстоящите преговори в Цариград е твърде възможно „*да се третират и двата въпроса съвместно и да се прави пазарлък за отстъпки от двете страни и по двете работи*”. В тази връзка Начович съветва Стоилов при предстоящите преговори да има предвид, че „*всеки изглед за разединение, в каквито малки размери и да е той, няма да се приеме. Така щото, дайте добре да разберат, че отделна администрация, отделни народни представителства са непостижими утопии без чужда окупация, след една отчаяна война*”. Българският външен министър настоява да се докаже на великия везир, че „*ако иска избягването [на] война, трябва да направи по това питане всичките концесии, защото силата в България е в ръце, които няма да отстъпят по въпроса на Съединението*”.

Относно предложенията на Др. Цанков до великия везир, Начович заявява пълната им несъстоятелност и категоричното им отхвърляне от страна на Регентите и правителството.

Българският външен министър посочва, че както Регентството, така и правителството нямат доверие в намеренията на Русия и се боят от анархия в страната. Нейното искане за „смесено правителство“ се тълкува като опит за отслабване на Министерския съвет и респективно на властта в страната. До инспирирането на вътрешни размирици, според Начович, би довело и настояването на Русия за нови избори в България. Въпреки това той е на мнение, че ако Русия прояви крайна неотстъпчивост по този въпрос то биха могли „да се приемат нови избори....., но с условия, че ще ни се направят концесии по Съединението и че няма да се повдига въпроса за Конституцията“. В своите разсъждения Начович допуска, че крайната цел на руската политика е да компрометира България пред Великите сили, с цел да не се противопоставят на евентуални насилствени мерки срещу нея. Ето защо в края на писмото си до К. Стоилов Начович заявява: „По мое мнение, частта на България е сега във ваши ръце. Вие трябва добре да се осветлявате в работите и да ни давате съвети“ [11].

Така, очертавайки цялостната политическа картина към момента, управляващите кръгове в България възлагат изцяло надеждите си за успешни преговори в Цариград на българската депутация, обиколила европейските дворове.

На 19/31 януари 1887 г. след посещението си в Белград, Виена Париж, Лондон, Берлин, Рим и Атина Стоилов и Греков пристигат в Цариград и се представят на Великия везир. Турската страна предлага да се повика Др. Цанков и да започнат незабавни преговори. Към момента обаче българите не могат да предприемат никакви действия, тъй като изчакват пристигането на Калчов от България, който следва да им донесе инструкции от правителството за преговорите с Портата.

В шифрована телеграма до Д. Греков (Цариград) Гр. Начович пише: „*Правителството мисли, че не е нужно да преговаряте с Цанков, но само с великия везир, предложенията на когото да ни съобщавате*“ [12].

На 22/3 февруари Стоилов отговаря на Начович, че относно Съединението не трябва да имат никакви притеснения, тъй като позиция-

та на българската депутация по нищо не се различава от тази на правителството. Според него към момента най-важният въпрос е да се задържи положителното отношение на Портата към българската криза, тъй като намаляването на руското влияние в България се желае и от Цариград [13].

Неслучайно Кямил паша съгласува всичките си предложения чрез българските представители с българското правителство. На 27 януари/8 февруари 1887 г. той се среща за трети път с българските делегати. Според К. Стоилов великият везир „*разбира много добре българския въпрос и му знае подробностите; вижда опасностите от отстъпки на русите и Цанкова; иска да прокара, щото преобладаващото влияние да остане в днешното правителство до свършването на българската криза, защото се бои, че русите искат да предизвикат смутове в България*“. Стремежът на българите е Кямил паша да бъде запазен докрай на българска страна, защото когато преговорите бъдат прекъснати, поради извънредните искания на Др. Цанков, великият везир да се постави пред Великите сили като защитник на българската гледна точка.

По време на визитата при Кямил паша българските делегати срещат Др. Цанков, но заявяват, че не могат да участват в преговори с него, защото не са упълномощени за това от българското правителство. След кратката среща между Др. Цанков и д-р Вълкович в присъствието на великия везир и Артин ефенди българската депутация е приета отново от Кямил паша. Той настоятелно иска на следващата среща с Др. Цанков да присъстват и представителите на българската депутация. *Първо*, за да му помагат в оборването на доводите и аргументите на Цанков и *второ* поради факта, че тяхното мълчание би се изтълкувало от неприятелите на България като аргумент, че българското правителство не желае да се достигне до разрешаване на кризата по мирен начин. Опирайки се на тези аргументи, както и на факта, че всички официални кръгове в Цариград очакват включването на българската депутация в преговорите, К. Стоилов се обръща с молба към Гр. Начович да им бъде разрешено да се включат в срещите при великия везир и то не като делегати на ВНС, а като частни лица. Още повече, че руската страна вече разпространявала мнението, че целта на българите била само да печелят време. За съжаление „*това мнение,*

според Стоилов *споделя вече германският и французският посланик. Нашето отказване ще послужи на руските интриги. Калчов като делегат на събранието не може да влезе в преговори с Цанков, още повече, че това го върши Вълкович от име[то] на правителството*". В отговора си от 29 януари/10 февруари 1887 г. Гр. Начович съобщава на К. Стоилов, че могат да се срещат с Др. Цанков само случайно и единствено като частни лица без да водят каквито и да било преговори. Той предупреждава Стоилов, че Др. Цанков писал на своите съмишленици да направят бунт, за да предизвикат окупация. По този повод цанковистите се разделят на два лагера, от които единият силно укорява Цанков. Желанието на София е да се научи от великия везир кой е кандидатът ѝ за българския престол и дали е необходимо депутацията да остане още в Цариград.

Само след няколко дни българският външен министър изпраща поредната шифрована телеграма от 4/16 февруари 1887 г. до К. Стоилов (Цариград), изразяваща несъгласието на регентите и правителството да признаят протокол, който не е бил предварително одобрен от София. В нея се казва, че *„регентите и министрите се уплашиха от известието, че Вълкович подписал при великия везир протокола, в който се казва, че регенти ще бъдат Стамболов, Цанков и едно трето лице Каравелов, Цанов, Балабанов, Бурмов, с което се дава превес на противниците на регентството и впоследствие в министерството.... Затова регентите искат да не подписват нищо, преди да го поднесете в София и да получите одобрение и казват, че не щат да признаят никакъв протокол, който не е бил предварително одобрен. Обявете на великия везир, че старанието му да се даде болшинство в правителството на опозицията може да има за последствие смущения в страната*” [14].

В отговора си от Цариград д-р Константин Стоилов докладва на Начович, че протоколът подписан от Вълкович, не надминава дадените от правителството инструкции, тъй като той е подписан с категорични резерви относно имената. *„Великият везир не иска да даде надмощие на противниците, напротив, защитава нашите възгледи*” пише Стоилов. Според него, те и най-вече Вълкович са много по-неотстъпчиви и от правителството в София. Българските делегати са убедени, че преговорите няма да сполучат и отстъпките

които предлагат, имат за цел вината за несполуката на преговорите да падне върху Цанков и русите. Това според Стоилов, съветват и всички добре разположени към българите посланици [15].

На 5/17 февруари 1887 г. Стоилов информира Начович, че българската депутация действа в пълен синхрон с Вълкович. Той посочва, че целта на техните действия е да се накара Портата да адаптира българската програма и да я представи на Великите сили, като програма на съюзерения двор за разрешаване на българския въпрос. Според него *„русите няма и не могат да приемат тази програма*”. Затова те подготвят терена на техните действия, като уверяват, че *„целта на бъл[гарското] правителство е да държи и експлоатира властта, че то не желае да се споразумее с Русия*”. Спечелени в подкрепа на това мнение са Германия, Франция, отчасти Италия и Австрия. Според Стоилов, всички Велики сили, без изключение, са на мнение, че за да приключи българската криза е необходимо *„да се даде едно, каквото и да било удовлетворение на Русия и разликата между тях [се] състои [единствено] в максимума и минимума на отстъпките, които ще се направят*”. В противен случай, продължава той, *„има опасност ако дадем повод да се убедят, че ние не желаем да свършим миролюбиво въпроса, то те, за да избегнат общи компликации, ще се споразумеят помежду си и ще ни наложат решението си. Затова ако прегледате всичките досега пратени оттук депешни, ще се убедите, че нищо не е отстъпено от вербалната нота и че всичките наши свиждания и преговори са маневри, за да произведем убеждението, че ние сме готови да направим всичко, което е съвместно с реда и тишината в България и с независимостта и правата на отечеството ни и че вината и причината на нашата несполука е Цанков и русите*”.

Стоилов изразява съжаление за недоразуменията, които са произлезли в последно време от българското външно министерство, тъй като те разклащат доверието, което депутацията е успяла да вдъхне на Високата порта. Според него е свършено ясно, че с течение на времето българите не могат да се основават на турската политика, но в конкретния случай депутацията *„има преки и косвени данни да вярва, че Високата порта, а главно дворецът, са в полза на българската неотстъпчивост*”. Изхождайки от конкретното

състояние на нещата Стоилов е напълно уверен, че биха успели да накарат Портата да приеме българската вербална нота като нейна програма. Той още веднъж уверява Начович, че депутацията е непоколебима и неотстъпчива, съзнавайки *„цялата опасност за народната политика от едно привличане, даже в малък размер, на предателите–цанковиси във властта“*, поради което настоява пред българския външен министър да им бъде дадена *„повече свобода в избора на средствата и маневрите за достигане на гонимата цел“*. Стоилов одобрява решението на българското външно министерство да изпрати официално човек във Виена, но не е напълно сигурен доколко Странски би могъл да отговори на назначението да уточни позициите на Австро-Унгария по българския въпрос. Едновременно с това Стоилов отправя молба към Начович докато траят преговорите в Цариград българската преса и най-вече правителствения вестник „Свобода,“ да се въздържат от критики към турската политика по българския въпрос [16].

В поредната телеграма № 49 до Начович, датирана от същия ден 5/17 февруари 1887 г., К. Стоилов потвърждава, че *„Гр. Вълкович изпълнява добре мисията си“*. Той уверява българския външен министър, че управляващия българското дипломатическо агентство в Цариград с *„нищо не е отстъпил и никакво задължение, въвн от вербалната нота, не е взел. Аз мисля, пише Стоилов, че той е полезен и нужен тук, защото е придобил доверие и вход при турци и иностранци. Щом той тръгне оттук, други мъчно ще се приеме тук и преговорите с Турция и посредствено с Европа за нашия въпрос ще се прекъснат.“*

В поредната шифрована телеграма № 693 от 5/17 февруари 1887 г. до К. Стоилов (Цариград), Гр. Начович запазва пълно мълчание по повод положението на Вълкович. С нея той изпраща единствено инструкциите на българското правителство за по-нататъшни действия на българската депутация в столицата на Османската империя. Според текста на телеграмата делегатите следва да съобщят на великия везир, че в *„България още от самото начало е имало само две партии – либерали и консерватори, водачите на които са в днешното правителство. От тези партии са се отцепили някои хора, като Цанкова, Балабанова, Каравелова, и пр. и образуват опозицията, която няма последователи у народа“*. Според българското правителство

„отстъпките във вербалната нота се направиха на Русия, а не на опозицията“ и ония, които се стараят да уредят българския въпрос *„не трябва да искат неща, които ще повдигнат народа и войската и които, следователно, не ще бъдат изпълними“*. От текста става ясно, че правителството не е против да бъдат направени известни отстъпки за да се приключи с кризата, *„но то не може да предаде властта на опозицията, целта на която е да продаде отечеството на чужденци.“* Начович информира Стоилов, че *„народът в България е дълбоко възнегодудан против Цанкова, който се беше обещал да поддържа съставеното от княза Александра правителство и който наруши обещанието си. Той мъчно ще може да се върне в България. Каравелов, Цанков се обвиняват като предатели и никой не може да склони представителите да ги одобрят за регенти или министри. Вие сами знаете, че в България неутрални хора няма“*. Накрая българският външен министър отново моли Стоилов да попитат великия везир кой е кандидата за българския престол [17].

В следваща частна телеграма от същия ден (от 5/17 февруари 1887 г.), Начович разисква въпроса за положението на Вълкович. В нея външният министър посочва, че не споделя страха и упорството на колегите си, но е съгласен с факта, че *„направените от д-р Вълкович отстъпки са неизпълними“*. Според него *„третият регент трябва да се избере от Великото народно събрание и той никога няма да е Цанков, живота на когото е в опасност, ако се върне през Румелия“*. Той моли Стоилов да говори с великия везир да върне вербалната нота, ако иска да се изпълни това, което са обещали. Начович посочва още, че регентите са недоволни от д-р Вълкович, желаят да го отзоват и питат кой от делегатите приема да остане на мястото му. Той споделя, че до този момент категорично се е противопоставял на тази идея, тъй като подобно действие би означавало прекъсване на преговорите с Портата. Ето защо иска и мнението на Стоилов по този въпрос [18].

На 6/18 февруари великият везир Кямил паша извиква при себе си българската депутация и д-р Вълкович. Желанието на Високата Портата е българското правителство да се опита да изолира Цанков, споразумявайки се с привържениците му в София и по този начин да се сложи край на кризата. Относно бъдещия княз турската страна заявява, че след предварителен сондаж с Великите сили

на българите ще им бъдат предложени трима кандидати както и право на избор. Великият везир е на мнение, че поне двама от българските делегати следва да останат в Цариград, за да не се приеме, че депутацията си е тръгнала. В противен случай това би обезкуражило българския народ, който очаква благоприятен резултат от преговорите на депутацията с Портата. От шифрованата телеграма № 50 на К. Стоилов до Гр. Начович от 6/18 февруари 1887 г. обаче става ясно, че Греков се готви да замине за София, след него Калчов, а и Стоилов също не желае да остава в Цариград, поради което настоява да бъдат изпратени поне двама души в турската столица. Отговорът на София е отрицателен. *„Правителството желае да останете всички в Цариград. Ако Греков има уважителни причини може да тръгне за София, когато обича”* пише Гр. Начович до К. Стоилов [19].

Докато са още в Цариград Калчов посещава английският посланик, който го запознава с текста на една телеграма изпратена от английския посланик във Виена. В нея се казва следното: *„Калноки съветва българите да следват из пътя, по който са вървели досега с такт и търпение и да не прекъсват преждевременно преговорите с Високата порта”* [20].

От шифрованата телеграма № 53 на К. Стоилов до Гр. Начович от 9/21 февруари 1887 г. става ясно, че великият везир е оведомил Цанков, че преустановяват преговорите с него, защото не водят към никакъв практически резултат, поради крайната му неотстъпчивост и че Портата не може да приеме неговите предложения за основа на едно примирие на партиите в България.

Още същият ден Вълкович и Греков посещават дома на Кямил паша, който ги запознава със съдържанието на изработената от него програма на Портата по българския въпрос. Тя съдържа предложенията на българската вербална нота с единствената добавка, че правителството ще позволи на гражданските лица, които се намират във България, да се върнат и няма да преследва тези, които са били замесени в политически престъпления по последните събития. Руският посланик Нелидов обаче не я одобрява.

Великият везир предлага да се направи от управляващите в България един вид Политическо верую, в което да се каже, че правителството няма да води враждебна на Русия политика и би се радвало да види как руския

император връща благоволенieto си към българския народ.

През февруари 1887 г. турското правителство прави сондажи и за свикване на посланическа конференция за решаване на българския въпрос. Германският посланик в Цариград не одобрява идеята. Скептично е настроен и Нелидов, тъй като подобна конференция само ще изостри отношенията между Великите сили. Австро-унгарският посланик барон Каличе отклонява предложението с мотива, че Русия ще бъде против. Английският посланик Уайт също се обявява против провеждането на конференцията [21].

Не виждайки смисъл от стоенето в Цариград К. Стоилов иска разрешение от Ст. Стамболов да се завърне в България [22]. Няколко дни по-късно в писмо до Гр. Начович от 14/26 февруари разсъждавайки върху конкретната ситуация, в която се намира България той предлага четири пътя за разрешаване на кризата, на които дава преимущество по реда по който ги излага:

„I. Да се избере за княз някой европейски принц, който би се съгласил да дойде в България и без одобрението на силите. Напр. Кобург.

II. Да се избере Алеко Богориди за княз, като се съгласи да приеме управлението веднага, без никакво одобрение.

III. Да се избере Алеко Богориди за регент.

IV. Настоящото регентство да се потвърди от Великото народно събрание и да му се даде изрично правото да упражнява всички княжески прерогативи за три години”

Когато всички възможности са напълно изчерпани с телеграма от 5/17 март 1887 г. министър-председателя на България В. Радославов нарежда на К. Стоилов да се завърне в София [23], за да бъде натоварен с нова мисия във Виена [24].

Така турската инициатива за разрешаване на българската криза окончателно пропада. Причините за това трябва да се търсят в разнобоя между Великите сили. В началото на 1887 г. нараства напрежението в отношенията между Франция и Германия, засилва се несתיхващия антагонизъм между Англия и Русия и тлеещото недоверие между Австро-Унгария и Русия. Събитията в България допълнително усложняват международното положение. Очертава се ново прегрупиране на Великите сили в духа на Германската система на съюзи. Ето защо на този етап заети преди всичко със защитата на собствените си интереси, нито

една от Великите сили не желае да се ангажира с официална подкрепа на която и да е кандидатура за български княз и разрешаване на българската криза в полза на българите.

ЛИТЕРАТУРА

1. *История на българите От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989)*, т. III, С. 2009, с. 53-54.
2. **Саздов, Д., Попов, Р. И Л. Спасов, История на България 681–1944**, т. 2, С., 2003, с.144, 145.
3. Мингрели, Николай Давидович Дадани, княз (1846-неизв.) – руски (грузински) княз, живее в С. Петербург и Париж. Баща му отстъпил княжеството си Мингрелия на югозапад от Кавказ на руския император през 1867 г.
4. **Саздов, Д., Попов, Р. И Л. Спасов, История на България ...**, с.146.
5. *История на българите, Българската дипломация от древността до наши дни*, т. IV, С.,2003, с.265.
6. **Саздов, Д., Попов, Р. И Л. Спасов, История на България ...**, с. 147-148.)
7. *Австро-Унгария и България в документалното наследство на д-р Константин Стоилов 1883–1898*, Сборник документи, С., 2002, с. 31, ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 11.
8. *Пак там*, с. 41-44; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 36, 78, 80.
9. Каулбарс, Александър Василевич, руски генерал (1844–1922) – Министър на войната на Княжество България (1882–1883) в кабинета на Л. Соболев.
10. *История на българите, Българската...*, с.263–264.
11. *Австро-Унгария и България ...*, с. 45-47; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 82-87.
12. *Пак там*, с. 47-48; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 44, 88.
13. *Пак там*, с. 48; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 48-49.
14. *Пак там*, с. 49-51; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 51, 89- 90.
15. *Пак там*, с. 52; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 54.
16. *Пак там*, с. 53-54; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 55- 56.
17. *Пак там*, с. 54-55; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 57, 89.
18. *Пак там*, с. 55-56; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 93.
19. *Пак там*, с. 56-57; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 58, 95.
20. *Пак там*, с. 57-58; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 59.
21. *Пак там*, с. 58-59; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 61-62.
22. *Пак там*, с. 60; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 71, л. 64
23. *Пак там*, с. 61-64; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 386, л. 93–97.
24. *Пак там*, с. 64; ЦДА, ф. 600 К, оп. 3, а.е. 383, л. 88.

ИСТОРИКО-МЕМУАРНАЯ ЛИТЕРАТУРА – КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ
ГЕТМАНАТА П. СКОРОПАДСКОГО В УКРАИНЕ

Владислав Пархоменко *

*Николаевский национальный университет имени В. О. Сухомлинского –Украина

MEMOIR LITERATURE AS A HISTORICAL SOURCE FOR THE STUDY OF HETMAN P.
SKOROPADSKY IN UKRAINE

Vladislav Parhomenko

ABSTRACT

The author of the article analyses the memoir literature as a historical source material for the study of Hetman P. Skoropadsky in Ukraine in 1918. Various aspects of the domestic and foreign policy of P. Skoropadsky are described through this prism.

Key words: *a memoir, a source, Getmanat, Skoropadsky, Ukraine.*

29 апреля 1918 года при поддержке немецкого оккупационного командования, в результате государственного переворота, к власти в Украине пришёл гетман Павел Петрович Скоропадский – потомок И. Скоропадского, гетмана Левобережной Украины в 1708-1722 гг. Место Украинской Центральной Рады занял новый политический режим, получивший название «Гетманата».

В истории украинского освободительного движения 1917-1921 гг. началась новая эпоха. Многие современные исследователи характеризуют режим П. Скоропадского как авторитарно-бюрократический. На основании 2-х гетманских документов «Грамоты ко всему украинскому народу» и «Законов про временное государственное устройство Украины» Скоропадский получил исключительные полномочия: утверждать законы, назначать министров и генеральных судей, быть верховным главнокомандующим и т. п. (Рэент, 2003; Савченко, 2008; Пыриг, 2008).

Весной 1918 года, вокруг бывшего флигель-адъютанта Николая II, генерал-лейтенанта российской императорской армии, участника русско-японской и Первой мировой войн, георгиевского кавалера П. Скоропадского объединились все консервативные силы на Украине (помещики, предприниматели, чиновники, часть

офицерства) уставшие от политической нестабильности и социальных экспериментов Центральной Рады. Кандидатуру Скоропадского на должность главы державы поддержали и представители германского оккупационного командования. О необходимости замены на Украине власти Центральной Рады, на более стабильную, позволившую бы надёжно обеспечить вывоз продовольствия в свои страны, указывали в мемуарах представители австро-немецкого блока (Людендорф, 2005, с.636; Чернин, 1923, с.187).

Насыщенный событиями 1918-й год на Украине нашёл своё отражение также в многочисленной отечественной мемуаристике. Её условно можно поделить на несколько групп: воспоминания сторонников Скоропадского: Н. Могилянский, Д. Дорошенко, М. Пасика, его политических оппонентов из лагеря Украинской центральной Рады: В. Винниченко, И. Мазепа, Н. Король, мемуары представителей Белого движения: А. Деникин, П. Врангель, П. Краснов, большевиков: В. Аверин, В. Затонский, В. Примаков и анархистов: Н. Махно, П. Аршинов.

Воспоминания современников – достаточно информативный источник, который позволяет раскрыть большинство

аспектов связанных с Гетманатом, вызывающие интерес у историков.

Большинство мемуаристов критически относятся к режиму установившемуся в Украине 29 апреля 1918 года. Даже сам переворот, осуществлённый при кайзеровской поддержке в мемуарах именуется «опереткой» и «пантомимой» (Винниченко, 1990, с. 29; Гольденвейзер, 1991, с. 217). Обвинения оппонентов Скоропадского концентрируются вокруг 2-х проблем: 1) незаконный захват власти при помощи немецких штыков; 2) установление диктаторского, антинародного режима.

Все эти обвинения современников подтверждаются реальными фактами – Центральная Рада разогнана нелегитимно, да и сам Скоропадский по словам Д. Донцова, в частной беседе, признавал «если немцы захотят, чтобы я был гетманом, то буду. А нет, - то нет» (Донцов, 2002, с. 46). Также в период Гетманата Украина была охвачена крестьянским движением – в ответ на социальную консервативную политику правительства. А «Грамоту» Скоропадского про федерацию с будущей небольшевистской Россией, многие мемуаристы оценили, как шаг назад в деле становления украинской государственности.

Для изучения истории Гетманата важное значение имеют мемуары самого П. Скоропадского (Скоропадский, 1995). В них автор старается оправдать свои поступки, всю вину сваливая на немцев и политических оппонентов. Акцентирует внимание на достижениях, которые ему нелегко достались в условиях внешней и внутренней нестабильности.

Действительно, историки выделяют несколько направлений, где произошли положительные сдвиги в период существования на Украине гетманской власти: 1) попытка наладить функционирование государственного аппарата, правоохранительных структур, создать армию; 2) успехи в культурно-образовательной сфере; 3) развитие международных контактов Украины.

Однако критическая оценка в воспоминаниях современников превалирует. Необходимо отметить, что значительная часть мемуаров была написана «по горячим следам», когда политические страсти не улеглись и были опубликованы в 1920-1930 гг.

Так, важным информативным источником по данному периоду стал 22-томный «Архив русской революции», издаваемый в 1921-1937 гг. в Берлине. По своим политическим симпатиям мемуаристы этого издания, в основной массе сторонники «единой и неделимой России». Поэтому идеи украинского национального движения авторы этих мемуаров не разделяют, но зато приводят интересные факты, характеризующие политическую ситуацию в Украине в 1918 году и её региональные особенности в Киеве, Одессе, Екатеринославе. «Архив русской революции» стал образцом для подобных изданий как за рубежом, так и в Советской Украине (Например, в Харькове в 1922-1933 гг. издавался журнал «Летопись революции»). В 1930 году в СССР издан сборник «Революция на Украине по мемуарам белых». В его основу положены воспоминания позаимствованные из «Архива», но уже в обработке советской тотальной цензуры. Из последних публикаций по данной проблеме, можно отметить вышедший в 2001 году в России сборник воспоминаний «1918-й год на Украине» из многотомной серии «Белое движение в России».

По понятным причинам советская мемуаристика называла режим Скоропадского «контрреволюционным» и «буржуазно-помещичьим». Близкие идеологические оценки Гетманата, в своих воспоминаниях приводят и представители анархизма. Так, один из вождей крестьянско-повстанческого движения на юго-востоке Украины Н. Махно называл Скоропадского «выборным царём» (Махно, 1992, с. 123). Идеолог анархизма П. Аршинов, редактор газет «Голос анархиста» и «Повстанец» писал, что гетманский режим – «помещичья контрреволюция, искусственно, насаждённая германским империализмом» (Аршинов, 1995, с. 61).

Политические оппоненты из лагеря украинских социалистов характеризуют период Гетманата в украинской революции негативно. Так, В. Винниченко называет Скоропадского «немецким гетманом», а его режим реставрацией дореволюционных порядков (Винниченко, с. 29)

В. Кучабский в своих воспоминаниях указывал на враждебность гетманского режима украинскому движению: ведь гетмана привели к власти обрусевшие помещики и

буржуазия, а им была чужда идея независимости Украины (Кучабский, 1992, с. 102).

Мемуарная литература даёт возможность детально проанализировать различные векторы внутренней и внешней политики Гетманата.

Главной неразрешённой задачей, доставшейся Скоропадскому в наследство от Центральной Рады, была аграрная сфера. По словам гетмана, он хотел видеть своей социальной опорой прослойку мелких и средних земельных собственников, которые со временем должны были возродить казацкое сословие, национально сознательное и экономически крепкое (Скоропадский, с. 173). Однако задекларированная аграрная реформа реализована не была, что подтверждают без исключения мемуары и сторонники и противники Скоропадского. Этой проблеме нами была посвящена отдельная публикация (Пархоменко 2010, с. 299-303). Значительное количество мемуаров освящают деятельность гетманского правительства в военной сфере. Как профессиональный военный, Скоропадский в отличие от предшественников из Центральной Рады понимал необходимость создания боеспособной регулярной армии. По разработанному Военным министерством плану Вооружённые силы Украины к 1919 году должны были насчитывать 175 генералов, 15 тысяч офицеров и 290 тысяч рядовых. Однако все мемуаристы, в том числе и сам гетман, указывают на две причины, которые помешали реализации этой программы. Во-первых, немецкое оккупационное командование не было заинтересовано в появлении боеспособного украинского войска, - это ставило под сомнение необходимость пребывания в Украине кайзеровской армии. Во-вторых, невозможность объявить мобилизацию в армию ненадёжного для режима крестьянства, которое своими восстаниями к осени 1918 года охватило все регионы Украины. К тому же, сам гетман пишет о кадровой проблеме и с офицерским составом. Генералу А. Грекову он не доверял (Скоропадский, с. 107). А генералы А. Лукомский и П. Врангель сами отказались занять высшие командные должности (Лукомский, 1991, с. 181; Врангель, 1992, с. 99).

О деятельности П. Скоропадского на военном поприще оставили многочисленные мемуары российские офицеры, находившихся на Украине в 1918 году, в составе многочисленных белогвардейских “дружин”. По иронии судьбы именно этим формированиям доведётся в декабре защищать гетманский Киев от петлюровских повстанцев (Гуль, 2011). Атаман Войска Донского П. Краснов называл армию гетмана “бутафорской” (Краснов, 1992, с. 78). Командующий Добровольческой армией генерал А. Деникин указывал на отсутствие в гетманском войске рядового состава (Деникин 2002, с. 146). Это подтверждает и другой мемуарист, указывая, что в одном из арtdивизионов Киева, все вакансии были заняты офицерами и был только один рядовой – старший писарь (Бобарыков, 2001, с. 169). Артиллерийский офицер служивший в гетманской армии вспоминал, что 8-й корпус формировавшийся в Екатеринославе насчитывал только 2 тысячи человек (Сакович, 2001, с. 289). О нежелании российского офицерства служить в армии “германфила” Скоропадского писал и В. Гурко. Он критически относился к гетману, как к политическому деятелю, подчёркивая, что Скоропадский “не сумел создать себе сколько-нибудь значительное число сторонников ни в украинофильском лагере, ни среди русских людей и столь же скоропалительно и бесследно исчез с политического горизонта, сколь неожиданно игрою случая на нём появился” (Гурко, 2011, с. 304). Тем не менее в мемуарах Д. Дорошенко и М. Омеляновича – Павленко указывается, что в октябре вооружённые силы Гетманата насчитывали 60 тысяч военных (Дорошенко, 1930, с. 64; Омелянович – Павленко, 2007, с. 96). Но как показали последующие события эти формирования оказались небоеспособными. Внешняя политика Гетманата ориентировалась на страны Четверного союза (Германию, Австро-Венгрию, Турцию, Болгарию), поскольку представители Антанты видели в Скоропадском не более, чем берлинского ставленника. Это подтверждают воспоминания А. Деникина, который ссылается на заявление немецкого министра финансов Гинце. Выступая в рейхстаге, тот заявил, что Берлину планы гетмана “откровенно понятны” (Деникин, с. 60). В условиях поражения Германии в

Первой мировой войне, Скоропадский понимал о необходимости установления тесных связей с Антантой и объединения всех антисоветских сил на территории бывшей Российской империи (Краснов, с. 79). Но в политической игре, Антанта делала ставку на Добровольческую армию А. Деникина, боровшегося за “единую и неделимую” Россию. В ноябре положение Гетманата стало шатким: эвакуация из Украины австро-немецких войск и появление руководящего органа антигетманским восстанием – Директории, означали конец политического режима П. Скоропадского. Украинский публицист Д. Донцов после очередной встречи со Скоропадским, 10 ноября 1918 года записал в своём дневнике, что гетмана по существу уже нет, осталось “только его тень” (Донцов, с. 114). 14 ноября гетман стремился найти поддержку извне, издал “Грамоту” в которой объявил о федерации Украины с будущей небольшевиетской Россией, чем окончательно оттолкнул от себя украинские национальные силы и ускорил выступление Директории.

Таким образом, за 26 недель пребывания во главе державы Скоропадскому не удалось создать мощную социально-политическую и военную опору своей власти. Это подтверждают мемуаристы различных политических течений (Пархоменко, 2011, с. 282-284). Падение Гетманата произошло 14 декабря 1918 года, когда отряды Директории вошли в Киев, а гетман отрёкся от власти и вскоре нелегально выехал в Германию. В истории украинской революции наступил заключительный этап – период Директории УНР.

ЛИТЕРАТУРА

1. Реєнт О. 2003 *Павло Скоропадський*. – Київ: Генеза; Савченко В. 2008 *Павло Скоропадський – останній гетьман України*. – Харків: Фаліо; Пиріг Р. 2008 *Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією*. – Київ: Темпора.
2. Людендорф Э. 2005 *Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг.* – Минск: Харвест; Чернин О. 1923 *В дни мировой войны. Мемуары* – Москва-Петроград: Госиздат.
3. Винниченко В. 1990 *Відродження нації*. – Київ: Політвидав України – ч.3. – 535 с.; Гольденвейзер А. 1991 Из Киевских воспоминаний (1917-1920 гг.) */Архив русской революции*. – Москва: Терра – т. 6. – с. 161-303.
4. Донцов Д. 2002 *“Рік 1918, Київ”*. – Київ: Темпора – 208с.
5. Скоропадський П. 1995 *Спогади*. – Київ-Філадельфія – 493 с.
6. Махно Н. 1992 *Воспоминания*. – Москва: Республика – 334 с.
7. Аршинов П. 1995 *История махновского движения*. – Запорожье: Дикое поле, – 248 с.
8. Кучабский В. 1992 Від першопочинів до Проскурівського походу *Історія січових стрільців*. - Київ: Генеза – с. 5-209.
9. Пархоменко В. 2010 Аграрна політика П. Скоропадського в мемуарах його прихильників та опонентів *//Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – Запоріжжя – Вип.29 – с. 299-303.
10. Лукомский А. 1991 Из воспоминаний. */Архив русской революции*. – Москва: Терра – Т.5 – с. 101 – 189; Врангель П. 1992 *Воспоминания*. – Москва – ч. I.
11. Гуль Р. 2001 Киевская эпопея (ноябрь-декабрь 1918) */1918-й год на Украине*. – Москва: Центрполиграф – с. 194-233.
12. Краснов П. 1992 Великое Войско Донское */Белое дело* – Москва: Голос
13. Деникин А. 2002 *Очерки русской смуты. Май-октябрь 1918*. – Минск: Харвест – 464 с.
14. Бобарыков И. 2001 Киев – Севастополь – Германия – Англия 1918-1919 */1918-й год на Украине*. – Москва: Центрполиграф – с. 169-194.
15. Сакович Г. 2001 Екатеринославский поход */1918-й год на Украине*. – Москва: Центрполиграф – с.286-294.
16. Гурко В. 2001 В Одессе */1918-й год на Украине*. – Москва: Центрполиграф – с. 301-348.
17. Дорошенко Д. 1930 *Мої спогади недавнє минуле (1914-1920)*. – Львів – ч. II.; Омелянович-Павленко М. 2007 *Спогади командарма (1917-1920)* – Київ: Темпора – 608 с.
18. Пархоменко В. 2011 Падіння гетьманської держави (1918р.) у спогадах її сучасників. */Аркасівські читання: матеріали I міжнародної наукової конференції*. – Миколаїв – с. 282-284

ОБРАЗЪТ НА ЖЕНАТА В СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

Антоанета Буюклиева

THE IMAGE OF THE WOMAN IN MEDIEVAL BULGARIAN LITERATURE

Antoaneta Buyuklieva

ABSTRACT

The article discusses two adversative images of the woman and the female behaviour in Medieval Bulgarian literature, derived from the archetype models Eve–Madonna as fundamental for the Christian ethics.

Key words: *Medieval Bulgarian literature, woman, archetype models of female behaviour.*

Българската средновековна литература е бедна на женски образи. Това се определя от християнския възглед за жената като изкусителка и прелъстителка. Той се базира на библейския разказ за Ева, която подтикната от дявола в образа на змия, съблазнява Адам да вкусят забранения плод и така става причина да бъдат изгонени от рая. Като се проследят женските персонажи, които се срещат в оригиналните и преводни старобългарски творби се налага изводът, че в средновековната ни литература се обособяват два типа жени.

Първият е образът на злата, коварна и лукава съпруга, която чрез измама се опитва да се домогне до своите нечисти цели и да погуби своя съпруг или мъжа, с когото е прелюбодействала. В преводния разказ за Кръчмарката Теофана младата и красива царица Теофана търси интимна близост със своя мъж цар Фока и се опитва да го съблазни, като му казва: “Царю и господарю, втасаха вече твоите ябълки и черешите са ти узрели. Време е да ги обереш.” След отказа на благочестивия цар Фока, който и предлага да спасят душите си като станат игумени, “... още в тоя час проклетата Теофана поревнува в душата си и потърси мъж.” Тя успява да съблазни един от приближените велможи на царя – Цимисхий, придумва го да убие царя и да го замести. Тя погубва не само съпруга си, но и неговите осем братя, като ги подмамва да паднат в ямата, в която е тялото на мъртвия Фока.

В разказа “Произходът на самодивите” дъщерята на цар Александър Панора, за да научи тайната на стомната с животворна вода,

съблазнява юношата, който я пази като му предлага: “Андрея, ела легни при мене и ми кажи.” Заслепен от нейните ласки, младежът и поверява какво е съдържанието на стомната. Коварната Панора се възползва от безпомощността на младия мъж и го погубва, след което пие от животворната вода и става невидима и безсмъртна.

В апокрифа “Слово за силния Самсон” красивата Далила, подучена от братята си, със сълзи на очи се опитва да научи от мъжа си къде се крие силата му. Всяка нощ тя плаче и пита Самсон: “Каж ми, где е твоята сила, та и аз да зная твоята сила.” Накрая чрез своята хитрост и коварство тя научава, че силата на нейния съпруг е в шестте златни косъма на главата му. Далила разкрива неговата тайна на противниците му, които го опиват и остригват косата му, за да загуби своята мощ, след което го ослепяват и прогонват.

Друг образ на зла и лукава жена се среща в апокрифа “Соломон и жена му”. Виждайки прекрасното рухо от многоценни камъни, бисер и злато и научавайки от търговеца, който го продава, че подобно рухо носят само робините на кипърския цар, красивата и алчна съпруга на Соломон силно заинтересована пита: “Би ли искал царят мене да вземе?” Когато Соломон открива своята жена в двореца на кипърския цар, царицата го предава на царя с думите: “Нищо не му говори, а го погуби!”

В “Житие на Стефан Дечански” машехата на светеца с печално лице “..., рони сълзи и поради вътрешния си плам говори с пресек-

лив глас.” Така чрез своята “женска лъст” царицата подтиква царя да ослепи първородния си син.

В разказа “Българската царкиня Персика” е описан друг образ на зла, завистлива и коварна съпруга и мащеха. Новата съпруга на цар Михаил Люция е поразена от красотата и миловидното излъчване на неговата дъщеря и “още в тоя час дяволът вложи в сърцето и ненавист към царкиня Персика. След сватбата Люция почна да се яде от завист като ехидна, загдето се намираще по-долна от красотата на царкинята.” Изпратила своя мъж Михаил на война, лукавата царица се отдава на плътска похот и прелюбодейство: “... безсрамната тая ехидна не запази чисто леглото на своя мъж, но веднага го оскверни: като намери одного от своите роби, почна с него да живее в блудство.” Обладана от сатанинска злоба, мащехата прави всичко възможно да погуби нищо неподозиращата девойка, като започва да я клевети пред своя съпруг. Тя възлага на своя доверен роб да я отведе в гората, където да я захвърли, след като отреже двете ръце на доверчивата Персика. След време разбрала, че нейната заварена дъщеря е жива, Люция се опитва да съблазни младия и съпруг Евгений, като “силно се разпалва от плътска похот към него”. Отблъсната от младия мъж, завистливата мащеха е обзета от силна ревност. Тя подменя с измама писмата на Евгений до майка му, като нарежда Персика и двете новородени деца да бъдат погубени.

В разказа “Кръвосмешение” е представена владетелка, която, за да запази целостта на царството си и за да го разшири, извършва смъртен грях. За да опази бащиното си владение, царица Егазя се омъжва за родния си брат Агас. От тяхната греховна връзка се ражда син, когото изхвърлят в морето. След години той става образован, силен и славен владетел. Узнала за него, царицата предлага да се ожени за нея. Той приема предложението, с което Егазя извършва ново, още по-страшно кръвосмешение – отдава се плътски на собствения си син. Така, преследвайки личните си интереси Егазя е готова на всякакво грехопадение.

В старобългарската преводна и оригинална литература е среща и друг противоположен тип женски образ. Това е образът на добрата, послушна, всеотдайна и предана съпруга и дъщеря. За разлика от коварната и невярна прелъстителка тя подкрепя мъжа си и в трудни моменти остава неотлъчно до него. В

апокрифа “Слово за Аврам и Сара” Сара е описана като “...много хубава девица, умна и скопосна.” Тя ревниво пази своето девство и изповядва пред Бог: “Господи, боже мой на целия свят, понеже си ми дал всички блага, аз няма да си взема мъж, докато ти, господи, не ми разрешиш.” Когато вижда Аврам, въпреки, че той е “...най-грозен от всички на света.”, тя безропотно го приема за свой съпруг и господар. В апокрифа “Как Сара учаше своя мъж Аврам”, виждайки тъгата на мъжа си от това, че са бездетни, Сара, като добра и загрижена съпруга, го съветва да има дете от някоя от робините им: “Вземи едно от нашите момичета и като родиш чедо, ще бъде твоят дом господен.”

В “Житие на Николай Нови Софийски” от Матей Граматик е описан друг персонаж на всеотдайна и предана съпруга. Когато Николай напуска дома си без да се обади на никого, жена му тъгува и недоумява защо мъжът и я е изоставил. През тригодишното му отсъствие тя е отчаяна докато не получава известие от него и се успокоява. По-късно след като научава за насилственото обрязване на Николай от турците, припада, оплаква себе си и приема сполетялото ги нещастие като лична драма. Близки и роднини го корят и започват да го избягват. Всички обръщат гръб на изпадналия в беда Николай, но не и стопанката му. Съпругата на мъченика се проявява като добра християнка. Тя не може да се примири със злополучната случка, но заедно с това я виждаме като предана спътница в живота на мъжа си. Докато Николай, унижен, преживява тежко трагедията, тя не го изоставя, не го упреква, не го кори, не го отблъсква, както останалите сродници, а остава неизменно до него в този драматичен момент.

Във вече споменатия разказ “Българската царкиня Персика” дъщерята на цар Михаил е добре възпитана в духа на християнските добродетели – тя от малка познава Светото писание, спазва Божиите заповеди, уважава и зачита и спазва родителските съвети. След загубата на родната майка девойката се доверява на помощта на пресветата Богородица. Освен като образец на добра дъщеря, Персика се проявява и като предана и добродетелна съпруга. Когато в дома на съпруга и се получават писмата на Евгений, фалшифицирани от злата Люция, които повеляват тя и новородените деца да бъдат погубени напълно невинни, Персика безропотно се подчинява на съпругеската воля. През сълзи тя уверява своята

свекърва, която трябва да изпълни заповедта: “Да бъде волята Божия! Стори каквото ти е заповядано. Ако да бях праведна пред Бога, той не би допуснал моите господари да мислят така за мене. Изпълнявай прочее по-скоро!”

В “Житие на Николай Нови Софийски” се среща друг положителен женски образ – на майката-страдалница, която мълчаливо наблюдава и преживява мъченическата смърт на своя син. В своята творба Матей Граматик се спира на мъчението и смъртта на Георги Новейши. Докато мъченикът е окован във вериги в тъмница, неговата “христоролюбива” майка не пропуска сгоден случай да го посети, за да го подкрепи морално и да го подтикне към духовни подвизи. “А когато го видя, претърпял смърт за Христа, тя, изстрадвайки по майчински, както подобаваше, отправяше голяма благодарност към Бога, сподобил плода на утробата и да се пресели и причисли към мъчениците.” Този образ има за свой архетип Богородица. В евангелския разказ за разпъването на Христос на кръста и неговата смърт Божията майка наблюдава мълчаливо страданията на сина си, без да даде израз на мъката, изпълнила майчиното сърце. “При кръста Иисусов стояха майка Му и сестрата на майка Му, Мария Клеопатра, и Мария Магдалина.” (Йоан 19:25)

В “Житие на Стефан Лазаревич” от Константин Костенечки е описан образът на мъдрата майката владетелка, която подкрепя своя син в управлението на страната. Тя е светско лице и затова дейно и активно се намесва в управлението, като се включва в политическите преговори с Баязид. Майката на сръбския деспот непрестанно съветва Стефан Лазаревич в политиката, която води през най-драматичния период за всички балкански народи – османското нашествие на Балканите. “След това за същото отиде и благочестивият и приснопамятен княз Стефан и още се страхуваше, понеже с някакви съвети беше склонил угрите да им бъде приятел, после като видя, че начинанието му е невъзможно и се посъветва с благочестивата си майка, и отиде при източния господар.” Когато е необходимо, тя не се поколебава сама да се намеси в преговорите с турския нашественик. “И самата благоверна господарка отиде при Баязид заради тези наща. И беше взела със себе си една своя сродница, бивша съпруга на деспот Углиша, кесарева дъщеря. И тя беше много мъдра в говоренето и в много други неща. И

приснопамятната я смяташе за своя опора и помощ, още повече когато се е случило такова нещо.”

Сходен е образът на царица Олимпиада в романа “Александрия”. Въпреки че не се намесва пряко в управлението и политиката на своя син Александър Македонски, в писмата си тя морално го подкрепя, съветва и напътства. Като владетелка, поела управлението на империята, докато нейният син води битки за завземане на нови територии, Олимпиада изпълнява заповедите и нарежданията, които получава от него.

От посочените примери се вижда, че в средновековната литература се срещат два противоположни типа женски образа. В първия случай става въпрос за коварна, лукава и зла прелъстителка. Неин антипод се явява другият тип жена – добра християнка, предана и всеотдайна съпруга или майка, която е до своя стопанин или син в добро и в зло. Те имат своя архетип в Светото писание. Първият типаж – коварната изкусителка, се свързва с Ева, която, изкушавайки Адам да вкуси от забранения плод, предизвиква Божия гняв и става причина за погубването на целия човешки род. Вторият – на преданата и добра съпруга и майка, е повлиян от образа на Богородица, която неотлъчно следва своя съпруг Йосиф и която, като ражда Спасителя спасява изпълненото с грехове човечество. Така тези два противоположни женски образа имат в основата си библейската антитеза Бог–Сатана и божествено-сатанинско.

Всички литературни творби имат за цел да възпитават в духа на християнската нравственост и да формират ценностна система, съвместима с православния морален кодекс. Нравоучителната тенденция се изразява ясно в края на разказите. Всички те съдържат поука, която е изведена в развързката на творбите. Тя е дадена чрез аналогия, която се прави със сходни събития и герои от друго време. Обикновено за назидание посочва, че невярната съпруга – прелюбодейка загива от насилствена смърт. В “Кръчмарката Теофана” приближените на царя, които са го обичали и уважавали, откриват захвърлените трупове в ямата. Тогава: “Проклетата Теофана бе убита и червата и разточени из града.” В “Слово за Самсон” коварната Далила загива в развалините на Самсоновия дворец, докато се весели с неприятелите на мъжа си. В “Соломон и жена му” Соломон мъдро избягва капана заложен от кипърския цар. Накрая той успява

да го победи, а "... царицата върза за нозете на кучета и те я разкъсаха." В разказа "Българската царкиня Персика" завистливата и похотлива Люция също е жестоко наказана за своите престъпления: "Тогава цар Михаил веднага заповяда да я вържат заедно със слугата за конска опашка и да я влачат из градските площади. Така Люция загина от безобразна смърт, каквато търсеше и с каквато искаше другите да погуби." Лукавата и двулична Панора от разказа "Произходът на самодивите" бива прокълната и от баща си, Александър, и от Бога: "...и така живее като самодива..." Така неверните, зли и коварни жени са наказани с ужасна смърт и поведението и греховете им са отхвърлени като несъвместими с ценностната система на християнството. В разказа "Кръвосмешение" съдбата на пресметливата и похотлива Егазя е по-различна. Тъй като християнството допуска разкаяние, изкупление на греха, тя се спасява от жестокото наказание за кръвосмешенията, които извършва, чрез разкаяние и отшелнически живот. "После царицата се облече във вретиче и вкусваше на ден само по пет залъка хляб, и те посипани с пепел. Тя също намери спасение като се разкая от все сърце." Така поука в края на разказа е дадена в духа на православното схващане за покаянието като най-важното условие за душевно спасение.

Примерните съпруги и техните добродетели се утвърждават и се дават като модел за

подражание. Добродетелната Сара от "Слово за Авраам и Сара" е толкова душевно чиста и непорочна в помислите си, че когато хетейският цар я пожелава, пред него се явява архангел Михаил с "гол меч" и го заплашва с гибел, ако я докосне. Палатът се разтърсва, царят ужасен извиква: "Върнете жената, защото ще загина!" Той е удивен от величието и всемогъществото на Бог и приема вярата на Авраам и Сара. Богато надарената с добродетели Персика, също е възнаградена подобаващо. "Цар Михаил утвърди Евгений с Персика, дъщеря си, да царуват на българското царство през целия си живот..." В житийните епизоди, които дават примери за верни и добри съпруги, като "Житие на Николай Нови Софийски", се утвърждават похвални според православния религиозен мироглед качества като – преданост, смирение, обич.

Авторите на разказите изобличават пороците и греховете и утвърждават добродетелите и така налагат определени норми на християнско поведение. Читателят се сблъсква със "смъртни" грехове, но и с висши добродетели, които водят човека към "злачните ливади на вечното блаженство". Жените светици стават невести на своя "небесен жених" Христос, а това в старобългарската литература е най-важното условие за съвършенство, за праведен и блажен живот.

**ЧЕШКИ И СЛОВАШКИ ПРИКАЗНИЦИ НА ХХ ВЕК
(ПРОБЛЕМИ НА БЪЛГАРСКАТА ПРЕВОДНА РЕЦЕПЦИЯ)**

Маргарита Терзиева

**CZECH AND SLOVAK SHORT STORY WRITERS OF THE 20TH CENTURY
(READERSHIP OF THEIR TRANSLATED WORKS IN BULGARIA)**

Margarita Terzieva

ABSTRACT

The readership of the translations of Czech and Slovak short story writers in the last century was largely dependent on the respective author's position with regards to the stylistic devices of the genre, his/her international reputation in the field of children's and young-adult literature and the translator's personality and aesthetic tastes.

Key words: *Czech and Slovak short story writers, readership of translated work.*

Преводната рецепция на чешки и словашки приказници – творци на литература за деца през ХХ век, не е предмет на изучаване поради обстоятелството, че някои нейни автори са познати предимно като създатели на произведения за възрастни, а други са преведени в България сравнително късно и остават извън полезрението на критиката и читателската аудитория. Доказателство за това е отсъствието им от поредицата “Преводна рецепция на европейските литератури в България” - от изследваните от нас 11 автори само двама са проучени в по-горе споменатия от нас аспект, а 5 са инцидентно упоменати. Това налага следния подход и алгоритъм в структурирането на изложението:

- представяне на чешки приказници (живот и творчество за деца);
- информация за словашки приказници (биографични данни, популярни творби);
- преводна рецепция на произведенията им в България.

Чешки приказници на ХХ век

Карел Чапек (1890-1938) се нарежда сред най-видните чешки белетристи и драматурзи. Следва философия в Хумболдовия университет в Берлин и в Сорбоната в Париж. Дипломира се в Карловия университет в Прага в областта на естетиката. Работи като журналист, редактор, драматург и режисьор. Автор е на най-проникновените сатири срещу фашизма – романът “Война със саламандрите” (1936) и

пиесата “Из живота на насекомите”. Той е един от създателите на световната научна фантастика с пиесата “РУР” (1921) и романа “Фабрика за абсолют” (1922). Негово е съавторството на думата “робот”.

През 1932 г. Карел Чапек написва първата си книга за деца – “Девет приказки и две в повече” – своеобразен дневник за спомените от най-ранните му години. Той въвежда говоримия език от 30-те години на миналия век в литературата за най-малките и това е една от несъмнените му заслуги като творец. Освен с оригинални находки в областта на словотворчеството, Карел Чапек впечатлява с нестандартния подход към визираната проблематика. Неговите персонажи са “приземени”, свръхестествените същества от класическите приказки са очовечени. Дори прагматизмът на обрисуваните в книгата му за деца вълшебства е в унисон с духа на времето. Изследователите отчитат в “Девет приказки и две в повече” пълно деструктуриране на жанра на класическата приказка и контаминирането му с други жанрове. В “Дашенка или Животът на едно кученце” (1932) е защитена тезата, че животните също могат да бъдат обект на изкуството и право на писателя е да ги избере или отхвърли като предмет за изображение.

През 1935 г. Карел Чапек проявява и интерес към приказката като критик. Той съставя списък на най-често срещаните приказни персонажи (Герой, Принцеса, Пепеляшка, Ома-

гьосаният, Злият, Хитрецът, Глупавият Хонза) и го актуализира с оглед ролята им за развитието на сюжета. Чапек се спира и на някои приказни мотиви, стремейки се да изясни природата на жанра: Изпълнение на желанията, Дар, Случайност, Находка, Вълшебна пръчка, Помощ, Препятствия, Успех, Хиперболизация, Друг свят. Макар и да не са прецизирани от фолклористична гледна точка, размишленията му много напомнят фундаменталните изследвания на В.Я.Проп относно произхода и структурата на вълшебната приказка.

През 1938 г. той е предложен за Нобелова награда за литература от Ромен Ролан, Луи Арагон, Анри Барбюс, Бърнард Шоу и други видни представители на европейската културна общественост. Умира внезапно няколко месеца преди решението на Комисията.

Чешкият писател **Владислав Ванчур** (1891-1942) е роден в Хай край Опава. Завършва медицина в Карловия университет (1921) и известно време работи като лекар, след което се отдава на литературна дейност. Изследователите с основание го наричат новатор в областта на епическата проза. Владислав Ванчур пише пиеси, киносценарии, критически статии, есета. Изявява се като режисьор и известно време оглавява Чешкото кинематографично общество.

Своеобразното преплитане на приказното и реалното е характерно за неговите пиеси “Учител и ученик” (1927) и “Болното момиче” (1928). Експериментатор в областта на езика и стила, той обогатява детския речник и синтаксис с приказната повест “Кубула и Куба Кубикула” (1931). Книгата му носи яркия отпечатък на една богата образност. Идеята на творбата е поднесена на малките читатели от позицията на човешкия опит и зрелост, помагачи да се преодолеят едно напълно естествено човешко състояние: “Не бойте се, страхът може да се победи”.

По думите на Ярослав Боранек, “книгата за мечето Кубула и за мечкаря Куба Кубикула бе необикновено явление в литературата за деца в годините преди войната и продължава и с пълно право да е и днес един непостижим образец”. С проникновен психологизъм авторът описва страха, чието олицетворение е призракът Барбуха. Той получава плът и кръв от детските страхове и изчезва веднага, когато децата престанат да се страхуват от него.

На 12 май 1942 г. писателят е арестуван от Гестапо и след изтезания и мъчения е разст-

релян на 1 юни 1942 г. край Прага. През 1946 г. посмъртно е удостоен със званието “Народен деятел на културата”.

Ондржей Секора (1899-1967) е чешки писател и художник, роден в Бърно. Следва юридически науки. Сътрудничи като илюстратор и редактира периодични издания. Той е главен редактор на Библиотека за най-малките в Братислава.

Сред произведенията му за деца са: “Фердо мравката” (1936), “Приказка за дърветата и вятъра”(1949), “Уплашеният трактор” (1951), “Мравките не се предават” (1954), “Поща в зоологическата градина” (1963) и др.

Най-популярна е поредицата от книги за Фердо мравката, чиито занимателни, гротескни и смешни приключения привличат малките читатели. Героят му е носител на трудолюбие, неукротима бодрост на духа, сърдечност и топлина. Влюбчив и чувствителен, истински кавалер, Фердо е предан на избраницата на сърцето си, която обаче е непоправима кокетка и спекулира с предаността му.

Витезслав Незвал (1900-1958) е виден чешки поет, белетрист, драматург, художник, композитор, преводач и журналист. Роден е в началото на миналия век в моравското село Бискоупки. Изучава право и философия в Прага и в Бърно.

Поетичният му талант и активната му обществена дейност го нареждат сред най-видните представители на чешката култура. През 1953 г. той е удостоен със Златния медал на Световния съвет на мира. Книгата му “Аничка Дребосъчето и Сламения Хуберт”(1935) е начало на поврат в чешката проза за деца и юноши, на доближаването ѝ до лириката. Творбата му разкрепоставя детското въображение, дава свобода на непосредствените възприятия, провокира с богатата си образна система. Смехотворните езикови недоразумения между Аничка Дребосъчето и Сламения Хуберт имат особена роля в повествованието – те им помагат да намерят пътя към разбирателството. При посещенията си на вълшебния площад, в зоологическата градина и в царството на куклите героите разговарят и пеят в рими, което придава музикалност на речта им. Диалозите между тях включват множество залъгалки, занимавки, броилки, закачки, nonsensovi “открития”. Дори изпитът по отделни учебни дисциплини се превръща в състезание по оригиналност и остроумие: “Глухарчето е лисица с бяла опашка, от която пада пух”, “Мълнията е

чекмедже, пълно със станиол”, “Млечният път е звездна ваканция”, “Гарванът е петно на белия сняг”, “Грахът е военен барабан”.

Богумил Ржиха (1907-1987) е писател и педагог. Дълги години живее и твори в малкото градче Подебради. Учител по професия, той още през 40-те години на миналия век издава приказните повести “За трите монети” и “За лекаря Пинго”. През 1956 г. оглавява Държавното издателство за детска книга в Прага. Той е председател на чешката секция на ИВУ. През 1980 г. на 17-я конгрес на ИВУ, проведен в Прага, е награден с медал и грамота на името на Ханс Кристиан Андерсен за заслугите му към световната литература за деца. Колекцията му от награди включва още европейската “Чита ди Каоре” и полската “Януш Корчак”. Творчеството му за най-малките читатели е жанрово разнообразно: анималистичен епос („За ръждясалия побойник и рунтавия господин”), научна фантастика под формата на приказка („Новият Гъливер”), енциклопедични книги, в които познавателното съдържание е съчетано с изискана художествена форма („Голяма картинна книга за малки деца” – в съавторство с Милена Лукешова) и др.

Вацлав Чтвъртек (1911-1976) е роден в Прага. Работи като чиновник. През 1948 г. излиза първата му книга и той изцяло се отдава на писателската дейност. Най-известните му творби за деца са: “Весели приказки”, “Избягалият лъв”, “Приказните случки на коминочистача”, “Валенти”, “Приказки за четирите кладенеца”, “Приказен календар”, “Румцайс”. Приказките му се отличават с народностен дух и ведър оптимизъм, чието най-пълно възплъщение е непобедимият разбойник Румцайс, наричан с основание „чешкият Робин Худ”. По сюжети от произведенията му са заснети множество игрални и анимационни филми.

Книгата за Румцайс съдържа поредица от весели приключения на горския разбойник, който се радва на симпатиите на онеправданите и буди страх у управниците с уменията си да ги направи за смях пред очите на всички, да им покаже колко жалки и безпомощни са в опитите си да се смятат за недосегаеми... Тя заразява с жизнерадостния си оптимизъм, със способността на героя да се радва на дреболии, на незначителни на пръв поглед обстоятелства и събития – те са своеобразна гаранция за пълноценния му начин на живот. В едно свое интервю писателят стига до открито

вание, което редица изследователи считат за своеобразно духовно завещание: „Ако се стараяш да пишеш за целия свят, твоите книги няма да заинтересуват никого – даже в страната ти. Но ако пишеш за „своето гнездо” със свои думи, това може да заинтересува читатели от цял свят. Трябва да се пише искрено; писателят не бива да се преструва или да играе някаква роля...”

Едуард Петишка (1924-1987) е чешки поет и белетрист, роден в Прага. Завършва с докторат литературни науки. Сътрудничи на редица периодични издания с рецензии, фейлетони и статии. Превежда немска художествена литература – Гьоте, Хайне, Лесинг – на чешки език.

Едуард Петишка дебютира с поезия през 1947 година, но успоредно с това създава и белетристични творби. За деца и юноши започва да пише сравнително по-късно. Най-значителните му постижения в тази област са: “Девојките и реката” (1959), “Бирлибан” (1963), “Как къртичето си уши панталони” (1960) и други. Известен е и като стилизатор на неприказна проза – “Митове и легенди от древен Египет и Месопотамия”. Обработва антични митове и еврейски предания от стара Прага. Част от произведенията му за деца са сюжетна първооснова на популярни анимационни филми. Къртичето, обикнатият от европейските деца персонаж, отдавна е емблематичен герой със своята любовознателност, жизненост и предприемчивост.

Чешката писателка **Яна Моравцова** (1937-) е родена в Чернчице в работническо семейство. Завършва руска филология. През 1967 г. защитава докторат по филологически науки. Две години преподава в Куба славянски езици. Работи като редактор в списания и издателства. Получава международна известност с произведенията си в областта на научната фантастика.

Книгата ѝ “Приказките на сребърния делфин” представлява опит за “митологизиране” историята на появата на редица морски обитатели. Поетично и увлекателно Яна Моравцова разказва за горделивата звездица, от любов към която месецът бледнее и чезне; за мечта на рицаря, който магьосник по погрешка превръща в риба; за дружбата между двете кончета, които от земни се превръщат в морски жители.

Словашки приказници

Словашката писателка **Мария Дюрничкова** (1919-2004) обработва народни приказки,

пише приказки в стихове и произведения, възникнали на основата на приказни и неприказни фолклорни мотиви: “Върколак”, “Женското племе”, “За водния дух и хубавата Зузана”, “Ключето със синята панделка”, “Мамниче” и други. “Нейните приказки са илюстрация на справедливостта, утвърждаване на доброто, защита на човешкото”. Те имат своята аудитория сред децата от 3 до 10-годишна възраст.

Приказката с притчов характер “Женското племе” е издържана в традициите на славянския приказен нарратив: един баща обещава дъщеря си на трима момци и когато те разбират за измамата, я скрива в обора при свинята и козата. Разгневените годеници измъкват оттам три девойки, които си приличат като три капки вода. След като вдигат едновременно три сватби, всеки завежда своята избраница в дома си. След време бащата отива да ги види и по начина, по който отглеждат децата и се грижат за къщата, разбира коя от тях е свинята, коя – козата, коя – неговата дъщеря...

Рудо Мориц (1921-1986) е словашки писател, роден в Чехия. Завършва висше педагогическо образование в Братислава. През 1941-1943 г. учителства в гр. Ступава. Работи известно време като драматург в Братислава. От 1959 г. оглавява издателство “Младе лета” в словашката столица.

Анималистичните му произведения “За Мишка-светишка и други приказки” (1972) и “Приказки от гората” (1973) са пълни с хумор и забавни алегии. Рудо Мориц майсторски одухотворява горските обитатели – дивата патица, кукувицата, катерицата, свраката и други. Прочитайки “Сърненцето с червените звездички”, “Как пепелянката остана без опашка”, “Приказка за дивата патица” и особено “Кукувичка приказка”, българският читател неминуемо ще направи аналогия с приказната проза на Емилиан Станев, с която творбите на Рудо Мориц се родяват и тематично, и с етичния си дух.

Поетеса и авторка на приказки за деца, **Криста Бендова** (1923-1988) е родена в семейството на железничар. Прави опити да пише от 7-годишна възраст. Учи руска филология. Дебютира с поезия за възрастни. През 1967-1969 г. написва цикъл от приказни книги. Най-популярните ѝ произведения за деца са “Маймунките от нашата етажерка” (1967) и “Приказките на Осмиянко”, писана в продължение на шест години, която има и обнародвани продължения. Изобретателният хумор

на авторката е чужд на всяка назидателност и морализаторство.

В “Приказките на Осмиянко” най-привлекателни за децата читатели безспорно са образите на невероятните принцеси, които притежават свръхкачества, особено необходими за бъдещите им отговорности: ритат добре топка, повалят змейове с един замах, решават с лекота най-заплетените проблеми. Това “приземяване”, съчетано с хиперболизиране на отделни качества на героините, е печеливша творческа формула, разработена с успех от Криста Бендова.

Преводна рецепция

Сред преводачите на творчеството на чешките и славянски приказници през втората половина на XX век у нас срещаме десетки имена: от чешки (Мария Беязова-Войтова, Иван Натанаилов, Александър Раковски, Калина Хилска, Атанас Звездинов, Невена Захариева, Емилия Лещова, Яна Маркова) и словашки (Мариана Видрарска, Соня Каникова-Раданова). Едновременно от чешки и словашки превеждат Димитър Стефанов и Вълчо Раковски. Някои от преводачите – Григор Ленков, Лъчезар Мишев – превеждат и от други езици. Част от тях са завършили славянски или чешка филология (Атанас Звездинов, Димитър Стефанов), други ползват майчиния си език (Емилия Карл Лещова, журналистка и съпруга на земеделския деец Асен Лещов); трети живеят в тези страни и обстоителствата ги превръщат в преводачи (Мария Беязова-Войтова е лекар по професия, съпруга на видния чешки театровед Милош Войта; превеждала е и пиесите на Вацлав Хавел). Преводачите често са съставители, редактори и първи литературни критици на книгите на преведените от тях автори. Григор Ленков, Атанас Звездинов, Димитър Стефанов, Вълчо Раковски са известни и със собственото си литературно творчество.

Част от преводите на автори, известни като творци на литература за възрастни, подпомагат по-активното им присъствие „в българския културен контекст; разширяват жанрово-стиловите параметри на това присъствие” (В. Незвал и книгата му „Аничка Дребосъчето и сламеният Хуберт” в превод от чешки на Александър Раковски)

Високо оценени в качеството си на детски писатели са Владислав Ванчура (“Кубула и Куба Кубикула”), Вацлав Чтвъртек с поредицата за Румцайс, Едуард Петишка с приказната повест „Бирлибан” и Онджей Секора с

„Мравките не се предават”. В преводите на цитираните по-горе творби критиците откриват достойнствата на „колорита и експресията, разговорността в стила,...реалиите, екзотизмите, чрез които се постига семантичната и прагматичната еквивалентност в превода”. Преводачите не робуват на идеологеми, не са ръководени от конюнктурни разбирания – разчитат на собствения си езиков усет и художественото майсторство на конкретния автор.

Най-високо оценен в областта на преводната чешка детско-юношеска литература е трудът на преводачката Мария Беязова-Войтова, свързан с приказките на Карел Чапек. Тя споделя, че „остроумните игри на думи и каскадите от находчиви синоними” са истинско предизвикателство за езиковите й умения в областта на превода. Преводачката е наясно, че работи върху текстове на приказник новатор с пристрастия към разговорната реч, към експресията, към синонимиката с вътрешна градация

Интересна полемика във връзка с един от преводите й на творбата на Карел Чапек „Врабчови закани”, поместена в читанката за втори клас на издателство „Просвета” (2003), се разрази в публикацията на Агенция „Фокус” - „Просветни специове ще пренаписват учебниците“ (26 февруари 2010 г.), и на страниците на в-к „Култура” от същата година. Изречението „Само врабците се блъскали цял живот за тоя, дето духа“, качествено като „недопустим езиков израз”, бе защитено от съставителя на читанката с пример от Българския тълковен речник („Култура”, бр. 8, 2010). Превод, направен през 70-те години, бе оценен от позицията на жаргонната лексика в началото на новия век – в подобен спор, който трудно можем да наречем културоведски, няма победители, а само губещи...

„Пренебрегнатите” преводачи и преводи не се нуждаят от литературна защита; за неоспоримите им качества говорят детските читателски предпочитания, в които авторката на статията имаше лична възможност да се убеди. За илюстрация на това твърдение ще приведем откъс от „Змейова принцеса” на Криста Бендова – един своеобразен приказен „коктейл” от интригуващо начало, видоизменена инициална формула, приписване на необичайни свръхкачества на традиционен приказен персонаж, лека ирония и свеж хумор: „Където било, там било, зад три планини от сладолед, зад три морета оцет, хванах леля

Приказка за ръка... казах й, разбира се: „Добър вечер, леличко, посъветвайте ме нещо, моля ви”... и научих нова приказка.

Чуйте я.

Където било, там било, имало някога едно световноизвестно кралство и ставало в него всичко, което трябва да става в едно кралство. Това значи: кралят и кралицата управлявали мъдро, добрата фея вършела добри дела, злата магьосница баба Яга вършела злини, а змейовете гълтали всичко, което им се изпречвало на пътя, и плюели огън и сира. С други думи, всичко било, както трябвало да бъде, и кралят бил доволен, че има такова порядъчно и уредено кралство.

Един ден на кралицата се родила дъщеря – принцеса Сифония. И това било в реда на нещата, защото всяко порядъчно кралство трябва да има нещо такова.

Принцесата растяла и след няколко години станала хубаво момиче. Но за разлика от други приказни принцеси – никак не се страхувала. Дори гласчето й не било тихичко, а напротив – доста силничко. Дори ръчичките й не били нежнички, а напротив – били доста грубички, защото обичала да спортува. Хвърляла юллето на сто метра далечина, а сто и петдесет килограмовия тръбач дигала с едната си ръка като перце.”

Състоянието на преводната рецепция на чешки и словашки приказници в България през миналия век налага следните обобщения:

- личността на преводача и неговите естетически предпочитания са водещи при избора на автори и произведения от областта на детско-юношеската художествена литература – тази тенденция, нееднократно отчитана от специалистите, се запазва;

- през последните две десетилетия на миналия век започва да се отчита не само идейната обвързаност на твореца, обществената му ангажираност и политическата му принадлежност, а и международният му авторитет, доказан чрез престижни литературни номинации и отличия;

- забелязват се различия в стилистиката на преводите на книгите на даден автор (не се подхожда еднотипно към творчеството му за възрастни и творчеството му за деца) и на конкретни произведения (приказната стилистика има своя специфика, която я разграничава от другите белетристични творби); не се допуска едновременна поява на една и съща книга, което ще обезсмисли усилията на издателската дейност.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ангелова, В., Е. Блажева, Т. Арнаутска. Любими спътници на детството. С., Ану-бис, 1994.
2. Беязова-Войтова, М. Няколко думи за автора и за приказките му. – В: Девет приказки и две в повече, С., Д. Яков, 1998, с.5-8.
3. Бошнаков, Д. К. Съвременен в своето столетие. Карел Чапек в България. – В: Отечествен фронт, 1990, бр.13342, с.4.
4. Ковачева, Ив., М. Терзиева. 100 европейски и американски автори – творци на литература за деца и юноши. Б., 2001.
5. Назъров, К. Рудо Мориц. – В: Деца. Изкуство. Книги, 1982, кн.5, с.33-35.
6. Пирова, В. Карел Чапек и неговите приказки. – В: Икар, 1991, кн.2, с.21-24.
7. Преводна рецепция на европейските литератури в България. Том 4. Славянски литератури. С., АИ „Проф. Марин Дринов”, 2002.
8. Терзиева, М. Славянски приказници. Б., 2002.
9. Хержман, Зд. Майсторът на словото Бохумил Ржиха. – В: Деца. Изкуство. Книги, 1982, кн.3, с.38-40.
10. Хмельницкая, Т. Дар контакта. – В : Детска литература, 1974, кн.2, с.28-30.
11. Цолова, Дагмар. Бохумил Ржиха на 80 години. – В: Деца. Изкуство. Книги, 1987, кн.2, с.57-58.
12. Чернявская, И. Сказки Карела Чапека. – В: Детская литература, 1970, кн.11, с.32-37.
13. Чешка и словашка детска книга. – В: Детска литература, сборник – трета книга, С., НМ, 1980.

ПЕСЕННИЯТ ФОЛКЛОР НА ТЕРНОВСКИТЕ БЪЛГАРИ

Владимир Гамза*

*Николаевский национальный университет имени В. О. Сухомлинского –Украина

ABSTRACT

FOLK SONGS OF TERNOVSKII BULGARIANS

Vladimir Gamza

This article deals with some characteristics of the folk songs of the inhabitants of the Bulgarian colony Ternovka in Southern Ukraine. It looks at the themes and storylines of the most popular songs.

Key words: Ternovskii Bulgarians, colony, folk song, story, repertoire.

Терновка (понастоящем микрорайон на град Николаев) е една от най-ранните български колонии в Южна Украйна. Нейното основаване е свързано с процесите на чуждестранната колонизация на Южна Русия след Руско-турската война от 1878–1891 г. Историята на това село, в което през 90-те години на XVIII в. са били въдворявани държавни занаятчии, после са се настанили турски колонизатори, а от 1802 г. тук са се заселили българи, е тясно свързана с историята на град Николаев – основен корабостроителен център на Черно море. Името на колонията произхожда от названието на протичащата през него река Мокра Терновка, която се влива в Ингул.

Днес в Терновка и в останалите квартали на Николаев живеят около 8 000 българи, потомци на преселниците, дошли тук най-вече от Източна Тракия. Населението на Николаев в момента е общо около 500 хиляди жители, а на самата Терновка – около 12 хиляди.

Още с основаването на колонията терновските българи са се включили в един продуктивен междуетнически диалог. Локалната българска другоетническа група се е адаптирала към новия социум, оказвала му е въздействие и в същото време е съхранила своята самобитност. Разбира се, украинци, руси и представители на други етноси и националности, са се заселвали в Терновка, интегрирали са се в българската културна микросистема, възприемали са езика, фолклора и обичаите на местните жители. Земеделските тради-

ции на терновските българи, преди всичко техните умения на градинари, са обогатили общата стопанска практика на региона. Жителите на Терновка са внесли и внасят своя немалък влог в благоденствието на държавата, която е приютила техните предци, когато те са се установили тук, спасявайки се от кърджалийските набези. От средите на терновчани са излезли множество известни учени, стопански специалисти, ръководители и менажери от различни области, артисти, художници и писатели. Сред тях са етнографът Сергей Цветко, ректорът на Николаевския корабостроителен институт академик Михаил Бузник, археологът проф. Владимир Станко, химикът проф. Константин Волчо и други. Терновски корен има и българският скулптор Йордан Гаврилов.

В 70-те и 80-те години на миналия век в резултат на обективни интеграционни процеси и най-вече на включването на селището в рамките на града, а също и вследствие на държавната политика, насочена към русификация и заличаване на етническите специфики, българската община в Терновка е подложена на асимилация и загубва своята етническа хомогенност. Етнокултурният плурализъм в Украйна днес обаче дава възможност за възраждане на езика и на някои елементи на традиционната култура на терновските българи. Това възраждане е главно на институционално равнище. В Терновка са учредени няколко културни организации: областна, общинска и младежка, етнографски музей, библиотека с българска литература. В учили-

щето на микрорайона факултативно се изучава български език, а тукашните студенти са обединени в Българския културен център, създаден към Националния университет „В. О. Сухомлински“.

Терновските българи активно възобновяват връзките си със своята историческа родина. През 1997 г. град Николаев и град Малко Търново (административният център на региона, от който са значителната част от преселниците в Терновка), се побратимиха. Между двата града и двете страни протича непрекъснат обмен на културни делегации, десетки младежи от Николаев са получили своето висше образование в България. В момента потомците на терновските българи се стремят по-дълбоко да се свържат със своето минало, да осмислят автентичността на собствените си бит и култура, а също и ролята на многопосочните връзки с представители на други народи.

В тази насока особено голяма значение започват да играят фолклорните песни на българските преселници. Именно този песенен фолклор със своето специфично съдържание и форма, вокализъм и музикалносъпроводни характеристики се оказва същински „консервиран“ културен артефакт. Негова основа съставляват фолклорните песни на Странджанско-Сакарския район в България. В изолирания културен микросоциум на имигранти от различни части на Източна Тракия и в резултат на културния обмен се е създал уникален репертоар, който е станал общо достояние на диаспорната група. За частицата от българския етнос, откъсната от родния етнокултурен организъм, песенният фолклор придобива особено значение. Той изпълнява не само естетически функции, но и се превръща в народностен идентификатор.

Традиционно в Терновка песните са се изпълнявали солово или хорово, с музикален съпровод или без него. Най-популярни били характерните музикални инструменти кавал, гайда и гъдулка. От началото на XX век все по-често звучала хармоника, а по-късно – баян и акордеон. Народнопесенното творчество се разпространявало и чрез печатни издания, сред които най-известна е Нотната войнишка песнопойка, в която песни на два и три гласа „събрал и наредил поручик Харизанов“ (Державин 1907: 65). В селото отделни мъже и жени се изявявали като особено добри певци, а имало и умели майстори-свирачи, най-известни сред които били кавалджиите Ни-

колай Дмитриев и Иван Серебрич. Техни изпълнения все още можеха да се чуят в края на XX век. Сред жените-певици най-талантливи са Вера Василева и Надежда Новак, като последната и до ден днешен пее български песни на народните празници в селото.

В 20-те-30-те години на XX век една голяма част от песните на терновските българи успява да запише местният краевед, по-късно станал известен етнограф Сергей Цветко (Цветко 2005). Отделни песни в техните варианти е записвал и авторът на настоящата статия (Гамза, личен архив). Народнопесенният масив се изчислява на над 300 фолклорни произведения. Жанрово те могат да се обособят в няколко групи: *субатски* (трапезни, свързани с определени събития), *богородични хороводни*, *пасхални хороводни* (великденски), *хармански*, *коледарски*, *седенкарски*, *сватбени* и други обредни. Особена роля народните песни на местните хора играят в изпълнения с ярка драматургия сватбен обред.

Независимо от своето жанрово многообразие, фолклорните песни на терновските българи, са характерни със своите печални мелодии, които сякаш извират от самото сърце. Много от тях са посветени на едно сложно историческо явление, каквото е хайдутството. Тях са запомнили и традиционно пели старите колонисти. Известно е, че сред първото поколение преселници имало и няколко бивши хайдутти. В старата им родина техните дружини постоянно са водили битки с турските завоеватели, но понякога са нападали и мирно население. Да изоставиш дома си и да тръгнеш хайдутин понякога ставало под влияние на романтични идеи, а нерядко – и след битови свади.

Ето някои от тези песни, които са записани на автентичния терновски диалект, който има за основа наречieto на етнографската група *тронки* в Странджа.

*Разсърдило са мумченце
на майка и на тияну си,
че го не глават, не женат
за русокосо момиче,
за чернаока девойка...
Та че в гурата отиде
при Стойчев студен кладенец,
де са дружина събира...
(Цветко 2005: 67).*

Персонажите на хайдушките предводители са типични: Страхил войвода, Кара Богдан,

Стоян, Чавдар. Те са силни духом, смели и със суровост на характера, понякога граничеща с жестокост. В песните на терновските българи, за разлика от разпространените в старата им родина фолклорни образци, отношението към хайдутството е предимно негативно, което, по мнението на специалистите, свидетелства за техния старинен произход.

В терновската общност са се запазили сравнително малко песни с мотиви за противодействие на турските произволи. В една от тях звучи мощен призив към борба за свобода:

*Како стужи, бате?
Како чакаш?
Турчина глава пак дигна,
турчина и черкесина.
Развявай, бате, байраци,
пак ке станам вуйвода,
българи да усвубудим.
(Гамза, личен архив).*

От много текстове е видно, че в далечни времена българската общност в Терновка е имала устойчиви представи за другите народности, а етническата привързаност и религиозните чувства в тези песни са изразени много ярко в женските съдби. Българските девойки не желяла да свързват съдбата си нито с турци, нито с татари, нито с черкези, нито с „черни цигани”, нито с „ерменлии – гидиоми”. Народът осъзнавал, че озовавайки се в турско семейство, българската девойка завинаги губела своята родина, а с времето променяла и своята народностна идентичност.

*Турчин Иленки думаше:
-Иленко, бяла българко,
дусега бяше болгарка,
утсега бяла туркиня.
(Цветко 2005:94).*

Младата Станка проклена даже родната си майка за това, че я е омъжила за турчин:

*Нека гури да изгури,
да изгури мойта майка.
Ния бийме девет сестри,
сяка даде българинном,
българинном, християном,
мене даде на турчина,
на турчина – кета вяра
(Цветко 2005:110).*

Женските образи в устното творчество на преселниците са изобразени необикновено ярко и възпени с особена любов и поетично вдъхновение. В определена степен това се обяснява с факта, че по-често именно жените са били авторки и изпълнителки на тези песни. Лирическите текстове предават техните съкровени чувства,менящи се от минорни до възвишени и драматични. Много често още в началните строфи на песента обръщението към жената е украсено с различни епитети. Най-популярният сред тях е „бяла” – „бяла Калъ”, „бяла Иринко”, „бяла Тудорка”, „бяла Рада”. Навярно, защото белият цвят символизира Божия свят, невинността и честността.

Девоиците и младите жени се сравняват с реалии от природата: „Тудору, гору зелену”, „Тойна, червена ягуда”, „Калина-малина”, „Яно, тънка фиданьо”, „Юрданка, черна чирешица”, „Мария, синя гълъбица”. Използват се типизирани словосъчетания, подчертаващи женската красота: „русокошу момиче”, „черноока девоика”, „бялу лице лебедува, черни очи чиряшуви, тенки вяжди гайтануви”, а при обръщението към гъркиня – „тънко гъркинче”, „тънокръстно гъркинче”. Разбира се, не само природната красота украсява жената. Тя трябва да бъде още и разумна, а понякога и хитра: „Калинка хитра, разумна”, „булчето хитро, разумно”.

Бленуваната мечта на всяка девоика е щастлива любов, която често се развива на „горнута” или „долнута кладенче”. Песента „На долнута кладенче” и до днес често звучи на сватбените тържества в микрорайон Терновка.

Във фолклорните песни на тази общност именно при женските образи най-ярко се усеща трагичната диалектика на душевната борба, пропагата, делеяща надеждите и тежката реалност на всекидневието. Любовта и откритите чувства с времето отстъпват на отрезвяващата реалност и на печалното настроение. В тези песни често се разказва за разочарованите надежди на девоиката за щастлив семеен живот, защото животът на невестата не е лек, особено когато за нещастие съпругът ѝ се окаже ревнивец – „каскънджия”. Тогава дори добротата на свекъра и свекървата са безполезни. Такава драматична колизия е отразена в песента „Бяла Иринка”, която обичайно се пеела заедно от жени и мъже по Великденските празници:

*Сякаш паднах на добру мясту,
на добър свекър, на добра свекърва.
Ами той Павле, касканджия Павле
на нива оде, Иринка води.
Волу распрегна, Иринка впрегна.
Тя му урала ден ду вечер,
ду вечер и ду пладнина.
(Гамза, личен архив).*

Анализът на текстовете на терновските преселници позволява да се реконструират техният светоглед и традициите им. В средновековното българско общество, независимо от религиозните притеснения от страна на мюсюлманската държавност, са доминирали християнските светогледи, имало е стремеж и към дарителство. Народната поетична мисъл е създала оригинална сюжетна линия, свързана със строителството на храмове. Цар (султан) предлага на българката Славка, надарена с прекрасен, очарователен глас, да му изпее песен. Тя отказва на неговата молба, защото е опечалена – не ѝ достигат пари, за да дострои манастир на Свети Костадин. Управникът се удивлява на силното ѝ желание и обещава:

*Яс ки та града награда
да си мѝнастир дуградиш,
мѝнастир Свети Кустадин
(Цветко 2005:80).*

В песенното творчество на терновските колонисти е отразен феноменът „българска християнска субкултура“, който се изразява в приближаването на светците към реалния живот, „монтирането“ им в конкретни битови сюжети. Най-често в песните се упоменават Свети Никола, Свети Илия, Свети Йоан, Свети Димитър, Свети Петър и Свети Георги, а освен това вярващите отправят думи към Божията майка. Във фолклора хората се общуват със светците не чрез канонични молитви, а импровизирано, „от душа“. Например, обръщайки се към Свети Никола, те му предлагат своеобразна „сделка“ – да спаси давеците се в морето в замяна на строителството на църкви и манастири:

*Ки направим нови черкви,
нови черкви, бял манастир
(Цветко 2005:107).*

В контекста на отделни песни са доловими отгласи от тотемизъм. Светът на птиците и животните се вплитат в сюжетиката на реал-

ния живот – орлите и жеравите, враните и кукувиците „владяят“ човешката реч, а хората ги разбират. Кукувица кука и казва, че е превъплътила се девойка, агънце се обръща към Стоян като към по-голям брат и го моли да не го принася в жертва. Подобни вариации, от една страна, се явяват обичайни художествени конструкции, а от друга, са далечен отглас от митологическия светоглед.

Приспивни песни във фолклора на терновските българи, за жалост, почти не са запазили. Удаде ми се да запиша няколко откъса, пълни с топло майчинско чувство. За да глежат детенцето, майка му и близките се обръщат към символиката на пиленцето или козленцето, въплъщаващи представата за нежност или към вълкът и лисицата – силни и хитри, които са призвани да станат покровители на беззащитния младенец.

*Спи, заспивай, кукошчице,
тата ти а вълк,
майка ти - лисичка...
Спи, заспивай, яренце-бяренце,
чернички учички, млечку дитенце...
Спи, заспивай, мойту пиле,
мойту пиле, мойту милу...
(Гамза, личен архив).*

Повече от столетие песните на терновските българи не са били записвани, а в това време броят на изпълнителите им непрекъснато нараствал. Този факт е обусловил вариативността на много от песните. При стесняването на традиционната обредност в рамките на „социалистическия бит“, когато тя се е разглеждала като архаизъм, са текли процеси на „опресняване“ на лексикалното им съдържание, променяли са се строят и оформянето им. Характерно изменение на фолклорно-песенния им цикъл е превръщането на най-ярките цитати от тях в пословици и поговорки.

Поколения терновски българи, намирайки се практически в пълна изолация от историческата си родина, са съхранявали своята етническа идентичност и самосъзнание в продължение на много дълъг времеви период благодарение и на песенния си фолклор.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Державин 1908:** Державин, Николай. 1908. Болгарские колонии Новороссийс-

кого края Симферополь: Таврическая губернская типография.

2. **Цветко 2005:** Цветко, Сергей. 2005. Български народни песни от Украйна и Крим. София: Академично издателство „Марин Дринов“.
3. **Гамза Владимир.** Личный архив автора.

Владимир Гамза е доктор на историческите науки, доцент в катедра „Политология“ в Националния университет „В. О. Сухомлинский“, град Николаев, Украйна.

Превод от руски: проф. дин. Диана Радойнова.

НЕПЪЛНОЛЕТНИЯТ ПРАВОНАРУШИТЕЛ И НЕГОВОТО СЕМЕЙСТВО

Елена Дичева

UNDERAGE OFFENDERS AND THEIR FAMILIES

Elena Dicheva
E-mail: di4_el@abv.bg

ABSTRACT

The article discusses the most common causes out of which the problem behaviors in adolescence arise. A significant portion of the offenders are under age. They have a difficult relationship with their parents. This alarming fact proves the necessity for early intervention and corrective activities.

Keywords: *emotional defiance, one-parent family, unsuccessful status, socialization, resocialization, adaptation disorder, prevention, cognitive-behavioral therapy.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Нерешените социални проблеми на обществото носят негативно въздействие върху възпитанието и социализацията на подрастващите. Формите на поведение, които най-често избират младите хора като самозащитен механизъм срещу проблемите са: насилието, жестокостта, агресивността, престъпленията. Мотивите им за дадена асоциална проява са цинизма, дързостта, необузданите страсти, отсъствието на отговорност за действията си. Семейството губи своя авторитет и сила на позитивно въздействащ фактор. Все повече родители изпадат в състояние на неопределеност в постъпките си и убежденията си, без отговорно оставят децата си на грижите на външни хора, неспособни да заменят родителската обич, съдържание на общуване и възпитателно въздействие. Нараства процента на детската престъпност.

Семейството на непълнолетният правонарушител

Повече от 70% от непълнолетните правонарушители са деца от непълни и неблагополучни семейства. Родителите не осъзнават последствията от грешките във възпитанието на детето. Причини за неправилно възпитателно въздействие са неуменията на възрастния да изрази адекватно емоционалната си подкрепа, прекалено е зает с ангажиментите

си на работа и преценя, че материалната осигуреност е основна за подрастващия.

Често се случва, че определено заболяване на възрастен член на семейството ограничава възпитателните му възможности. Наблюдават се и случаи, когато родителите притежават потенциал на възпитатели, но не го използват, защото се интересуват единствено от собствените си успехи и развитие.

Деца с проблемно поведение растат и в благополучни семейства. Родителите са равнодушни към потребностите им. Последствията са появата на отклонения в поведението у децата и нарушена адаптация, а в следствие и затруднена социализация в групата и обществото като цяло.

Непълнолетните правонарушители от пълни семейства са израснали в нормални жилищни и материални условия, но въпреки това нарушават моралната и правна норма, с което се определят като подрастващи с девиантно поведение. Основен фактор за тези нарушения са лошите семейни взаимоотношения с родителите, неуважение към детската личност. Агресивните прояви на тези подрастващи са своеобразна защита на Аз-а.

В доказателство на по-горе споменените проблеми в социализацията и адаптацията на подрастващи в непълнолетна възраст представям предварително обобщени резултати от проведено качествено социално-педагогическо изследване и методиката на организация на експеримента.

Анализът на резултатите е по показатели, посочени по-долу в материала.

Причини за поява на трудни подрастващи (по данни от проучване, проведено в периода 2003- 2008 година)

Сред многообразието на факторите за появата на подрастващи с поведенчески и социални трудности ще отделим следните:

1. Грешки в семейното възпитание, изразяващи се в: хиперопротекция (снизходителна или доминираща), отсъствие на системно възпитателно въздействие от страна на роди телите, емоционално отхвърляне, жестокост, повишена морална отговорност, хипоопека. Последните са свързани с неправилното прилагане на изисквания, забрани и санкции спрямо детето.

2. Отрицателни характеристики в поведението и личността на възрастните и децата от дадено семейство (най-често спадащо към рисковата група) - деца и възрастни жертви на насилие, лица със увреждания, безпризорни деца, лица в социално неравностойно положение, от ромски етнос и др.

3. Проблеми в детско-родителските взаимоотношения - отхвърляне, симбиоза, хиперсоциализация, инфантилизъм.

Указаните причини за поява на трудни подрастващи, като правило, стават основа за

Статус на подрастващият в групата и база за нивото на самооценката им, характерни с това, че бъдещите правонарушители най-често попадат в групата на отхвърлените или пренебрегнатите. Нивото на тяхната самооценка е ниско или завишено - породено от неадекватност на изискванията на околните спрямо реалните възможности на детето.

Структура на семейството и особености в семейната ситуация (благополучна, формално-благополучна и неблагоприятна)

Подрастващите с правонарушително поведение растат в семейства като единствено дете или в многочислени семейства; или само с единствен родител (в непълно семейство от типа: разведено, разделено, извънбрачно или овдовяло), с доведени братя и сестри (от повторни родителски бракове); или са изолирани от биологичните си родители поради лишаването на последните от родителски права. Отглеждани са често и от възрастни роднини, неспособни да упражняват възпитателно влияние и контрол над постъпките на детето поради заболяване или старост. Повече от 35 % от

подрастващите в ранните си години са били изоставени и настанени в ДВДЛРГ.

Посочените обобщения позволяват следната

Типология трудни подрастващи:

Първа група

Към нея спадат подрастващи с противоположни нагласи и поведение. Проявяват цинизъм, агресивност, грубо отношение към връстниците и възрастните. Формите на противообществените прояви показват неправилно сформирано чувство за самостоятелност и смелост в действията. Проявяват егоизъм и потребителско отношение.

Втора група

В тази група влизат подрастващи с деформирани социални потребности. Подражават на неформални лидери от групи и банди, с ярко изразена асоциална насоченост в поведението. Често в тези групи лидери са техните родители, нарушаващи закона и осъждани многократно.

Трета група

Това са подрастващи с противоречиви потребности, отношения, интереси и възгледи. Неосъзнато извършват нарушения. Често проявяват аморално поведение, но не са с трайни асоциални убеждения.

Четвърта група

Това са подрастващи със слаб контрол на волевите процеси, лесно внушаеми, лекомислени в постъпките си, неуверени.

Пета група

Подрастващите от тази група са близки по социална ориентация като тези от четвърта група. Лесно се поддават на различни външни отрицателни влияния.

В тази връзка като хипотеза издигаме предположение, че:

1. Проблемите в поведението на подрастващите касаят преди всичко неудовлетворените претенции към ранно съзряване, упражняване на своята самостоятелност в избора на условия за реализиране на т.нар. "нормален живот", в мотивите и моделите на действия, утвърждаващи индивидуалността.

2. При промяна в семейната ситуация и моделите на поведение на възрастните спрямо подрастващите, необходимостта от избор на делинквентно поведение ще отпадне.

В съответствие с тях, общите **результати от проучването на представите на подрастващите и техните родители са следните:**

Изкривени са представите на подрастващите за личните права. Те се защитават с неадекватни на социалната норма поведенчески модели изискващи признаване на детската личност от възрастните и най-вече от родителите.

Ядрото в конфликтните взаимоотношения между възрастните и подрастващите е разбирането на понятия като: „защитеност, зависимост и свобода”, „контрол на действията”, „самостоятелност в избора на поведение”. Напрегнатите взаимоотношения между родители и деца в пубертетна възраст касаят чувството за собствено достойнство на младия човек и избора от възрастните на консервативно и авторитарно педагогическо мислене. Много от младежите нямат и необходимата правна и демократична култура - т.е. познания и умения да отстояват правата си на деца, да бъдат защитени, да не зависят постоянно от родителите, да имат правото да оспорват решенията на възрастния, без да му се противопоставят, като при това не са обиждани, а обратно - младите да са уважавани и да се зачита тяхното достойнство. Освен това се наблюдава отсъствие на адекватен обществен механизъм за психологически и правен контрол на конфликтите между младото и възрастното поколение. Проявата на толерантност, отсъствието на дискриминационно поведение спрямо околните (независимо техния социален статус, проблеми в развитието или етническа, религиозна, пола принадлежност). трябва да се възпитават у подрастващите още от ранните им години и това да е приоритет в изискванията на родителите към младото поколение.

Те ни позволиха да поставим следните **акценти в изследването :**

1. Последствията от дефицитите в семейното възпитание на подрастващите;

2. Типизация на случаите, при които се прибягва до избора на правонарушително поведение,

с което преследвахме достигане на **цел на изследването:** диагностика на причините, водещи към престъпни деяния от непълнолетни лица в югоизточния регион на страната от различни типологии семейства, за **повишаване на социално-педагогическата култура и професионална компетентност, опит**

и умения на обучаемите-социални педагози и експерти консултанти.

Изследваните лица състоят на отчет в ДПС към органите на МВР, включваща структурите в градовете Бургас, Ямбол, Сливен.

По линия на европейски образователни програми за повишаване квалификацията на социални работници, служители на МВР и педагогически кадри с **Европейския център за наука, образование и култура (ЕЦНОК)**, като обучител, диагностик и консултант проведохме съвместно с обучаемите проучване на семейната среда на непълнолетни правонарушители със следните

Задачи на изследването:

1. Типизиране на правонарушаващите действия на непълнолетни лица

Определението „непълнолетен правонарушител се тълкува според ЗЛС, ЗБППМН, като „**Непълнолетни** са лицата от 14 години до навършване на 18 годишна възраст”(Чл. 4 от ЗЛС).

„**Непълнолетен правонарушител** е всяко непълнолетно лице на възраст от 14 до ненавършени 18 години, което е извършило престъпления или други правонарушения, заради които следва да му бъдат наложени наказателни, административни или възпитателни мерки за въздействие” (чл. 13 от ЗБППМН). [3, с.74].

2. Диагностика на причините, обстоятелствата и условията в семействата на непълнолетните правонарушители, водещи към избора от подрастващия на делинквентни прояви.

3. Подбор на методи за корекционно-възпитателно въздействие спрямо всеки конкретен правонарушител, съобразно семейната му среда (по чл. 31, ал. 2 от НК).

Методи на изследването:

1. Въпросник за родителско отношение (ВРО)

2. Анализ на семейното възпитание (АСВ)

3. Социометрия „Избор в действие”

4. Кинетична рисунка на семейството (КРС)

5. Анкета „Незавършени изречения”

6. Анализ на лични дела

Извадката е върху 22 непълнолетни правонарушители - 19 момчета и 3 момичета

чета, във възраст от 11-16 години. Средна възраст - 13,8 години.

Показатели:

1. Отношение към семейството – отсъствие на обич, отхвърленост, недоверие, конфликтност;

2. Статус на подрастващия в семейството - чувство за непълноценност, конфликтност, неувереност, враждебност, тревожност;

3. Статус в групата връстници - лидер, предпочитан, пренебрегнат, отхвърлен;

4. Типове възпитателни грешки на родителите - възпитателна неувереност, пренасяне на конфликти, разширяване на родителските чувства, фобия от загуба, недоразвитост на родителските чувства.

5. Типове нарушено родителско отношение към детето (отхвърляне, симбиоза, хиперсоциализация, инфантилизъм).

6. Отрицателни характеристики в личността на родителите и подрастващите

Структура на семействата:

- **8 (36%) подрастващи са от пълни семейства.** От тях – 5 (62%) са формално-благополучни. В 1 от тях - 12%, има родител с увреждане (шизофрения).

- 11(50%) са от непълни семейства:

- 4 (36%) са от разведени семейства;

- 5 (45%) са деца на самотна майка;

- 2 (18%) - на овдовял родител с нов брачен партньор с деца.

-3 (13%) са подрастващи с разделени родители: осъждани за кражби (33%), насилие (33%) и изнудване на граждани (34%).

Социален статус на родителите:

-7 (31%) са безработни, като в 3 от тях - 42% и двамата родители не работят;

-8 (36%) имат зависимост от алкохол и хазарт;

- 1(0,4%) са пристрастени към наркотици.

Отношение на подрастващите към своето семейство:

85% от изследваните подрастващи имат смесен тип нагласа към семейството си (от позитивна към негативна и обратно). Често се карат с родителите си, но след това отстъпват - 25%, защото приемат, че родителят сигурно е прав в оценката си за поведението на детето. Посочват, че е специфично в семействата им да присъстват противоречия и конфликти на интереси - 30% подрастващи.

35% от подрастващите категорично не прие мат родителите си и почти не говорят за семейството си. Не искат да поддържат контакти с тях и често живеят на улицата.

Не се чувстват комфортно при родителите си голяма част от подрастващите. Причините са: неудовлетвореност от взаимоотношенията с бащата, проявяващ враждебност (50%), неувереност и чувство на незащитеност сред роднините си проявяват 45% от подрастващите. За отсъствие на обич, отхвърленост разказват повече от 40%.

Около 10% поддържат враждебно отношение към останалите деца в семейството (доведени от първите бракове, както и към преродените братя и сестри).

Интересен е случаят със непълнолетния правонарушител X и неговото семейство:

Подрастващият расте в семейство с родител с увреждане (шизофрения). Приема заболяването на родителя като провокация за търсене на средства за лечението му. Извършва кражби на имущество. Има неадекватна себепредстава – приема се като герой спасител за останалите членове на семейството.

Случаи в педагогическата практика доказват наличието на определени защитни механизми в поведението на деца от начална и средна училищна възраст от неблагоприятни семейства. Те подготвят за пред останалите социално приемлив отговор на неудобни въпроси на връстниците си, за да предпазят и защитят неблагоприятното си семейство и себе си. Но при първа възможност прибегват до агресия и асоциално поведение, когато са насаме с други деца, защото в дадената ситуация възрастните не присъстват вече.

Очаквания за подобряване на взаимоотношенията си с родителите имат повече от 65% от подрастващите. Възлагат надежди на промяна във оценката на възрастните за самия подрастващ - 35%, в промяна в собствените модели на поведение - 30%.

Едва 20% от родителите обаче приемат, че децата им грешат под тяхно въздействие.

Не проумяват възпитателните си грешки (хипоопека, недоразвитост на родителски чувства, пренасяне на конфликти от родителите към детето) повече от 60% от възрастните. За съжаление, 10% не се интересуват от поведението на децата си и дори не знаят, че те са под контрола на органите на МВР (възрастните са предимно от ромски произход и безработни или с няколко присъди).

Мнението на подрастващите за характера на неблагоприятие в семействата им е също много различно:

Повечето от тях скриват за истинските проблеми:

- неприемането си на безработния и мързелив родител, който краде и насилва; конфликтите в многодетните семейства – резултат от ниският материален доход, породил напускането на училище от децата и необходимост от просене на улицата

- ранната проституция и кражби на едно от момичетата, живеещо с възрастна баба (родителите са в затвор от 1 година).

Много от подрастващите обичат семействата си, но не едновременно и двамата родители, а само единият от тях.

(40% - само майката, 25% - само бащата, 15% - единият родител и другите деца).

Предложения за подобряване на взаимоотношенията в семейството предлагат повечето подрастващи. При условие, че се върне бащата отново в семейството, посочват 33%;

- ако има и друг брат или сестра - 20%;
- ако самите подрастващи се променят - 65%.

Авторитетът на семейството пред другите хора е нисък.

Затова 78% от подрастващите предлагат да се променят условията на живот, но само 11% допускат, че това е възможно. Останалите не разчитат, с което търсят оправдание за мотивите за правонарушителното си поведение;

- 25% пък приемат, че независимо от проблемите в семейството, взаимоотношенията им са добри. Но все пак нарушават правната и социална норма, защото търсят повече свобода и самостоятелност.

Желание за повече доверие и разбирателство в семейството имат повече от 45%. Но при това 30% от тях очакват активност от родителите. В останалите 15% - разглеждат преоценката на поведението си като начало на промяната в себе си, но с помощ от другите членове.

Статусът на детето в семейството е нисък. Родителите използват доминиращ контрол над децата, съчетан с непостоянство в позитивните чувства и често жестокост.

Как възприемат себе си подрастващите в семейството?

Неудовлетворени, с постоянно конфликтно отношение към останалите членове са 68%.

Добре се чувстват едва 32%, като едва 12% от тях - само в определени житейски ситуации.

Родителското отношение към децата се оценява от подрастващите също различно. Доминиращата хиперопека и неприемането ѝ, ограничаваща личността – посочват 45%.

Хипоопеката (недостатъчния родителски контрол) много от подрастващите използват като условие за експериментиране с възможността да нарушиш правилата, без да си наказан.

Родителската оценка за подрастващите е отрицателна за 40%, близко до адекватната и реална - при 45%, неадекватна завишена –при 15%.

Съвместна дейност на членовете в семейството имат едва 32%. В останалите семейства всеки от подрастващите решава проблемите си без участието на родителя, често със случайната намеса на възрастни с криминално досие или роднини на приятели.

Различно е отношението на подрастващите към ролята на бащата и майката в семейството.

12% се страхуват, че родител, който е бил съдим по-рано, отново ще извърши престъпление (заради зависимост към наркотици или алкохол);

- 40% от майките, по мнението на подрастващите са пасивни спрямо лошото поведение на бащата към децата;

- 28% - подкрепят постъпките и отношенията и на двамата си родители;

- 20% - нямат конкретна оценка на семейната ситуация.

Представите за „нормален живот в семейството“ са твърде неадекватни.

Наблюдава се разминаване в мнението на родителя и подрастващите за ангажираността в семейството. Възрастният приема трудовата си дейност като средство за упражняване на педагогическа власт над подрастващите (30%).

Друга част от родителите не обръщат внимание на възпитанието на подрастващите и педагогически ги negliжират (15%). Това са родители от семейства с висок социален статус.

Тревожност и неувереност спрямо бъдещето на членовете на семейството проявяват 32% от подрастващите. Страхуват се, че с единият родител може да се случи нещо лошо (да умре или да се разболее) - 11%.

20% не разчитат на промяна в живота на децата в деградирания семейство: бащата няма да се върне - посочват 12%.

8% - посочват, че повторният брак на родителя създава допълнителни проблеми за подрастващия и другите деца в семейството

Родителите нямат реална представа с какво се занимават децата им в тяхно отсъствие, което е тревожен факт.

Освен родителите от ромски произход, които със сигурност знаят, че децата им просят на улицата, крадат (33%), останалите родители от социално-неравностойни семейства (с нисък доход, безработни и с увреждане) предполагат, че децата им посещават училище или са при приятели и роднини.

В еднаква степен всички по-горе посочени семейства не носят отговорност за избора на делинквентно (правонарушително) поведение на подрастващия.

За целите на корекцията и превенцията на детската престъпност в социалната практика се използват различни методи за помощ на деца и подрастващи с поведенчески проблеми.

Най-успешен в това отношение е методът

„Работа със случай“ (описан в Наръчник за работа с деца с поведенчески проблеми и с непълнолетни правонарушители, София, 2004).

„Работа със случай е специфичен метод за помощ, който цели по-добро социално функциониране чрез постигане на едновременно личностна и социална промяна, чрез опора на силните страни на личността и на ресурсите в средата.

При работата със случай (1,72) намесата е в пресечната точка на взаимодействието индивид - околна среда.

Има се в пред вид индивидът в неговата ситуация (реална житейска), връзката между клиента, проблема и нуждите му и това дали има семейство, какво е то, какви са отношенията в него, ходи ли на училище, какви отношения има там.

Промяната трябва да касае връзката индивид-общество”.

Работата със случай включва пряка работа с детето, използване на ресурсите на средата и управление на случая.

Пряката работа с детето - означава оказване на помощ чрез понятия като ”следвам”, ”придружавам” клиента. Да си до него в упражняването му в прилагане на самостоятелност в постъпките, доверяване на околните и собствените възможности, самоуважение независимо проблемното поведение.

Използване на ресурсите на средата - което означава, че преди всичко тези ресурси трябва да се открият, да се предоставят разяснения за техните функции и възможности, как те да бъдат използвани спрямо потребностите и нуждите на всяко дете или подрастващ.

Управлението на случая - е нов метод, който изисква развитие на работата на специалиста по дадения случай. Неговият алгоритъм е заложен в „Правилника за прилагане на Закона за закрила на детето” и представлява стандарт за социална работа.

Гарант за ефективността на резултатите при работа със случай е сформиранието и свикването на екип, който представлява мрежа за емоционална подкрепа.

В Наръчник за работа с деца с поведенчески проблеми и с непълнолетни правонарушители се посочват качествата, необходими за изграждане на доверието като основен принцип на работата в екип:

- диалогичност, равнопоставеност;
- коректност към другите, точност и професионализъм.

Ранната превенция на противообществените прояви на подрастващите трябва да се извършва в институциите социализиращи и образоващи детската личност.

Основен фактор в това отношение остава семейството, след него училището и обществеността на основа на широко разпространена висока индивидуална и колективна култура.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ганева М., В. Банова, Модели за социална работа с деца, Б, БСУ, 2008.
2. Дичева Е., Семейна педагогика, Б, УИ, 2004.
3. Петров Г., Детската престъпност, В. Т., 1998.

АГРЕСИЯТА ПРИ МЛАДИТЕ ХОРА

Майя Атанасова

AGGRESSION IN YOUNG PEOPLE

Maya Atanasova

E-mail: mayya_atanasova@abv.bg

ABSTRACT

Aggression in adolescents is an important social issue. This paper presents a research analysis of the influence of some basic factors: family, media, society and surroundings, which are likely to trigger aggressive behaviors. On the ground of the obtained results, various approaches to the problem of violence in young people have been evaluated.

Key words: *aggression, young people, family, society.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Поставяне на ударението върху добруването на подрастващите, мястото на семейството, училището, групата и обществото пряко рефлектира в релацията - светът на възрастните и светът на младите хора. Картината на семейството, като убежище за грижа, възпитание и сигурност се разбива по-често отколкото се смята. Често младите хора са жертва на домашно насилие - физическо и психическо, което много трудно се диагностицира, защото рядко се споделя и доказва. По-често сме свидетели на примери на брутална агресия по улиците, по пътищата, във вестниците, филми и компютърни игри, сред обществото. В литературата често се срещат общи характеристики при агресивните деца. Преобладаващата тенденция при тях е ниско самочувствие, чувство на липса на компетентност, липса на поддръжка, комуникация и разбиране в семейството. Това се свързва с безпомощност, социална изолация, което води до тенденцията младите хора да бъдат агресивни.

Цел на изследването е да се установи влиянието на различните фактори, водещи до агресивно поведение: семейството и обществото, училището и приятелския кръг, медиите.

Задачи: 1. Да се проучи проблемът в литературата.

2. Да се проведе констатиращо изследване за очертаване на проблема в практиката.

3. Да се разкрият факторите, които повлияват агресията у младите хора.

Изследването обхваща възрастовата група от 12 до 17 години.. Анкетирани са 50 деца, избрани на случаен принцип, 32 момичета и 18 момчета, като преобладава групата на 15 годишните. Освен анкета се проведе наблюдение и интервю с децата.

В литературата има различни дефиниции на понятието агресия. В крайна сметка авторите са единодушни, че това е акт на причиняване на вреда на някого друго или на самия себе си. Деца, които не са били кърмени, по-често проявяват агресивно поведение в сравнение с кърмените. [2]

За фамилната жестокост почти не се говори. Скрита зад стените на дома, тя се съхранява и предава като „ценна семейна реликва“, поколение след поколение. Моделът на насилие непрекъснато променя формата и ефекта си, придобивайки все „по-нови“, „интелигентни“ и „модерни“ измерения. Явно е, че агресията между различните членове на семейството като от семейната жестокост е многостранен феномен. Спомням си разкази на деца от моето детство - наказани в ъгъла на стаята с лице към стената и вдигнати ръце, да коленичат върху начупени черупки от орехи и да останат така с часове, докато родителят реши да го освободи. Друго по-интелигентно нака-

зание е детето да бъде наказано с мълчание от страна на родителите. Не мога да определя кое е по-страшно наказание, но и трите са достатъчно жестоки и никой не ги заслужава. Друга разтърсваща форма на фамилна жестокост е сексуалното насилие над деца в семейството, но по този въпрос рядко или никога не се говори. Това е тема табу, трудно се доказва, което води до тежки травми и жестоки последствия.

На въпроса, били ли са свидетели на агресивно поведение вкъщи, 60 % отговарят с „не“, 28% с „не мога да кажа“, 8 % „да“ и 4 % не са дали отговор. По-категорични в отговорите си са били децата на възраст 14 – 17 години и от двата пола. Това отдавам на по-големият им опит и възможността да наблюдават и вземат решение. По-малките или не са дали отговор или не могат да преценят, някои от неудобство или от малък жизнен опит. Може би при 12-13-годишните, все още агресивното поведение е проява на сила, увереност и не могат да направят връзката между агресия и насилие. Те все още са повлияни на приказките от ранните им години, където доброто винаги побеждава злото.

В анкетата бяха застъпени и въпроси от областта на медиите. На въпроса, какви филми обичат да гледат, 78 % от момчетата от всички възрасти дават отговор, че предпочитат повече трилър и екшън и пред комедия и романтика. 82 % от момичетата от всички възрасти гледат комедии и романтични филми, 10 % екшън и 10% други жанрове. Сборът от отговори е повече от 100 %, защото някои са дали повече от един отговор. Интересен е фактът, че и при двата пола във възрастовия сегмент 15-17 години съобщават, че гледат филми, където има сцени на насилие. В тази група гледането на телевизия и компютърните игри е със времетраене от 2 до 5 часа. Момчетата предпочитат да играят стратегии, военни игри, като CS, GTA (последната е с високо ниво на компютърна графика и има препоръчителен родителски контрол, който я забранява за деца под 18 години, поради насилие, лош език и други, и спазването на ограничението се следи стриктно от родителя).

Интересно е обяснението, което дават децата, защо гледат екшън филми и играят екшън игри. Най-често момчетата съобщават, че така освобождават напрежението, намаляват стреса и се зареждат с енергия. Преобладаващо е мнението сред момичетата, че играят екшън игри, защото развиват творческо

мислене и логика. И при двата пола се изказват мнения, че игрите пред компютър ги зареждат с енергия, карат ги да мислят комбинативно, дават им визуални възможности за вземане на решения. Агресията прилагана върху деца и юноши е сериозно нарушение на техните права (чл. 19 от КПД) и по силата на закона за закрила на детето- насилие над дете е всеки акт на физическо, психическо или сексуално насилие, пренебрегване, експлоатация, водещи до действителна или вероятна вреда върху здравето, живота, развитието или достойнството на детето, което може да се усъществява в семейна, училищна или социална среда [2] .

Психолозите разглеждат феномена игри с насилие в контекста на физиологията на човешкия мозък. Човекът е имитиращо същество. Той притежава множество „огледални неврони“, които му дават възможност за имитация. Още от детството си индивидът наблюдава, възприема и възпроизвежда видяното. При липса на когнитивен контрол емоционалната система в мозъка действа все по-свободно, лавинообразно. Така бариерите падат, границите се размиват и в момент на фрустрация решението се налага автоматично. Оръжието от игрите се пренася логично в реалността. Стремехът поне веднъж, сега и в този момент, става толкова силен, че не се подчиняваш, преградите са паднали, което може да доведе до състояние на амок. Пътят от виртуалното оръжие до реалното е много къс. [5]

Един от основните проблеми при деца, преживели агресия, е че това се установява късно. Много често, децата преживели агресия, ги е срам или страх да го признаят. Срам, че се е случило на тях, че е било победено, страх, че ако се опълчи може пак да му се случи. И тук спиралата тръгва надолу, то се възприема като пораженец, победения и крачката е само една, и в дадения момент логична, да преминеш от другата страна- на „силните“, за да си върнеш за стореното, че дори и да го надминеш. И ако този порочен кръг не се разкъса, агресията ескалира и дори се губи причината за началото ѝ. 30 % от преживелите агресия деца, търсят вината в себе си. Това налага провеждане на различни модулни обучения по превенция на агресията. Първична превенция - това засяга моралните характеристики на обществото, което рефлектира върху изискванията на хората към качеството на живот в семейството, групата, от-

делната личност. Не е без значение информираността и тук активното участие на медиите като медиатор на обществената чувствителност към проблема агресия. В последно време сме свидетели, как чрез медиите, обществото научава за нуждата от помощ на хора в беда. Това води до висока степен на информираност, чувства за съпричастност и желание за взаимопомощ. Вторична превенция - тя е насочена към самите деца, да бъдат информирани за това, какво е агресията и проблемите, свързани с нейния генезис, развитие, проява и справяне с нея. Третична превенция - налага работа за непосредствена намеса при вече преживяна агресия за предотвратяване на рецидиви.

Ролята на медиите, за превенция на агресията, все още не е добре прецизирана. В литературата са посочени основно мнения за вредата от нея и по-малко за ползата. Към негативното влияние върху поведенческите реакции на децата, героят е често лошият и побойникът. Арогантното поведение, грубият нецензурен език са съставна част от филмите, съдържащи сцени на насилие. Това затвърждава мнението, че агресията е нормално съществуваща и постепенно се внушава като модел за подражание. Често в лични наблюдения при деца, играещи на улицата, по време на общуване използват герои от филми богати на насилие. Играйки, подрастващите пресъздават цели сцени от филми с насилие, употребяват същите изпълнени с ругатни и насилие фрази, използвани от героите във филма. Така моделът агресия постепенно се превръща в реалност.[4]

Агресията носи в себе си много енергия и е мощна движеща сила. Така се налагат идеята да овладеем и насочим точно тази движеща сила и енергия за създаване на нещо градивно и добро. Много добри резултати в тази насока дава спортът. Желанието за постигане на високи резултати, състезание между отбори учат подрастващите на спортменство. Постиганията се виждат от публиката, будят у тях радост и аплодисменти, състезателен характер, работа в екип при отборните спортове, споделяне на успеха и радостта от него в отбора [3].

Ежедневието и напрегнатия начин на живот на родителя е един от факторите, който обуславя липсата на пълноценна връзка родител-дете. Често родителите се пибират вкъщи почти само за вечеря и сън. Уморени и погълнати от ежедневните грижи за оцеляване,

за родителите проблемите на децата им остават на заден план. Така на училището като институция, призвана да обучава, образова и възпитава, се налага да изнема и функциите на семейството. Не винаги училището е готово да поеме и тази задача, което е наложило освен педагози там да работи и психолог. Той е звеното, което свързва децата с учителите, семейството и приятелския кръг. За подобряване контакта, повечето училища имат своя уеб страница, където в удобно за страните време може да се потърси информация, съвет или решение на проблем.

На децата трябва да се даде възможност да се изявяват, да изразяват чувствата си, да споделят успеха, за да бъдат похвалени, да се чувстват уникални и обичани, обградени от любовта на околните. Възрастните трябва да стимулират подрастващите да имат мнение, да се научат да го изразяват и защитават без страх и без агресия, ако грешат, да се насочат опосредствено, без да бъдат наказвани и унижавани. В психологията има обособени четири стила на възпитание. Прилагането само на един от тези стилове не би трябвало да се нарича възпитание, тъй като, ако приемем, че един родител възпитава детето си авторитарно, той сее агресия у своето дете, агресия, която рано или късно избива, защото агресията ражда агресия. Опрощаването на грешките на едно дете води до прекалена свобода, което също води до агресия, защото подрастващите не могат сами да преценяват, кое е правилно и кое не е. Това обикновено рефлектира върху представите на едно дете за ценностите в живота, защото неговият модел на поддръжане започва да се изгражда по това което вижда, а то вижда само агресия, защото в днешно време обществото живее на принципа на „най-добрата защита е нападението“, а така нареченото „нападение“ води до страх от отхвърляне, отчуждаване и следователно агресия.

Къде се къса връзката дете – семейство – институция – общество. Търсим ли решение или сме го оставили да дойде някъде „с Више“ да реши проблема. Агресията при децата е факт. Проблемът е налице, говорим за него, но няма изградена политика за решаването му, все още налукваме пътя и не сме се научили да комуникираме, да говорим на един и същи език и да гледаме в една посока.

Често детето расте като самотник. Оградено от непрецизирани играчки, общува с екрана на телевизора или на компютъра. Каквито

моделите има там, такива започва да прилага то, защото нещо се е скъсало във веригата на общуването. Често самотното дете търси мястото си лутайки се – от агресията към околните – към по-страшния вариант – агресията върху себе си. Самотното дете няма много голям избор на модели на общуване. Лутайки се в хаоса от емоции, то преживява различни ситуации–успехи, победи, загуби. То не винаги е готово да понесе или да разбере резултата на своето поведение. Липсата на модел и обект, на когото вярва или се доверява го тласка в нова неизвестна посока. Най-лесно е да се оприличим, да потърсим опора в достъпни практики – „така го дават по телевизията”, „това го видях в компютърната игра”, „еди-кой-си в групата каза” [1].

По време на провеждането на анкетата, в неформални разговори с децата, установих, че при различни по възраст участници споменават, че рядко разговарят с близките си вкъщи. Липсва комуникацията. Често с децата се приказва, но не се общува. Всички споделят, че няма какво да си кажат. Нуждата от общуване се е загубила или е преминала в друга форма- размяна на информация.

Общуването в училище е под формата – борба за надмощие или оцеляване. Общуването в групата се състои в разговори на ниво междуметия, съвременна лексика, лишена от смисъл, беден речников фонд.

След анкетата и разговори с подрастващи стигнах до следните

ИЗВОДИ

-Децата, проявяващи агресивно поведение са свидетели на насилие още от ранна детска възраст.

-Проявата на безразличие към детето, липсата на толерантност, ласка и грижа, ражда изкривен модел за живота на подрастващи.

Налага се препоръката да се направи дългосрочна програма за съвместна работа на училище и родители с цел да се подпомогнат взаимно двете страни в борбата с агресията при децата.

Характеристиката на деца, склонни към насилие или показващи агресивно поведение са общи. Забелязва се тенденция на ниско самочувствие и самоуважение, лоша компетентност, водещи до социална изолация, липса на поддръжка в семейството и чувство на безпомощност. Така насилниците стават агресори, показвайки липса на топлина и емпатия и страдат от депресии.

Често битката с насилието, болката и агресията е изтощителна, но никога предварително не е загубена, защото винаги има смисъл. Заслужава си да опитаме да говорим и да се разбираме с децата си, да ги обичаме и да им позволим да ни обичат. Нека по-често показваме обич и подкрепа на децата си. Любовта не ражда насилие, тя дава импулс да бъдат победители. Нека не се предаваме!

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасова, М. „Сеят ли медиите агресия сред младите хора”. Сп. ”Управление и образование”, кн. 1, т. 6, 2010 с. 185-188.
2. Житарова, Б., „Доклад за насилието върху децата за Уницеф”, КЕЪР Интернешънъл България, 2004
3. Симеонова, Л., „Warcraft вместо карате”, „Стандарт”, 05.11.2009 г.
4. Стаматов, Р., „Детската агресия”, стр. 252-259, ИК „Хермес”- Пловдив, 2008
5. Markowitsch, H., Killerspiele: Mörderische Nachahmung, FOCUS Online, 12.03.2009.

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА ПЕДАГОГИЧЕСКАТА СРЕДА В УНИВЕРСИТЕТА

Веска Шивачева

ANTHROPOLOGICAL ASPECTS OF THE PEDAGOGICAL ENVIRONMENT AT THE UNIVERSITY

Veska Shivacheva

E-mail: vshivacheva@abv.bg

ABSTRACT

This paper analyzes the anthropological aspects of the pedagogical environment. The anthropological approach is presented in the context of interactivity and the personal training. The results of the transforming examination confirm the research thesis and the regularity of the practical realization of the basic directions of the experimental activity.

Key words: university, pedagogical environment, interactivity, personal training, students.

ВЪВЕДЕНИЕ

В условията на съвременната информационна епоха и глобализацията се свят педагогическата наука и практика номинират актуалността на проблема за създаването на мотивираща среда в университета, която да стимулира познавателната активност на студентите. Открояването на антропологическата съставляваща на педагогическата среда е особено значимо за висшите училища, подготвящи учители. Изявявайки се като субекти на образователното пространство, бъдещите учители усвояват умения за комуникация и сътрудничество в различна среда и едновременно с това се обръщат в по-голяма степен към иновациите в обучението, което е предпоставка за приобщаването им към реалната училищна практика.

Целта на настоящата статия е да се открият антропологическите измерения на педагогическата среда за професионално-личностното развитие на студентите.

ТЕЗА И ЕКСПЕРИМЕНТ

Анализът на литературата показва, че се очертава насоченост към антропологическия подход, но преди всичко в условията на училищното образование. Първоначален интерес към антропологическата проблематика в пе-

дагогиката се проявява през 18 век, когато А. Кветел интерпретира я с оглед физическото развитие на учениците. По същото време К. Д. Ушински извежда признаците на съдържанието на понятието „педагогическа антропология“. Двата автори отстояват гледището педагогическата антропология да интегрира цялостната съдържателна информация за физическото и духовно възпитание и развитие на личността[1],[6]. Проблемът е изследван от М. Монтесори, която отстоява виждането, че не рядко изоставането в умственото развитие на детето е в по-голяма степен педагогически отколкото медицински проблем и това изисква прилагането на адекватни методи, съобразени с неговата индивидуалност. Насочеността към личността на обучавания в контекст на антропологическия подход се защитава от Л. Виготски при открояването на значимостта на зоната на актуалното и на перспективното развитие. Анализирания проблематика се свързва от Р. Щайнер с еволюцията на духовните сили на човека и загадките на неговата душа. Влияние върху изследванията в тази насока оказват гледища на З. Фройд, В Щерн, Е. Торнадайк, А. Бине и др., които открояват значимостта на био-генетическите механизми на еволюцията на човека. Виждания на Е. Дюркхайм, М. Вебер, Дж. Мид, П. Наторп и др. насочват вниманието към социокултурни-

те аспекти на антропологическата съставляваща[6].

Интерес към антропологическия подход в педагогиката проявяват и редица съвременни изследователи, които акцентират на продуктивното взаимодействие с личността на учащия и измеренията му като био-, психо-, социо-културно и свободно същество, част от природата, Космоса. М.Максимова отбелязва, че като живо, биоенергетическо същество, учащият е в постоянен обмен на вещества и енергия, но заедно с това принадлежи на даден социум, без който не може да реализира своите потенциални възможности[4,21]. Той е личност и неповторима индивидуалност. Затова Б. М. Бим-Бад свързва предмета на педагогическата антропология с учащия като субект на образователно-възпитателния процес, на педагогическото влияние на човека над човека и взаимодействието между тях[2,10]. Ф. Крон и В. Андреев обръщат внимание, че основаването на антропологическия метод принцип подпомага цялостното опознаване на студента като личност и като субект на педагогическия процес [7,32],[1,86].

Антропологическата парадигма на образованието откроява потребността развитието на личността да е цел и самата тя да е активна за света и в този смисъл да се изявява като субект на дейността. Човекът се реализира в създаден от него културен свят със съответни институти. Те са предизвикани да са своеобразен корелат на неговите интереси и да са двигатели, фактори, които формират, мотивират и развиват. В тази връзка Пл. Радев подчертава, че с функциите си тези фактори могат да гарантират надеждност и предсказуемост, докато осигуряват целесъобразност и интересубектна съгласуваност. Авторът отстоява виждането, че възпитанието, образованието и обучението, които се реализират в различните институции са призвани да усъвършенстват човека, да го стабилизират, да го обогатяват функционално и да спомогнат за адаптиране в културната общност” [5, 32].

В настоящето изследване се защитава тезата, че чрез ориентирането на обучението към личността на студента и засилването на интерактивността е възможно в по-голяма степен да се включи антропологическият компонент на педагогическата среда, а това от своя страна, позволява да се постига балансираност в сциентично-технологичния модел на педагогиката на висшето образование. Отчита се обстоятелството, че съществу-

ват множество теории за личността и нейното развитие, които я интерпретират както от гледна точка на биологични, психологични, социогенни, поведенчески аспекти, така и с оглед на ситуативни обстоятелства и др. Продължават дебатите за съотнасянето на факторите за развитието на личността. Изразяват се противоположни виждания за коректността на формулирането на въпросите за личностно ориентирано обучение, доколкото отговорите са многовариантни, поради различните класификации на типовете личности. Споделям позицията, че при всеки образователен модел се визира личностната компонента, но докато при традиционните предметно-дидактически модели акцентът е върху усвояването от личността на знания, умения и навици и възпитание по зададен модел, то при личностноориентираното обучение приоритетът е развитието на личността, индивидуалните способности и когнитивния стил, свързани с движение по персонална траектория и по начин, който да обръща към учене и усъвършенстване през целия живот. Съобразяването е с това, че интегрираните знания за личността, които са резултат от нови изследвания в областта на различни науки, я разкриват като цялостен феномен, чието разбиране е възможно само по пътя на открояването на нейната интелектуална, емоционално-волева, мотивационна и др. сфери, като се отчитат биологическите възможности, съобразно генетическия код, социокултурните условия на средата, възпитанието и самовъзпитанието. Заслужава внимание тезата за генетична предразположеност, но не и генетична предопределеност за личностното развитие. С оглед интерпретираната проблематика е полезно да се открие, че унаследеността не е фактор, който кара човекът да се държи по определен начин, независимо от средата. Гените снабдяват човека с различни начини на реагиране към заобикалящата среда. Изследванията показват, че възпитанието и някои емоционално разтърсващи събития в ранното детство влияят на това как генетичният код ще се прояви. Заслужава внимание хипотезата, че преживявания в детската възраст и възпитателни въздействия могат да включат или изключат определени гени, с което човекът да е поставен на един или друг път на развитие, който може да помогне или не със справянето с особеностите на собствения свят. Личността се изявява като субект с възможности, способности и опит да избира своите цели и

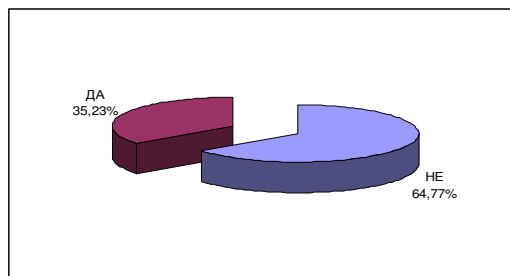
свързаното с тях поведение, взаимодействие, като по този начин управлява собственото си развитие, въздейства и взаимодейства с околния свят. Тя е сложна система, в дейността на която оказват влияние биологичните, психогенните и социалните фактори и като такава е способна към саморазвитие и самоусъвършенстване. Движеща сила на саморазвитието на личността са неудовлетворените потребности за знания, умения, успех, самоактуализация, признание, общуване, интегриране, адаптиране, защита, стандарт на живота и др. Затова и обучението, ориентирано към студента, би трябвало да се осъществява като целенасочен, социално и индивидуално обусловен и педагогически организиран процес на развитие на личността, протичащ на основата на овладяване на систематизирани научни знания и способности за дейност, на високи технологии, на духовната и материалната култура на човечеството. Тезата е адекватна на изискванията за качество на съвременното обучение във висшето училище, чиито главен потребител са студентите, но заедно с това и негови субекти. Възможностите на педагогическата среда за постигане на резултати от лично ориентираното обучение се определят от ресурсите и интегриращите ги механизми и в този смисъл разбирането е, че теоретичното обосноваване и практическите действия се отнасят преди всичко до поддържане на необходимото съотношение и взаимодействие между тях. Ресурсите се ранжират като информационни, специфично образователни, личностни, материални, енергийни, финансови и др. Интегриращите механизми се отнасят до стратегиите на университета, акредитацията, управленската структура, особеностите на педагогическия процес във факултета, специалностите, образователните технологии, комуникациите, ценностите, нагласите, позицията на основните субекти, взаимодействието между тях, тяхната удовлетвореност.

За да се разкрият антропологическите аспекти на проучвания феномен, съществените признаци, връзки и отношения се прилага теоретичният и сравнителният анализ. Целенасоченото и организирано в система наблюдение на студентите по време на аудиторни и извънаудиторни занятия, беседите, тестове, анкети и др. позволяват получаването на емпирична информация и очертаването на параметрите. Чрез педагогически експеримент се проверят предположенията и се апробира

изработеният теоретичен модел. Получените емпирични данни се подлагат на теоретична и статистическа обработка.

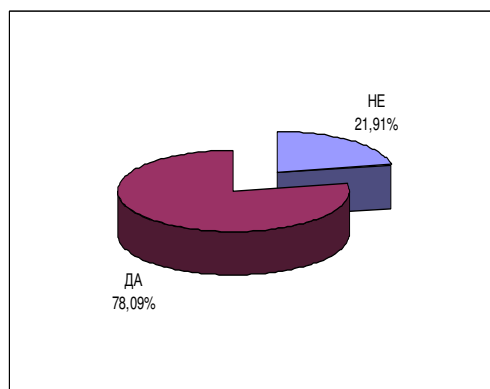
РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Педагогическата антропология акцентира на значимостта, на взаимодействието „преподавател-обучаван“, активността на тези две страни и изявата им като субекти в дейността. Учебното съдържание е основен компонент на лично ориентираното обучение и в настоящата статия се представят част от резултатите от констатиращото изследване, свързани с това доколко студентите се изявяват като партньори при конструирането на знания, разширяват опита за творческа дейност и изследване. Фиг. 1 визира че само за 36, 25% от изследваните студенти тази активност е реалност, като за (по - голямата част от респондентите тя не се случва.

Фиг. 1. Включване на студентите в конструиране на знания(според студенти)

Ранжирането на отговорите при преподавателите е различно, като три четвърти от тях отговарят утвърдително на този въпрос.

Фиг. 2. Включване на студентите в конструиране на знания(според преподаватели)

В преобразуващото изследване стремежът е преподавателите и студентите във взаимодействие да проучват учебни програми, учебници, книги, Интернет ресурси, каталози,

справочници и др. Чрез измервания, наблюдения, експерименти, анализ и др. се получават опитни данни за изучаваните обекти. Тяхното обработване, предаване и приемане във вид на съобщения ги превръща в учебна информация. С осмислянето на информацията се визира знанието, което се свързва с преминал процес на рефлексия и концептуализация. Акцентира се на знанията как и защо.

Преобразуващото изследване доказва, че открояването на антропологическите аспекти на педагогическата среда се свързва с прилагането на интерактивни методи, които когато са целесъобразно подбрани, съчетани, включени в системен и логически порядък, съобразно конкретната педагогическа ситуация, могат да допринесат за мотивиране, активизиране и стимулиране на студентите. Извършеният педагогически експеримент доказва възможностите на следните разновидности интерактивни методи: групово дискусия, дебати върху резултати от експеримент и изследване, мозъчна атака със своите варианти, синектика, инвентика, работа с интелектуални карти, проектиране, казуси, игри, презентирание с мултимедия и др. Анализът на резултатите от изследването потвърждава тезата, че чрез ориентирането на обучението към личността на студента и засилването на интерактивността е възможно в по-голяма степен да се включи антропологическият компонент на педагогическата среда. Именно това я превръща в ефективен фактор и условие за подготовка на бъдещите учители и тяхното развитие. Когато зачита и подкрепя субектната позиция на студентите, преподавателят реално ги приема за свои партньори. Затова в преобразуващата дейност се търсят резултатни похвати да се предизвика активността на сту-

дентите. Изследването потвърждава възможностите за риск да не се постигат очакваните резултати, тъй като интерактивно ориентираната среда е в по-голяма степен отворена и динамична. Затова при осъществяването на преобразуващата дейност се полагат усилия за балансиране на елементите на регламентираност с творческата инициатива. В заключение е необходимо да се подчертае, че интерактивно ориентираната среда силно повлиява на външната мотивация, на гледните точки за ученето като целенасочен, интелектуален, активен, конструктивен процес, изпълнен с трудности и противоречия, при който се генерират идеи, споделя се познавателен и жизнен опит. Затова преподавателят е както образователен проектант и технолог на педагогическата среда като динамично система, така и когнитивен треньор за постигане на резултати в личностно-професионалното развитие на студентите.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, В. Педагогика творческогo саморазвития. Казань, 1996.
2. Бим-Бад, Б. Педагогическая антропология. М., 2003.
3. Крайг, Г. Психология развития. Санкт-Петербург, 2000.
4. Максакова, В. Педагогическая антропология. М., 2001.
5. Радев, П. Философия на образованието. Изд. Фабер. С., 2009.
6. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики. М., 1987.
7. Kron, F.W. Yrundwissen Paedagogik. Muenchen-Basel, 1991.

**АНАЛИЗ НА ОСНОВНИТЕ СТРЕСОРИ, ПРИЧИНЯВАЩИ ВИСОКИ НИВА НА
СТРЕСА ПРИ СТУДЕНТИ ОТ УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ” –
БУРГАС**

Христина Михалева

**ANALYSIS OF THE MAIN STRESSORS CAUSING HIGH LEVELS OF STRESS IN
STUDENTS AT ASSEN ZLATAROV UNIVERSITY, BURGAS**

Hristina Mihaleva

E-mail: ch.michaleva@abv.bg

ABSTRACT

During the period of November 1 to November 30, 2010, a study of stress levels among students of Assen Zlatarov University – Burgas, was initiated. The topic is highly relevant because until now no information has been found about similar surveys to have been carried out among the trainees. The influence of stress on physical and mental health of students results in the quality of their acquired skills and knowledge. To this effect, the survey is of interest to the students themselves and the training institution. The questionnaire consists of 25 questions, laid out in 6 basic groups: demographic structure; stressors related to the process of training; stressors related to self-training, stressors related to living conditions; stressors related to finances; and stress management.

Key words: stress, research, analysis, learning process, students, quality of training.

ВЪВЕДЕНИЕ

В периода 01 - 30. 11. 2010 година беше проведено изследване на нивото на стреса сред студентите от Университет "Проф. д-р Ас. Златаров" Бургас. Бяха анкетирани 456 души от 1 781 студенти обучавани редовно през учебната 2010/2011г. [Годишен отчет за 2010г., 2011]. Анкетата се състои от 25 въпроса, сруктурирани в 6 основни блока: Блок А – Демографски блок; Блок Б - Стресори, свързани с процеса на обучение; Блок В - Стресори, свързани със самоподготовката; Блок Г - Стресори, свързани с условията на живот; Блок Д - Финансово състояние; Блок Е- Управление на стреса .

Темата е изключително актуална, защото до момента не беше намерена информация да са извършвани подобни допитвания сред обучаващи се. Влиянието на стреса върху физическото и психическото здраве на обучаващите се, резултира върху качеството на придобиваното от тях образование и предствлява интерес както за самите студенти, така и за обучаващата институция. Посредством анализ на демографската структура резидентите се разделят и последователно се анализират

стресори, свързани с процеса на обучението; стресори, свързани със самоподготовката; стресори, свързани с условията на живот; по какъв начин студентите са стресирани от финансовото си състояние и как успяват да управляват стреса.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Настоящото изследване бе провокирано от необходимостта да се издирят и обследват факторите, които имат определяща роля за постигане на качествен образователен продукт, предлаган от обучаващата институция. Основните елементи, обслужващи процеса на обучение са: „студентите, учебни планове, учебни програми, материална база, оценяване, контрол, атестиране, преподаватели”. [Годишен отчет за 2010г., 2011]. По отношение на учебните планове и програми са налице множество регулиращи документи, и институции (Министерство на образованието младежта и науката, НАОА) които определят изискванията за тяхното съдържание и задължителни атрибути. Прави впечатление обаче, че мнението и препоръките на студентите в качеството им на преки носители и

ползватели на образователният продукт по скоро биват подценявани, ако изобщо има изследване, в което те да са систематизирани и обобщени. Тяхното отношение, забележки и препоръки към материалната учебна база, условията на живот в общежитията, оценяването на техните знания могат да съдействат за повишаване качеството на образователния продукт предлаган от Университет "Проф. д-р Ас. Златаров" Бургас. В настоящото изследване е направен опит да се систематизират основните стресори, които допринасят за доброто психически и физическо здраве на студентите и съответно съдействат или са пречка за останалите основни елементи на процеса на обучение – контрол, атестиране и преподаватели са еднозначно в компетенциите на ръководството на Университета и няма да бъдат разглеждани в настоящата разработка.

1. **Обект на изследването:** основните стресори причиняващи високи нива на стреса при студентите от Университет „Проф. д-р Ас. Златаров” Бургас;

2. **Субект на изследването:** студентите от университета „Проф. д-р Асен Златаров” Бургас;

3. **Методи на изследването:**

- Пряко анкетиране;
- Интервюиране и наблюдение;
- Кабинетно проучване;
- Сравнителен анализ;
- Структурен анализ;
- Обработка на анкетите и получените резултати с SPSS [Петров, 2007]

4. **Основна задача:** Да се издирят и обледват и систематизират стресорите причиняващи високи нива на стрес при студентите в Университет „Проф. д-р Асен Златаров” Бургас

5. **Подзадачи:**

- Подготовка и изработване на примерна анкета от студентите от специалност Маркетинг 3 курс.

- Определяне на основните стресори, характерни за студентския живот – условия на живот, условия на учебната среда, доходи, учебен процес, оценяване;

- Изготвяне на анкета;
- Провеждане на анкетирането;
- Обработка на получените резултати;
- Анализ на получените резултати;
- Извеждане на изводи и заключения;
- Обобщаване на препоръки;

6. **Цели на изследването:**

- Да се проучи мнението, нагласите и настроенията на студентите;
- Да се изработи анкета и да се проведе пряко анкетиране на база интервю;
- Да се потвърдят или отхвърлят основната хипотеза и подхипотези;
- Да се обобщят резултатите от анализа с цел извличането на изводи.
- Да се формулират препоръки.

7. **Хипотези:**

Основните стресори характерни за студентите от Университет "Проф. д-р Ас. Златаров" Бургас са от различно естество:

- Стресори свързани с процеса на обучение;
- Стресори свързани със самоподготовката;
- Стресори свързани с условията на живот;
- Стресори свързани с финансово състояние;
- Фактори свързани с управлението на стреса [Великова, 2002];

За обработката и анализа се използва софтуерния продукт SPSS и поради неговите неограничени възможности се постигна изключително детайлно разглеждане на проблематиката. Единствено ограничението в обема, (изискване от страна на организаторите на форума, на който се представя разработката) налага частично представяне на резултатите.

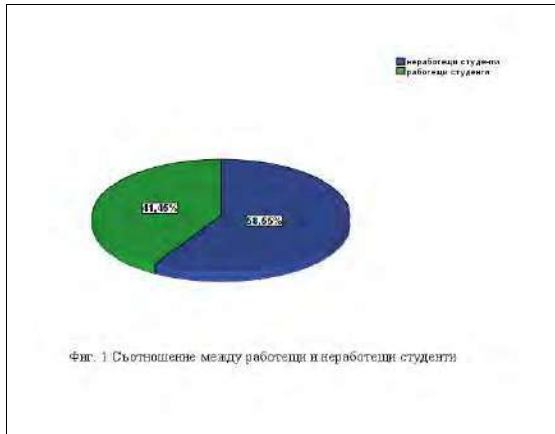
АНАЛИЗ

1. **Съотношение между работещи и неработещи студент**

От фигура 1 става ясно, че 58,55% от анкетираните студенти не работят, а останалите 41,45% работят. Това показва, че на един от всеки четирима анкетиран студент му се налага да работи, съответно съвместява две сериозни занимания едновременно. Това състояние наред с изискването на Университета за задължително посещение на лекции и упражнения, най – вероятно формира един от основните стресори за работещите студенти. Съчетаването на работа и образование, е задача с повишена трудност, изискваща много добра организация, дисциплина и здрав дух.

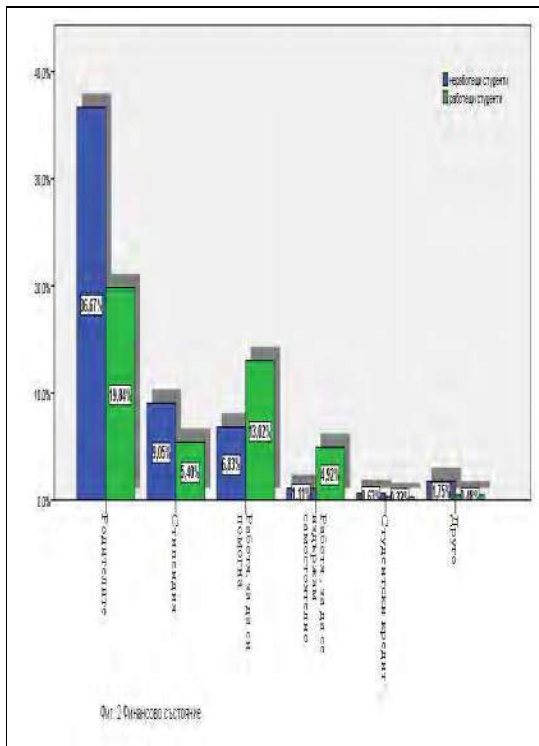
2. **Финансово състояние на работещи / неработещи студенти (фигура 2).**

Основния доход – на 56,51 % от всички студенти се получава от родителите. Независимо от това студентите често работят наред с финансирането от страна на семейството.

Фиг. 1. Съотношение между работещи и неработещи студенти

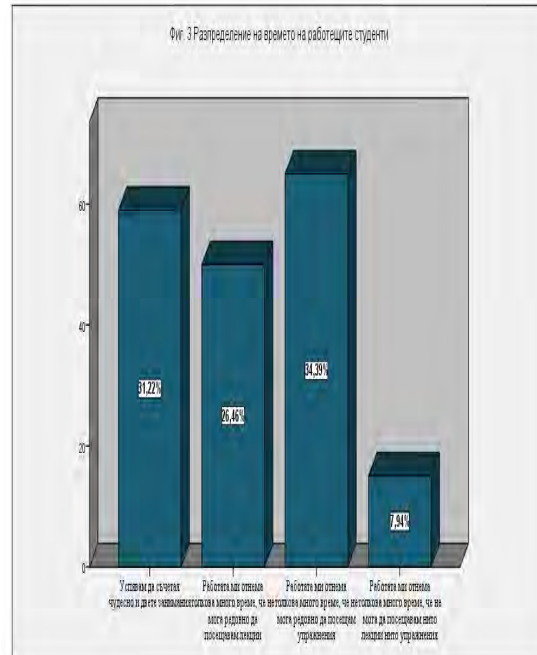
Съотношението работещи – неработещи е доста динамично и към момента на изследването е показано на (фигура 2). Финансирането на неработещите студенти също е основно от родителите (36,67%), а една част от тях разчитат на стипендия (9,05%).

Фиг. 2. Финансово състояние

Прави впечатление, че едва 0,63% ползват студентски кредит. Финансовите проблеми оказват силно влияние върху психиката, поведението и приоритетите на студентите и тъй като голяма част от тях изпитват затруд-

нения им се налага да работят. 19,84% от тях получават доходи от родителите си, 5,40% - разчитат на стипендии, 13,02% - работят, за да си помагат, а по малко от 5 % работят, за да се издържат изцяло самостоятелно. Изключително малка част от работещите студенти се възползват от възможностите за ползване на студентски кредит- 0,32%. Очевидно този тип финансиране е доста непознат и твърде рядко предпочитан.

Фиг. 3. Разпределение на времето на работещите студенти

3. Организация на времето на работещите студенти.

Стреса оказва силно влияние върху възприемането и запаметяването на учебния материал. Основната причина за по-голямото натоварване сред работещите студенти е липсата на достатъчно време за редовно посещение на занятията в Университета. Организацията на времето може да се разгледа на фигура 3:

3.1 На й голям дял от студентите - 34,39% заявяват, че работата им отнема толкова много време, че не могат редовно да посещават лекции и упражнения;

3.2 Една трета от допитаните - 31,22% успяват чудесно да съчетаят и двете занимания;

3.3 26,46% от анкетираните си признават, че работата им отнема толкова много време, че не могат редовно да посещават лекции;

3.4 Докато поради липсата на достатъчно време 7,94% не могат да посещават нито лекции нито упражнения;

Съвместяването на две основни занимания едновременно предизвикват силен стрес. Това жонглиране между две важни задължения често вади студентите от равновесие и се отразява върху постигнатите от тях резултати, намалява качеството на придобитото образование и възможностите за професионална реализация по специалността. Затова на първо място се откроява стресора работа.

Интерес представляват отговорите на студентите на въпроса "Кое Ви стресира най-силно през сесията?" Очакванията бяха работещите студенти да са по-стресирани от неработещите. Резултатите показват друго. (виж фигура 4). От пръв поглед е ясно, че трудещите се студенти не се интересуват на първо място от обучението си. Неработещите са по-концентрирани върху полагането на повече усилия в своето образование, по-редовно посещаване на лекции и упражнения, участие в извънучебни програми, разработването на проекти и други, за разлика от работещите, които не отделят голямо внимание на подготовката си, най – вероятно поради липсата на достатъчно време за това. От графиката на фигура 4 се очертават няколко по-важни стресора:

- твърде голям обем материал за заучаване (11,43% - неработещи и 7,51% - работещи);
- кратките срокове между изпитите (7,72% - неработещи и 6,14% - работещи)
- големия брой изпити (6,67% неработещи и 6% - работещи).

Таблица 1. Разпределение на дохода спрямо мястото на живеене

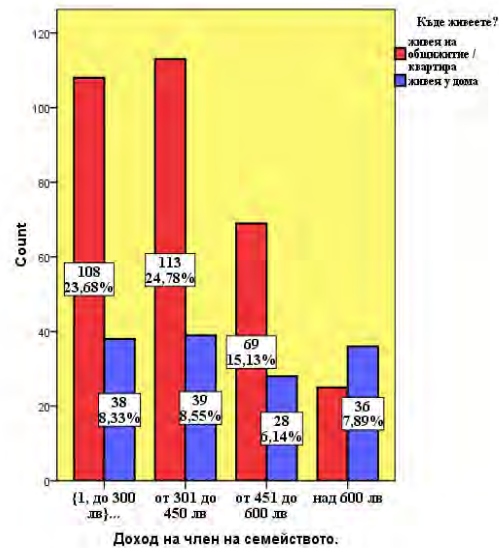
Доход на член на семейството.	Къде живеете?	
	живея на общ-житие / квартира	живея у дома
от 1 до 300 лв.	108	38
от 301 до 450 лв.	113	39
от 451 до 600 лв.	69	28
над 600 лв.	25	36

Единствено процентът на безсънните нощи (3,81%) при работещите студенти е по-голям, в сравнение с неработещите (3,70%).

Като безсъние се определя състояние, при което човек възприема собствения си сън като недостатъчен или неудовлетворителен. Безсънието е фактор, който пряко се отразява върху трудоспособността и здравето на студентите.

В заключение може да се обобщи, че изпитната сесия стресира студентите, най-силно, независимо от това дали работят или не.

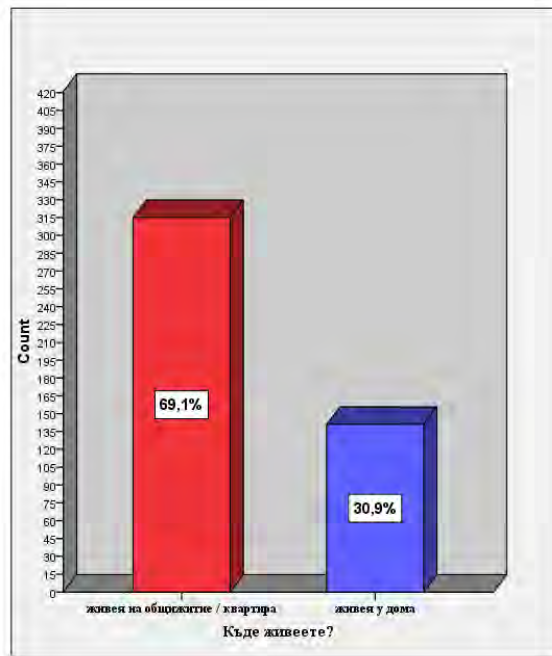
Зависимостта между доходите на студентите и местоживеенето са представени на таблица 1. Видно е, че най – голям брой студенти получават доход от 301 до 450лв. на месец

Фиг. 4. Зависимост доход на член от семейството и местоживеене

От графиката на фиг.4 се вижда, че малко над половината от анкетираните студенти разполагат с доход в рамките на (от 1 до 300лв. и от 301 до 450лв.). От графика 1 вече знаем, че малко над половината студенти работят, т.е налице е потвърждаване на информацията, че финансовите затруднения пряко влияят върху стреса и качеството на образованието. Според фиг. 3 повечето от студентите с доходи над 600лв. живеят у дома. На базата на тези данни може да се твърди, че студентите с най-ниски доходи имат най-високи разходи, защото всичките им средства са предназначени за погасяване на основните им разходи: наеми за общежития и квартири, сметки, храна и задоволяване на потребности от първа необходимост. Това от своя страна е предпоставка за по-голям стрес, защото на студентите с най-ниски доходи им остават най-малко пари второстепенни нужди

като, мероприятия за релакс, спорт, забавления. Логично е да се очаква, че студентите с доходи над 600 лв. на месец, могат да си позволят да отделят средства за „борба със стреса“.

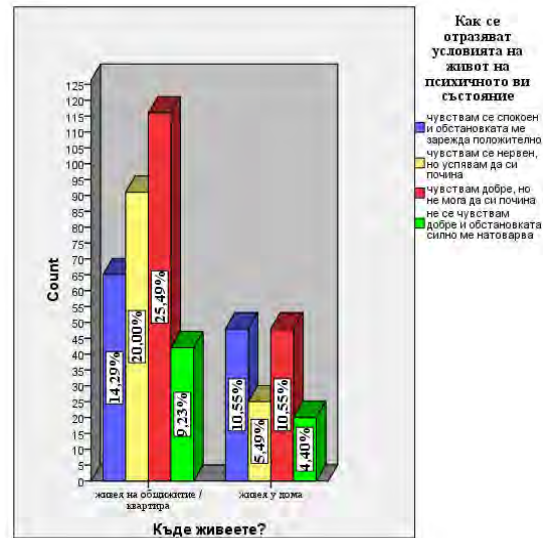
Фиг. 5. Данни от въпроса „Къде живеете?“

Този анализ доказва, че по-ниските доходи при студентите, живеещи на общежитие /квартира, предизвикват по високи нива на стрес и те са следващият основен стресор.

Съпоставката на данните от въпроса въпроса „Къде живеете?“ е представена на фигура 5. Студентите живеещи на общежитие или квартира са два пъти повече от живеещите у дома. Изследването на връзката стрес причинен от условията на живот в общежития /квартири е особено важна, тъй като засяга над 60% от анкетираните. Тази зависимост е представен на фигура 6

От данните на графика 6 може да се твърди, че студентите, които живеят на общежитие/квартира, най-много се стресират от твърде големия обем материал за заучаване – 13,8 % Следващ стресори - водещи в тази група са: големия брой изпити – 10,4%; опасността да остана на поправителен – 10,1%; твърде кратките срокове между изпитите – 9.1%. При студентите, които живеят у дома процентите на тези стресори за двойно по-малки. От този анализ може да се направи извод, че студентите, които живеят у дома са много по-малко стресирани сравнение с тези,

които живеят на общежития/квартира. Средата е много по спокойна и това, че имат голям обем материал за учене не ги безпокой толкова силно, могат да се съсредоточат върху ученето по всяко едно време без да им влияят странични фактори като шум, пренаселена с колеги стая, хаос, независещ от самите тях,

Фиг. 6. Съпоставка между въпросите „Как се отразяват условията на живот на психичното Ви състояние?“ и „Къде живеете?“

Условията на живот, които се предоставят на студентите в общежитията / квартирите, са един от основните стресори Това се дължи най-вече на промяната на домашната обстановка и обичайния начин на живот при постъпване на общежитие /квартира. Тази промяна води до натрупване на негативни емоции, за хората свикнали със спокойствието и уютта на дома. Най-голям е делът на студентите живеещи на общежитията /квартира (25,49%), които все пак се чувстват добре от условията на живот, но не могат да си починат пълноценно. По отношение на същия фактор дела на живеещите у дома е значително по-малък – 10,55%. Тази разлика може би се дължи на начина на живот, който се води на едното и на другото място. Няма спор, че условията за почивка вкъщи са много по-добри от тези на общежитие. Вкъщи удобствата и начините за разтоварване са много повече. Пример за това могат да бъдат приятната обстановка, контактуването с близки хора от семейството, неограничения достъп до интернет, телевизия, огромното собствено

пространство, възможността да се усамотиш и да разполагаш с лично време.

Голяма разлика в процентите между двете групи студенти има и при фактора „чувствам се нервен но успявам да си почина“. Тези, които живеят на общежитие/ квартира са подкрепили този фактор с 20,00%, а отговорилите от тези, които живеят у дома са едва 5,49%. В общежитието и квартирата обстановката е много по-изнервяща, това се дължи най-вече на изискването да живееш и поддържаш постоянен ежедневен контакт с хора, които едва познаваш и много често не се разбираш.

Анализа подкрепя твърдението, че условията на живот в общежитие /квартира допринасят за силно психическо натоварване и липса на нормални условия за релакс и възстановяване след тежък работен/учебен ден.

Фиг. 7. Съпоставка на данни от въпроса „Как оценявате условията за самоподготовка в общежитието/квартирата” и „Как оценявате условията за самоподготовка у дома”.

Резултатите от проведената анкета показват, че по-големият процент от живеещите на общежитие/ квартира са възпрепятствани да усвоят учебният материал. 32,75% намират условията за самоподготовка като неподходящи, тъй като в общежитията/квартирата рядко може да се учи. След тях се нареждат отговорилите, че в общежитието/квартирата е твърде шумно и пренаселено, за да се учи – 23,30%. Не са малко и процентите на студентите - 17,80%, отговорили твърде крайно, че в студентските общежития /квартира е невъзможно да се учи.

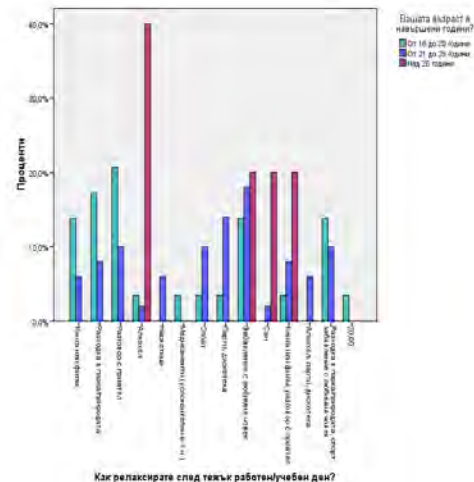
Част от факторите предизвикващи този резултат са: целодневно силната музика, безспирни среднощни купони, невъзможност да се почива и пренаселените стаи. Самоподготовката при такива условия води до чувствително повишаване на нивото на стрес.

Нуждата от почивка е естествена защита срещу стреса. На фигура 8 и 9 са представени методите за релаксация предпочитани от работещи, неработещи студенти и съответно на обучаващите се в специалност „Педагогика“. Данните от проучването сочат, че предпочитаните начини за релаксация при неработещи и студенти са следните: 9.88% разговарят с приятел; на второ място студентите предпочитат да релаксират с любим човек (8.97%); на трето - парти, дискотека (8.66%); книга или филм (7.90%); разходка в парка (7.29%);

Най-малък е относителния дял на студентите, които релаксират чрез употребата на наркотици (1,52%) и медикаменти (0,46%);

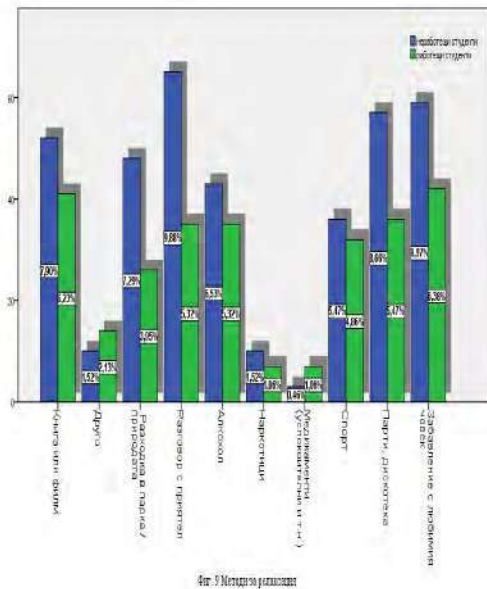
За работещите студенти, са характерни почти същите занимания, но в малко по нисък дял: - забавление с любимия човек (6.38%); книга или филм (6.23%); парти, дискотека(6.47%);

По-голям е процентът на употребата на различни медикаменти, за разлика от неработещите (1,06%). Работещите студенти имат по-малко свободно време и предпочитат да го прекарват с близък човек или за сами, отдавайки се на любимите си занимания. Неработещите студенти отделят повече време за развлечения, разходки и дискотеки.

Фиг. 8. Резултати относно начините за релаксация след тежък работен/учебен ден при студентите от специалност “Педагогика”

Методите за релакс при студентите от специалност “Педагогика”, се различават до известна степен и заради това разминаване се наложи да бъдат представени допълнително. Прави впечатление дела на анкетираните на възраст над 26 години посочили като начин за релаксиране алкохолът. Добрата новина е, че едва около 1% от възрастовите групи 18-20 г. и 21-25 г. посочват същия отговор.

Фиг. 9. Методи на релаксацията на студентите

Много малко от анкетираните студенти от 21-25 год. посочват съня като вариант за релаксиране.

Едва около 5% от анкетираните от същата възрастова граница релаксират след своя тежък ден с книга или филм.

Над 20% от анкетираните от 18-20 год. релаксират чрез разговор с приятел.

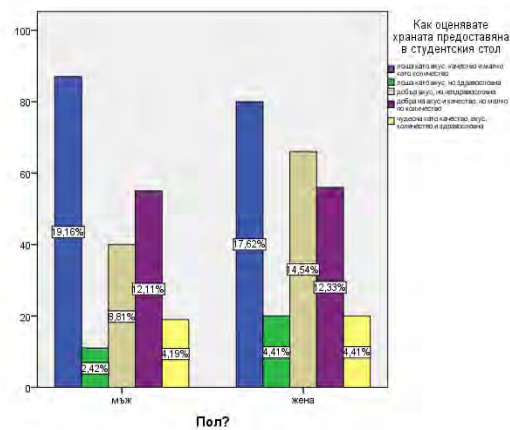
За съжаление от проведеното проучване става ясно, че над 5% от анкетираните (21-25г.), използват наркотици за релакс. Почти същия процент от студентите от 18-20г. употребяват успокоителни „Медикаменти“.

Около 5% от същата възрастова група посочват като начин за релаксиране „парти, дискотека“.

Приблизително едни и същи са процентите резултати от анкетираните от трите възрастови групи, които релаксират като се забавляват с любимия човек.

Около 15% от анкетираните от 18-20 год. посочват като основен начин за релаксиране „Разходка в парка сред природата, спорт, забавление с любимия човек“. Характерно и за

двете групи е, че около 10% от анкетираните управляват стреса със спорт. Тази тенденция определено е във вреда на младите хора, особено на фона на внушителния процент алкохол потребяващи. Такъв тип вредни навици от сравнително крехка възраст и в комбинация с избраната професионална ориентация – на бъдещи учители е изключително лош показател за неспособността на студентите да овладяват и управляват стреса. Този резултат показва необходимостта от въвеждане на курсове, семинари, кратки обучителни сесии за запознаване на младите хора с методите и техники за борба със стреса.

Фиг. 10. Анализ на мнението на студентите относно храната предоставяна в студентския стол

Според извършеното проучване жените и мъжете реагират различно при стрес. Резултатите посочени във фигура 10, сочат, че по време на стрес мъжете се хранят по-здравословно. Друг интересен факт е, че когато са стресирани мъжете преяждат докато жените използват храната като отдушник на емоциите си. От тук може да се заключи и важноста на достъпа до здравословна храна. Близко една четвърт от анкетираните мъже и жени отговорили на въпроса „Как оценявате храната предоставяна в студентския стол?“, я оценяват като „лоша като вкус, качество и малко като количество“. Стресът води до затлъстяване и повишено кръвно налягане и разумното хранене със здравословна храна може да намали риска от заболявания, застрашаващи човешкия живот. Близко 2 милиона българи страдат от високо кръвно налягане, като голяма част от тях не знаят че това е причинено от стресовия начин на живот и нездравословното хранене. В днешно време

студентите са подложени на ежечасов стрес, което от своя страна води и до много други проблеми свързани със здравето. В компетенциите на ръководството на университета е да бъде осигурена и предлагана качествена и здравословна храна в студентски стол.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От анализа могат да се обобщят следните заключения:

Стресор номер едно е работата. Работещите студенти очакват разбиране и толерантно отношение от страна на преподавателите.

На второ място, като стресор се класифицират доходите. Тук е момента да се спомене, че стипендиите са особено важна помощ за голям дял студенти и техния размер не без значение.

На трето място могат да се отличат условията на живот в общежитията / квартири. Критиките на студентите относно този въпрос са насочено основно към ръководството на Университета. Изискват се по засилен контрол, видеонаблюдение, добра организация, обновяване на обзавеждането, достъп до Интернет, намаляване на броя студенти в една стая, намаляване на таксите, осигуряване на индивидуално, лично пространство и условия за учене.

На следващо място се нареждат стресори свързани с учебния процес. Голям обем за заучаване, твърде кратки срокове между изпитите и опасност да остана на поправителен. Този стресор може да бъде гълкуван като положителен, защото той подтиква студентите към старание, активна работа развитие и постигане на успехи

Друг стресор е храната в стола. Тя трябва да бъде съобразена с изискванията и принципите на здравословното хранене, а според студентите това не е така. Този стресор може да бъде избегнат, посредством по сериозен контрол на предоставяната храна в студентски стол. Примери за добри практики при контрол на храните, най – вече в сферата на туристическия бранш са представени в статията на Зл. Караджова [8], а аргумент за тяхното прилагане е твърдението, че: ”Тъй като безопасността на храните може да бъде нарушена

във всеки един етап от хранителната верига, е необходим контрол на всички дейности по веригата.”[8]

На последно място като стресор се очерта непознаването на методики и техники за управление и намаляване на стреса. Студентите прибягват до практики като ползване на алкохол и медикаменти за намаляване на стреса, за сметка на утвърдени практики, като спорт, йога, танци, кръжоци по интереси, вокални групи, ароматерапия. Необходимо е запознаване на студентите с такъв тип техники, за да са научат сами да управляват стреса, без да си създават вредени навици, опасни за здравето

ЛИТЕРАТУРА

1. Велкова Д. Национален център по хигиена, медицинска екология и хранене. – *Безопасност и трудова медицина*, 2002 г., бр. 3;
2. Годишен отчет за 2010г., 2011,а Университет „Проф. д-р Ас.Златаров” Бургас;
3. Европейската агенция за безопасност и здраве при работа, <http://osha.europa.eu/bg/topics/stress>
4. Mihaleva Hr., CONCEPT OF PRESSURE, TENSION AND STRESS IN TEACHER` S PROFESSION, *Journal of International Scientific Publication Ecology & Safety*, Vol. 4, Part 3, ISSN 1313-2563, European Union, 2010, S. 481 – 489;
5. Петров Кирил, Ръководство за работа с SPSS, Бургас, *Демарж*, 2007, ISBN978-954-8726-03-0;
6. Петров К. Маркетингови изследвания, Бургас, *Демарж*, 2007;
7. Philip Kotler, Kevin Lane Keller, Friedhelm Bliemel, Marketing-Management, Strategien für wertschafendes Handeln, 12., Aktualisierte Auflage, S. 164–189, *Pearson Studium*, 2007, ISBN978-3-8273-7229-1;
8. Караджова Зл., Сигурност и безопасност на туристическия продукт на дестинация България – *Бизнес посоки*, бр. 1, 2011 г., и ”БСУ”

АРТКОНТАКТИТЕ – ЧАСТ ОТ ИНТЕЛЕКТУАЛНОТО ИЗРАСТВАНЕ
НА СТУДЕНТИТЕ

Радка Джендова

ART CONTACTS AS PART OF STUDENTS' INTELLECTUAL GROWTH

Radka Dzhendova

ABSTRACT

This paper presents a survey analysis of students' contacts with theatrical and scene-musical arts. The students were selected randomly in 3 stages. The results show the type and intensity of contacts with theatrical and scene-musical arts in the periods before the studies (academic years), the presence and in the first year of the studies. Art practice was organized having taken into consideration the survey findings. The main survey methods - questionnaire, discussion and supervision made it possible to make the consequent conclusions and summary of the event. The presumption was confirmed: if conditions of such contacts can be created the art-emotional practice will be improved as part of the intellectual growth.

Key words: music, influence, opera, ballet, art practice.

Студентството е важен период в живота на младите хора. То е качествено нов етап с много спектърно описание. Важни, макар и не единствени и изчерпващи го, са характеристиките като: ярък период на професионална подготовка и на нов вид и в друго обкръжение общуване. Това позволява студентските години да бъдат определени като период на активно интелектуално израстване.

Естествено е, независимо специалността и насоката на професионална подготовка, в тези години в общуването да присъства и изкуството. За ролята, функциите и значението на изкуството се знае много, макар и недостатъчно.

В това изследване обаче ракурсът е специфичен, защото *целта* от една страна е да се констатира вида и интензивността на контактите с театрално и музикално-сценичните изкуства в периода преди следването, както и наличието им и вида в първата студентска година, а от друга вследствие на направената констатация да се обогати музикалния опит като част от интелектуалното израстване на студентите.

Предположихме, че ако се създадат условия за още и неактивни на този етап за личността арт контакти, ще се обогати емоционално-художествената практика, която

е съществена страна на интелектуалното израстване.

Целта предопредели задачите, които са посочени по-долу при описание на етапите на изследване. Целта определи **методите на изследване**, а именно анонимна анкета в три части, съответно с 4, 1 и 3 въпроси, наблюдение (подготовка и възприятие на непознатата и/или малко познат музикален жанр) и беседа (разговор за музиката и нейното индивидуално за личността въздействие).

Обект на изследване са 25 студенти от първи курс от педагогически специалности. Същите са подбрани на случаен признак.

Целта и произхождащите от нея задачи предопределиха три етапа на изследването.

ПЪРВИ ЕТАП: констатиране на вида и интензивността на контактите с театрално и музикално-сценичните изкуства до периода на постъпване в Университета, т.е. в периода на ученическите им години.

За нас от съществено значение бе да получим информация за опита, който е придобит в годините на средното училище и затова зададохме следния въпрос.

Първи въпрос: *Вие сте завършили СОУ .....* в град/село .....

Наблюдаваните са завършили средното си образование, както следва: Бургас – 10; Варна – 1; Сливен – 1; Хасково – 4; Харманли – 1;

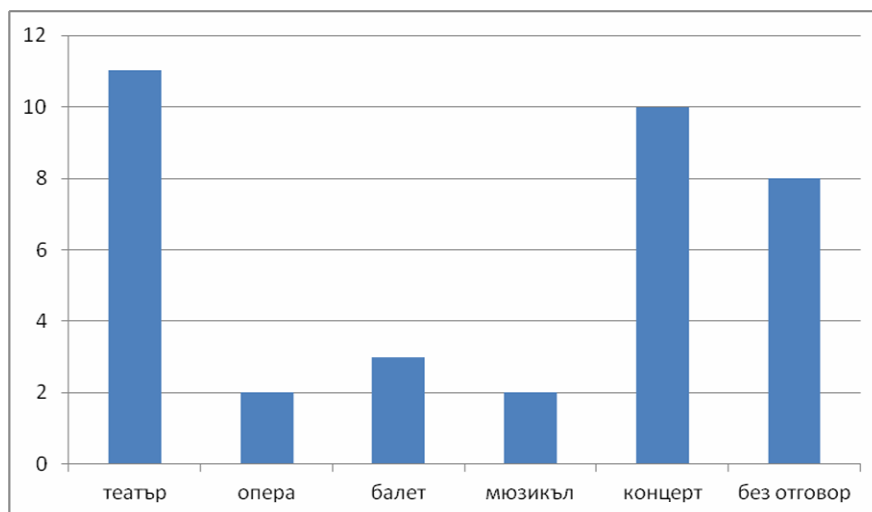
Казанлък – 1; Ловеч – 1; Карнобат – 1; Русе – 1; Кърджали – 1.

Защо е важно за изследването досегашното местоживееене? Защото по-големият град може да предложи институции като театър, драма за опера и балет, симфоничен, духов и други оркестри. Такива има в по-големите градове и посещаването им е въпрос на мотивация и организация. В същото време за живущите в по-малките градове се изисква по-обемна организация и време.

Този въпрос кореспондира със следващия:

Втори въпрос: *По време на средното си образование сте били на театър, опера, оперета, балет, мюзикъл, концерт (подчертайте вярното) И е било чрез групов организационна, самостоятелно посещение, и по двата начина (подчертайте вярното).*

От получените данни (Графика №1) е видно, че най-голям процент от наблюдаваните са били на театър и на концерт. Още тук е редно да уточним, че не е търсена информация за вида концертна програма и по тази причина не може да бъде направен такъв коментар. Сравнително голям дял от наблюдаваните са оставили въпроса без отговор. При проведените дискусии се оказва, че същите обичат музиката и другите изкуства, но контактите им с тях са били предимно чрез телевизионните програми. Въпреки това срещите с опера, балет и мюзикъл като цяло са практика само на двама-трима от наблюдаваните. Без посочване и поради това без присъствие в Графиката е единствено оперетата.

Графика 1.

На втората част от въпроса анкетираните съобщават, че посещенията са били организирани в група (училище, клас) - 80%; и чрез ученическа група - 64%; и в самостоятелно организирана група – 48% и без отговор - 12%. Видно е, че има разминаване между данните от първата част и втората част на въпроса. В проведения разговор се уточни, че част от неотговорилите по-горе имат спомени за групови посещения, но са забравили вида на посещенията. От същия разговор стана ясно, че посещенията в голям процент са организирани от училището. Семейството също е много важен фактор, който присъства в разговорите. То обаче (семейството) именно като определящ фактор изисква детайлно изследване и анализ. Като цяло е видно, че за сре-

щите с посочените изкуства **в ученическите години от съществено значение е училището и организирането от тази институция или социална група на извънучилищни арт контакти.**

Трети въпрос: *С родителите си сте посещавали театър, концерт, опере, оперета, мюзикъл, балет (подчертайте вярното).* Същественото при отговора на този въпрос бе пояснението, че не се визира конкретен период, т.е. не кога, а въобще дали е било. По тази причина данните отново се разминават от предишните. Съобщава се за най-голям процент – 17 за концерт, за театър – 13, за балет 3, за опера 2 и не са посещавали 2-ма. В проведен след обобщение на данните от анкетата разговор-беседа се достигна до извода, че

семейните контакти с различни форми на изкуството, не само са оставили дълбоки следи у наблюдаваните, но и са проекция на настоящите им интереси.

Четвърти въпрос: *Вашата любима музика е:*

Определено отговорът на този въпрос внесе затруднение. При това в следващия разговор се изказаха много мнения в посока, че е трудно да се определи един или няколко стила любима музика, защото във всеки стил има хубава музика и защото според настроението и ситуацията се слуша различна музика. Все пак писмените отговори показват калейдоскоп от стилове и разнообразие. Тъй като отговарящите са посочили повече от един вид музика то обработката е затруднена. По тази причина само ще споменем стиловете. Записали са: *поп, ретро, денс, хаус, естрадна, електронна, балади, рок, българска, българска народна музика, класика, джаз, релаксираща, самба, реге, испанска, италианска.* Както и: *всяка, макар че нямам склонност да експериментирам; по-комерсиалната; по-разпространената; без значение; с изключение на поп фолк (чалга); слушам всичко; харесва ми всеки един стил, тъй като всеки има какво да покаже; слушам много различна музика.*

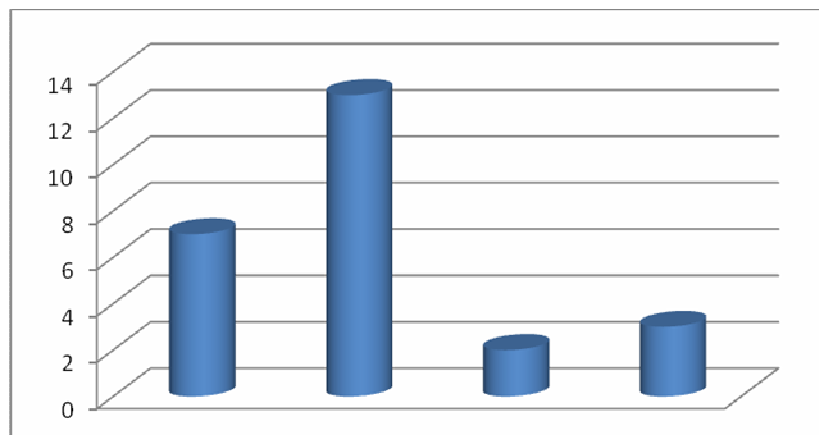
От получената информация е видно, че арт контактите са факт, че в ученическите години съществен процент от анкетираните са имали такива. Същевременно прави впечатление, че в тези контакти в голяма степен отсъства операта, оперетата и балета. И тъй като споделихме, че студентството е съществен период на съзряване, на нови контакти и нова информация и още, че значителна част от наблюдаваните не знаят сградата на операта предложихме на посещение на опера и балет.

ВТОРИ ЕТАП: *Обследване на нагласата и реализиране на контактите.*

За да установим наличието или не на нагласа и вида на същата за нов вид арт контакт след като съобщихме предложението за посещение на опера и балет поискахме отново писмен и анонимен отговор на по-долу цитирания въпрос като се получиха следните отговори.

Въпрос: *Приемате предложението за посещение на опера и балет с: (подчертайте вярното).*

- *удоволствие - 7,*
  - *любопитство - 13,*
  - *лека тревога - 2,*
  - *като задължение – 3*
- Защото .... (споделете).*

Графика 2.

Групата на приемащите предложението с удоволствие споделят, че:

- *Човек се нуждае от изкуство;*
- *Музиката ми създава приятни емоции.*

Втората и най-голяма група приемаща предложението с любопитство пояснява:

- *Искам да видя как се развиват събитията в операта и танцовите умения на балета;*
- *Не съм посещавал до сега опера и ми е интересно какво ще е ;*
- *Защото да сега не съм посещавала и ми е интересно;*

- *Искам да опозная тези изкуства, да обогатя себе си като културна личност и да разбера кое от тях е най-близко до мен.*

Изпитващите лека тревога се обединяват около:

- *Никога до сега не съм посещавала подобно събитие и тръгвам с леки предразсъдъци;*
- *Те са трудно постижими изкуства и за мен е предизвикателство да опитам да вникна в тях и да ги разбера.*

Приемащите предложението като задължение споделят, че:

- *До този момент не съм присъствала;*
- *Защото е групова организация и може би, защото досега не съм посещавала нито опера нито балет;*
- *Не обичам опера и балет. Предпочитам да посещавам концерти и театър.*

Както е видно от отговорите **удоволствието и любопитството преобладават като нагласа, което е добра предпоставка за активен контакт.** Това благоприятства осъществяването на предложените посещения.

От сезонния афиш избрахме операта „Мадам Бъттерфлай“ на Пучини. Преди посещението се осъществи обемна предварителна подготовка, в която се включи запознаване със съдържанието (либретото), структурата (увертюра, действия, картини) на операта, кратки сведения за композитора и епохата, както и прослушване на известни арии и част от увертюрата.

От балетните постановки избрахме рок-балета „Ангели през ада“, защото съдържанието е близко до аудиторията, музиката е популярна и съвременна, постановката е атрактивно-завладяваща и реализацията е много сполучлива.

ТРЕТИ ЕТАП: *Обследване на впечатленията и възможността за проекция във времето и в тези жанрове арт контакти.*

Зададохме 3 въпроса за анонимни и индивидуални отговори.

Първи въпрос: *Впечатлението от оперната постановка е (споделете, както сте почувствали и мислите):*

Писмено се споделиха в най-различен аспект преживявания. Поради индивидуалността на изказа и обема не е възможно всички да бъдат цитирани и още повече статистически групирани. Като цяло обаче споделените чувства и мисли които могат да се обединят в три групи.

Първа е групата, която изцяло е удовлетворена от посещението. В една част от тази група чувствата са водещи:

- *Беше ми доста приятно и останах приятно изненадан;*
- *За мен беше нова изживяване. Не съм учена да разбирам това изкуство, но останах приятно изненадана;*
- *Беше много приятно;*
- *За мен посещението на опера беше нещо ново. Беше много вълнуващо и интересно;*
- *Хареса ми.*

При други са споделени чувства и интелектуална оценка или разсъждения:

- *Силно впечатлена съм от главната героиня и солистка, изпълняваща трудната партия на Мадам Бъттерфлай, от артистичните ѝ способности, сценично присъствие и голям диапазон на гласа. Всичко това, в съчетание със симфоничния оркестър и самия сюжет на постановката ми въздейства вълнуващо;*
- *Трогателна постановка, оставяща следа и спомен за споделени емоции и дълбоки чувства. Безконечна любов.*

Във втората група попадат тези, които са удовлетворени, но не изцяло, от посещението. Една част от тях споделят положителни чувства, но се забелязва известна условност (неизясненост, неопределеност, без наличие на възторг):

- *Може да се каже, че ми хареса и ми направи добро впечатление;*
- *Приятна постановка. Музиката отразяваше радостта, мъката и различните чувства на героите. Декорът и костюмите съответстваха.*

При други са споделени съпътстващи преживяването затруднения или по-трудни за възприемане моменти:

- *Постановката беше драматична и изискваше внимателно слушане;*
- *Като цяло беше интересно. Само не ми хареса, че в някои моменти много се викаше;*
- *Като постановка беше добре. Само не ми хареса драматичния край!;*
- *Хареса ми, но не останах впечатлена.*

В третата група се обединяват тези, на които не им е допаднало посещението и които споделят това категорично:

- *Като цяло театър. Не ми допадна, защото едновременно с гледането трябва да следя и субтитрите;*

- Всичко се случва прекалено бавно. Ходила съм няколко пъти, но не бих казала че ми харесва;
- Оперната постановка не ми допадна.

Втори въпрос: Впечатлението от балетната постановка е (споделете, както сте почувствали и мислите):

И тук отговорите се обединиха около три групи – изцяло удовлетворени, частично удовлетворени и разочаровани.

В групата на удовлетворените е споделено:

- Много добре замислена и забавно;
- За първи път посетих и балет. Беше много интересно, хареса ми. Бих отишла отново!;
- Балетната постановка много ми хареса, беше уникално изживяване;
- Балета ми хареса, защото обичам танците;
- Нетрадиционно. Страхотна идея и постановка. Губеше се синхрона понякога. Като цяло беше вълнуващо за мен, защото ми беше за първи път. Бих отишла отново!;
- Много ми хареса, не очаквах, но много добро впечатление ми направи и с удоволствие бих отишла пак.
- Впечатлена съм положително от постановката, защото смятам, че балета е доста сложен стил и изисква много старание за да бъде изпълнението добро, а то беше такава;

- Начина на живота в днешно време и че трябва да се наблегне на любовта, да се даде шанс на доказаната любов;
- Хареса ми. Сега съм любопитна да видя какво представлява класическия балет;
- Балетът е красота от движения. Очакванията ми бяха други и резервирани, но всъщност много ми хареса. Трябва да се уважава труда на хората.

Групата на частично удовлетворените споделят:

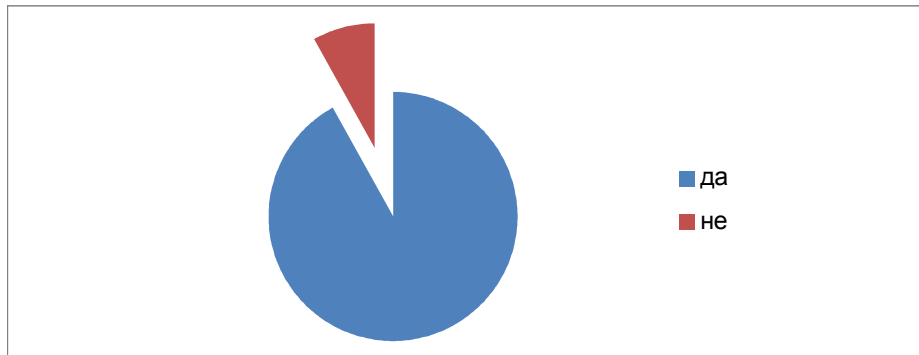
- Беше много приятно;
- Приятно представление с интересна и съвременна тема. Начин по-младото поколение да заобича балета;
- Беше много интересна и забавна постановка, изпълнена с цинизми. За съжаление обаче не видяхме балет;
- Много добро идейно съдържание, но не останах доволна от качеството на представянето му;
- Беше доста приятно и останах приятно изненадан.

Групата на разочарованите се оказва изключително малка и лаконична на изказ:

- Не бих казала, че ми хареса.

Трети въпрос: Бихте ли посетили отново опера и балет?

От общо анкетирани 25 студенти 23 споделят желание отново да посетят опера и балет.

Графика 3.

При това единици от тях споделят, че биха посетили, при условие че бъдат поканени или друг организира посещението. Обнадеждаващ е фактът, че само 2-ма отговарят, че няма отново да отидат на опера, а за балет се колебаят. Тази група спрямо общия брой е 8%.

Ще оставим този процент без коментар, но прави впечатление, че той е аналогичен процента на отговорите за отсъствие на арт посещения на музикално-сценични постановки, организирани от училището и от семейството.

Музиката е специфичен емоционално-интелектуален опит, който не прекъсва с края

на постановката, а продължава като процес на осмисляне и доизживяване. След края и на двете постановки се усети различна емоционалност, желание за споделяне на преживяното и различни отзиви. Закономерно след осигурения няколкодневен период на осмисляне в проведена беседа преобладаваха мненията, че ще посетят и други постановки, че за пълноценното разбиране на сериозното (според определение от наблюдаваните) изкуство не е достатъчна една среща. И не на последно място, че тези и други арт срещи ще присъстват в живота.

ОБОБЩЕНИЕ: От направеното изследване е видно, че за ученическите години от съществено значение са организирани от училището разнообразни арт контакти. Поради редица реалности, в това число и малкото населено място, в личните арт контакти в голяма част от анкетираните отсъства общуване с изкуства като опера, оперета и балет. Предположението, че ако се създадат условия за такива контакти ще се обогати емоционално-художествената практика като част от интелектуалното израстване се потвърди чрез споделените впечатления на наблюдаваните.

**КЪМ ВЪПРОСА ЗА МОТИВАЦИЯТА В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
(7. КЛАС)**

Петър Петров

**ON THE MOTIVATION IN THE PROCESS OF BULGARIAN LANGUAGE TEACHING
(7TH GRADE)**

Petar Petrov

E-mail: petar_petov03@abv.bg

ABSTRACT

The purpose of the article is to help all people who are interested in the enhancement of motivation and efficiency of Bulgarian language teaching.

The author suggests new teaching approaches which are designed to enhance students' motivation in Bulgarian language learning. His concept that our future depends on our humanistic education and our social and collective creativity stems from the author's teaching and research experience, focused on the use of problem-solving tasks; application of fantasy binomial, creative games such as "Hunting of metaphors", "Who will say better" and some ideas borrowed from the Gerlinde and Hans-Georg Mehlhorn school of thought.

Key words: *motivation, Bulgarian language teaching, teaching approach.*

ВЪВЕДЕНИЕ

В новото общество, чиито отличителни черти са: демокрация, плурализъм, пазарна икономика, засилено медийно присъствие, се налагат промени. Те рефлектират и в сферата на образованието и провокират „обновяване на методическата парадигма”. Новият свят се нуждае от нови модели на езиково и речево поведение, с оглед изграждане на хармонични личности, на които са нужни знания и умения за пълноценно участие в съвременните икономически, социални и политически практики. А това налага нови ценностни нагласи и ориентации, които се свързват с възпитанието и усвояването на култура., с нова характеристика на мотивацията в обучението по български език.

Предназначението на статията е да помогне на всички, които проявяват интерес към подобряване на мотивацията и ефективността на обучението по български език.

Намеренията на автора са:

- да се направи кратък преглед на проблема за мотивацията в обучението по български език при изучаване на глаголната система

в 7. клас от педагогически, психологически и дидактически аспект;

- да се докажат и онагледят от какви основни мотиви се ръководят седмокласниците – анкета № 1;

- да се разкрият новите характеристики на мотивацията след промяна на подхода в обучението по българския език- анкета №2.

В съвременното училище "...задачата да се научат подрастващите да учат – според А.К.Маркова – прераства в нова задача – **да се научат да искат да учат**"(А. К. Маркова 1996:70). Немският учен Х.Ститманс добавя: "Успехът на ученето никога не може да бъде по-голям от вашата готовност да се учите"(Х. Ститманс 1975: 6), (срв. В. Совайленко 1997: 74). В краткия оксфордски речник думата "мотив" е дадена с две значения: (**The Concise Oxford Dictionary of Current English 1994:788**):

- имащ тенденция да породи движение;
- онова, което кара човек да действа.

Най-простичкият отговор в това отношение, че обект на обучение е **живият човек**.

Той е **уникално творение на природата**. Неговият живот е ситуиран във времето и няма връщане назад, и няма повтораемост. Прав е Д. Павлов да твърди, че **“...възможностите, мотивите, интересите на хората са различни**. Още по-различни са целите, задачите, потребностите. **Унификацията им е невъзможна**, но и противоположна, опасна (Д. Павлов 2001: 38). За изследвателя е особена важна позицията на Здр. Костова за **връзката мотив и стимул**. Според авторката “при известни условия **стимулът става мотив**, когато извиква на живот сложно реактивно образование и се внедрява в позната система на установени вече оценки. **Мотивът е сложно реактивно образувание, което изкрystalизира около стимула**” (Здр. Костова 2000: 12). С други думи мотивите са вътрешни импулси за постигане на определена цел. За да установим какви са мотивите за учебна работа при овладяване и осмисляне на темите в уроците по български език при седмоласниците бе проведена анкета (срв. Т. Гайдаров 1981: 70).

Как се отнасят към учебната дейност по български език, защо учите? (Фиг.1)

а) изпитвам радост и удовлетворение при придобиването на повече знания за родния език;

б) без сериозно отношение към учебната дейност в часовете по български език няма да стана пълноценен член на гражданското общество;

в) уча, защото научавам интересни неща за родния език;

г) овладявам знанието, за да получа висока оценка;

д) уча, защото този, който получи високо образование, материално ще бъде по-добре;

е) уча, за да не получа мъмрене от учителите и класния ръководител;

ж) смятам, че и без сериозна учебна дейност по български език ще си бъда добре;

з) принуден съм да уча, без да желая това.

Проучването показва, че при изучаване на български език в училище, учениците се ръководят от **разнообразни мотиви**. Най-голям процент (42 %) от седмоласници считат, че сериозното им отношение към родния език е **важно условие** за изграждането им като пълноценни членове на гражданското общество (отговор № 2б). Голяма част (25 %) от анкетираните се включват активно в учебната дейност по роден език, защото **научават инте-**

ресни неща за него, свързани с характерните му граматически особености и употребата на думите в речта. Така наред с мотивите за съхранение особена важна роля в обучението по български език играят **социално значимите мотиви** (потребност от общуване, потребност от самоуважение и личностна реализация чрез интереса към проблемите на езика както като универсално средство за междуличностно общуване, така и за цивилизационно развитие) (**Учебни програми 2010**).

Необходимо е да посочим, че малък брой (11 %) от учениците в седми клас сочат, че изпитват радост и удовлетворение при придобиването на повече знания за родния език. Тази позиция на изследваните лица, свързана с удовлетворяване на определени потребности, показва че **все още предметната мотивация не е онова равнище**, което да докаже способността на младия българин да развива компетентности, свързани с участието на индивида в мултикултурния диалог на променящия се свят. За да се интегрира към условията на живот в страните от Европейския съюз, на седмоласника са необходими добри езикови знания и умения за пълноценно участие в съвременните икономически, социални и политически практики. От тази гледна точка **изключителна роля и значение има използването на :**

- технологични елементи от **евристиката**;
- възможности за развитие на **фантазията**;
- привличане на **интуицията**;
- способности за формулиране на **хипотези и прогнози**.

Данните от изследването показват, че при изучаване на българския език като учебен предмет значителен е дялът на “тесните мотиви”, стремежът да се учи, за да се получи временно одобрение от учителя и колектива; страхът от наказание; подражанието и т.н. От направения кратък анализ на резултатите от анкета № 1 става ясно, че по-голямата част от учениците имат **положително отношение към обучението по български език**, което до известна степен е важно условие за успешно реализиране на ефективно обучение.

Необходимо е да поясним, че при такова широко разбиране на мотивацията в обучението по български език, положителна вътрешна потребност трудно се формира. Такова разбиране понякога може да доведе учителя до неоправдани песимистични изводи за рав-

нището на познавателна годност у обучаваните. Резултатите от изследването ни дават основание да твърдим, че резерви за възпитание на мотивация в уроците по роден език трябва да се търсят във включването на учениците в активна учебна дейност, например, **чрез системно поставяне на седмокласниците в проблемни ситуации**, чието правилно и доказателствено решаване е задължително. Според А.К.Маркова "...необходимите условия за формиране на учебна мотивация с всички компоненти в организацията на учебната дейност трябва да бъдат в единство: приемане на учебна задача, активни действия на ученика за преобразуване на учебния предмет; осъществяване на самоконтрол от страна на ученика, който трябва да оцени начините на работата си и от гледна точка на другите в съвместна учебна работа и овладяване на обобщени способности за действие (А. К. Маркова 1996: 83). Успехът от ученето по български език се обуславя до голяма степен от извеждането на колкото се може повече предметни мотиви на преден план, от превръщането на непредметната в предметно насочена мотивация. Съчетаването на мотив и успех води до задоволяване на потребностите за личностно развитие чрез знания и умения за изследваните езикови явления и категории. " Субектната позиция предполага по-висока познавателна активност – интелектуално напрежение, по-продължително съсредоточаване, интерес и емоционална заразеност към ученето " (Т. Делчева 2003: 17-18).

Необходимо е да се навлиза дълбоко в системните отношения на педагогическия дискурс по време на занятията по български език в средното училище. Заслуга на Кирил Димчев - първия професор по методика на обучението по български език е, че той представя схващанията си като отчита реалностите и тенденциите в обучението по български език. „За отправна точка служи идеята, че успешното занятие по български език е това, в което комплексно се осъществяват прагматичните, когнитивните и културологичните функции на обучението по български език". (К. Димчев 2010: 13) Прави се задълбочен анализ на връзката между процесите в обществото и интересите и потребностите на подрастващите, на методологическата основа на взаимодействието между ОБЕ и обучението по литература чрез семиотиката на езика и литературата.

Като се има предвид посоченото по-горе, лесно може да се обясни **промяната към учебната дейност** в часовете по роден език. Резултатите от анкета № 2 проведена в края на експерименталната работа, т.е. когато учениците имат достатъчно опити за системно решаване на проблемно базирани задачи, използването на "фантазиен бином", на езикови игри и други творчески задачи показват по безспорен начин за формиране не само на положително отношение към родния език, но и за създаване по-голямо желание и любознателност към различни граматични признаци, самостоятелно достигане до изводи за изследваните езикови факти и явления , засилен интерес към семантиката на глаголните лексеми и приложение на знанията за анализ, редактиране и конструиране на глагола в речта. Но нали хармоничното развитие предполага именно широта, а не ограниченост на интересите. Ето **резултатите от реалната промяна в мотивацията** на обучаваните:

1. 36 % от седмокласниците в експерименталната група могат **свободно, с разбиране да обяснят всичко преподадено**, а само 8 % са тези ученици по време на входящия контрол. Решаването на посочените разнообразни задачи изисква учениците да имат добре развити способности за наблюдение върху лингвистичната информация, за нормативно правилна и стилово уместна употреба на изучения езиков факт.

2. Решаването на проблемна задача, използването на "фантазиен бином", на езикови игри и други творчески задачи прави ученика **инициатор на речевото общуване** в клас; той изпълнява **повече и по-разнообразни комуникативни роли** – издига хипотези, дава информация за семантиката на съответните темпорални форми на глагола, оценява речеви актове. Не е случаен фактът, че само 4 % от изследваните ученици са в състояние свободно да възпроизведат само отделни несвързани моменти, докато при констатиращия експеримент техният процент е 9 %.

3. Общата оценка е показателна за равнището на разбиране и осмисляне на съществени признаци и степента на приложение на глагола, както и степента за самостоятелно достигане до изводи за изследваните езикови факти. Докато в началото на експерименталната работа 28 % са разбирали преподадения материал, то в края на обучаващия експеримент този процент вече е 68 %. Това определя значителното намаляване броя на учениците,

разбрали само основни моменти от учебното съдържание за глаголната система в седми клас. Не се забелязва промяна при овладяването на отделни, несвързани моменти - и в двата случая това са едни и същи обучавани. Тези резултати не са показател нито за понижена **познавателна активност**, нито за понижен **познавателен интерес към проблемите на родния език**.

4. 25 % от изследваните лица учат, защото **научават интересни неща** за родния език. Експерименталният модел дава възможност за **стимулиране на стремежа към добра реч** и развитие на творческите способности на изследваните лица. Поставените задачи са предимно творчески и изследователски задачи, чрез които седмокласниците усвояват по-голям брой оригинални мисли, развити смислови ядра и интересни съждения за темпоралните форми на глагола.

5. 42 % от анкетираните реално и отговорно искат да научат и **да осъзнаят функционалната значимост** на овладяването на знания за глагола; формира се **взискателност към своята реч**, към речта и поведението на другите в процеса на общуването, към езика като **богатство и достойние на личността**.

6. 11 % от седмокласниците **изпитват радост и удовлетворение** при придобиване на компетентности за съвместна употреба на темпоралните форми на глагола. Умелото ръководене процеса на решаване на отделните типове задачи прави речта на учениците правилна, точна и ясна.

Резултатите от анкетата съвсем определено сочат, че по-голямата част от учениците взимат участие в уроците по роден език, когато учителят поставя въпроси, за които трябва да се мисли много задълбочено, защото, според тях (36 %), **така работата е по-интересна**. Определящо значение за голяма част (32 %) от седмокласници играе **интереса и обичта им към умствената работа**. Малък брой ученици (8 %) твърдят, че ги привлича сериозната умствена дейност, свързана с овладяване и резултатно използване на словесното богатство на родния ни език. Каква трябва да бъде позицията на преподавателя по роден език и литература към такива ученици? Не е ли това просто увлечение, пристрастеност на малкия ученик към проблемите на родния език?

Трябва да припомним, че пламването на интерес към словесното богатство на българ-

ския език е фактически търсене на признание, изпробване на собствените сили и възможности. Съвършено определено може да се твърди, че интерес, който не се задоволява, постепенно изчезва.

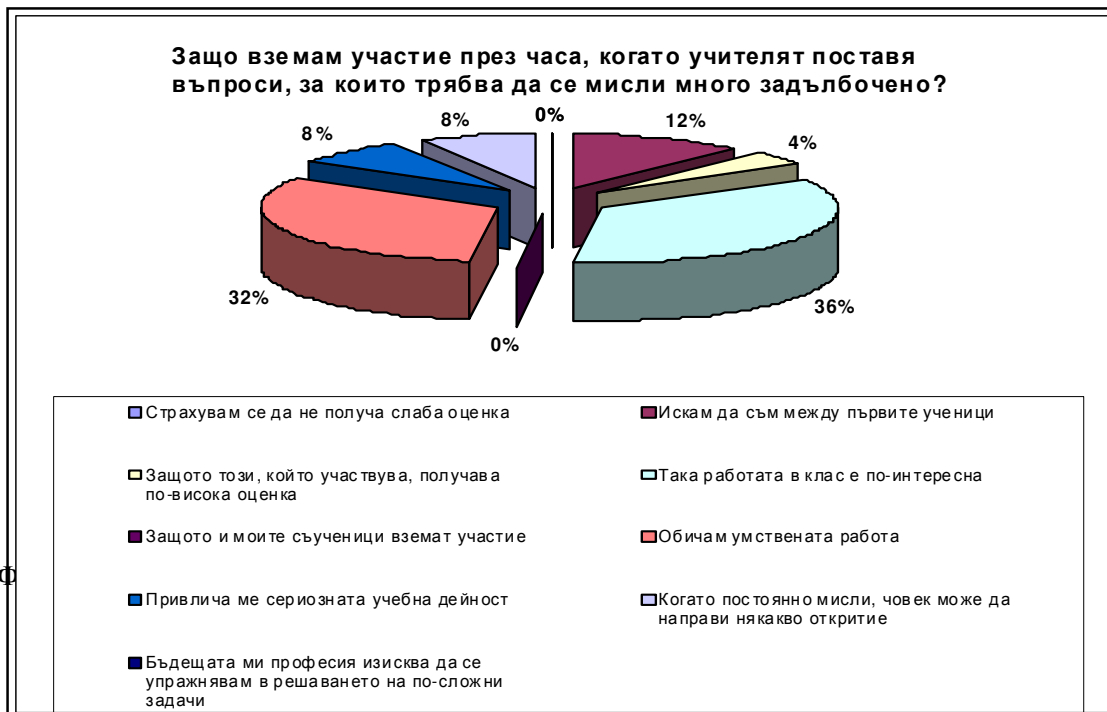
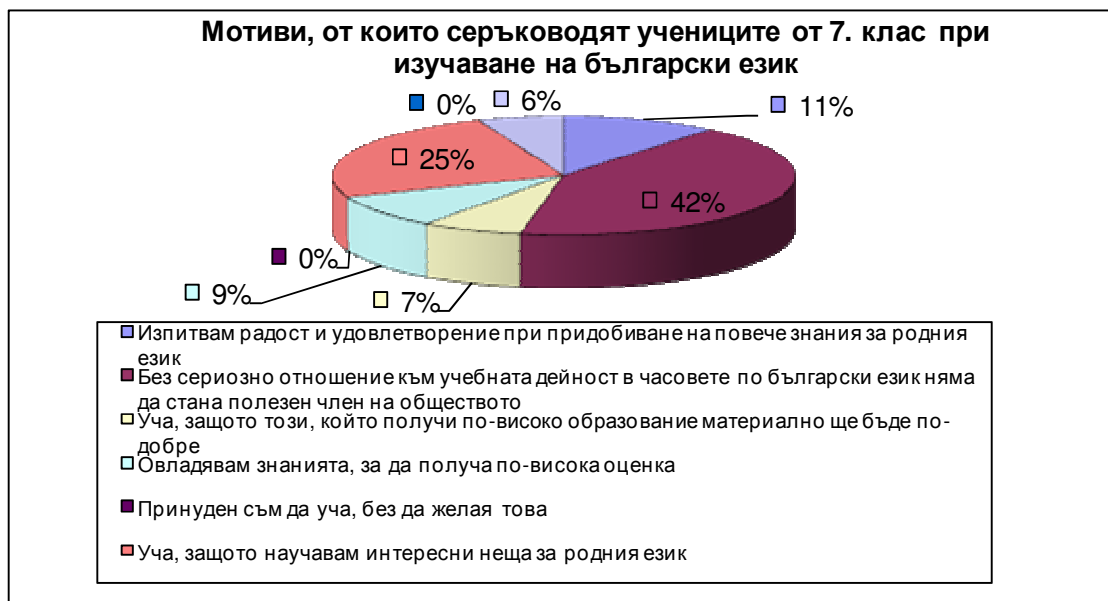
Следователно крайните обобщени резултати от анкета № 2 ни дават основание **да заключим**, че използването на творчески задачи и взаимно съответни педагогически техники **води до засилен интерес и желание, вътрешна готовност** за активна учебна дейност при изучаване на глаголната система в седми клас и при обучението по роден език като цяло.

Длъжни сме обаче да подчертаем, че степента на формираща предметна мотивация, т.е. мотиви, от които изхожда ученикът при изучаване на родния език, е едно от най-важните условия за успешна речева дейност. Формираните положителни мотиви към обучението по роден език е **източникът за активност**, стремеж пълно и задълбочено възприемане и осмисляне на знанията по роден език, съдейства за по-добро организиране на дейността и самостоятелно достигане до изводи за езикови факти и явления, редактиране и конструиране на синоними, антоними и др. глаголни форми; умения да използват различни глаголни времена и наклонения в обществената си речева дейност.

Анализът на отношенията между преподаване, учене и оценяване в образователния процес по български език има стратегическа стойност за подобряване на комуникативно-речевата и езиковедската компетентност на подрастващите. Много съвременно звучи утвърждаването на идеята за позицията на преподавателя като договарящ, водач, настояник, предаващ на учениците стратегията на оценяване.

Според моя изследователски опит акцентът върху използването на **проблемно базирани задачи, приложението на „фантазиен“ бином, творчески игри като „Лов на метафори“, „Кой ще каже по-добре“, системата за училище на идеи на Герлинде и Ханс-Георг Мелхорн и съответните педагогически техники** би могло да превърне преподаването, ученето и оценяването във взаимосъдействие. А това е показател за по-добро равнище на проявена познавателна годност и по-добро равнище на комуникативно-речева дейност.

Фиг. 1.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Концепцията на изследването, свързана с ролята на мотивацията за повишаване на познавателната активност и за развитие на езиковата компетентност в уроците по български език, доказва тезата: “Светът утре ще бъде такъв, каквато е класната стая днес” (**R. Marzano 1992: 21**).

ЛИТЕРАТУРА:

1. Гайдаров, 1981: Т. Гайдаров. Мотивацията в учебната дейност на учениците от средния курс, Народна просвета, 1981.
2. Димчев 2010: К. Димчев. Основи на методиката по български език, Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 2010.
3. Костова 2000: Костова. Как да създадем нагласа за учене? Иновации в обучението. Педагог 6, 2000.
4. Маркова 1980: А. К. Маркова. Проблемът за формиране на мотивацията в учебната дейност. Народна просвета, № 2, 1980.
5. Совайленко 1997: В. Совайленко. Знакомтесь: Донская технология обучения. Народное образование, 1997, № 1.
6. Ститманс 1975: Х. Ститманс. Да се учим, но как?, Профиздат, С., 1975.
7. Marzano 1992: R. Marzano A Different Kind of a Classroom, Teaching with Dimensions of Learning, 1992.
8. The Concise Oxford Dictionaru of Curnent English ,Oxford, 1994.

СЪЗДАВАНЕТО И ПРИЛАГАНЕТО НА ТЕСТОВЕ
В ОБУЧЕНИЕТО ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК – СТРАТЕГИЧЕСКА СТОЙНОСТ

Петър Петров

CREATING AND USING TESTS IN BULGARIAN LANGUAGE TEACHING: STRATEGIC
VALUES

Petar Petrov

E-mail: petar_petov03@abv.bg

ABSTRACT

Creating and applying tests with problem-based tasks is a challenge. Results prove in an indisputable way that creating and using these tests in Bulgarian language teaching has a great value. Purposeful using of problem-based tasks in Bulgarian language teaching is an ideal pedagogical approach to improve the accuracy and fluency of students' "overleap" language and socio-culture level of competence.

Key words: test with problem-based tasks, Bulgarian language teaching, language improvement, socio-cultural competence.

ВЪВЕДЕНИЕ

Анализът на отношенията между преподаване, учене и оценяване в образователния процес по български език има стратегическа стойност за подобряване на комуникативно-речевата и езиковедската компетентност на подрастващите. Много съвременно звучи утвърждаването на идеята за позицията на преподавателя като договарящ, водач, настояник, предаващ на учениците стратегията на оценяване.

Според моя изследователски опит акцентът върху използването на проблемно базирани задачи би могло да превърне преподаването, ученето и оценяването във взаимосъдействие. А това е показател за по-добро равнище на проявена познавателна годност и по-добро равнище на комуникативноречева дейност.

Ето защо създаването и прилагането на тестове с комплекс от проблемно базирани задачи е предизвикателство. Предпоставка и стимул за написване на тази статия е фактът, че в методическата литература няма монографични изследвания за прилагане на тестове, в които е включен комплекс от проблемно базирани задачи. Той не е бил обект на изследване в излезлите досега методики на обу-

чението по български език. А въпросът е значим – от неговото решаване зависи резултатното изучаване на всяко езиково явление, както и ефективността от обучението по български език като цяло.

Поради високата степен на надеждност тестът се оказва най-подходящ за проверка знанията за езика, езиковите правила и комуникативно-речевите умения и отношения. От лингвометодическа гледна точка използването му представлява интерес поради това, че е педагогическо средство за постигане на различни цели на обучението по български език – информационно-познавателни, комуникативно-практически, развиващи, възпитателни. С него се проверяват не само знанията и уменията на учениците в конкретната област, но и владенето на методи за самостоятелно разширяване на лингвистичните знания (граматични и стилистични) и формирането на отношението на ученика към света.

Недостатъчното познаване на същността и функциите на тестовете по български език е причина да се смята, че те нямат отношение към продуктивните речеви умения на учениците. От гледище на формалната логика основание за подобно схващане дава обстоятелството, че не се поставят задачи за създаване

на текст като краен резултат от обучението по роден език. В случая обаче се игнорира фактът, че тестовете формират умения у учениците, които ги подпомагат за създаване на самостоятелна речева продукция.

Създаването на тестовите задачи е съобразено и със следните два методологически аспекта:

- действие на системно-структурния и функционално-стилистичния подход, свързан с овладяването на знанията за езиковите единици и явления от различни равнища и на уменията за лингвистичен анализ;

- действие на речево-комуникативния подход, отнасящ се до овладяване на умения за речево общуване.

Значително място се отдели на методическите принципи комплексност и линейност, т.е. вниманието бе насочено не към лингвистичната информация изобщо, а към проверка и оценка на овладяната методически значимата лингвистична информация.

Други показатели, които се има предвид при съставянето на тестовете, са:

- надеждност – тестът притежава това качество, когато измерва резултатите от усвояването на конкретното учебно съдържание;

- валидност – тестът притежава това качество, ако показва точността, с която мери величините, заложили в целта на обучението;

- отчитане на индивидуалните отклонения на учениците при усвояване на лингвистичната информация за глаголните времена и наклонения и тяхната съвместна употреба в текста;

- рефлексивност – тестът е рефлексивен, ако дава възможност за изграждане на стратегия за бъдещо обучение.

Изчислява се индексът на трудност и дискриминативната сила на този вид тестови задачи. Дискриминативната сила показва възможностите на дадените задачи да разграничат по постижения силните от слабите изследвани ученици. Един висок коефициент на дискриминативност показва, че съответната задача разграничава “добрите” от “слабите” изследвани лица. При такава задача първите най-често я решават вярно, докато вторите най-често – невярно. Ако коефициентът е близо до нула, то както добрите, така и слабите ученици еднакво често ще бъдат в състояние да я решат.

Освен по своята познавателна същност, индексът на дискриминативната сила всъщ-

ност е коефициент за корелация между групата на “силните” и групата на “слабите” тествани лица.

Индексът на трудност (P) на тестовите задачи се изчисли по следната формула:

$$P = 100 \cdot \frac{N_r}{N} -$$

където:

N_r - броят на лицата от двете екстремални групи, които са решили вярно задачата;

N - общ брой на лицата от двете екстремални групи.

Добра задача е тази, чийто показател P е [20 %, 80 %]. Анализът на задачите на Тест 1 показва, че са с нормална трудност и могат да останат непроменени.

Дискриминативната сила на задачите от теста се изчисли по формулата:

$$D_p = \frac{R_v - R_1}{\frac{T}{2}}$$

където:

R_v - брой на учениците от “силната” група, решили вярно задачата;

R_1 - брой на учениците от “слабата” група, решили вярно задачата;

- общ брой на учениците от двете групи (в случая 64).

Коефициентът на дискриминативната сила трябва да е между 0 и 1. Задачата се определя като добра, ако D_p е по-голямо от 0,40, а ако е между 0,30 и 0,40 може да влезе в окончателния вариант на теста, но след съответна преработка. При D_p по-малка от 0,30 следва да се изключи поради ниско качество. Дискриминативната сила на задачите от Тест 2 е между 0,25 и 0,63. Това означава, че всички задачи с изключение на № 10 могат да останат в този си вариант.

За илюстрация ще предложи конкретно приложен в учебната практика тест с комплекс от проблемно базирани задачи за стимулиране и развитие на езиковата компетентност при изучаване на глаголната система в седми клас. Освен това на всеки от обучаваните беше дадено писмено указание за решаване на проблемно базирани задачи.

ТЕСТ № 2

ПРОЧЕТИ ВНИМАТЕЛНО ТЕКСТА!

Илийца е умряла отдавна. Но полуумрялото дете оживя и сега е здрав левент и се нарича майор П. Покойната му баба, като му е разказвала тия събития, говорила му, че вярва, че дължи оздравяването му не толкова на небрежната молитва на сърдития калугер, колкото на добрината, която не можла да направи, но искала от сърце да направи.

(Иван Вазов, "Една българка")

1. Кое е основното глаголно време в текста?

- а) минало неопределено време;
- б) минало свършено време;
- в) сегашно време.

2. Защо авторът е предпочел това глаголно време за основно?

- а) защото се отнася за действия, извършени преди момента на говоренето;
- б) защото се отнася за действия, извършени в момента на говоренето;
- в) защото се отнася за действия, на които говорещият не е бил свидетел.

3. Кои са допълнителните глаголни времена?

- а) минало свършено време, сегашно време;
- б) минало неопределено време;
- в) нито един от двата отговора.

4. Защо във второто изречение е използвано и сегашно време вместо минало време?

- а) за да означае едновременност на действията;
- б) за да означае повтарящи се действия;
- в) за да означае последователно сменящи се действия.

5. Какви действия означават подчертаните глаголни форми?

Всяка сутрин мама и татко са ставали в пет часа, за да подредят градината, преди да тръгнат на работа.

- а) едното е предходно спрямо другото;
- б) описва състоянието на героя;
- в) последователно сменящи се действия.

6. Американецът от български произход Джон Атанасов е изобретил компютъра.

Как ще докажете, че подчертаната глаголна форма не е проста?

- а) действието е последователно;

б) действието е ориентирано спрямо момента на говоренето;

в) действието е ориентирано спрямо допълнителен момент.

7. Бербатов пое топката и щеше да тръгне напред. Съдията също тича успоредно с него. Някои зрители като че ли не бяха дошли на спортен празник.

Като се има предвид определеното за сложни глаголни времена, посочете форми на сложни глаголни времена, които означават различни минали действия.

а) действия, които са бъдещи спрямо минал момент и са едновременни;

б) бъдеще действия спрямо минал момент и резултат от минал момент, за който се говори;

в) действия, които са резултат от минал момент и са последователни.

8. Ученикът е научил за мъдростта на баба Илийца и е преоткрил нравствената сила на жената и българката.

Какъв извод следва от този текст за начина на образуване на сложните глаголни форми?

а) образувани са от две и повече думи;

б) образувани за от минало свършено деятелно причастие;

в) образувани са само от прости глаголни времена.

9. Посочете верния отговор.

Коя от посочените форми не е в бъдеще време в миналото?

а) щях да помогна;

б) нямаше да отида;

в) бяхме чули.

10. Сладкопойни птици огласят с кристалните си гласчета полянката с цветя. Недей хвърляй, недей играй - промълви Иван на по-малкия си брат.

Ученик от друг седми клас е използвал в съчинението си повелителните форми недей хвърляй, недей играй. Учителят му подчертал с червен химикал тези повелителни глаголни форми. Прав ли е учителят?

а) с подчертаните глаголи се подканва или забранява по-възпитано;

б) глаголите са диалектни и не се допускат в книжовния език;

в) така текстът звучи по-приятно и реално.

11. Когато се разнесе из селото новината, че дядо Матейко починал никой не вярва, защото той обичаше да се шегува,

па и по-напред с него такова нещо не бе се случвало.

(Елин Пелин)

Като се ръководите от анализа на разглежданите изречения, формулирайте определение за наклонение?

а) граматическа категория, чрез формите на която говорещото лице представя глаголното действие като реално или нереално;

б) граматическа категория, чрез формите на която говорещото лице говори за наложителни действия;

в) граматическа категория, чрез която говорещото лице се отрича от съществуването на глаголното действие.

12. Съставете изречения, като използвате глаголните форми в условно наклонение, записани на дъската (бих могъл, бих могло да се каже, бих искал да те помоля). Обяснете от какво се определя изборът на повелителната форма.

а) несигурност;

б) предпазливост;

в) учтивост.

13. Баба Илийца тръгна из нощта за към Искъра, за който я чакаше сега бунтовникът. Тя беше много..., тя не посмя и не можа да се посъветва със сприхавия калугер, който я посрещна в отсъствието на игумена.

(Иван Вазов)

На мястото на многоточието поставете точния глагол.

а) ядосана;

б) смутена;

в) изплашена.

14. Дните минавали дъждовни, дълги. Заредили се, занизали се.

(Дора Габе)

Как ще докажете, че подчертаните глаголи са преизказни?

а) съобщава се за събитие, на което не сме свидетели;

б) съобщава се за събитие чрез художествения текст;

в) съобщава се спомен, който обикновено се свързва с надеждата.

15. Вървели с целия клас по една тиха, старинна улица. Как хубаво ... там! Калдъръмът от едри камъни е блестял чист.

Редактирайте текст от съчинение на ваш съученик. На мястото на многоточието поставете точното глаголно време.

а) са се чувствали;

б) се чувстваха;

в) щяхме да се чувстваме.

Таблица № 1

РЕЗУЛТАТИ ОТ ТЕСТ № 2

Брой точки от теста		
Въпрос	Общ брой на отговорилите вярно	Брой на тестираните
1	72	104
2	78	104
3	64	104
4	72	104
5	86	104
6	99	104
7	96	104
8	94	104
9	92	104
10	52	104
11	96	104
12	86	104
13	76	104
14	73	104
15	76	104
Общо:	1238	1560

Тези резултати, отнесени към образователния дискурс по български език, насочват към необходимостта от нова образователна парадигма, чиято характеристика експлицира промяната от формално образование, изградено главно върху принципа да се научим да знаем, в прагматичното образование с водещ принцип – да се научим да правим, с други думи целта да бъде не само усвояване, но прилагане на наученото.

Учебното съдържание по морфология /темата за глагола в 7. клас/, включено в теста, е съобразено с учебната програма и включва постижими знания и умения.

Коментарът на дадения тест означава отчитане на обстоятелството, че учениците владеят широк избор от езикови средства и могат да избират най-уместния и граматически правилния вариант.

Първите пет въпроса са свързани с текст, в който е използвано минало свършено време, а допълнителни са минало неопределено и сегашно време, т.е. включени са основни изучени глаголни времена, осмислени са механизмите на текстова свързаност. Обучаваните избират правилна и целесъобразна речева

ситуация. 74 % от седмокласниците са отговорили вярно кое е основното глаголно време и защо авторът го е предпочел. 64 от всички 104 са дали правилен отговор и на въпроса за допълнителните глаголни времена. Седмокласниците се убеждават в комуникативното предназначение и комуникативното оправдание на дадената граматическа категория. С малки изключения почти всички тествани правилно са преценили защо подчертаната глаголна форма не е проста (въпрос № 6). Това предполага конструирането на лингвистичната информация за простите и сложните глаголни форми чрез доказателство (**втори тип проблемно базирани задачи (Вж. Петров 2005 : П. Петров. Сб. Комуникативната компетентност в съвременния научен курс, Булвест 2000, София, 2005, с. 337-346).**

Обучаваните са поставени в позиция на изследователи. Отбелязали са верните отговори на въпросите №№ 7, 8 и 9, също свързани с употребата и образуването на сложните глаголни времена и на задача 11 – формиране на определение за наклонение. Отговорите на тестваните на въпрос 7 се отнасят до степента на възприемане и осмисляне на съществени признаци на глагола като граматическо явление и в частност на сложните глаголни времена и формиране на определение за наклонение (**първи тип проблемно базирани задачи).**

Прагматичното обучение и когнитивното развитие чрез проблемно базирани задачи е не само предпоставка, а и еквивалент на високо качество на езиково образование. Това е преход от знания и умения към компетентности и използването на интерактивна методика. Обучаващото взаимодействие учител/ученик е продуктивно по характер и често се сблъсква с трудности при осъществяване на задачния механизъм.

Така например половината от учениците са се затруднили да посочат верния отговор на задача 10, да изяснят дали учителят е прав, когато е подчертал с червен химикал използваните в съчинението повелителни форми. Една от причините за неудовлетворяващия брой седмокласници, дали верен отговор, е по-голямото затруднение (**проблемно базирана задача от пети тип**), свързано със самостоятелно достигане до изводи за изследваните езикови факти и явления. Чрез подобни **изследователски и творчески** проблемно базирани задачи обучаваните усъвършенстват

уменията си за подбор на изразни средства с оглед конкретната речева ситуация.

Всичко това се постига чрез прагматични методични решения – дидактически процедури, свързани с умения както за решаване на типа проблемно базирана задача, така и с избор на най-уместния и граматически правилния вариант .

Важно е учениците да откриват и редактират грешки, но по-важно е да не допускат грешки – граматични, правописни, лексикални, стилистични, текстови, пунктуационни и други. Независимо от факта, че седмокласниците правилно са редактирали глаголните времена и наклонения в текстове (задачи №№ 12, 13, 14 и 15), в следващата работа преподавателят използва пак задачи за редактиране на собствен и чужд текст, защото редактирането без помощта на учителя е най-висшият тип редакторска работа, която трябва да бъде по силите на всеки ученик. Решаването на задачи за редактиране предпазва учениците от грешки. А чрез отговор на въпрос 14 се изграждат умения за доказателство на функционалната характеристика на темпоралните преизказни форми. В този план това са задачи, чрез които изследваните лица овладяват знания и умения за доказателство (**втори тип проблемно базирани задачи**). Чрез отговорите на въпроси № № 12, 13, 14 и 15 учениците усъвършенстват компетентности както за приложение на знанията за глагола, така и овладяването на някои лексикални и стилистични особености и на умения за съвместна употреба на глаголните времена и наклонения (**трети и четвърти тип проблемно базирани задачи**).

ИЗВОДИ

1. Резултатите доказват по безспорен начин, че **създаването и прилагането на такива тестове в обучението по български език има стратегическа стойност, а целенасоченото използване на проблемно базирани задачи в обучението по български език е оптимално дидактическо средство за усъвършенстване за езиковата компетентност и реализация на езиковото развитие на учениците.**
2. Динамиката на взаимоотношения между ученици и преподавател (тест № 2) в процеса на търсене на доказателствено решение на дадена проблемно базирана задача доведе учениците до разбирането, че те са

пълноценни хора, които могат да преоткриват истини за езика, да творят оригинални гледни точки, да имат свой дял в разработването на учебното съдържание по български език. По този начин ревностно се отстоява мястото и ролята на родния език като най-важния металингвистичен инструмент.

3. Ефективното осъществяване на теста с проблемно базирани задачи като педагогическо средство за постигане на различни цели на обучението по български език – информационно-познавателни, комуникативно-практически, развиващи, възпитателни “надхвърля” равнището на езикова и социокултурна компетентност, определено чрез държавните образователни изисквания. А това е основа на принципно ново езиково образование в информационното общество.
4. За успешното овладяване на знанията и усъвършенстване на уменията на учениците за хармонична употреба на глаголите времена и наклонения в текста е необходима много добре обмислена и новаторска по дух организация в рамките на цялостното обучение по български език.
5. Създаването и прилагането на тестове с проблемно базирани задачи допринася в най-голяма степен за формиране на устойчив познавателен интерес, на повишена любознателност и потребност от знания за езика; за нарастване интелектуалната активност на учениците; за изграж-

дане на относително постоянен стил на мислене и подход към изучаваното граматическо явление.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бижков, 1995: Г. Бижков. Методология и методи на педагогическите изследвания, С.,1995.
2. Бижков, 1996: Г. Бижков. Теория и методика на дидактическите тестове, 1996.
3. Бижков, 1992: Г. Бижков. Методология на иновациите в образованието и иновационни стратегии- Отворено образование, 1992, № 3
4. Димчев 2010: К. Димчев. Основи на методиката по български език, Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 2010.
5. Петров 2005: П. Петров. Сб. Комуникативната компетентност в съвременния научен дискурс, Булвест2000, София, 2005, с. 337-346.
6. Стефанова 1999: М. Стефанова. Иновацията в училищното образование, сп. Стратегии на образователната и научната политика, № 1, 1999.
7. Янкова: 2008. Г. Янкова. Помагало по методика на обучението по български език. Издателство „Фабер”, 2008.
8. Brown 1998: J. S. Brown et al. Situated Cognition and the Culture of Learning. Technical Report, Palo Alto Research Center, IBE Publications, Geneve, 1998.

ЦЕННОСТЕН ПОТЕНЦИАЛ НА УЧЕБНОТО СЪДЪРЖАНИЕ В КУЛТУРНО-
ОБРАЗОВАТЕЛНА ОБЛАСТ „БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И ЛИТЕРАТУРА”
ЗА НАЧАЛЕН ЕТАП

Надежда Калоянова

VALUE POTENTIAL OF EDUCATIONAL CONTENT IN CULTURAL AND
EDUCATIONAL DOMAIN “BULGARIAN LANGUAGE AND LITERATURE” FOR
ELEMANTARY SCHOOL

Nadezhda Kaloyanova

E-mail: kaloyanova_n@yahoo.com

ABSTRACT

The paper presents a study of the value potential of the educational content in Bulgarian language and literature for elementary school. Schwartz's approach is used, according to which values are grouped in dimensions individualism-collectivism and conservatism-openness to change. The basic assumption of the study is the understanding that contemporary students express modern social values that are individualistic and stimulating vitality. However the value systems of teachers are collectivist and conservative. This means that if the curriculum integrates mainly collectivist, conservative values, the effectiveness of school educational interactions is questioned.

Key words: *values, individualism, collectivism, conservatism, openness to change, educational content.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Ценностите са обект на изследователски интерес в съществена част от социалните и хуманитарните науки. Обобщено те се приемат за индивидуални и групови норми, които задават стандартите на човешкото поведение и регулират обществените отношения. В специализираната литература се открояват следните особености на ценностите [2, 5]:

- Като **убеждения** те са свързани с емоциите, тъй като се отнасят до желани цели, които индивидът преследва;
- Като **абстракции** те съществуват в системи – ценностни системи, и така съдействат за отразяване на действителността от индивида.
- Като **критерии за оценка** те предопределят алтернативния избор между поведения, хора и събития.

В последните години категорията *ценност* регистрира сериозно присъствие в педагогическите науки, респ. в дидактиката. Утвърди се аксиологичната ориентация на обучението, според която водещо при усвояването на зна-

ния, умения и компетенции е тяхното ценностно осмисляне [6]. Това дава основа-ние *ценностите* да се разглеждат като присъщна част на дидактическото отношение.

Под дидактическо отношение се разбира „отношението между двата вида дейност – преподаване и учене, а не отношението, което се изгражда между субектите – учителя и ученика” [7]. В този смисъл отношението преподаване-учене от гледна точка на теорията на обучението се разглежда като субект-обектно отношение, в което взаимодействат два субекта – учител и ученик/ци, но при посредничеството на учебно съдържание. Триединството *учител – ученик/ци – учебно съдържание*, се определя още като „дидактически триъгълник” [3].

Предложеното изследване се фокусира върху проявата на ценностите в дидактическия триъгълник. Двойствената природа на ценностите, които са едновременно индивидуална и групова абстракция, от една страна, и характерът на дидактическия триъгълник като субект-обектно отношение – от друга, предполагат два основни взаимозависими

аспекта на интерпретация: личностна (по отношение на учителя и ученика) и обществена (по отношение на учебното съдържание) проява на ценностите.

От гледна точка на субектите – учител и ученик, ценностите се интерпретират като индивидуално-специфични. Те са абстрактен мотивационен конструкт, изграден от убеждения. Субективно отразените ценности формират ценностните ориентации на индивида – йерархизирана структура, в която едни ценности имат водещо, а други – второстепенно значение. Моментното състояние на ценностните ориентации на индивида определя неговото поведение, цялостното му представяне в социума. Ценностните ориентации са изменчива величина. Те подлежат на формиране, развитие и се променят според мястото, което определени ценности заемат в актуалната им структура. Вариативността на ценностните ориентации обаче не повлиява съществено ценностната система на индивида, която се характеризира с относителна устойчивост [2, 4, 5]. Може да се обобщи, че ценностната система е конструкт с резултативен, финалистичен характер, докато ценностните ориентации са процесуални, формируеми образувания. В този смисъл М. Белова определя три съществени педагогически аспекта на ценностните ориентации [2]:

- Ориентиране на подрастващите към ценностите на обществото;
- Процесът на формиране у ученика на изпреварваща ценностна ориентация, свързана с тенденциите на социалното развитие и собствените му интереси и идеали;
- Учениците да се научат на умението са изменят своята ценностна ориентация в синхрон с общественото развитие, да са в състояние да заменят едни ценности с други.

Очертаните педагогически параметри на ценностните ориентации поставят въпроса за тяхната динамиката в училищната интеракция, за специфичния взаимнообмен на ценности между учителя и ученика с посредничеството на учебното съдържание. Откроява се проблемът за ефективността на педагогическото взаимодействие предвид възможния сблъсък на ценности в класната стая.

Представеното изследване се фокусира върху описания проблем, използвайки подхода на Шварц. Той дава възможност ценностите да се изследват в двоен контекст – като ин-

дивидуално-специфични и като групови. Моделът на Шварц съдържа десет категории ценности [1]:

1. Сигурност – безопасност, хармония, стабилност по отношение на общността, взаимоотношенията или самия себе си;
2. Конформност – въздържане от поведения, които могат да навредят на другите или нарушат обществените норми и очаквания;
3. Традиция – респект, приемане на обичаите и идеите на традиционната култура или религия;
4. Доброжелателност – запазване и развиване на благополучието на близките;
5. Универсализъм – разбиране, уважение, толерантност и съхранение на благодеянието на другите и на природата.
6. Себенасоченост – независимост на мислене, действие, свобода на избора;
7. Стимулация – вълнуващи преживявания, новости и предизвикателства;
8. Хедонизъм – удоволствие, удовлетворяване на потребностите;
9. Постигане – личен успех, постигнат чрез демонстрирана компетентност според доминиращите социални стандарти или чрез конкуренция;
10. Власт – социален статус и престиж, контрол или доминиране спрямо другите и спрямо обстоятелствата.

Ценностите подлежат на интерпретация според дименсиите *откритост към промени срещу консерватизъм* и *колективна срещу индивидуална ориентираност*, тъй като съвременните демократични общества се определят като открити към промяна, отстояващи предимно индивидуалистични ценности и училището следва да е изразител на тази тенденция.

По отношение на субектите в дидактическия триъгълник е допустимо твърдението, че те демонстрират различна по съдържание и степен на устойчивост ценностна система поради съществената разлика в житейския и възрастовия им потенциал, както и в позицията им в образователната система. Изследвания обобщават, че ценностната система на съвременните български учители се характеризира с относително устойчиви колективистични нагласи и като цяло изразява консервативни нагласи [1]. Може да се предположи, че учениците са носители на „модерни“ ценности, които, според термините на Шварц, Тром-

пенаас, Хофстеде, Триандис и др., са индивидуалистични и индикират откритост към промяна.

Учебното съдържание, от своя страна, е своеобразен изразител на връзката между ценности и култура в дидактическия триъгълник, тъй като по своята същност е социокултурно адаптирана система от знания, умения и компетенции, в която са интегрирани общочовешки, общодемократични, хуманистични и национални ценности [6]. Според И. Иванов проблемът за неявните ценности, които се съдържат в учебното съдържание и повлияват социокултурните характеристики на училищната среда, а от там и развитието на ученика, са сред най-актуалните проблеми на съвременното образование [4].

ПОСТАНОВКА НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Провокация за настоящото изследване е въпросът за възпитателната ситуация, в която е поставен съвременният ученик в условията на обучение в началното училище. При дока-

зана колективистично-консервативна ценностна ориентация на съвременния учи-тел, интерес представлява учебното съдържание и ценностите, които то проважда.

Ето защо **целта** на изследването е да се установи ценностният потенциал на учебното съдържание в културно-образователна област „Български език и литература” за начален етап.

Обект на изследване са текстове за изучаване в учебниците по български език и литература, одобрени от МОМН. Изследвани са общо 941 текста от над 230 български и чуждестранни автори, както и фолклорни текстове.

Предмет на изследване са ценностите, кодирани в текстовете за изучаване според дименсиите *индивидуализъм – колективизъм и консерватизъм – откритост към промяна*.

За **критерии и показатели** на изследването са използвани категориите на Шварц, обобщени в теоретичен модел (Фигура 1).

	КОЛЕКТИВИЗЪМ	ИНДИВИДУАЛИЗЪМ	
КОНСЕРВАТИЗЪМ	Сигурност - национална принадлежност - принадлежност към група - семейна сигурност	Себенасоченост - творчество, любопитство - свобода, независимост	ОТКРИТОСТ КЪМ ПРОМЯНА
	Комфортност - трудолюбие и любознателност: изпълнителност, дисциплинираност - почителност към родители и възрастни	Стимулация - разнообразен живот - безстрашие	
	Традиция - празници, обичаи, обредност - религиозна обредност	Хедонизъм - наслада от живота	
	Доброжелателност - приятелство - отзивчивост, отговорност	Постижение - амбиция, успех - влиятелност	
	Универсализъм - равенство, справедливост - единение с природата, опазване на природата - широки възгледи, мъдрост	Власт - авторитет, богатство - достойнство, обществено признание	

Фиг. 1. Теоретичен модел на изследването

За целите на изследването е използван количествен и качествен контент-анализ. На контент-анализ подлежат смисловите послания на текстовете, което означава, че някои по-обемни и сложни по сюжет текстове се

интерпретират по няколко критерия и показателя.

За уч. 2011-2012 г. от МОМН са одобрени 22 учебника по български език и литература за начален етап, от които 13 читанки и 9

учебника по български език. От изследването са изключени Букварите за I клас, поради твърде стеснените смислови полета на текстовете, съдържащи се в тях. От учебниците по български език за II-IV клас на изследване подлежат само цялостни текстове, които не се съдържат в читанките за съответния клас. Освен това в обсега на изследването не попадат т. нар. когнитивни компоненти, както и илюстрациите към текстовете, поради разбирането, че те обясняват и допълват текстовете и не биха допринесли за промяна в резултата. Изключени са и някои кратки литературни форми – скороговорки, гатанки, зальгалки и др. п., както и научни и енциклопедични текстове, тъй като смисловите полета в тях са бедни откъм ценностни послания.

РЕЗУЛТАТИ

Съобразно дименсиите *индивидуализъм-колективизъм* и *консерватизъм-откритост* към промяна от изследваните текстове са отделени общо 2350 смислови полета.

Смисловите послания с колективистична насоченост в изследваните текстове са общо 1574, а тези с индивидуалистична – 776. След приравняване към 100% става ясно, че колективистичните послания представляват приблизително 67% от всички посланията в текстовете за изучаване.

Според категориите за анализ, честотата на посланията е разпределена, както следва:

- **Сигурност – 404 (17,19%)**
  - национална принадлежност: 116
  - принадлежност към група: 111
  - семейна сигурност: 182
- **Комфортност – 220 (9,36%)**
  - трудолюбие и любознателност: 128
  - почитателност към родители и възрастни: 92
- **Традиция – 216 (9,19%)**
  - празници, обичаи, обредност: 158
  - религиозна обредност: 58
- **Доброжелателност – 176 (7,49%)**
  - приятелство: 88
  - отзивчивост, отговорност: 88
- **Универсализъм – 558 (23,74%)**
  - равенство, справедливост: 81
  - единение с природата, опазване на природата: 335
  - широки възгледи, мъдрост: 142

Резултатите показват, че в 23,74% от колективистичните смислови послания са кодирани *универсални* ценности. Сред тях с най-

засилено присъствие са ценности, изразяващи *единение с природата*. Втори по сила на присъствие са смисловите полета, утвърждаващи *сигурността* – най-вече *семейната сигурност* (в 182 от изолираните смислови единици). 158 смислови послания представят традиционни ценности, свързани с празници, обичаи и характерна обредност.

Посланията с индивидуалистична насоченост са разпределени по следния начин:

- **Себенасоченост – 283 (12,04%)**
  - творчество, любопитство: 182
  - свобода, независимост: 101
- **Стимулация – 190 (8,09%)**
  - раннообразен живот: 63
  - безстрашие: 127
- **Хедонизъм – 82 (3,49%)**
  - наслада от живота: 82
- **Постижение – 101 (3,49%)**
  - амбиция, успех: 71
  - влиятелност: 30
- **Власт – 120 (5,11%)**
  - авторитет, богатство: 42
  - достойнство, обществено признание: 78

Сред индивидуалистичните послания най-осезаемо присъства категорията *себенасоченост*. В тази категория прави впечатление наличието на смислови единици, утвърждаващи *творчеството* и *любопитството* като ценност за съвременния човек. Откроява се и *безстрашието*, което изразява *стимулацията* на индивида. Най-слабо изразен сред индивидуалистичните ценности е *хедонизмът*.

За целите на изследването интерес представлява съотношението между индивидуалистични и колективистични ценности, кодирани в текстове, предназначени за изучаване в различни възрастови етапи на началното училище.

Анализът показва, че съотношението между колективистични и индивидуалистични смислови послания в текстовете за отделните класове са следните:

- **I клас** – 309 колективистични спрямо 133 индивидуалистични послания;
- **II клас** – 531 колективистични спрямо 189 индивидуалистични послания;
- **III клас** – 331 колективистични спрямо 168 индивидуалистични послания;
- **IV клас** – 403 колективистични спрямо 286 индивидуалистични послания.

Не се откроява тенденция за засилване на индивидуалистичната насоченост на текстовете с нарастване на възрастта на обучаемите,

както и не се забелязва в различните класове да е постигнат баланс между индивидуалистични и колективистични интереси, изразени чрез текстове в читанките.

Най-голям дисбаланс между текстове, изразяващи колективистични и индивидуалистични интереси, се наблюдават в следните учебници:

- Читанката за II клас с автори Иван Цанев и Владимир Попов на издателство „Просвета” – 170 към 51
- Читанката за III клас с автори Татьяна Борисова и кол. на издателство „Булвест” – 166 към 77
- Читанката за III клас с автори Леда Милева и кол. на издателство „Анубис” – 79 към 30

Текстовете в Читанката за IV клас с автори Румяна Танкова и кол. на издателство „Просвета” са носители на най-голям брой индивидуалистични послания – 150. Същата Читанка е единственият сред изследваните учебници, в който броят на индивидуалистичните смислови единици надвишава, макар и минимално, този на колективистичните. Съотношението е 131 колективистични спрямо 150 индивидуалистични ценностни послания.

Категориите за анализ в дименсията *консерватизъм-откритост към промяна* са част от категориите в дименсията *колективизъм-индивидуализъм* (Фиг. 1). Вижда се, че на консерватизма са релевантни категориите **сигурност, комфортност и традиция**, а откритостта към промяна се характеризира с ценности от категориите **себенаоченост, стиमुлация, хедонизъм**.

Не е трудно да се забележи, че консервативната тенденция е водеща за текстовете от учебното съдържание по български език и литература за начален етап. Регистрираните послания с подчертан консервативен смисъл са 840, докато тези, характеризиращи откритостта към промяна, са 555. Абсолютният лидер на консервативната традиция е категорията *сигурност*, но следва да се отбележи, че водещото място на *семејната сигурност* сред консервативните ценности е силно положителна тенденция. Тя се изразява в поставяне на принадлежността към малката, близка общност в центъра на възпитателния интерес, което е индикатор за либерална ориентация на ценностните послания.

Учебникът, предлагащ най-голям брой текстове с консервативни ценностни послания, е Читанката за II клас с автори Татьяна

Борисова и кол. на изд. „Булвест” – 98. Най-много ценности, изразяващи стремеж към промяна и жизнена виталност, са интегрирани в текстовете от читанката за IV клас с автори Румяна Танкова и кол. на изд. „Просвета” – 93.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От презумцията за необходима и разумна трансформация на ценностните ориентации от колективистични към индивидуалистични нагласи, както и с разбирането, че пътят за постигане на общочовешки ценности от съвременния ученик е пътят на индивидуализма и откритостта към промяна, с представеното изследване се констатира, че образователното съдържание в културно-образователна област „Български език и литература” не предлага достатъчно възможности в това отношение. Текстовете са носители на предимно колективистични, консервативни ценности. В по-голямата си част те пресъздават ситуации, които не са близки и разбираеми за съвременния ученик. В допълнение, най-предпочитаните за изучаване български автори в начален етап са творци от епохата на т. нар. социалистически строй и макар да са признати класици на детската литература, те неминуемо отразяват ценностите на времето, в което са творили. Интересно е да се отбележи, че най-наситени с ценностни послания, сред които не малко с индивидуалистичен, хедонистичен подтекст, са народните приказки.

Проведеното изследване допуска и извода, че съвременните ученици от начален етап изпитват неудовлетворение и изразяват съпротива срещу предлаганите им възпитателни и образователни интеракции и поради факта, че както учителите, така и учебното съдържание по учебния предмет с най-осезаемо влияние върху формирането на ценностните им ориентации – литературата, са носители на предимно колективистични, консервативни ценности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Байчинска, К.; М. Гарванова. 2008. Изменчивост и стабилност на ценно-стната система на българските учители 1995 – 2005. *Педагогика*, кн. 2, стр. 33-52

2. Белова, М. 1997. Ценности и образование. *Теоретични основи на възпитанието*. М. Белова, Г. Димитрова, Н. Бояджиева, Кл. Сапунджиева. (138-145). София: Вѳда Словѳна - ЖГ.
3. Герджиков К. 1999. Дидактическа същност на преподаването. София.
4. Иванов, И. 2002. Диференциална педагогика. Шумен, ЮниЕкспрес.
5. Паунов, М. 2009. Ценностите на българите: съвременен портрет на европейски фон. София, Стопанство
6. Радев, Пл. 2005. Обща училищна дидактика. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски”.
7. Савова, Ж. 1989. Педагогическото общуване в обучението. София.

ТЕОРЕТИЧЕН МОДЕЛ ЗА ПРОФЕСИОНАЛНА КОМПЕТЕНТНОСТ НА УЧИТЕЛЯ КАТО АНИМАТОР

Златка Димитрова

THEORETICAL MODEL OF THE TEACHER'S PROFESSIONAL COMPETENCE AS ANIMATOR

Zlatka Dimitrova
E-mail: sk_ati@abv.bg

ABSTRACT

The article explains the basic parameters of the teacher's role as an animator. The animator's role is among the roles, seen as unusual but most wanted and preferred by teachers and one for which they are not fully prepared. The aim of the research is to outline the necessary knowledge, skills and attitudes of children's animation as a pedagogical competence upgrading teacher's competencies. It explains the concepts of "animation" and "professional competence". A theoretical model is suggested, which can be used for theoretical and practical teacher's training.

Key words: animation, pedagogical competence, theoretical model.

В специализираната литература проблемите на анимацията са сравнително недостатъчно или непълно разработени. Вероятно това е една от причините, поради която понятието “анимация” обхваща разнообразни по своя характер интерпретации. Често пъти анимацията се представя като:

- цирков спектакъл, уреждан от време на време в туристическите комплекси;
- забавна вечер с туристите в хотела или ресторанта;
- спортно състезание на плажа или на пистата;
- весела игра или викторина по време на екскурзия или мероприятие и т.н.

Нашата обща лексикография обяснява понятието анимация само във връзка с филмовото производство, по-конкретно със създаването и разпространението на анимационни програми. Именно тези многобройни вариации налагат да бъде изяснена същността на понятието анимация.

Етимологическата справка показва, че думата анимация е от латински произход: anima (lat) – дума, живот; animatio (lat) – оживяване, съживяване. Навлязла от латинския език в редица европейски езици, анимацията и нейните производни думи днес се тълкуват

с няколко значения, основните от които, макар и с различни нюанси, са твърде близки по своята съвкупност: насърчавам, поощрявам, подтиквам, подбуждам, увличам към нещо, вдъхновявам някого, вдъхвам живот някому и т.н. В последно време сред специалистите се налага един по-нов термин: entertainment, entertainer (англ.) – забавление, забавен човек [7].

Специфичните характеристики на анимацията се откриват в практическото приложение в туризма. Най-общо това е дейност, развивана от предоставящо туристически услуги предприятие или организация (хотел, туристически комплекс, туроператор и др.), която има за цел да насърчи туристите към активно и разнообразно прекарване на свободното време чрез участие в специално разработени програми. В съдържателно отношение анимацията обхваща и редица прояви, които могат да бъдат групирани в няколко основни сфери:

- Сфера на физическо натоварване, движение и спорт;
- Сфера на социални контакти;
- Сфера на културни интереси;
- Сфера за изява на творчески интереси и наклонности.

Поради своя подчертано доминантен характер, посочените сфери (особено първите две) са почти неотменна съставна част на всяка концепция за анимация [2, 7].

Анимацията, като процес на междуличностно общуване, предоставя условия за създаване и съгласуване на представи за общо одобрявано и социално приемано поведение. Потенциалните ресурси на анимацията като социализационен агент се разкриват чрез определянето:

1. Като процес на взаимодействие между индивидите, където социалните позиции не са предпоставени, а са актуално случващи се.
2. Като интерактивен подход, който провокира децата и техните родители активно както да изявят себе си, така и да се учат да приемат другите с техните индивидуални характеристики.
3. Като средство за организиране на свободното време на смесени групи деца и техните родители.

Въпросите, свързани с анимацията, са в обсега на вниманието на специалистите в областта на туризма. Това е причината компетентността на учителя като **аниматор** да не е интегративна част от подготовката и квалификацията на учителите.

Според последни изследвания за това, в какви професионални роли виждат себе си съвременните български учители, **аниматор** е роля, припозната от 65 % от изследваните учители като необходима за статуса *фасилитатор* [11]. Тя е сред ролите, определяни като нетипични, но желани и предпочитани за изпълнение от учителя, както и такава, за която те не са напълно подготвени. Паралелно изследване доказва, че учениците от начален етап, макар и непълноценно, също разпознават учителя като аниматор, тъй като втората по значимост функция на учителя, според тях, е тази на организатор на различни празници и забавления за децата, екскурзии, театър [5].

Според Н. Калоянова „подсилените и в четирите стратегически цели на Европейската стратегия 2020 аспекти на образованието като мобилно; качествено; основано на равнопоставеност, социално сближаване, активно гражданско участие, творчество и иновации индикират, че Европейските общности трудно се справят с предизвикателствата на глобализиращото се образование” [6]. Според нея учителите трудно приемат предизвика-

телствата да изпълняват професионалните роли, които изисква от тях съвременната образователна ситуация. Те не успяват да „актуализират статусно-ролевите си сценарии”, компетентностно-ролевите им модели са нестабилни и предизвикват професионален стрес, както и се отразяват на ефективността на педагогическото взаимодействие [4-6]. Авторката защитава тезата, че „в триединството *статус-роли-функции*, ролята е компонентът, който взаимодейства с професионалните компетентности” [4]. Това означава, че за да бъдат ефективни в ролята на аниматори, учителите трябва да формират целенасочени професионални компетентности.

Според Европейската квалификационна рамка за учене през целия живот компетентност е доказана способност за използване на знания, умения и личности/социални дадености в работни или учебни ситуации, в професионално и личностно развитие. Професионалната компетентност е съвкупност от знания, умения и способности, които трябва да притежават работещите и учените /изследователите в дадена област [8-9]. Тя е „интегративно свойство на личността” включва най-общо знания, умения и нагласи, които съдействат за формиране на поведение за постигане на ефективни резултати в професионалната дейност [10]. Формирането на професионални компетентности е приоритет на ученето през целия живот, стратегически момент в новата Европейската стратегия 2020.

Казаното до тук дава основание компетентността на учителя като аниматор да се приема като необходима професионална компетентност, тъй като тя следва да се демонстрира от всеки учител. Тя може да се дефинира като съвкупност от знания, умения и нагласи на учителя, необходими за организиране на свободното време на децата, за по-атрактивно провеждане на различни видове активности, за повишаване мотивацията и интереса на децата за занимания с изкуство и спорт, за развиване на техните креативни умения и заложби.

Възможностите за подготовка и квалификация на учителите, свързани с формиране на професионална компетентност като аниматори, са основно в следните направления:

1. Включване на отделни модули в обучението по утвърдени учебни дисциплини, както и въвеждане на отделни

дисциплини в бакалавърските програми:

- Анимация в училищна среда;
  - Анимация за родители и деца;
  - Спортна анимация;
  - Художественотворческа анимация;
  - Анимация по време на ученически отиди и екскурзии.
2. Въвеждане на следдипломни квалификации и специализирани магистърски програми.

Необходимостта от своевременно осигуряване на компетентностите на учителя като аниматор се осигурява и от някои форми за продължаващо обучение:

1. Център за професионално обучение „Интелигентност”: Специалност „Туристическа анимация”, код 8120401 – трета степен на професионална квалификация.
2. Център за професионално обучение „Земела 2002”: Специалност „Туристическа анимация” [3].

Проблематизирането на въпросите, засягащи подготовката на специалисти аниматори има за цел:

- да фокусира вниманието върху парадигмалното понятие за съвременно образование;
- да акцентира върху необходимостта от осъществяване на „топла връзка” между потребностите на пазара на труда и доставчиците на образователни услуги [1].

В общи линии същността на стратегията на професионалната подготовка на специалиста аниматор се състои в следното:

- подготовка на специалистите на базата на отчитане на потребностите
- разработка на нови учебни курсове, осигуряващи качествена подготовка на специалистите;
- използване в процеса на обучение на нови образователни технологии;
- увеличаване броя на практическите занятия, стаж (в това число извън граница) за изграждане на практически навики и умения за създаване и реализация на анимационни програми.

Краткосрочните курсове са недостатъчно ефективни поради невъзможността да рефлектират трайно върху постигнатите от учителя образователни и възпитателни резултати.

По такъв начин в новата структура на профилирано обучение е необходимо постоянно да се обновяват програмите и методиката на учебния процес. Наложително е създаването на отраслова банка от типове сценарии и примерни занимания за организация на свободното време на децата.

В настоящата разработка се предлага теоретичен модел за формиране на професионални компетентности на учителя като аниматор.

Моделът на компетентността на учителя като аниматор би могъл да включва следните знания, умения и нагласи:

1. Знания
  - форми на организация на свободното време на учениците;
  - видове анимация – културно-познавателна, спортна, развлекателна анимация, анимация в морски, планински и градски условия;
  - актуални педагогически теории, концепции, технологии;
  - маркетинг и реклама на анимационния продукт;
  - специфика на организацията на свободното време със смесени групи ученици;
  - методи за организация на свободното време;
  - здравословни и безопасни условия на игра;
  - театрални форми и техники.
2. Умения
  - селектиране и подбор на информация;
  - провокиране на креативност и емоционално филтриране чрез игра и изкуство;
  - гарантиране на избор и свобода при разгръщане на центрове по интереси за деца и юноши;
  - комуникативни умения;
  - музикално-артистични умения;
  - наблюдаване и регистриране на детско-юношеско взаимодействие и творчество;
  - изследване на потребностите и предпочитанията на детската група;
  - мотивиране на участниците в заниманията;
  - планиране, организиране и провеждане на атрактивна занимателна програма;

- организиране на отборни игри;
- изработване на декори и костюми;
- използване на театрални форми и техники, сценично присъствие;
- използване на аудио-визуални техники и технологии;
- решаване на проблеми и конфликти.

3. Нагласи

- изследователски интерес и любопитство;
- преодоляване на професионални стереотипи, отвореност към промяна
- търпение и последователност;
- емоционална компетентност;
- аналитично, критично и творческо мислене.

Предложеният модел има практико-приложен характер. Той дава възможност за разработване на модули за професионална подготовка на настоящи и бъдещи учители. Чрез модела се формира компетентност на учителя като аниматор така, че тя да се впише успешно в цялостните компетентностно-ролеви модели на учителите.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бъчваров, Б. Анимация в туризма. ДКТ, (1987)
2. Великов, В. Екскурзоводство и туристическа анимация. Матком, (2008)
3. Димитрова, Зл. *За анимацията като специфична дейност и за необходимостта от квалифицирана подготовка на кадрите*. Управление и образование VI (1), (2010) стр. 318
4. Калоянова, Н. *Компетентностно-ролеви модели на български учители в аспекта на интеркултурното образование*. Управление и образование VII (1), (2011), стр. 16-23
5. Калоянова, Н. *Модели на ученици за статусно-ролеви профил на учителя*. Психологични изследвания 1. (2011)
6. Калоянова, Н. *Компаративна компетентност на учителя – теоретичен модел*. Образование и технологии 2, (2011), р. 42-45.
7. Кръстева, В. и др. Туристическа анимация, Бургас: Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, 2006
8. Официален вестник на ЕС, C117, 6.05.2010. www.eur-lex.europa.eu
9. Официален вестник на ЕС, C119, 28.05.2009. www.eur-lex.europa.eu
10. Радев, Пл. *Обща училищна дидактика*. Пловдив: УИ „П. Хилендарский”, (2005)
11. Kaloyanova, N. *Teacher-facilitator – status and roles in the teaching profession*. Social Sciences Today. Romania. (2011).

ПРЕВАНТИВНИЯТ ПОТЕНЦИАЛ НА ЗДРАВНОТО ВЪЗПИТАНИЕ

Галина Терзиева

PREVENTIVE POTENTIAL OF HEALTH EDUCATION

Galina Terzieva

E-mail: galina.terzieva@abv.bg

ABSTRACT

Preventive nature of health education may be implemented by organized pedagogic activities on the part of the family, school, society and media, directed to the personality of the child, pupil, student, or adult. The aim is that they should know factors hazardous to the health for reducing their effect and increasing the effect of the protective ones. It is also necessary to create appropriate organization and pedagogic conditions for the timely acquisition of knowledge of human health and develop skills for taking care of body hygiene; for non-dependence; for skills for healthy menu choices; for defending safe sexuality; skills to counter those who do not comply with health standards.

Key words: health, health education, prevention, potential.

ВЪВЕДЕНИЕ

Отношението на личността към собственото здраве и здравето на другите е резултат от измененията в социо-културното състояние на човешката цивилизация. Инициативи, насочени към предпазване на здравето са проявявали още хората на древните общества. Водени от представи за зли сили, духове, божества, които се вселяват в тях и ги разболяват, карат хората да носят амулети, да правят заклинания, ритуални танци, за да ги умилостивят. Създаването на медико-философска система в Древния свят помага на човека да се откъсне от влиянието на митологичните представи и да търси нови пътища към познанието на човешкото здраве. Целта на Питагорийските лечители (привърженици на Питагор, създали първата медицинска школа-Кронската) е преди всичко да се предпази здравето на хората. За постигането на тази цел те съветват избягването на отрицателни емоции и силни страсти. Усилията им са насочени към това човек да осъзнае, че не лечението, а предпазването е първоопределящо в поведението. Според Хипократ начинът на живот, диетата и обичаите, обкръжаващите предмети повлияват и физическото, и психическото здраве на човека. За предпазване на здравето древните народи използват

различни процедури на измиване, обливане, масаж, втриване на благовонни масла, излагане на слънце. Спазват закони за изолация на болните, за да предотвратят епидемии. Днес постиженията на науката и в частност на медицинската наука, използването на високи технологии в изследването и лечението, позволяват да се разкрият много от тайните на човешкия организъм, да се решават проблеми, свързани с предпазване и предотвратяване на болестни промени в здравословното състояние.

В условията на непрекъснато променящи се икономически реалности у нас и в глобален план, в живота и дейността на личността настъпват нови изисквания и предизвикателства. Но за оптималното формиране и развитие на личността, за нейната успешна реализация в условията на пазарни отношения, от изключителна важност е тя да съумее да съхрани своя здравен потенциал, да се предпази от рискови за здравето навици и поведение. Голяма част от хората започват да мислят за здравето едва когато настъпят болестни промени. За някои то е усмивка, за други свобода, а трети трудно приемат, че е дълг и отговорност. Здравето е състояние на личността; способността ѝ да уравни в хармония биологичната си същност във взаимодействието с природната и социална среда.

Споделяйки тази идея, личността осъзнава необходимостта от предпазване на собственото си здраве от вредни влияния и въздействия за съхраняване на своя здравен потенциал, за осигуряване на висока жизнеспособност за пълноценна изява - творческа и социална; за качество на нейния живот.

Основна заслуга за формиране на нагласи, потребности и отношение към предпазване на здравето, за овладяване от личността на знания и умения за изява на грижа към него, има процесът на протичане на здравното възпитание. Феноменът здравно възпитание е процес на целенасочено, системно организирано взаимодействие между субектите, насочено към овладяване на нормите на здравословен начин на живот. То е ефективна организация на педагогическа дейност, активна духовна и физическа нагласа за усвояване на знания и опит, водещи до положителни изменения у личността, свързани с предпазване и съхраняване на здравето. При протичането на здравното възпитание като процес в практиката, се изявяват и неговите функции: формираща, регулираща, коригираща, контролираща и предпазваща. Формиращата функция е основна, водеща- тя осигурява изграждането на нагласи, убеждения, отношение, начини на поведение от хигиенен и здравен характер, в резултат на овладяни знания и норми, необходими за цялостното формиране на личността. Целта на регулиращата функция е да направлява процесите на влияние върху формирането на здравното самосъзнание на личността. Коригиращата функция е обусловена от необходимостта да промени неправилни нагласи, мнения, оценки, възгледи, убеждения, поведенчески стереотипи у личността (напр. „закаляването е опасно“). Контролиращата функция предполага активно наблюдение при усвояване от личността на система от здравословни привички, при отстояване на позиция за предпазване на здравето- собственото и на другите. Ефективното реализиране на формиращата функция предполага и изявата на превантивната функция. Личност, у която е формирано позитивно отношение към здравето, спазва нормите и правилата на здравословното, предпазващо поведение. Превантивната функция има особен възпитателен ефект. Тя е израз на огромния потенциал на здравното възпитание при формиране на умения за предпазване на здравето. Носител е на сложен, многоаспектен комплекс от източници, средства, механизми, въз-

можности (условия) за извършаване на превантивна за здравето дейност, насочена към изграждане на здравната култура на личността, към избора ѝ на здравословен начин на живот.

Значимостта на дискутирания проблем дава основания да се формулира целта на изследването: да се очертае необходимостта от създаване на условия за реализиране на същностния потенциал на здравното възпитание, предпазващ личността от рискови за здравето въздействия.

Обект на изследване са здравното възпитание и здравно обучение на личността, насочени към овладяване нормите на здравословен начин на живот.

Предмет на изследването е процесът на изпреварващата, специално организирана педагогическа дейност, насочена към формиране на умения у личността за предпазване на здравето.

Хипотеза: здравното възпитание предпазва от вредни за здравето навици и привички, ако в педагогическата практика се създадат условия за реализиране на неговата превантивна същност.

За да се установи тенденцията на проблема в практиката, се направи теоретичен анализ по проблема; констатиращо изследване; интервю и целенасочено наблюдение по предварително изработени показатели и критерии.

РЕЗУЛТАТИ

Анализът на резултатите от проведените изследвания с ученици от първи до осми клас и техните родители; учители (работещи в детски градини и основно училище); студенти от медицински и педагогически специалности; медицински сестри през учебните 2006/2007, 2008/2009, 2009/2010, позволяват да се разкрият причини за рисковото за здравето поведение; тенденциите и съдържанието, условията и факторите, които го обуславят.

Знанията, нагласите, мотивите и отношението към здравето се градят още в ранна възраст. Но те зависят от знанията, нагласите, навиците, потребностите и отношението на родителите към здравето като към ценност. При проведено собствено целенасочено наблюдение върху поведението на току-що родили майки от български етнос се оказа, че повечето от тях не са подготвени за кърмене. Няма изградена нагласа за това, липсват знания за жизнената необходимост на детския

организъм от кърмата. Майките не са сигурни дали имат кърма (започва да се образува от 20 гестационна седмица от бременността), дали е достатъчна за детето (за първите 24 ч. на хранене е необходима кърма колкото грахово зърно- такава е вместимостта на стомахчето на новороденото). Липсват знания за това колко ценна е коластрата като мощен естествен имуностимулатор за новороденото веднага след раждането. Без никакви колебания майките предлагат на детето си шишенцето с адаптираното мляко.

У голяма част от майките съществуват неправилно изградени нагласи към хигиенните грижи за децата, както и за провеждане на закалителните процедури. Постъпили в детско отделение поради заболяване на детето (собствено наблюдение и проучване) майките не позволяват да се проветряват често стаите, „за да не настинат децата”. На въпроса познават ли закалителните процедури и дали ги провеждат, резултатите от отговорите показват, че 71% от тях не познават същността и значението им, а 69% от майките ги определят като „опасни”. 40 % от майките, преминали за период от три седмици в детско отделение не полагат добри хигиенни грижи за децата си: редовно измиване на кожата и кожните гънки, омазняване на кожата; осигуряване на бельо винаги при замърсяване. Липсват знания, че кожата е орган, който за да изпълни многобройните си функции, трябва да е чиста, суха, здрава. Това обаче забавя значително оздравителния процес на детето. Вместо да измият с топла вода при замърсяване, те ползват т.нар. „мокри кърпички”. Много от родителите не формират умения у детето за собствена грижа, грижа за своето тяло, считайки детето за малко. Макар и постъпило вече в първи клас, мама (собствено наблюдение) проверява в паузите между учебните часове дали детето не е изпотено, за да го преоблече.

Но какво отношение към здравето въобще могат да имат деца, които растат в среда на активно пушещи родители, прародители и близки приятели. Данните от изследването посочват, че 76% от децата живеят в рисковата за тяхното здраве среда, сред пушещи тютюн родители. По-голямата част от родителите не считат, че личният техен пример може да се окаже решаващ за избора, който по-късно ще направи тяхното дете. Само 5% от родителите, чието мнение бе проучено, са склонни да признаят това. Фактът, че 11% от децата

между 11 и 14 годишна възраст в основното училище, в което се направи изследването, пушат редовно, говори за това, че личният пример на възрастните е заразителен. За 8% от учениците, които пушат, основен мотив е, „защото родителите ми го правят”. Около 27% от учителите на тези ученици, позовавайки се на собственото си наблюдение, считат, че процентът на учениците- пушачи е по-голям.

За формиране на правилни нагласи и отговорно отношение към здравето от значение е изпреварващата информация. Например „подобре половото възпитание да започне една година по-рано, отколкото един час по-късно” отбелязва Грасел [1], [72]. Този принцип трябва да е водещ, когато касае отношението към здравето и ръководещият педагогически субект трябва да го познава. Получили необходимата информация, децата биха се предпазили и от полово предаваните болести, и от ранното забременяване. Но тази тема продължава да е тема табу за възрастните. За съжаление не малка част от учителите в основното училище считат, че половото възпитание трябва да започне в пубертетната възраст. Не така мислят детските учители и медицински сестри. Мнението им е, че периода, в който децата започват да се идентифицират съвпада с посещението на децата в детските заведения и тук е важно да се работи за правилно изграждане представите на децата за различията в пола. По въпросите за пола учениците говорят „с приятели”-51%, но 36% от тях не споделят с никого. Затова е важно те да получават необходимата информация на достъпен език, съобразена с възрастовите особености.

Знанията са задължително условие за провокиране на интерес към даден проблем, за изграждане на нагласи, за формиране на убеждения и отношение, за поведение, насочено към предпазване на здравето. Анализът на резултатите от изследването разкрива мнението на около 57% от детските учители, че на децата се предлагат знания за здравето в условията на детската градина. 47% от родителите на децата от първи до четвърти клас и 20 % от родителите на учениците от пети до осми клас не могат да преценят, дали децата им получават необходимите знания за човешкото здраве. 24% от студентите заявяват, че до завършване на средното си образование не са получили достатъчно знания, за да си обяснят вредата от тютюнопушенето и алкохола;

за необходимостта от здравословно хранене. По въпросите за пола са организирани епизодични срещи с лекар-специалист, но те не осигуряват знанията за сексуалното и репродуктивно здраве. 60% от анкетираните училищни медицински сестри считат, че в училище децата не получават достатъчно по обем и качество здравни знания. От проведеното констатиращо изследване става ясно, че по-голямата част от родителите не получават подкрепа при здравното обучение и здравно възпитание на своите деца. 61% от тях разчитат единствено на своите знания. Установи се още, че родителите не познават институциите за работа с деца, които функционират на територията на града, и от които биха могли да получат специализирана помощ.

Тревожна е тенденцията за начало на употребата на наркотични вещества в ученическа възраст. Това показват и резултатите от изследването. 2% от учениците от пети до осми клас признават, че са опитвали наркотик, а 21% посочват, че имат приятел/познат, който ги употребява. 8% от родителите на тези ученици обаче споделят, че децата им са опитвали наркотик. 23% от учителите мислят, че учениците употребяват наркотици. Явно страхът от тази зависимост помага на родители и учители да бъдат по-наблюдателни, да забелязват проблема и на време да реагират. За сравнение, настоящите студентите са опитали за първи път наркотик в годините на средното си образование.

Не така стоят нещата с алкохола. 75% от учениците признават, че употребяват алкохол. Проблем, който е пропуснат от родители и учители, и на който никой не обръща особено внимание.

Резултатите от проучването разкриват липсата на навици у ученици и студенти да правят избор на здравословно меню. Утвърждава се практиката да се консумират хамбургери, тестени закуски, продукти с много сол и подправки (снакс, кубети, чипс..).

След завършване на учебната дисциплина „Хигиена и здравно възпитание“ и проведеното констатиращо изследване сред студентите от педагогическите специалности, в които се изучава, се установи, че почти 75% от тях след получените нови знания и проведени дискусии са осъзнали колко е важно да се създават условия за протичане на здравното възпитание, за разкриване на неговия профилактичен потенциал. Променят се нагласите за термичното обработване на хранителните

продукти (за предпочитане приготвянето на пара, задушаване), променят се нагласите, че здравословната храна може да е вкусна. Не малък е процентът на онези студенти обаче, които продължават да пушат сред учениците от началното училище, в което провеждат педагогическата си практика. Този факт обуславя необходимостта от въвеждане на посочената учебна дисциплина във всички педагогически специалности.

ДИСКУСИЯ

Анализът на резултатите от практическото изследване и изразената тенденция за рисковото за здравето поведение у по-голямата част от респондентите, липсата на умения за здравословен начин на живот, позволяват да се очертае извода, че в педагогическата практика е необходимо да се създават както условия за реализиране на здравното възпитание, така също е необходимо разбирането от ръководещия педагогически субект на същността, особеностите, значимостта и ефективността от крайния резултат при извършването на превантивния потенциал на здравното възпитание, насочен към био-, психо- и социалното здраве на личността. Етимологичното значение на думата превантивен се свързва с фр. Preventive - предпазен, предохранителен; който предваря, предварителен и още-който предотвратява или предупреждава. Понятието превенция означава- предотвратяване; предупреждение [2]. Съдържанието и характеристиките на понятието превенция могат да бъдат обект на изясняване от различни науки, за чиято цел ще бъде използвано. Например, в педагогически аспект „превенцията е общо предпазване, предупреждение, смекчаване, изпреварване на отрицателните действия и поведение на децата, а също така педагогическа помощ и подкрепа в трудни ситуации“[3], [78]. Приемайки тази теза, за целите на здравното възпитание, можем да определим превенцията като съвкупност от инициативи, дейности, политики и практики за недопускане или ограничаване на рисковете за здравето влияния, както и промяна на тези от тях, които възпрепятстват избора на здравословен начин на живот, чрез изпреварваща информация, научни знания и адекватна подкрепа.

Превантивната същност на здравното възпитание може да се реализира чрез организирана педагогическа дейност от страна на се-

мейството, училището, обществото и медиите, насочена към личността на детето, ученика, студента, възрастния:

- за да познават те рисковите за здравето фактори, да бъде намалено тяхното влияние и се увеличи въздействието на протективните;

- за да се създадат подходящи организационни и педагогически условия за навременно усвояване на знания за човешкото здраве и се изградят умения за полагане на хигиенни грижи за тялото; умения за недопускане на зависимости; умения за избор на здравословно меню; умения за отстояване на безопасна сексуалност; умения за противопоставяне на хората, които не спазват здравните норми.

В последните години, в стратегиите на Световната здравна организация за здраве на народите, се акцентува върху стимулиране на активната субектна позиция на личността за отговорно отношение към собственото здраве. Целта е да се предизвика личността да бъде активен участник за неговото предпазване, съхранение и лечение.

Условие и фактор за разкриване и реализиране на огромния превантивен потенциал на здравното възпитание е семейството, както и условията на семейната среда. Семейството се определя като основна жизнена среда за детето- формираща, предпазваща, подкрепяща; среда с мощни фактори, влияещи върху здравето. Знанията на родителите за човешкото здраве и здравословния начин на живот, хармоничните взаимоотношения между тях, заедно с важността на наследствения механизъм, са предпоставка за раждането и отглеждането на здраво дете. От значение са здравните рискове, свързани с професиите на бъдещите родители в периода когато трябва да се ражда детето; вредните навици и привычки на двамата родители: употреба на алкохол, наркотици, неконтролирана употреба на лекарства, недостатъчен сън и почивка; хранителният режим на бременната жена. Отговорността на родителите е свързана и със създаването на подходящи материално- битови условия: достатъчно жилищна площ, комфорт и уют. Формираната здравна култура на родителите е първоопределяща за здравето на детето. Философията на здравословния модел на семеен живот се крие в регулирането на здравната мотивация и здравното поведение чрез създаване на условия за протичане на здравното възпитание. Превантивният потенциал на здравното възпитание би се проявил, ако родителите имат знанията и волята да

формират положителни привычки у своите деца за здравословно поведение: поддържане чистотата на тялото и дрехите; привычки за здравословно хранене, правилно разпределение на времето за учене и отпих, спортуване, познаване и избягване на рискови за здравето фактори. Във връзка с това родителите трябва да са последователни в изискванията си. Наблюдението и контролът за тях да бъде системен. Родителите са тези, които организират и контролират спазването от децата на определен режим, който е предпоставка за последователно, ритмично задоволяване на основни жизнени потребности от сън, храна, посещение и подготовка за училище, игри, спорт и хоби. Този режим е съобразен с възрастовите характеристики на децата и е условие за нормалното функциониране на физиологическите и психологическите процеси на детския организъм. В семейството и в условията на семейната среда у децата трябва да се формират привычки и умения за управление на парите, на свободното време, уменията да се спазват правила, норми и закони, да се формират нравствени качества. Те имат изключителна роля за превенция от зависимости.

Условия за разгръщане на превантивния потенциал на здравното възпитание съществуват в детските ясли и детски градини. Тези детски заведения са връзката за ефективното реализиране на здравното възпитание в практиката между семейството и училището. Спазват се хигиенните изисквания за двигателен режим и здравословно хранене, съществува правилно изграден режим за отглеждане и възпитание на детето. Процесът на здравното възпитание е насочен към утвърждаване на хигиенни навици у детето, за формиране на такива, или за преодоляване на погрешно заучени. Посочените детски заведения са посредник в изграждането на знания, умения и позитивни чувства, емоции и настроения за положително здравно поведение у детето. Тук обаче трябва да се засили взаимодействието между педагози и родители за преодоляване на противоречието между заученото от децата и модела на рисково здравно поведение, демонстриран от възрастните; за утвърждаване на навиците и уменията на децата да полагат грижа за тялото (лична хигиена). Необходимо е да бъдат подпомогнати педагозите с подходяща литература по проблемите на здравето в съответната възраст, методически ръководства; да бъдат включени

в образователни курсове (педагозите осъзнават, че са необходими специфични знания).

Непрекъснатостта и системността са важни характеристики на здравното възпитание. Ето защо училището като институция, призвана да образова, възпитава, обучава, се явява важна детерминанта за формиране на здравната култура на детето/ученика. Но днес, в съвременното българско училище като цяло съществува неоползотворена възможност за целенасочено овладяване на знания за здравето. Изпреварващите знания, поднесени на достъпен за децата език, личностно значимата информация за всяко дете ще помогне да формират нужните нагласи, потребности, отношение към собственото здраве и здравето на другите. Проучването на здравните навици у децата и целесъобразния избор на форми, методи, механизми, са условие и фактор за преодоляване и коригиране на неправилни нагласи, мнения и оценки за здравето. В тази връзка изключителна роля има личността на учителя и неговото собствено отношение към здравето, както и подготовката му да дискутира с учениците по проблемите на човешкото здраве. Важна е връзката между педагогическата общност и медицинския екип (медицинска сестра, лекар, зъболекар, психолог) в училището. Само пълноценното взаимодействие между тях може да гарантира изявата на предохранителния потенциал на здравното възпитание. На здравното възпитание не бива да се гледа само като на теоретичен проблем. В съвременното българско училище липсват условия за изява на неговия практико-приложен характер. Липсват ателиета, зали, кабинети, в които децата да изграждат и утвърждават умения за избор на здравословно меню, да овладяват знания за човешкия организъм чрез мулажи, табла, схеми, рисунки, атласи; да получават отговор на въпроси, които ги вълнуват. Това би помогнало да се изградят умения за справяне в критични ситуации, за вземане на решения, които да не застрашават тяхното здраве. Превантивната дейност трябва да обхваща целия престой на децата в детските заведения и училището, и за да затвърждава вече изградени умения, е необходимо да включва повтарящи се интервенции. Добре би било педагогическата общност да търси партньорство с родителите и тяхната ангажираност по проблемите на здравето; системно да ги уведомява за целите и задачите на различни образователни програми, свързани със здравното обучение и

здравното възпитание на учениците и изисква подкрепа им. Важно е да се очертаят темите за съвместната работа с родителите: поведение за справяне с тютюнопушене, пасивно пушене, употреба на алкохол, наркотици от страна на детето им, предпазване от безразборен секс, организиране на свободното време на учениците, технология за подпомагане на родителите в общуването с децата.

Здравното възпитание е проблем за изследване не само за педагогическата и здравеопазната практика. За неговата успешна превантивна реализация особено значима роля има обществото като цяло. Със своите регулаторни механизми, отношението към здравето като към ценност, позицията, която отстоява за инвестиции в здравеопазването, за наличие на адекватна здравна политика и стратегии, с непримиримостта към онези, които не спазват хигиенните и здравни норми, То може да изгради модел за предпазване и съхранение здравето на нацията.

Значим фактор за разкриване предпазния потенциал на здравното възпитание са медиите. Те са мощна детерминанта за формиране на нагласи и отношение към здравето и неговото опазване. Освен, че въздействат едновременно на огромна аудитория, те използват разнообразни механизми, прийоми, художествени материали и средства, чрез които подсилват въздействието върху младите хора, влияят на техните преживявания и ценности. Чрез образователни канали, рубрики и програми, медиите са необходимо условие за формиране на предпазващо поведение. За съжаление често ставаме свидетели на агресивна рекламна дейност на медиите за неподходящи хранителни продукти за деца.

Ефективно организиран и реализиран в практиката, процесът на здравното възпитание предпазва от рисково за здравето поведение, а превенцията води до висок социален, икономически (двупосочна е връзката здравеоикономика) и здравословен ефект.

ЛИТЕРАТУРА

- 1. Под ред. на проф. д-р Ст. Маркова 1998:** Социална медицина и обществено здраве. С., изд. „Знание” ЕООД, 1998.
- 2. Речник 1970:** Речник на чуждите думи в българския език. С., Наука и култура, 1970.
- 3. Сманцер, Рангелова 2011:** Сманцер, А. П. и Ем. М. Рангелова. Превантивна педагогика. Габрово, изд. ЕКС-ПРЕС, 2011.

**ИНОВАЦИОННИ МЕТОДИ В ПРАКТИЧЕСКОТО ОБУЧЕНИЕ В СПЕЦИАЛНОСТ
„МЕДИЦИНСКА СЕСТРА” – АКТУАЛНОСТ И НЕОБХОДИМОСТ**

Галина Терзиева, Катя Попова, Златина Георгиева

**INNOVATIVE METHODS USED FOR PRE-SERVICE PRACTICAL TRAINING OF
NURSES: ACTUALITY AND NECESSITY**

Galina Terzieva, Katya Popova, Zlatina Georgieva
E-mail: galina.terzieva@abv.bg

ABSTRACT

The article discusses an actual and important problem, related to the practical preparation of the students within the nursing programme. The implementation of innovative methods is a condition and a factor of quality improvement of the education of the future specialists in health care. The aim is to provoke the students' subject position during the educational process; to form skills for clinical observation; to gain new knowledge and abilities and to consolidate the obtained ones.

Key words: innovative methods, practical education, nurse, students.

ВЪВЕДЕНИЕ

Като част от европейското и световно образователно пространство, основна цел на българските висши училища е да осигурят ефективен процес на обучение, качествено образование и конкурентноспособна професионална подготовка, допринасяща за успешната реализация на личността. В литературата качеството на образованието, в частност на университетското, се разглежда като „социална категория, определяща състоянието и резултатността на процеса на образование в обществото, неговото съответствие с потребностите и очакванията на обществото, на различните социални групи в развитието и формирането на граждански и професионални компетенции, както и личностни качества [6].

За провеждане на обучението от регулираните специалности в професионално направление „Здравни грижи”, специалност „Медицинска сестра”, са въведени единни държавни изисквания, които поставят определени количествени и донякъде качествени стандарти за съвременно обучение по здравни грижи. Изискванията за качество на съвременното обучение и възпитание в специалността поставят преподавателите по здравни грижи в позиция да разработват и въвеждат иновационно-методически технологии. Реализирането на

практическата подготовка на студентите – бъдещи медицински сестри, се свързва с иновации в педагогическия инструментариум. В тази връзка голяма значимост се отдава на т. нар. интерактивни методи, към които интересът в настоящия момент е изключително голям и те все повече присъстват в педагогическия тезаурус. В. Шивачева определя „интерактивните методи като конкретни способности, насочени към организиране на интензивно между субектно взаимодействие на всички участници в педагогическия процес с оглед развитието на личността на студентите” [4,88].

Актуалността на изследвания проблем и неговата значимост за педагогическата практика дава основание да се определи целта на изследването: да се разкрие необходимостта от въвеждане на иновационни методи в практическото обучение в специалност „Медицинска сестра”.

За реализирането на целта на изследването се очертават следните задачи:

1. Да се проучат и анализират от работния екип теоретичните постановки и практически опит по проблема.

2. Да се проведе констатиращо емпирично изследване на нагласите, отношението и оценките на преподаватели, студенти, наставници на студентите за необходимостта от

въвеждането на Дневник на стажанта като унифициран стандарт за повишаване качеството на обучението в специалността.

3. Да се запознаят студентите и наставниците с възможностите на съвременните технологии за организиране и провеждане на качествени сестрински грижи.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ

В процеса на изследването на проблема използвахме следните методи:

- ✓ анализ на литература по проблема;
- ✓ констатиращо изследване сред:
  - студенти - III курс и стажанти – IV курс, специалност „Медицинска сестра“;
  - преподаватели по Здравни грижи и
  - осемдесет медицински сестри (главни

и старши медицински сестри и наставници на студентите), работещи в МБАЛ (Многопрофилна болница за активно лечение), ЦПЗ (Център за психично здраве), ДМСГД (Дом за медико-социални грижи за детето), КОЦ (Комплексен онкологичен център) - Бургас, с цел установяване на необходимостта от въвеждане на единни критерии и показатели за оценяване на знания и умения у студентите;

- ✓ интервю: провежда се по предварително изработени въпроси за проучване мнения, оценки, нагласи на студентите към използваните форми и методи на обучение;
- ✓ целенасочено наблюдение по предварително изработени показатели и критерии;
- ✓ дискусии на «кръгла маса» за диагностициране на мнения, нагласи и отношение на медицинските сестри и студентите за въвеждане на унифициран стандарт за практическо обучение на студентите;
- ✓ моделиране: изработване на Дневник на стажанта.

Обект на изследването са мненията, нагласите и отношението на студенти, преподаватели и медицински сестри към въвеждането на иновационни методи, свързани с практическото обучение в специалността.

РЕЗУЛТАТИ

Предвид различните роли в практическото обучение и с оглед представянето на по-детайлен анализ на резултатите от проведените

анонимни анкети /110 броя/, респондентите са групирани в три основни групи:

- медицински сестри - наставници;
- студенти и стажанти от специалност „Медицинска сестра“;
- преподаватели по Здравни грижи.

Резултатите от изследването разкриват елементи от общата професионална характеристика на изследваната група „медицински сестри-наставници“. По елемента възраст те могат да се групират така: до 30 годишна възраст са 6,8 % , до 40 г.- 34,1 % , до 50 г.- 22,7% , над 50 г.- 36,4 % . Друг елемент е трудовият стаж по специалността. Преобладават медицински сестри с трудов стаж между 15 и 20 години (36,4%) и тези, които имат над 20 години трудов стаж (40,9%).

Анализът на получените резултати разкрива отношението на респондентите в тази група към процеса на обучението за развитието на личността. У наставниците, чието мнение бе проучено, има изградена нагласа и мотивация за непрекъснато обучение и усъвършенстване: 43,2 % от тях са участвали в курсове за следдипломно обучение, 78 % - посочват участието си в сестрински колегииуми и 8 % - имат следдипломна специализация.

Проучено бе мнението на медицинските сестри за теоретичната подготовка на студентите. 43,2% от анкетираните медицински сестри я определят като «много добра».

На въпроса как оценяват активността на студентите в практическото обучение, 50 % от наставниците и 20 % от преподавателите я определят като „добра“. Не така мислят 31,8 % от медицинските сестри и 60 % от асистентите. Според тях студентите изпитват несигурност и неувереност в клинична среда.

Втората група респонденти, участвали в практическото изследване, са студентите от III курс и стажантите от IV курс. Те дават положителна оценка на наставниците, относно подпомагане и сътрудничество в обучението им по време на клиничната подготовка. Резултатите показват, че 50 % от респондентите - стажантите от IV курс, считат наставниците за компетентни, а 50 % от тях ги определят като активни участници в процеса на обучение. 14,2 % от анкетираните третокурсници отчитат нежеланието на медицинските сестри да подготвят студенти за работа в реална работна среда. В тази връзка е изразено то мнение от преподавателите по здравни грижи. Те преценяват, че медицинските сестри имат нужда от педагогическа подготовка

(80 %) и повече практически опит в обучението (20 %),

за да изпълняват успешно функциите си на наставници (виж таблица 1).

Таблица 1. Мнение за наставниците относно подпомагане и сътрудничество в обучението на студентите по време на клиничната подготовка.

Показатели / Изследвани групи	Наставниците са компетентни	Наставниците са активни участници в проц. на практическото обучение	Наставниците нямат желание да подготвят студенти	Наставниците имат нужда от педагогическа подготовка	Наставниците имат нужда от практически опит в обучението
Преподаватели				80%	20%
Студенти III курс			14,2%		
Студенти IV курс	50%	50%			

При направеното проучване сред стажантите за това как те оценяват протичането на преддипломния стаж и критериите, които са важни според тях, за да

се осъществи качествено практическо обучение, се получиха следните резултати, които могат да се проследят в следващата таблица (виж таблица 2):

Таблица 2. Оценка за преддипломния стаж според стажантите

Елементи за оценка	над очакванията	много добра	добра
Организацията на стажа	-	66.7%	33.3%
Ползотворност и ефективност на стажа	8.3%	50%	41.7%
Условия на труд в клиничните бази	-	41.7%	50%
Съдействие и подпомагане от наставника	-	66.7%	33.3%
Съдействие и подпомагане от асистента	-	66.7%	33.3%

Получените резултати показват, че е необходимо да се намерят механизми за усъвършенстване адаптацията и интеграцията на стажантите в реална работната среда.

На въпроса: „Имате ли предложения за попълноценна подготовка на студентите по време на практическото обучение?“, трите изследвани групи поставят на първо място подобряване на взаимодействието в системата: преподавател - стажант – наставник - 77,2%. На второ място е предложението за обучение на наставниците - 44,5 %, а 36,4% са посочили необходимостта от разработване на Дневник на стажанта. Преподавателите по

Здравни грижи приемат посочените предложения и единно подкрепят въвеждането на Дневника в практическото обучение на студентите и стажантите като унифициран модел, което ще съчетае подобряването на екипната работа и очертаване на отговорностите на обучаемите и обучаващите се.

За установяване на мнения, отношение и идеи, които да подпомогнат в изработването и въвеждането на унифициран стандарт за практическото обучение на студентите, на анкетираните бе зададен въпроса: „Кои елементи от Дневник на стажанта биха допринесли за подобряване качеството на практи-

ческото обучение на бъдещите медицински сестри?” При различните изследвани групи ранжирането на елементите на Дневника показва голямо разнообразие. Обобщените резултати дават следната тежест на посочените изисквания: специфични цели на практическото обучение – 60 % (първо място); критерии и отговорности на студента / стажанта – 54,4 % (второ място); специфични умения, придобити от студента / стажанта – 51 % (трето място); количествена и качествена оценка

на наставника и преподавателя за придобитите знания и умения – 43,4 % (четвърто място); специфика на здравното звено – 40,4 % (пето място); отговорности на наставника – 33 % (шесто място). На дадената възможност да се включат нови елементи в Дневника, анкетираните преподаватели предлагат студентите и стажантите да си поставят лични цели, което ще стимулира себепознанието и самооценката им (виж таблица 3).

Таблица 3. Мнение за елементи от Стажантския дневник, допринасящи за подобряване качеството на практическото обучение.

Специфични цели на практическото обучение	Критерии за отговорностите на студента/стажанта	Специфични умения, придобити от студ./стажанта	Колич. и кач. оценка от преподават. и наставник	Специфика на здравното звено	Очертани отговорности на наставника
60%	54,4%	51%	43,4%	40,4%	33%

Резултатите от проучването разкриват мнението на студенти и стажанти, че има субективизъм от страна на преподавателите при оценяване на знания и умения – 50 % мислят така.

За преодоляване на субективизма при оценяването на студенти и стажанти е необходимо въвеждане на ясни и точни критерии, както и изграждане на отношения, основани на взаимно доверие, уважение и сътрудничество между обучавани и обучавачи. Анализът на обобщените резултати показва, че 67,2 % от

анкетираните посочват значението на ежедневното отчитане на практическата дейност на стажанта/ студента като критерий за изключване на субективизма. На второ място респондентите са поставили въвеждането на количествени показатели за специфичните манипулации (58,4 %). Следват по значимост с 51,4 % определянето на точни критерии за теоретична подготовка и 33,4 % желаят включването на мнението на пациента за обективно оценяване на дейността на студента в клинична среда (виж таблица 4).

Таблица 4. Мнение за необходимост от критерии за преодоляване на субективизма при оценяването на студенти и стажанти.

Ежедневно оценяване дейността на студента/стажанта	Количествени показатели за специфични манипулации	Точни критерии за теоретичната подготовка	Мнението на пациента за дейността на студента/стажанта
67,2%	58,4%	51,4%	33,4%

За повишаване качеството на учебния процес е необходимо диагностициране на потребността от учене, нагласите, отношението на студентите към цялостния процес на учене. Това ще позволи да бъдат установени затрудненията, които изпитват при овладяване на знания, при изграждането на умения. В тази връзка, резултатите от констатиращото изследване разкриват затрудненията, които имат 42 % от студентите в осъществяване на

процеса на комуникация с пациента. Имайки предвид факта, че 50% от студентите, които признават това, са студенти на преддипломен стаж. Липсата на изградени техники за комуникация сериозно ще наруши качеството в обслужването и в обгрижването на техните пациенти. Проведеното практическо изследване, както и целенасоченото наблюдение над студентите по време на клинична практика и преддипломен стаж позволи да се установи,

че активността на студентите се провокира от мотиви, носители на различни емоции:

- чувство на удовлетвореност при овладяване на знания за човешкото здраве и формираните умения в обгрижването изпитват около 21 %;

- други 40 % са удовлетворени при извършване на различни манипулации;

- а 14 % - при усвоени знания и умения за работа с апаратура.

В литературата стандартът се определя като „основна единица или константна под формата на препоръчителни или задължителни условия, правила, процедури, регламенти, изисквания, параметри, показатели, величини, предмети, постижения, оценки, начини на регистрация” [7], [134] и още „чрез стандартите се осъществява унифициране (уеднаквяване) и опростяване с цел да се постигне желаното качество и ефективност” [8]. Мнение на студентите е, че наличието на „установени стандарти за знания и умения” ще повиши активността им в процеса на учене. Така мислят 15 % от тях. Около 16 % биха искали „предварително посочени задачи и литература за подготовка за предстоящи занятия. 7,32 % желаят „предварително познаване на критериите и показателите за оценяване”.

ДИСКУСИЯ

Направеното проучване показва, че е необходимо въвеждането и използването на иновационни методи и педагогически инструментариум за обучение, което да повиши качеството на практическата подготовка на бъдещите медицински сестри. Въвеждането на Дневник на стажанта с ясно очертани показатели и критерии за оценяване, ще провокира активна субектна позиция на студентите в процеса на обучение; ще подпомогне формирането на умения у студентите за клинично наблюдение, за придобиване на нови и утвърждаване на овладени знания и умения; ще създаде условия стажантите да придобият изискуемото ниво на компетентност за професионална реализация.

Направеният анализ и обобщаване на резултатите от практическото изследване осигури възможността да се моделират всички елементи от Дневника на стажанта.

На проведената „Кръгла маса” с партньори от учебно-практическите бази, студенти и преподаватели, се обсъди изработения Модел

за унифициран стандарт - Дневник на стажанта. Изказаните мнения могат да бъдат представени по следния начин:

- прилагането на Дневника създава възможност за мониториране качеството на обучение;

- осигурява валидност и надеждност на инструментите за клинична оценка;

- Стажантският дневник ще установи ясна договореност между партньорите в процеса на обучение, както и механизмите за контрол и регулация.

Условие и фактор за удовлетворяването на очакванията на студентите от качествена професионална подготовка, за очакваната подкрепа и съдействие в процеса на обучение, за да се преодолеят затрудненията при процеса на ученето и за да се формират личностни качества, които ще им позволяват да са адаптивни, конкурентноспособни и мобилни, е протичането на процеса на личностноориентираното обучение. В хуманитарната парадигма на образованието, в центъра е поставена личността на обучаемия, отчитат се неговите индивидуални особености, изграждат се позитивни отношения между субектите. В този смисъл утвърждаването на личностноориентираното обучение като процес в специалността е възможност за приобщаване на бъдещия специалист по здравни грижи към общочовешки, общодемократични и общокултурни ценности. Според В. Шивачева личностноориентираното обучение и прилагането на интерактивни технологии допринася за развитие на Аз-концепцията на студентите, на стремежа им към самоактуализация. Реализирането на обучението в специалността като личностноориентирано е условие и фактор за качествена подготовка и формирането на ново поколение специалисти по здравни грижи, способни да отговорят на предизвикателствата на XXI-то столетие. Ефективността от протичането му в т. нар. малка група, каквато е групата на стажантите на преддипломен стаж, е израз на „изграждане на субект-субектни отношения, на сътрудничество; ...реализиране на интензивна междуличностна комуникация; ...преодоляване на затруднения и създаване на ситуации на успех, шанс на всеки да постига позитивни резултати; ... утвърждаване на хуманна, оптимистична и подкрепяща атмосфера, толерантност, взаимно уважение; ...развитие на рефлексия” [9], [34-35].

Съзнателно избраният от преподавателя по Здравни грижи индивидуален подход в процеса на дидактическото взаимодействие е израз на приемането на уникалността на личността на студента и открояване на неговите специфични възможности, потребности, желания, наклонности. В унисон със съвременната парадигма за ориентиране на обучението според постулатите на демократизма и хуманизма, преподавателят стимулира студентите към иновационно учене и ги поставя в субектната позиция преднамерено да търсят алтернативи на традиционните форми, методи, и средства на учене. В тази посока на мислене, включването на студентите в разработването на проекти, свързани с експериментирането на нови методически технологии и реализирането им в педагогическата практика, е условие и фактор за мотивирането у тях на потребност да работят по свой професионален проект. Това ще засили наблюдателността, концентрацията, вниманието, паметта, изявата на способността на личността на студента за анализ, синтез, обобщения, ще утвърди формираните знания и умения, ще мотивира за овладяване на нови.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Предстои апробиране на Дневник на стажанта, както и анализ на обобщените резултати от мнението, нагласите и оценките на преподаватели, студенти и наставниците на студентите след въвеждането му в практиката. Анализът на получените резултати ще

очертае (или не) необходимостта от въвеждане на Дневник на студента за практическото обучение на студентите от I–III курс на специалност „Медицинска сестра“.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Ангелов 1998:** Ангелов, А. Основи на мениджмънта. С., Тракия-М, 1998.
2. **Андреев 1996:** Андреев, М. Процесът на обучението. С., 1996 г.
3. **Андреева 1998:** Андреева, М. Организационно поведение. ИК “Галактика”, Варна, 1998.
4. **Воденичаров и Митова 1995:** Воденичаров, Ц. и М. Митова. Медицинска педагогика. С., 1995.
5. **Мениджмънт на качеството на образованието,** Interaula, 2003
6. **Под ред. на Т. Попов.** Педагогика. Втора част: Теория на обучението Дидактика. Изд. „Типографика” ООД, С., 2005.
7. **Радев 2005.** Радев. Пл. Обща училищна дидактика. УИ „Паисий Хлендарски”, П., 2005.
8. **Шивачева 2009:** Шивачева, В. Интерактивни технологии в обучението на бъдещи учители. ЕКС-ПРЕС, Габрово, 2009.
9. **Шивачева 2011:** Шивачева, В. Личностно-ориентирано обучение в училище. ЕКС-ПРЕС, Габрово, 2011.
10. **Уоткинс 2000:** Watkins, M. J. Competency for nursing practice – J. Clin. Pract.9. 2000, 3, 338-346.

**МЕДИЦИНСКАТА СЕСТРА КАТО ЧАСТ ОТ МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИЯ ЕКИП,
УЧАСТВАЩ В ОБУЧЕНИЕ, ЛЕЧЕНИЕ И ЗДРАВНИ ГРИЖИ
ЗА БОЛНИТЕ ОТ ЗАХАРЕН ДИАБЕТ**

Радослава Димитрова

**THE NURSE AS PART OF THE MULTIDISCIPLINARY TEAM
INVOLVED IN TRAINING, TREATMENT AND CARE OF PATIENTS WITH DIABETES
MELLITUS**

Radoslava Dimitrova
E-mail: karameliad@abv.bg

ABSTRACT

This paper examines the contemporary role of the nurse as part of the multidisciplinary team involved in training, treatment and care for patients with diabetes mellitus. It outlines the relevant competencies required for its full participation within the health team except positing therapeutic and preventive health care for individual and family health, including patients with diabetes mellitus.

Key words: diabetes mellitus, a multidisciplinary team, nurse, suffering from diabetes.

ВЪВЕДЕНИЕ

Захарният диабет е древно заболяване, чиито исторически корени се откриват още в египетските папируси и староиндуски медицински книги и наброяват повече от 3 000 години.

В настоящият момент в света има над 300 милиона души със захарен диабет, като на всеки 10 секунди двама се разболяват, а един човек умира от захарен диабет. Всяка година диабетичите се увеличават със 7 милиона, а 70 хиляди от тях са деца. Диабетът се превръща в **световна пандемия**. Очаква се през 2030 г., болните от захарен диабет да надминат 300 милиона.

По данни на Българското дружество по ендокринология, разпространението на захарен диабет в страната застрашително нараства.

Според него, през 2008 г. 2 % от населението са били със захарен диабет, докато през 2010 г. достигат до 8.3 %, което е около 512 хиляди души. От тях 40 % не знаят, че вече са развили заболяването. Други 10.3 % от населението или 635 хиляди души са в състояние, наречено от специалистите „преддиабетно“.

ЦЕЛ И ЗАДАЧИ

Целта на настоящата разработка е да изследва съвременната роля на медицинската сестра, като част от мултидисциплинарния екип, участващ в обучението, лечението и здравните грижи за пациента със захарен диабет.

Задачите ни са да очертаем съответните компетенции, необходими за пълноценното й участие в рамките на здравния екип, полагащ освен терапевтични и профилактични здравни грижи за индивидуалното и семейното здраве, включително и за болните от захарен диабет.

МАТЕРИАЛИ И МЕТОДИ

- публикации в национален и международен печат,
- нормативна база,
- инструментариум за сестрински грижи.

Методи:

- документален метод,
- теоретичен анализ,
- сравнителен анализ.

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

В България болните от захарен диабет са 300 - 350 хиляди или над 9 % от населението. Случаите на диабет тип 2 значително преваляват над тези с диабет тип 1. На тип 2 диабет се падат около 80-90 % от случаите на диабет.

Според българската асоциация "Диабет" по честота на захарен диабет България заема шесто място.

6 000 са диабетиците в община Бургас, над 9 000 са официално регистрираните с болестта в областта, а от тях 89 са деца.

По данни на Ендокринологично отделение към МБАЛ- Бургас- АД, за изминалата година, преобладават пациентите с инсулинозависим захарен диабет- 702 болни, с неинсулинозависим -298. Общият брой на хоспитализираните болни е 1000. За сравнение- през 2009 г. техният брой е 925, т.е. налице е повишаване броя на болните от захарен диабет. По-голямата част от тези пациенти са постъпили с усложнения: диабетна микроангиопатия, диабетна полиневропатия, диабетна ретинопатия идиабетна нефропатия.

Захарният диабет е социално-значимо заболяване поради широкото си разпространение. Това заболяване е хронично и се нуждае от непрекъснати медицински грижи и мотивирано участие на добре обучен пациент, за да се превантират остриите компликации и да се намали риска от дългосрочни усложнения. За хората с диабет това означава да вземат контрол над заболяването си.

България се подрежда на последно, 29-то, място по качество на диабетни грижи, според данните от първия доклад за пан-европейско изчисляване на Euro Consumer Diabetes Index (ECDI) 2008. В това отношение, сме най-лошо представилата се държава от цяла Европа .

Euro Consumer Diabetes Index се изчислява въз основа на 26 показателя, отразяващи качеството на здравните системи от гледна точка на пациентите, групирани в три насоки:

- достъп до информация, права на пациентите и свобода на избор;
- достъпност на здравните грижи;
- превенция на заболяванията; качество на процедурите;

Мултидисциплинарният екип, участващ в обучението, грижите и лечението на болните от захарен диабет, трябва да включва задължително **лекар специалист, диabetолог, поне една сестра, диетолог и психолог.** Вза-

имното доверие, върху което трябва да се изгради взаимната колаборация между пациента и екипа е ключът за успех, цел на всеки член от екипа. Включването на редица фактори за изработване на релаксираща атмосфера в обучаващото звено допринасят извънредно много за разбиране на принципите на диабетния контрол и постигане самоувереност в пациентите заедно с изработване на прогресираща отговорност за собственото им заболяване.

Съдържанието на програмата за обучение се определя от водещия лекар, съобразно условията, в които ще се провежда обучението- дали се касае за пациенти с новооткрит диабет или опреснителни курсове, реобучение, със или без усложнения и др. В програмата следва да бъдат включени следните въпроси:

1. Какво е диабет?
2. Видове инсулин и пособия за инжектиране;
3. Изследване на глюкоза в кръвта и урината;
4. Инструкции за хранителния режим;
5. Хипогликемия;
6. Физическа активност;
7. Диабет и усложнения.

Обучението на пациентите е отговорност на целият диабетен екип, който трябва да помогне на хората с диабет да могат да следват стил на живот по техен избор чрез придобиване на познания, поведенчески умения и самоотговорност.

Цел на обучението на пациентите със захарен диабет е да оптимизира:

- Познанията за диабета, за неговото прогресиращо развитие и целите при контрола му;
- Способността на пациента с диабет да определи личните си здравни цели;
- Мотивацията и отношението на пациента към грижите за себе си;
- Поведението на пациента, което оказва влияние върху контрола на диабета му.

Като цяло се наблюдава остра нужда от специализирано обучение на пациентите със захарен диабет, с оглед повишаване на тяхната здравна информация и мотивация за спазване указанията от лекар специалист след дехоспитализация. Обучението на пациенти със захарен диабет от специалистите по здравни грижи е осъзната необходимост и съвременна промотивна здравна грижа. **Само информиране не е необходимо, нужно е обучение на пациента със захарен диабет!**

Обучението на диабетиците е интегрална част от процеса за грижите към диабетика. Всички отделения за диабетици и всички звена, свързани с диабета трябва да положат максимални усилия за подпомагане и мотивиране на диабетиците към добър метаболитен контрол чрез правилно организиране на обучението.

Необходими условия за провеждане на качествени здравни грижи за диабета:

1. Професионален екип

- лекари;

-диабетни медицински сестри - подготвени за обучение на пациенти с диабет;

- диетолози;

-подиатристи (специалисти по диабетно стъпало)

2. Инфраструктура

- лесен достъп за хората с диабет;

- наличие на протоколи за диабетни грижи;

-възможности за обучение и за грижи за краката;

-предоставяне на информация за хората с диабет;

- достъп до качествена лаборатория;

-достъп до специалисти за оценка на състоянието на сърцето, бъбреците, очите и съдовете;

-база-данни (software) за качествено мониториране;

- структурирана документация;

- система за екипа за регулярно повикване на пациентите за годишен контрол;

-непрекъснато обучение на професионалистите от екипа;

3. Видове дейности:

- регулярни прегледи (през 3 месеца);

- годишни прегледи;

- обучение;

- грижи за краката;

- трайна обратна връзка между пациента и екипа;

4. Проверка на умения /самочувствие:

- Умения за самоконтрол / резултати;

5. Насочване на пациентите за консултация:

- За изследване на очите (при показания);

- За фамилно планиране при жени в репродуктивна възраст;

- При диабетна сестра за обучение за диабета, ако не е проведено от лекар;

- При специалист по диабетно стъпало (при показания);

- При психолог (при показания);

- При други специалисти (при показания);

Това е отговорност на диабетния екип, който трябва да помогне на хората с диабет да могат да следват стил на живот по техен избор чрез придобиване на познания, поведенчески умения и самоотговорност.

Специфичните компетенции на медицинската сестра, работеща по проблемите на захарния диабет следва да са насочени към:

- Оценка на здравното състояние и медико-социалните потребности на отделните членове на семейството, при отчитане на тяхната здравна култура и психо-социален статус.

- Вземане на здравни решения, при спазване на морално етични професионални норми и уважение на човешкото достойнство на всяка личност.

- Планиране, инициране и извършване на качествени, непрекъснати и легитимни здравни грижи в дома при съобразяване на потребностите в семейството и законовите разпоредби.

- Формирани качества и умения за комуникация и интеракция в мултидисциплинарен здравен екип, както и за осъществяване на психологическо, педагогическо и терапевтично взаимодействие с пациентите и тяхното обкръжение.

- Участие при планиране и осъществяване на промотивни и профилактични програми. Провеждане на здравно обучение, насочено към повишаване на здравната култура на индивида и семейството.

- Познаване и прилагане на здравния мениджмънт и изграждане на качества за управление на самостоятелна сестринска структура при поддържане на високо качество на здравните грижи в дома и умения за координиране на дейностите на различни здравни специалисти, оказващи помощ за преодоляване на здравни неблагоприятия на членове на индивида и семейството.

- Самооценка на дейността си при спазване на стандартите за добра здравна грижа, отчитане на ефективността на сестринските грижи в семейството и икономическите измерения.

- Нагласа за непрекъснато обучение, професионално развитие и участия в научни изследвания за инициране на промени в практиката.

- Познаване и владеене на нови методи и технологии, осигуряващи прилагането на

научно-творчески подход в сестринските грижи.

ИЗВОДИ

- Захарният диабет е социално значимо заболяване, което обхваща над 150 млн. души по целия свят и този брой се очаква да се удвои до 2025.

- Поради голямото си разпространение, вече говорим за пандемия от захарен диабет;

- Той е един най-големите социални проблеми в световен мащаб.

- Заболяването заема трето място в света по разпространение след сърдечно-съдовите и онкологичните заболявания.

- България е на последно място в Европа по качество на грижите за болните от диабет.

- Захарният диабет може да бъде контролиран с подходящи грижи, обучение и съвременно лечение. Необходими са:

- ранна диагноза,

- ефективна профилактика,

- лечение на диабета и неговите усложнения.

ПРЕПОРЪКИ

- Разработване и въвеждане на превантивни програми;

- **Повече обучени диабетни сестри** и диетолози, които да се занимават с обучение на

пациентите за подобряване на метаболитния контрол;

- Осигуряване на по-добър достъп до скрининг при общопрактикуващи лекари за ранно диагностициране на диабета;

- Повече квалифицирани специалисти за грижи за стъпалото (подиатри) с цел превенция на свързаните усложнения и ампутациите;

- Наличие на ефективна Национална програма за борба със захарния диабет и Национален план за действие за профилактика, ранна диагностика и адекватно лечение на захарния диабет.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Дамянова М.**, *Изкуството да управляваш диабета*, София 2001 г.
2. **Коев Д, Цв. Танкова, Пл. Козлонски** *Аз побеждавам диабета*, София 2001
3. **Маркова Ст.**, *Медицински стандарти по здравни грижи*, София 2008 г.
4. **Стойчева М.**, *Съвременни тенденции в сестринското образование*, Сестринское дело, Москва, т.40, 2002, 4, с. 38-39
5. Интернет сайт на Регионален център по здравеопазване, гр. Бургас <http://www.rcz-burgas.com>

СТРУКТУРИРАНЕ НА МОДУЛНИ ПРОГРАМИ В ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Антонина Недкова

STRUCTURING OF MODULAR PROGRAMS IN PROFESSIONAL EDUCATION

Antonina Nedkova

E-mail: antonina.nedkova@abv.bg

ABSTRACT

The increased pace of changes in the contemporary society requires dynamic update of the educational contents, as well as of the methodological tool kit for raising the qualification of specialists and managers in various professional activities. In this relation, the modern teacher is facing numerous challenges of the modern studying and teaching, related with the modeling and modulation of the educational contents in various didactic situations. Being contemporary educative activities of the pedagogical technologies, modeling and modulation are integrally bound with the processes of structuring modular educative programs.

Key words: *educative program, educational contents, module, didactic technology, reflexive culture, professional qualification and training.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Ускорените темпове на промени в съвременното общество изискват динамично обновяване както на образователното съдържание, така и на методическия инструментариум на обучение за повишаване квалификацията на специалисти и мениджъри в различни професионални дейности. В тази връзка, съвременният преподавател е поставен пред множество предизвикателства на модерното учене и обучение, свързани с моделирането и модулирането на учебното съдържание в различни дидактически ситуации:

- за сходни, но специфични учебни групи;
- във взаимовръзка със сродни, но специфични учебни предмети.

Моделирането обхваща по-широк кръг дейности на подбор и структуриране на учебното съдържание, в резултат на което се диференцират и обособяват конкретни учебни модули. В съвременни педагогически източници (Бурцева 1999, Третяков 2001, Шипулина 2003, Юцявичене 1989) модулет се идентифицира като „методическа задача” и функционална единица на обучението, която

обединява учебното съдържание и технологиите на овладяване на практически професионални умения” (Жанабердиева 2006). Обучението по модули се заключава в:

- оптимизиране обема на самостоятелната работа на учащите при усвояване на нов учебен материал;
- съобразяване с индивидуалния ритъм на учащите в процеса на учене и обучение.

Целите на модулното обучение може да бъдат определени като „поетапно повишаване нивото и качеството на учебния процес на основата на анализиране на получени резултати от апробирани и ефективни учебни програми”. Съставените в модул тип програми за учене и обучение според К. А. Жанабердиева (Жанабердиева 2006):

- дават възможност да се ограничи и избегне преразход на учебно време;
- осигуряват гъвкава организация и ефективност на учебния процес;
- подобряват квалификацията на педагозите като модератори, медиатори, тютори, тютестори и др.;

- намаляват зависимостта на качеството на обучение от нивото на квалификация на преподавателя;
- повишават ролята на дидактическите технологии за овладяване на практически професионални умения;
- намаляват разхода за разработването на учебни програми и помагала.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Същността на учебния модул е „завършен блок от научно-дидактическа информация, която осигурява и подпомага всеки учащ в постигане на определени дидактически цели”. Модулните програми в зависимост от целите, могат да бъдат от **познавателен** или **действен** тип. Модулите от **когнитивен тип** определят спецификата на съдържанието на учебния материал, усвояването на който е свързано с основни теоретични знания. Особена роля за развитие на когнитивните процеси играят определени фактори:

- представяне на новия учебен материал чрез модели, схеми, осигуряващи по-трайно съхраняване на усвоените понятия;
- многократно затвърдяване на учебния материал на различни по сложност нива;
- по-добра мотивация на учащите се за постигане на позитивни резултати при овладяване на професионални знания и умения;
- възможност на всеки учащ се да участва в групова (екипна) форма на учене и обучение;
- сътрудничество, взаимодействие между учащите се в процеса на провеждане на учебните занятия;
- синтез на: партньорство, лидерство, отговорност и толерантност, дискусийност при вземане на решения;
- удовлетворение от когнитивните дейности, възможност на учащия да работи на екипно ниво, участие в делови игри, възможност за самостоятелна работа в учебна група.

Модулите от **действен тип** съдействат за развитие на специфични умения за конкретни дейности, съответстващи на производствени операции. Представената в тях информация съдържа освен конкретни знания, още и ме-

тапознание. Метакогнитивните структури са знания за особеностите на собствената познавателна дейност. Именно благодарение на това, планирането и регулирането на последващата познавателна дейност се подобрява по един строго индивидуален и високо ефективен механизъм.

Някои от основните характеристики на изпълнението на модулите от действен тип допринасят за подобряване на дефинирането и селекцията на новите знания, улесняват разбираемостта на поставените задачи, откриват се нови приоритети при използване на личния и групов практически опит.

Основните критерии за успешни дейности в обучителните модули са:

- съответствие на получените резултати на съдържанието на учебната информация и поставените дидактически цели;
- яснота и точност на формулиране на правилата и алгоритмите на дейностите;
- повишаване нивото и качеството на учебните дейности в съответствие с дидактическите цели;
- алтернативен анализ и интерпретация на получените резултати;
- професионално оценяване чрез приетите стандарти на избрания модул” (Жанабердиева 2006).

Подборът и структурирането на съдържание на учебните програми, основаващи се на принципа на модулността (модулни блокове) според Жанабердиева предполага изграждане на учебен курс по съответния предмет като съвкупност от блокови модули. Учебното съдържание на модулните блокове е структурирано под формата на система от „учебни елементи”, които са подвижни и взаимозаменяеми. Въз основа на проведен целенасочен подбор на учебния материал се съставят тематични блокове с конкретни дидактически цели. Предвижда се относителна автономност на модула и логическа завършеност, предоставя се възможност на обучаваните да избират собственото пространство в процеса на усвояване на образователното съдържание.

Модулът е инвариантен „методически конструкт” за структуриране на учебното съдържание. Той допринася за по-добра систематизация в учебните дейности на учащите

при индивидуална и групова (екипна) работа. Всички участници в учебния процес оперират не само с един и същ понятиен апарат, но внасят и нови съдържателни акценти. В съответствие с изискванията на образователните стандарти, дозирането на съдържанието на модула може лесно да се променя в зависимост от потребностите на трудовия пазар и да служи като основа в създаването на нови модули.

Учебното съдържание на курса на обучение по конкретната учебна дисциплина е квантуван на „стъпки”, „отрязъци”, подлежащи на усвояване в съответствие с цялостния учебен план на учебния курс. С цел да се постигне текущ контрол върху изучаването на всеки модул на курса, в началото на теоретичното обучение, елементите са структурирани, така че преподавателят да има по-ясна представа за нивото на овладяване от обучаваните на системни знания, умения и навици. В края на обучението на учебните съдържателни фрагменти се прилага заключително изпитване, с помощта на което се оценяват крайните знания и се дава количествена характеристика на получените резултати. В тази връзка особено важно е:

1) да се идентифицират актуалните изисквания на професионалните дейности;

2) към всяка функция да се предвидят съответни модули (блокове от информация);

3) модулите да се комбинират в система, способстваща за формиране на професионално творческо мислене. Модулната програма е програма за познавателната дейност на учащите се при изучаване на множество области на научното познание за учебни цели. Алгоритъмът при съставяне на учебните модули предполага: точно формулиране на конкретни дидактически цели, логическо структуриране, разработване на тематични модули, състоящи се от конкретни елементи на учебното съдържание, от специфични техники за творческо мислене, за самоконтрол. Съдържанието на отделните модули се оформя в „завършени блокове”, които дават възможност за интегриране в съответствие с дидактическите цели.

При структуриране на учебната модулна програма е необходимо да бъде осъществено проучване на трудовия пазар за актуалните изисквания на работодателите към подготовката и професионалната квалификация на бъдещите специалисти. Нужно е по-нататъшно динамично актуализиране в съответствие с държавните образователни стан-

данти по професии и специалности. В последна сметка модулното обучение предполага и системна проверка и оценка на индивидуалните и групови академични постижения.

В първата фаза от разработването на модулни програми се определя: точното наименование на курса, основните понятия, процеси, компетентности, академични кредити, учебно времетраене. След тяхното определяне, се прави „разбивка” на учебното съдържание във вид на последователни или паралелни тематични модули.

Във втората фаза се разработва структурата (стандарта) на модула. Структурното описание на отделните модули трябва да бъде в съответствие с общата цел. При това точно формулираните компетентности, отразяват конкретното тематично съдържание и междупредметните и вътрешнопредметните обвързаности и избор на конкретното съдържание на учебния материал. Учебният модул може да има следната примерна структура:

- наименование на модула;
- общи компетентности на модула;
- очаквани учебни резултати;
- критерии за оценка на изпълняваните учебни дейности;
- нива на постижения на професионална компетентност;
- изисквания към доказателствата (обратна връзка);
- актуализиран тематичен план.

Особеното в тази структура е, че тя не дава хронологично описание, а конструктивно представя схема, определяща резултата от обучението на „изхода”. Ясното формулиране на професионалните компетентности изразено, чрез резултатите от дейностите на учащите се и по-голямата надеждност и обективност на оценяването, позволяват разработване на стандарти (еталони) за оценяване на резултатите от обучението. **Всеки модул според К. А. Жанабердиева включва** (Жанабердиева 2006):

- обща характеристика: наименование, количество учебни часове, препоръчани видове и форми на обучение;
- учебен материал: кратка анотация на основните теми и последователността на тяхното преподаване и усвояване,
- описание на използваните форми и методи на обучение, дефиниране на целите, обхвата, както и използваните технически средства за обучение;

- обектно-справочна база данни (основни категории, понятия, символи от дадената предметна област);
- контролни тестове (входни, междинни, изходящи с указание за тяхното използване и обработката на резултатите);
- инструкции по използване на технически средства и информационни технологии за обучение;
- препоръки за организация на самостоятелната работа на учащите се.

Модулът на учебното съдържание се състои от елементи (учебни теми). Те определят учебното съдържание на модула. Образователни елементи може да бъдат: предмети и средствата, използвани в определена сфера на професионална дейност; явления, процеси и взаимодействия между обектите, използвани в процеса на обучение; методи на влияние на обучаваните върху тези обекти или явления, т.е. знания и умения за работа с тях в производствената практика.

Проектирането на учебното съдържание чрез модулни технологии се състои в разделяне и обособяване на модулни единици, а съдържанието на обучението се характеризира чрез „образователни елементи“. При модулния подход в структурата на съдържанието на обучението се различават 2 нива: макроравнище в структурирането на блокове, модули, модулни единици и микроравнище - на ниво образователни елементи.

Модулната единица може да действа по два начина:

- като единица за измерване съдържанието на обучението на макрониво т.е. на съдържание в блокове;
- като категории на дейности (професионално действие) (Кишкашбаев 1999).

Модулите на учебните дисциплини следва да се разработват по начин, който да осигурява присъствие на конкретни знания и умения, необходими за реализацията на обучаваните и балансиране на теоретичните знания и тяхното приложение в практиката. Ключови умения са: комуникативните умения, математическата грамотност, способността да се решават проблемни задачи, използването на новите информационни технологии и умения за работа в екип.

Според М. Громкова (Громкова 2005) **изискванията за структуриране на модул-**

ното съдържание може да са по-обобщени и да включват:

Системност, изразявана в систематизирано представяне на учебното съдържание чрез идентификация на системата и нейното разделяне на съставни части, подсистем, всяка от които се разглежда като самостоятелна система.

Взаимно обвързване на частите от образователното съдържание, което предполага вътрешно обособяване на темите, плавен преход на един от елементите на системата в друг, от общото към частното и обратно.

Приемственост- осигурява осмисляне на общото съдържание, което целесъобразно е разделено на: части, блокове, модули, важни за последователността на осмислянето и осъзнаването от учащите се. Обратният път на обобщаване е „не по-малко значим“ за тях.

Възможност за избор на „индивидуална траектория“ от обучаваните при усвояването на образователното съдържание.

Динамична актуализация на дидактическото съдържание. Ако отделни учащи се не разбират значимостта на предлаганата информация, къде и как тя е полезна за тях, то съхраняването на тази информация в паметта не може да се превърне в знания. Ако обаче, учащият се стреми да приложи образователните технологии (разбиране на значението, важност, значимост), то усвояването на информацията е по-добре мотивирано и резултативно.

Технологичност на учебния процес- изразява се в изграждане и използване на „матрици“(алгоритъм за овладяване на съдържанието), които упражняват учащите в технологичност в учебните и практическите дейности, в последователност, в професионално изпълнение на технологичните единици. Работата по алгоритъм не е рутинна, а включва разнообразие от методи за консултация, за преглед и обработка на информация, за оформяне на самооценки, насърчава креативността.

Продуктивно мислене – изразява се в усвояване на информация в малки дози, като „надграждане“ над по-рано усвоена информация, която е станала „собствено“ знание. Всяка нова доза информация, ако е възприета съзнателно, изисква отговори на въпроси за разбиране: за какво? къде? как? Отговорите на тези въпроси са уникални само ако са продукт на самостоятелното мислене.

Умения за рефлексивност. Модулната система за обучение създава условия за самоанализ, за съпоставяне на собствените резултати с резултатите на другите, способства за овладяване „технологията“ на рефлексивността и комуникативността.

Дейностният подход- осигурява възможност за самостоятелно изследване, за алтернативност и самостоятелност при вземане на решения, създават се условия за алтернативен избор. Самостоятелното усвояване на методите на работа с информацията развива способност за практикуване на разнообразни модели на междуличностно общуване, за самостоятелно определяне на цели, задачи, хипотези, проверки, корекции. Учащите се съзнателно спазват определените правила, норми и критерии за оценки, овладяват разнообразни начини за работа с информация (технологични, комуникативни, рефлексивни). Оценяването на академичните постижения става чрез сравняване с прогнозираните резултати, т.е. обективно, с идентифициране на причините за евентуални несъответствия.

Особено важно при разработване на учебното съдържание и неговите модули е недопускане на повторение в изучаването на сродни дисциплини; въвеждане в учебния процес на съдържателни модули, предвижда не на практически занятия и лабораторна работа, на семинари и интерактивни методи (делови игри и др.) на самостоятелни и научно-изследователски работи на обучаваните под ръководството на преподавателя, курсово и дипломно проектиране.

Качеството на усвояния учебен материал при модулното обучение може да се оценява посредством рейтинг система за контрол, отчитащ сложността на модула. При това на всички фази на учебната работата, извършвана от обучаваните, се оценява на конкретно ниво на „балов рейтинг“. Това осигурява постоянен контрол на резултатите от учебната дейност. При модулното обучение се оценява крайния резултат, на основата на междинни контролни модули (за нуждите на диагностиката). Така става ясно и равнището на самоконтрол и взаимоконтрол. Учащите се имат възможност да сравнят резултатите от собствената си дейност с модела на стандартните отговори. Преодолява се субективизмът при оценяването, учащите взаимно се учат в малки групи, овладяват организационни и комуникативни умения. Променя се и основната академична роля на преподавателя. Неговите

основни дейности се допълват и обогатяват с: разработване и апробиране на модулни учебни програми, изработване на дидактически материали, анализирани на резултатите от модулното обучение, обобщение и изводи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въвеждането на модулни обучения подпомага да се развият умения за „рефлексивна култура“ у учащите. Тя създава условия за самоанализ, за самооценка, за съпоставяне на индивидуалните резултати с резултатите на другите и на групата. Това допринася за по-добро овладяване на „технологията на рефлексията“, осигурява по-добра мотивация за развиване на умения за самостоятелна работа по предложената учебна програма, за търсене на допълнителна информация, за развитие на творчески умения.

Модулното обучение има следните предимства:

- предоставя възможност за много нива на подготовка, което се определя от структурата на модула;
- създава условия за развитие на комуникативни и комуникационни умения на учащите се, близък контакт с преподавателя чрез индивидуален подход;
- създава условия за по-задълбочено проучване мотивацията на учащите при изучаване на специалните дисциплини в професионалното образование.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Бурцева 1999:** Бурцева О.Ю., Модульная технология обучения // *Биология в школе*, 1999.
2. **Громкова 2005:** Громкова Майя Тимофеевна., Модульное обучение в системном образовании взрослых., *По материалам сайта* www.elitarium.ru 2005.
3. **Жанабердиева 2006:** Жанабердиева К. А., Структурирование учебной модульной программы, 2006.
4. **Кишкашбаев 1999:** Кишкашбаев Т. А., Индивидуализация профессиональной подготовки специалистов: определение стратегии и обоснование механизма - Астана: *Евразийски университет им. Л. Гумилева*, 1999. с. 133.

5. **Недкова 2010:** Недкова, А., Модульного обучение-альтернатива на традиционные учебные модели. *Годишник на Университет „Проф. д-р. Ас. Златаров”*. Б, 2010.
6. **Трегьяков 2001:** Трегьяков П.И., Сенновский И. Технология модульного обучения школе. Практико-ориентированная монография. М.: *Новая школа*, 2001.
7. **Шамова 1994:** Шамова Т. И., Модульное обучение: сущность и технология // *Биология в школе*, 1994.
8. **Шипулина 2003:** Шипулина О.В. Модульная система обучения в некоторых образовательных программах, Томский политехнический университет, г. Томск. *По материалам сайта* <http://bio.1september.ru>, 2003.
9. **Юцявичене 1989:** Юцявичене П. А., Теория и практика модульного обучения. Каунас, 1989.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВРЪЗКАТА МЕЖДУ ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБРАЗОВАНИЕ И БИЗНЕСА В БУРГАСКИ РЕГИОН

Маруся Любчева, Цанко Иванов, Дончо Керемидчиев, Цветелин Панчев

STUDY OF THE RELATIONSHIP BETWEEN VOCATIONAL EDUCATION AND BUSINESS IN THE REGION OF BURGAS

Marusya Lyubcheva, Tzanko Ivanov, Doncho Keremidchiev, Tzvetelin Panchev
E-mail: keremidchiev@abv.bg

ABSTRACT

This survey summarizes the attitudes, expectations and assumptions of the members of Bourgas Chamber of Commerce on the relationship between vocational education and business participation in vocational education in the country in building an economy based on knowledge, in order to achieve smart growth. In addition, the aim of this paper is to clarify the claims of business to the qualifications and competence of the workforce.

Key words: vocational education, business, Bourgas Chamber of Commerce, the knowledge economy.

ВЪВЕДЕНИЕ

Настоящата статия има за цел да обобщи информация за нагласите на членовете на Бургаската търговско-промишлена палата относно връзката между професионалното образование и бизнеса, участието на професионалното образование у нас в изграждането на икономика, базирана на знанието, за постигане на интелигентен растеж, да се изяснят претенциите на бизнеса към квалификацията и компетентностите на работната сила в Бургаски регион. Предоставяме на Вашето внимание резултатите от допитване, проведено чрез персонални анкети, сред 72 представители на бизнеса (членове на Бургаската търговско-промишлена палата) през месец април 2011 г. по инициатива и ръководството на доц. д-р инж. Маруся Любчева – депутат в Европейския парламент – Брюксел (2007-2009 г.) и Председателя на Бургаската търговско-промишлена палата и Председател на Настоятелството на Университет “Проф. д-р Асен Златаров” - Бургас инж. Цанко Иванов. Проучването бе проведено от екип от над 100 студента от Факултета по обществени науки при Университет “Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, с ръководител доц. д-р инж. Дончо Керемидчиев.

Изследвайки нагласите на бизнеса към публично-частното партньорство извършихме писмено допитване, включващо 19 въпроса сред 72 различни видове търговци, по смисъла на Търговския закон.

Обект на изследването е връзката между професионалното образование и бизнеса в Бургаски регион в условията на пълноправното ни членство в Европейския съюз.

Предмет на изследването е проучване на нагласите на членовете на Бургаската търговско-промишлена палата по отношение на връзката между професионалното образование и бизнеса в Бургаски регион.

Целта на изследването е като се анализира мнението на анкетиранията относно връзката между професионалното образование и бизнеса в Бургаски регион, да се направят изводи въз основа на резултатите от проучването и набележат препоръки във връзка с общоевропейските процеси на икономически растеж и реализирането на целите на обновената Лисабонска стратегия.

Аналитичния модел на извадката, който е използван е графичният. Резултатите са обработени на Excel 2007.

Целевата съвкупност включва 72 различни видове търговци, по смисъла на Търговския закон, работещи основно на територията

на община Бургас за периода от 1 до 30 април 2011 г.

Използван е *извадковия подход*.

Методът за събиране на данните е *дескриптивен*.

Приложен е *методът за допитване – анкета /писмено допитване/*.

Равнището на измерване е извършено с *ординална скала*.

ОБОБЩЕНИЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

1. Считате ли, че професионалното образование съответства на структурата на икономиката?

Да, определено – 7%; По-скоро да – 37%; Нито да, нито не – 17%; По-скоро не – 31%; Определено не – 8%.

2. Коя от тезите според Вас е по-правилна: образованието да се развива независимо от бизнеса – 7%; образованието да се развива адекватно на бизнеса – 78%; бизнесът да диктува развитието на образованието – 15%.

3. Трябва ли професионалното образование да бъде финансирано от бизнеса? Да, определено – 10%; По-скоро да – 29%; Нито да, нито не – 12%; По-скоро не – 21%; Определено не – 1%.

4. Вашата компания/фирма инвестира ли в професионалното образование? Да, определено – 13%; По-скоро да – 29%; Нито да, нито не – 12%; По-скоро не – 35%; Определено не – 11%.

4.1. Ако „Да” - инвестира в образованието на собствените си служители и работници – 11%; инвестира в професионалното образование като цяло – 89%.

5. Ползвате ли услугите на професионално училище за целево обучение на свои служители и работници? Да, определено – 12%; По-скоро да – 16%; Нито да, нито не – 9%; По-скоро не – 45%; Определено не – 18%.

6. Има ли Вашата компания договор с професионално училище или университет за предоставяне на стажантски места за ученици или студенти? Да, определено – 9%; По-скоро да – 8%; Нито да, нито не – 7%; По-скоро не – 34%; Определено не – 42%.

7. Предлага ли Вашата компания възможности за преподаватели да се запознаят със съвременните технологични и технически постижения? Да, определено – 9%;

По-скоро да – 24%; Нито да, нито не – 21%; По-скоро не – 26%; Определено не – 20%.

8. Удовлетворени ли сте от качеството на образованието на специалисти, получили дипломи и квалификационни сертификати в професионалното образование? Да, определено – 9%; По-скоро да – 31%; Нито да, нито не – 24%; По-скоро не – 28%; Определено не – 8%.

9. Бихте ли участвали в изработването на образователни програми по професионалното направление на Вашата компания за нуждите на професионалното образование? Да, определено – 22%; По-скоро да – 53%; Нито да, нито не – 10%; По-скоро не – 14%; Определено не – 1%.

10. Коя част от образователните програми трябва да се задълбочи? Образователната – 16%, Специалната – 84%.

11. Използвали ли сте услугите на лицензиран център за професионално обучение и образование? Да, определено – 13%; По-скоро да – 39%; Нито да, нито не – 4%; По-скоро не – 29%; Определено не – 15%.

11.1. Ако „Да” - считате ли, че квалификацията, която дават лицензираните центрове за обучение на обучаваните, е на необходимото ниво? Да, определено – 6%; По-скоро да – 50%; Нито да, нито не – 19%; По-скоро не – 21%; Определено не – 4%.

11.2. Ако „Да” - квалификацията на обучаваните в ЦПО отговаря на изискванията на професиите, които се упражняват във Вашата фирма? Да, определено – 20%; По-скоро да – 32%; Нито да, нито не – 12%; По-скоро не – 20%; Определено не – 2%.

11.3. Ако „Не” - считате ли за необходимо да правите това в бъдеще? Да, определено – 13%; По-скоро да – 32%; Нито да, нито не – 32%; По-скоро не – 17%; Определено не – 6%.

12. Има ли Вашата компания/фирма собствен Център за професионално образование и обучение? Да, определено – 9%; По-скоро да – 8%; Нито да, нито не – 5%; По-скоро не – 25%; Определено не – 53%.

12.1. Ако „Да” - считате ли, че неговото създаване и дейност са ефективни? Да, определено – 29%; По-скоро да – 21%; Нито да, нито не – 25%; По-скоро не – 18%; Определено не – 7%.

12.2. Ако „Не” - считате ли, че използването на услугите на професионално училище е за предпочитане? Да, определено – 24%; По-скоро да – 42%; Нито да, нито не –

21%; По-скоро не – 13%; Определено не – 0%.

13. Отчитате ли наличие на излишък на специалисти? Да, определено – 4%; По-скоро да – 16%; Нито да, нито не – 16%; По-скоро не – 32%; Определено не – 32%.

14. Отчитате ли наличие на дефицит на специалисти? Да, определено – 20%; По-скоро да – 27%; Нито да, нито не – 22%; По-скоро не – 30%; Определено не – 1%.

15. Как оценявате професионалното образование в България в сравнение с това в други страни - членки на ЕК? Да, определено е на по-високо равнище – 3%; По-скоро е на по-високо равнище – 6%; На същото ниво – 7%; По-скоро е на по-ниско равнище – 34%; Определено е на по-ниско равнище - 25%; Нямам необходимата информация – 25%.

16. Считате ли, че в България има добра система за професионално ориентиране? Да, определено 0%; По-скоро да – 15%; Нито да, нито не – 17%; По-скоро не – 47%; Определено не – 21%.

16.1. Ако „Да” - вашата компания склонна ли е да инвестира в нейното усъвършенстване? Да, определено – 3%; По-скоро да – 50%; Нито да, нито не – 25%; По-скоро не – 16%; Определено не – 6%.

16.2. Ако „Не” – вашата компания склонна ли е да инвестира в нейното създаване? Да, определено – 5%; По-скоро да – 28%; Нито да, нито не – 41%; По-скоро не – 17%; Определено не – 9%.

17. Прилагате ли методи на кариерното консултиране? Да, определено – 4%; По-скоро да – 17%; Нито да, нито не – 12%; По-скоро не – 44%; Определено не – 23%.

17.1. Ако „Да” – организирате това със собствени ресурси? Да, определено – 14%; По-скоро да – 39%; Нито да, нито не – 22%; По-скоро не – 18%; Определено не – 7%.

17.2. Ако „Да” – организирате чрез лицензиран център за професионално ориентиране? Да, определено – 8%; По-скоро да – 21%; Нито да, нито не – 42%; По-скоро не – 12%; Определено не – 17%.

17.3. Ако „Не” – склонни ли сте да въведете тази практика? Да, определено – 8%; По-скоро да – 43%; Нито да, нито не – 21%; По-скоро не – 21%; Определено не – 7%.

18. Считате ли, че бизнесът в България се нуждае от въвеждане на Система за оценка на компетентностите? Да, определено – 46%; По-скоро да – 38%; Нито да, нито

не – 9%; По-скоро не – 4%; Определено не – 3%.

18.1. Ако „Да” - със собствена организация? Да, определено – 21%; По-скоро да – 43%; Нито да, нито не – 13%; По-скоро не – 21%; Определено не – 2%.

18.2. Ако „Да” – с организацията на държавата? Да, определено – 20%; По-скоро да – 46%; Нито да, нито не – 9%; По-скоро не – 17%; Определено не – 8%.

18.3. Ако „Да” - с използване на лицензиран център за оценка на компетентностите? Да, определено – 27%; По-скоро да – 44%; Нито да, нито не – 9%; По-скоро не – 17%; Определено не – 8%.

19. При назначаване на специалисти, ще предпочетете ли специалисти, които са получили оценка на компетентностите /при съответствие на изискванията Ви/? Да, определено – 51%; По-скоро да – 39%; Нито да, нито не – 8%; По-скоро не – 0%; Определено не – 2%.

Анкетираните организации: ЕТ – 5%; ООД – 25%; ЕООД – 30%; АД – 34%, ЕАД – 4%, Друго – 2%.

Персонал на анкетиранияте организации: До 10 човека /микропредприятие/ - 30%; До 50 човека /малко/ - 21%; До 250 човека /средно предприятие/ - 32% Над 250 човека /голямо предприятие/ - 17%.

ИЗВОДИ, НАПРАВЕНИ ВЪЗ ОСНОВА НА АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

1. На въпроса Считате ли, че професионалното образование съответства на структурата на икономиката?, мненията на анкетиранияте 72 членове на Бургаската търговско-промишлена палата са почти изравнени - положителен отговор дават 44%, отрицателен – 39% и 17% не изказват определено становище.

2. На въпроса Коя от тезите според Вас е по-правилна, анкетиранияте отговарят: образованието да се развива независимо от бизнеса – 7%; образованието да се развива адекватно на бизнеса – 78%; бизнесът да диктува развитието на образованието – 15%.

3. На въпроса Трябва ли професионалното образование да бъде финансирано от бизнеса? съгласие изразяват 39% от анкетиранияте, несъгласие 22% и 12% не споделят конкретно мнение.

4. На въпроса **Вашата компания/фирма инвестира ли в професионалното образование?** отново получаваме почни изравнени мнения - положителен отговор дават 42%, отрицателен – 46% и 12% не изразяват конкретно становище.

4.1. На въпроса **Ако „Да”** - 11% от анкетираните са склонни да инвестират в образованието на собствените си служители и работници, а 89% - в професионалното образование като цяло.

5. На въпроса **Ползвате ли услугите на професионално училище за целево обучение на свои служители и работници?** съгласие изразяват 28%, несъгласие – 63% и без мнение са 9% от проучените членове на Бургаската търговско-промишлена палата.

6. На въпроса **Има ли Вашата компания договор с професионално училище или университет за предоставяне на стажантски места за ученици или студенти?** се оказва, че договорни отношения имат само 17% от организациите, 76% - нямат и 7% не посочват конкретен отговор.

7. На въпроса **Предлага ли Вашата компания възможности за преподаватели да се запознават със съвременните технологични и технически постижения?** съгласие изразяват 33%, несъгласие - 46% и без мнение са 21 %.

8. На въпроса **Удовлетворени ли сте от качеството на образованието на специалисти, получили дипломи и квалификационни сертификати в професионалното образование?** отново получаваме почти изравнени мнения на анкетираните - удовлетвореност изразяват 40% от запитаните, неудовлетвореност – 36% и 24 % не дават конкретен отговор.

9. На въпроса **Бихте ли участвали в изработването на образователни програми по професионалното направление на Вашата компания за нуждите на професионалното образование?** добро впечатление прави, че 75% от респондентите дават положителен отговор, отрицателен – 15% и без мнение са 10%.

10. На въпроса **Коя част от образователните програми трябва да се задълбочи?** 84% от анкетираните считат, че това трябва да е специалната част, а 16% - образователната.

11. На въпроса **Използвали ли сте услугите на лицензиран център за професионално обучение и образование?** над полови-

ната от респондентите – 52 % дават положителен отговор, 44% - отрицателен и 4 % са без конкретно мнение.

11.1. На въпроса **Ако „Да”** - считате ли, че квалификацията, която дават лицензираните центрове за обучение на обучаваните, е на необходимото ниво? 56% дават положителен отговор, 25% - отрицателен и 19% не посочват конкретен отговор.

11.2. На въпроса **Ако „Да”** - квалификацията на обучаваните в ЦПО отговаря на изискванията на професиите, които се упражняват във Вашата фирма? над половината от анкетираните – 52% изразяват положително мнение, 22% - отрицателно и 12% не дават конкретен отговор.

11.3. На въпроса **Ако „Не”** - считате ли за необходимо да правите това в бъдеще? близо половината от анкетираните – 45% дават положителен отговор, една трета /33%/ - отрицателен и 32% са без мнение.

12. На въпроса **Има ли Вашата компания/фирма собствен Център за професионално образование и обучение?** само 17% дават положителен отговор, 78% - отрицателен и 5% не посочват конкретен отговор.

12.1. На въпроса **Ако „Да”** - считате ли, че неговото създаване и дейност са ефективни? половината от анкетираните дават положителен отговор, една четвърт – отрицателен и една четвърт не изразяват определено становище.

12.2. На въпроса **Ако „Не”** - считате ли, че използването на услугите на професионално училище е за предпочитане? положително становище изразяват две трети /66%/ от респондентите, отрицателно – 13% и без мнение са 21%.

13. На въпроса **Отчитате ли наличие на излишък на специалисти?** всеки пети от респондентите /20%/ дава положителен отговор, почти две трети от анкетираните /64%/ отговорят отрицателно и 16% не изразяват конкретно мнение.

14. На въпроса **Отчитате ли наличие на дефицит на специалисти?** почти половината от анкетираните /47%/ изразяват съгласие, 31% - несъгласие и 22% са без мнение.

15. На въпроса **Как оценявате професионалното образование в България в сравнение с това в други страни - членки на ЕК?** 9% от анкетираните членове на Бургаската считат, че у нас професионалното образование е на по-високо ниво, 59% застъпват об-

ратното становище и 25% не изразяват конкретно мнение.

16. На въпроса **Считате ли, че в България има добра система за професионално ориентиране?** само 15% изразяват съгласие, 68% са на противното мнение и 17% не посочват конкретно становище.

16.1. На въпроса **Ако „Да” - вашата компания склонна ли е да инвестира в нейното усъвършенстване?** 53% изразяват съгласие, 22% - несъгласие и 25% са без мнение.

16.2. На въпроса **Ако „Не” – вашата компания склонна ли е да инвестира в нейното създаване?** 33%; изразяват съгласие, 26% - несъгласие и 41% са без мнение.

17. На въпроса **Прилагате ли методи на кариерното консултиране?** 21%; дават положителен отговор, 67% - отрицателен и 12% не изразяват определено становище.

17.1. На въпроса **Ако „Да” – организирате това със собствени ресурси?** 53% дават положителен отговор, 25% - отрицателен и 22% са без мнение.

17.2. На въпроса **Ако „Да” – организирате чрез лицензиран център за професионално ориентиране?** по равно 29% изразяват съгласие и несъгласие и 42% не изразяват конкретно становище.

17.3. На въпроса **Ако „Не” – склонни ли сте да въведете тази практика?** 53% изразяват съгласие, 28% - несъгласие и 21% са без мнение.

18. На въпроса **Считате ли, че бизнесът в България се нуждае от въвеждане на Система за оценка на компетентностите?** положително мнение изразяват 84% от респондентите, отрицателно – 7% и без мнение са 9%.

18.1. На въпроса **Ако „Да” - със собствена организация?** съгласие изразяват 64%, несъгласие, 23% и без мнение са 13%.

18.2. На въпроса **Ако „Да” – с организацията на държавата?** съгласие изразяват 66%, несъгласие - 25% и 9% не изразяват определено становище.

18.3. На въпроса **Ако „Да” - с използване на лицензиран център за оценка на компетентностите?** съгласие изразяват 71%, несъгласие - 25% и 9% са без мнение.

19. На въпроса **При назначаване на специалисти, ще предпочетете ли специалисти, които са получили оценка на компетентностите /при съответствие на изискванията Ви/?** положителен отговор дават 90%

от анкетираните, отрицателен – 2% и без мнение са 8%.

ПРЕПОРЪКИ, НАПРАВЕНИ ВЪЗ ОСНОВА НА АНКЕТНОТО ПРОУЧВАНЕ

1. Анкетираните **72 членове на Бургаската търговско-промишлена палата препоръчват образованието да се развива адекватно на бизнеса (78%).**

2. **Необходимо е да се подобри връзката между професионалните училища в региона и бизнеса.** Само 28% от респондентите посочват, че ползват професионалните училища за целево обучение на своите работници и служители и само 17% от организациите посочват, че имат сключени договори с професионално училище или университет за предоставяне на стажантски места за ученици или студенти, но 66% от респондентите считат, че използването на услугите на професионално училище е за предпочитане и 75% от респондентите изразяват желание да участват в изработването на образователни програми по професионалното направление за нуждите на професионалното образование.

3. **Да се подобри професионалното образование и професионалното ориентиране в България.** Само 9% от респондентите считат, че професионалното образование в страната ни е на по-високо ниво в сравнение с това в други страни - членки на ЕС и само 15% изразяват мнение, че в България има добра система за професионално ориентиране. 53% от анкетираните бизнесмени изразяват съгласие да инвестират средства в тази дейност.

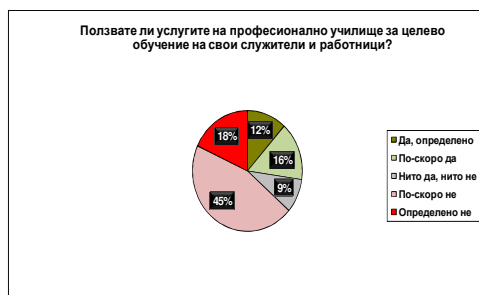
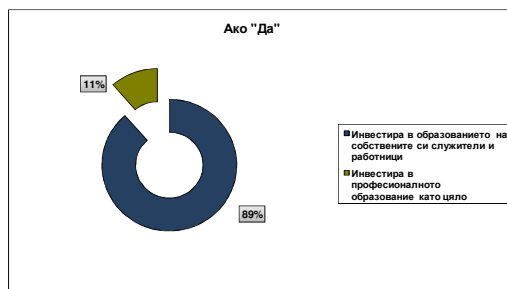
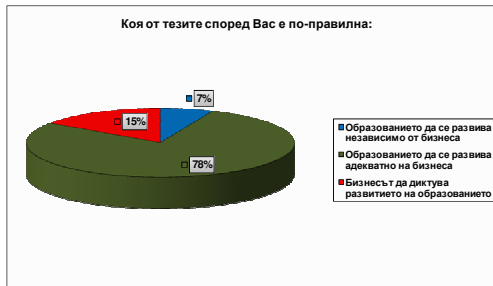
4. **Бизнесът в България се нуждае от въвеждане на Система за оценка на компетентностите.** 84% от респондентите посочват тази необходимост, като 64% от тях са готови да го направят със собствена организация, а 66% - съвместно с държавата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Благоев, В. Маркетинг. София, International University, 2003.
2. Желев, С. Маркетингови изследвания. София, Тракия-М, 2002.
3. Котлър, Ф. Управление на маркетинга (Структура на управлението на пазарното предлагане). София, Класика и стил, 2002.

4. Котлър, Ф., Д. Джайн, С. Месинси. Управление на маркетинга (Нов подход към печалбата, ръста и обновяването). София, Класика и стил, 2003.
5. Котлър, Ф., Дж. Каслионе. Хаотика (Мениджмънт и маркетинг в епохата

- на турбулентността). София, Локус Пъблишинг ЕООД, 2009.
6. www.government.bg
7. www.nsi.bg
8. www.econ.bg
9. www.stat.bg

ПРИЛОЖЕНИЕ НА ХАРТИЕНИЯ ФИЛИГРАН – КВИЛИНГ, В АРТТЕРАПИЯТА

Даниела Заберска

APPLICATION OF PAPER FILIGREE: QUILLING IN ARTTHERAPY

Daniela Zaberska
E- mail: d_zaberska@abv.bg

ABSTRACT

The article presents the quilling technique and its application in art therapy.

Key words: *quilling, paper arts, applied arts.*

Квиллингът (от англ. Quilling или Paper Filigree) или още хартиен филигран е декоративна техника, при която от хартиени ленти, навити, прегънати и слепени се получават стилизирани цветя, листа и други орнаменти. Името произлиза от думата „Quill“ - „паче перо“, което се е използвало като инструмент за навиване на хартията. Точното датиране на възникването ѝ е невъзможно, но се предполага, че се е появила сравнително скоро след създаването и масовото разпространение на хартията в Китай през 105 г. от н.е. Съществуват предположения, че тя се е практикувала още в Древен Египет.

Приема се, че в Европа изкуството квиллинг възниква в епохата на Ренесанса. По това време техниката за създаване на сложен филигран от скъпоценни метали е достатъчно развита и вероятно се пренася в работата с хартия. Произведения с високо качество създават френски и италиански монахини през XV-XVI век. С помощта на разцепено паче перо те навивали хартиени ивици с позлатени или посребрени краища и изработвали брошки и медальони за украса на библии, реликварии и религиозни изображения. Дори погледнати отблизо, те създавали впечатление, че са направени от метал. Хартията е краткотраен материал и оцелелите шедеври от средновековието са малко.

През XVII-XVIII век техниката излиза от рамките на религиозните среди и намира приложение в декорацията на различни предмети от бита. Квиллингът придобива голяма популярност в Европа, а емигранти оттам я пренасят в Америка. Поради необходимостта да се използва цветна и висококачествена

хартия, малка част от населението има възможност да се занимава с това своеобразно изкуство, предимно богатите слоеве на обществото го усвояват и практикуват. Често се използва и в комбинация с живопис или бродерия. От изкуство през Ренесанса хартиеният филигран се превръща в забавно занимание на благородни дами от епохата на Мария Стюарт и периода на Регентството в Англия. Писателката Джейн Остин го споменава в романа си „Разум и чувства“, а също и сестрите Бронте в книгите си. С тази техника се изработват украси на дамски чанти, кутии, рамки, дори мебели. В края на Викторианската епоха в Англия постепенно квиллингът губи своята популярност. Принцеса Елизабет също е била сериозно увлечена от техниката, много от нейните творения могат да бъдат видени в най-големия в света музей за декоративно приложни изкуства „Виктория и Албърт“ в Лондон.

Едва през миналия век той излиза от рамката на забавна техника и хоби и се превръща в истинско изкуство с висока стойност, което може да бъде видяно в много галерии в Европа, както и по целия свят. Много съвременни художници оценяват богатите възможности на хартиения филигран и го използват в творбите си наравно с други изобразителни техники, като създават произведения на изкуството с висока стойност.

С помощта на квиллинг може да се постигне почти всякакво стилизирано изображение, както върху основа от картон, така и триизмерна фигура, могат да се украсяват предмети от бита - от мебели до картички и бижута (фиг. 1 и 2).

Фигура 1.

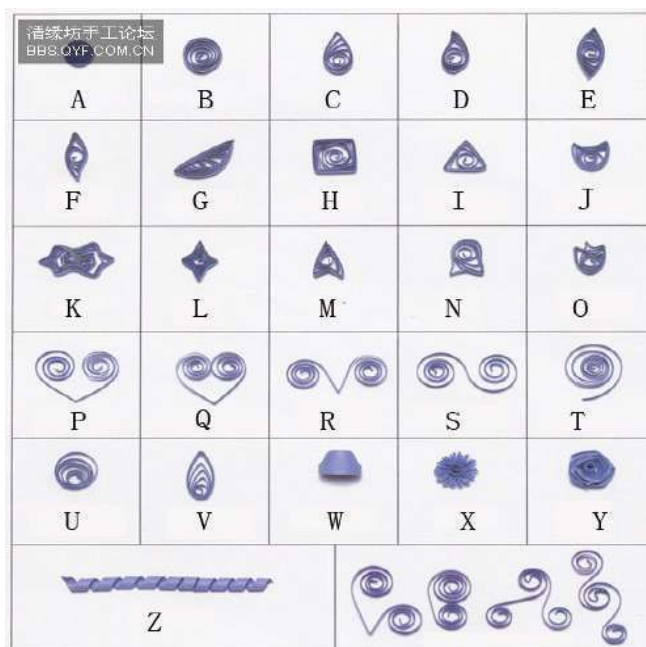
Фигура 2.

Техниката се състои в навиване на спирала на хартиени ленти в различни цветове, придава им се желаната форма и се нареждат в съответната композиция. В зависимост от предварителния замисъл ширината на лентите варира от 3 до 10 мм. Хартията може да бъде гладка или гофрирана. Много магазини за художествени материали предлагат цели комплекти за квиллинг с голямо разнообразие от готово нарязани цветни ленти и инструмент за навиване на хартията. По желание

можем да си нарежем лентите и сами със специални профилни ножици – по този начин единият край на лентата не е гладък, а в някаква фигура, дъгообразна, на зигзаг и др. Такива ленти се използват най-често за изработване на флорални мотиви. За навиването на хартията може да се използва шило или клечка за зъби. Съществуват около 25 основни фигури, чието комбиниране дава безброй възможности за реализиране на всякакви идеи. (фиг.3).

Фигура 3.

За реализация на замисъла по желание може върху основата (бял или цветен картон) да се направи скица на изображението. След

това се изработват отделните съставни елементи, подреждат се по съответния начин, уточнява се композицията и чак тогава се

залепват. Някои детайли могат да се дорисуват с бои и четка. При изработването на триизмерни фигури като основа могат да се използват форми от картон, стиропор или пластмаса.

Квилингът е достъпна за усвояване техника, както от възрастни, така и от деца още в предучилищна възраст. Много хора в цял свят я практикуват професионално или като любимо занимание в свободното време, за да удовлетворят естествената потребност за създаване на красота. Овладяването и в елементарните и форми не изисква професионални сръчности и още първите занимания с нея могат да доведат до създаването на красиви изделия. Както при изобразителните техники и тази предоставя възможност за изява на въображението, чувството за композиция и уменията за съчетаване на цветовете и материалите. Навиването на хартиените ленти и прецизното подреждане на отделните елементи подпомагат развитието на фината моторика в детска възраст. Спецификата и – изграж-

дане на композиция от много детайли или модули – позволява както за индивидуална, така и групово работа с деца. Всичко това я прави подходяща за прилагане в арттерапията, в сферата на социалните дейности, където заниманията с изкуство имат както възпитателна, така и терапевтична функция. Заниманията с квилинг могат успешно да помогнат за решаване на емоционални и психологически проблеми, превъзможване на кризисни житейски ситуации – освобождаване от напрежението и стреса и възстановяване на душевното равновесие.

ЛИТЕРАТУРА

1. Уолтер, 2001 Уолтер, Х., Узори от бумажних лент, Ниола Пресс, 2001.
2. Wilson, 2000 Wilson, J., The Craft of Quilling.
3. www.gemstatquilling.com/history.php
4. www.quillingshop.ru.
5. www.unicatdeko.com.

ОРГАНИЗАЦИЯ И ПРОУЧВАНЕ НА СПОРТНИТЕ ЖЕЛЕНИЯ НА СТУДЕНТИТЕ ОТ
УНИВЕРСИТЕТ „ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ“ – БУРГАС

Мария Бурева, Диляна Георгиева, Камелия Борисова

RESEARCH INTO STUDENTS' VIEWS ABOUT PHYSICAL EDUCATION AT
ASSEN ZLATAROV UNIVERSITY, BURGAS

Maria Bureva, Dilyana Georgieva, Kamelia Borisova

ABSTRACT

Physical education and sports is the only subject in non-specialized academic institutions which is given the target for development of physical and health culture as an important component of students' overall culture. Unlike any other subject in the higher education system physical education and sports directly aims at students' physical development and good health along with attainment of motor skills which additionally enrich and improve the student's personality and physical fitness.

The focus of this research is on the sport preferences of the first-year students in Prof. Assen Zlatarov University. Our objectives are the following:

- 1. To identify the students' sport preferences and interest in the sports-profiled groups;*
- 2. To analyze the results.*

Key words: *physical education, sports, sport interests, profiled groups.*

С прилагането на новите европейски стандарти на образование при все по-голямата интензификация на учебния процес, „Физическото възпитание и спорт“ е единствената дисциплина в неспециализираните висши училища, която по своята същност е призвана да формира физическата и здравната култура на студентите, като важен компонент от общата им култура. Никой друг предмет в системата на висшето образование няма преки задачи, отнасящи се до правилното физическо развитие, поддържане на добро здраве на студентите и успоредно с това обогатяващи съзнания двигателни умения и навици – подобряващи физическата им дееспособност. Висшето училище обучава студентите в академичен дух и им предоставя възможност не само за научно образование, но и за усъвършенстване на личността (в т.ч. и физическо). Спецификата на физическото възпитание и спорта притежава обективна база за повишаване на умствената работоспособност и противодействия на умората, предизвикана от непрекъснатото растящите изисквания и усложнявани учебни програми на студентите.

Към днешна дата спортът е задължителна учебна дисциплина за студентите от Универ-

ситет ”Проф. д-р Асен Златаров”, съгласно „Закона за физическото възпитание и спорт”. Физическото възпитание и спортът във висшите училища е неразделна част от обучението на студентите под формата на задължителни и факултативни занимания с общ хорариум 240 часа. За първи курс 60 учебни часа, а за втори, трети и четвърти курс в зависимост от учебния план на отделните специалности 60 и 90 часа.

Всички студенти в първи курс имат занимания по ОФП. Целта на тези занятия е да подобрят физическото развитие, физическата дееспособност, здравето и работоспособността на студентите, да им дадат знания, да формират умения и навици за самостоятелни занимания с физически упражнения и да подпомогнат професионалната им подготовка.

В тяхното съдържание се включват дисциплини от леката атлетика (бягания, скокове), които заемат най-голям дял в тази форма на занимания: спортни игри – волейбол, баскетбол, футбол, тенис на маса и фитнес. Заниманията по ОФП подпомагат студентите за изграждане на професионални и приложни сръчности, необходими им по време на следването във Висшето училище и бъдещата им

професия. Ефектът от тези занимания се проверява чрез контролни изпитни нормативи, провеждани с първи курс два пъти през учебната година праз месеците октомври и май.

За втори, трети и четвърти курс заниманията са спортно-профилирани, те са изборно задължителна факултативна форма, която има за цел да подпомогне студентите съобразно техните желания да практикуват и усъвършенстват определен вид спорт и активно да участват в спортно-състезателната дейност. Провеждането на тези занимания зависи от условията в съответното Висше училище и от наличието на преподаватели специалисти. В Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ на студентите се дава възможност да избират от девет вида спорт, които са посочени в заявлението което те попълват в края на първи курс, а именно – фитнес, аеробика, каланетика, танци, тенис на маса, баскетбол, волейбол, футбол, туризъм/ориентиране.

Студентите участват активно в занятията по избрания вид спорт, както и в провежданите спортни състезания. Студентите получават подпис за присъствието и активното им участие в занятията.

Целта на изследване са спортните желания на първокурсниците от Университет „Проф. д-р Асен Златаров“.

Задачи на изследването са:

1. Да се установят спортните интереси (желания) на студентите за спортно-профилираните групи.
2. Анализ на резултатите.

Обект на изследването са 497 студенти. От тях 216 мъже и 281 жени. Всички са първокурсници от ФОН, ФПН, ФТН и ТК.

Методика

Използваме анкетния метод. Студентите отбелязват своите предпочитания сред посочените 9 спорта. Те могат да посочват по два спорта според своите желания.

Период на изследването: 19 април – 05 май 2011г.

В **таблица 1** са представени данните за избора на вид спорт на всички студенти подали заявления до 5-ти май 2011 година.

Таблица 1.

Групи	Вид спорт	Общ брой
I група	Фитнес	121
	Туризъм/ориентиране	114
II група	Каланетика	53
	Футбол	48
	Тенис на маса	45
	Волейбол	40
	Танци	38
III група	Аеробика	26
	Баскетбол	11

АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Според броя на записалите се студенти условно разделяме избраните спортове на три групи.

Първа група: Най-голям брой студенти се записаха в групите по фитнес – 121, туризъм/ориентиране 114.

Втора група: каланетика 53, футбол 48, тенис на маса 45, волейбол 40, танци 38.

Трета група: аеробика 26, баскетбол 11.

Спорта фитнес и туризъм/ориентиране са предпочитани от студентите, тъй като университета разполага с добре оборудвана фитнес зала, а часовете по туризъм и ориентиране се провеждат в природните забележителности в областта.

За спортовете от втора група записаните са по-малко поради наличието на една закрыта спортна зала и натоварения и график. Футбол се провежда на открито.

В **таблица 2** са отразени желанията на студентите според пола:

Таблица 2

Вид спорт	Жени	Мъже	Общ брой
1. Фитнес	70	51	121
2. Туризъм /ориентиране	63	51	114
3. Каланетика	53	-	53
4. Футбол	-	48	48
5. Тенис на маса	11	34	45
6. Волейбол	21	19	40
7. Танци	33	5	38
8. Аеробика	27	-	27
9. Баскетбол	3	8	11
Всичко	281	216	497

От **таблица 2** се вижда, че предпочитанията на студентките са в спортовете фитнес, туризъм и каланетика. При студентите предпочитаните спортове са фитнес, туризъм и футбол.

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

1. Избора на спорт дава възможност на студентите да посещават предпочитан от тях спорт, което е предпоставка за висока мотивация и бързо усвояване на техническите умения.
2. Поради недостига на закрити зали, избора на спортове е ограничен и това затруднява провеждането на учебния процес.
3. Провеждането на вътрешни студентски първенства повишава интереса и мотивацията на студентите за активно участие в часовете по избрания спорт.
4. Подобряването на спортно-техническите бази на Университета ще допринесе за подобряване на учебния процес, разтоварване на студентите от психическия стрес и

поддържане да по-добро физическо състояние.

5. Включване на Университета към Асоциацията за студентски спорт, което ще даде възможност на студентите за изява по високо ниво в отделните спортове.

ЛИТЕРАТУРА

1. Научно-методическо списание „Спорт & наука“ – извънреден брой 2/2010.
2. Рачев, К., „Теория и методика на физическото възпитание“, учебник за студенти от Национална спортна академия, трето издание, изд. „Медицина и физкултура“, С., 1991.
3. Атанасов, Н., „Национална сигурност, физическа подготовка, спорт“, първо издание, изд. НСА „Васил Левски“, С., 2004.
4. <http://conf.ru.acad.bg/bg/docs/cp/5.4/5.4-31.pdf>.

ЦВЕТАН АСЕНОВ – УЧЕНИЯТ, РЪКОВОДИТЕЛЯТ, ЧОВЕКЪТ

Детелин Костадинов, Маргарита Терзиева

TSVETAN ASSENOV: PERSONALITY, SCIENTIST AND LEADER

Detelin Kostadinov, Margarita Terzieva

ABSTRACT

The paper reveals the personality and scientific work of Tsvetan Assenov, a long-standing director of the most prestigious pedagogic college in Burgas and Southeastern Bulgaria in the second half of the 20th century, renowned pedagogue and psychologist.

Key words: *scientist, pedagogue, psychologist Tsvetan Assenov: personaliy, scientist and leader.*

Директорът на Учителския институт,
доц. Цветан Асенов,
в кабинета си – 70-те години

Доцент Цветан Асенов (1930-2010) е учен със съществен принос в развитието на отечествената педагогика и психология, емблематична фигура в развитието на просветното дело в град Бургас през втората половина на миналия век. Целта на настоящата разработка е да анализира неговото научно израстване и достижения в научната и научно-приложната

област, да подчертае неговия творчески и човешки потенциал. Основанията ни за този избор са свързани с/със:

- творческото му дълголетие - от средата на 50-те години на миналия век до 2009 година той непрекъснато твори – публикува статии, студии, монографии;

- значимото му присъствие в образователното дело в Бургас – започнал пътя си като училищен инспектор, той става преподавател в Учителския институт в Бургас, негов заместник-директор и повече от две десетилетия – директор;

- респектиращата му личност – човек с енциклопедични познания и интереси, мъдър наставник и колега.

Научна дейност

От първите си стъпки в професионалното поприще (1955) почти до края на живота си (последната му публикация излиза през 2009)

Цветан Асенов сътрудничи активно на националния педагогически печат. Резултат от разнопосочните му творчески усилия е следният брой учебници, книги и статии, някои в съавторство:

- монографични издания и учебници – 10;

- студии в годишници – 6;

- статии в научните списания „Народна просвета“, „Предучилищно възпитание“, „Начално образование“, „Психология“, „Психология-журнал“ – 27;

- статии в сборници от международни и национални конференции – 12;

- статии във вестник „Учителско дело“ и други ежедневници – над 40;

- рецензии на книги и научни трудове – 15.

Основните тематични направления на научната и публикационната му дейност са: проблеми на предучилищното възпитание, начално училищно обучение, психология на детската възраст, подготовка и квалификация на студентите – педагози и учители; история на педагогиката и сравнителното образование, психология на музикалното творчество...

Авторите на статията разполагат с лекции на доц. Цветан Асенов по история на педагогиката и българското образование, писани през периода 1965/1966 г. При все че това не е най-силната му научна област, той коректно е подходил към всички достъпни за времето източници – предимно руски и български, но не се е задоволил с това. Лекциите изобилстват с практически примери и педагогически казуси, които да провокират бъдещите учители, да формират лично отношение към нашето педагогическо наследство, да пробудят желание за творчество. На преден план е изведен личният пример – това е правило, което доц. Цветан Асенов следва и в жизнения си път. Според него личността на учителя е еталон за етични взаимоотношения в професионален и в чисто житейски план.

Десетилетия наред в учителските институти в страната основно четиво за студентите беше учебникът му по детска психология (С., 1975) написан в съавторство със Стоянка Жекова и Петър Николов. В него наред с позоваването на български (Г. Пирьов, В. Манова-Томова, Е. Петрова, Л. Георгиев, Б. Александров) съветски (Т. Петухова, Г. Минска, А. Венгер, А. Люблинска, Е. Аркин, С. Карпова, Н. Матюшина, А. Леонтиев, А. Лурия) и западноевропейски (Т. Еразъм, Г. Фолкелт, З. Фройд, В. Щерн, К. Бюлер) автори, Цветан Асенов защитава собствени психолого-педагогически идеи за психологията на младенческата възраст; за развитието на мисленето, речта, вниманието, чувствата през предучилищната възраст; анализира психологията на учебната дейност в детската градина и психологията на юношеската възраст.

Своеобразен акорд в дългогодишната научна дейност на доц. Цветан Асенов е книгата „Психология на музикалното творчество на Лудвиг ван Бетховен” (Psychologie de la creation musicale chez L. van Beethoven, Paris - Sofia, 2005). Монографията е впечатляваща по обем (380 страници) и богата по съдържание. Структурирана е в шест глави, като към всяка има заключителен анализ и списък на

ползваната литература. Приложени са подробен списък и систематика на музикалните произведения (над 300) на Лудвиг ван Бетховен, кратък речник на термините (психологически, музикални и др.), снимков материал и азбучен показалец на цитираните автори и разработки – 558 източници, от които 518 на кирилица и 40 на латиница.

С този труд доц. Цветан Асенов си поставя отговорни и значими научно-философски, психологически и музиколожки задачи: „...да се очертае личността на Бетховен, обогатена с цветовете на гения, богата със знания, надарена с култура, запозната с епоса на древността, с поезията, драмата, музикалното минало и настояще на народите” (с. 7). Целта, хипотезата и методите на изследване пряко кореспондират с темата на монографията и са ориентирани към изясняване и конкретизиране на психологическите, процесуалните и индивидуално-личностните особености и закономерности на живота, чувствата, любовта, страданията, характера и музикалното творчество на Лудвиг ван Бетховен. Специално внимание заслужават използваните от автора методи на изследване:

- метод на теоретичния анализ на литературни източници от наши и чужди автори (Г. Пирьов, Ат. Божков, А. Абаджиев, Б. Ананиев, В. Конен, А. Петровски, Е. Андерсън и др.) за изясняване същността, научните основи и понятийния апарат на психологията на музикалното творчество;

- метод на биографичния анализ на съчинения и трудове за живота и творчеството на Бетховен от автори като А. Алшванг, Ед. Ерио, Р. Ролан, М. Соломон, Б. Пенев и др.;

- метод на прослушване на почти всички музикални произведения на великия композитор (симфонии, сонати, меси, серенади, концерти, вариации, романси, операта „Фиделио” и др.) в изпълнения на световни оркестри, филхармонии, хорове и солисти под ръководството на именити диригенти;

- метод на анализ на спомени на съвременници – приятели и колеги на Бетховен, на епистоларна литература (писма и обръщения към князе, графове, писатели, поети, композитори и любими жени), някои от които са библиографска рядкост.

Обстойно са проучени публикуваните през различни години тетрадки (10 тома) на композитора, които по думите на автора „се превръщат фактически в своеобразен дневник на живота му” (с. 17).

Прекланяйки се пред гения на Бетховен, доц. Цветан Асенов отбелязва: „Всяко отделно творение е богатство от златна музика. Всяка отделна част на отделните шедеври е великолелие; последната част на Деветата симфония с нейния финал – мелодията на радостта – е безценно богатство, което достойно служи като химн на обединена Европа” (с. 283).

Последната излязла приживе книга на доц. Цветан Асенов е „Възможности на паметта” (2009) с обем от 225 страници и структурирана в 15 отделни глави. Тук той систематизира дългогодишните си търсения и изследвания на проблемите на човешката памет – нейната същност, обем и съдържание, видове и възможностите за възпитание и развитие. Анализирани са: еволюцията на възгледите и на теориите за паметта от най-дълбока древност, нейното значение за развитието на човека от най-ранна възраст; богатите възможности на краткотрайната и дълготрайната оперативна памет. Чрез съпоставителен анализ на резултати от собствени и чужди изследвания авторът доказва неизчерпаемите възможности на човешката памет.

За отечествената психологическа наука приносът на доц. Цветан Асенов е уникален и заслужава достойно признание, отреждане на място сред големи наши творци като Спиридон Казанджиев, Михаил Арнаудов, Генчо Пиръов, Ангел Букурещлиев (по Ив. Венев).

Административна дейност

В работата си като преподавател Цветан Асенов показва усет към наболелите обществени проблеми, търси и предлага решения в синхрон със съвременните му психолого-педагогически търсения. Доказателство за това откриваме в активната му дейност за превръщане на катедра „Педагогика”, която ръководи, в „народен университет”. С негово съдействие са проведени публични четения пред обществеността в град Бургас.

От началото на април 1968 г. до пенсионирането си през 1990 г. Цветан Асенов е директор на Учителския институт в морския град. Резултатите от неговата дейност не закъсняват:

- още в първия Годишник на учителските институти (С., НП, 1971) от 14 научни съобщения 3 са дело на преподаватели от института, един от които е Цветан Асенов („Някои съображения и предложения във връзка с проблемата за шестгодишните първокласници”) – той **не само подтиква колегите си**

към научно творчество, но и сам пише по редица психолого-педагогически проблеми. Под негово ръководство колегията към Учителския институт – някои учебни години броят ѝ надхвърля 60 души - взема активно участие в националните форуми, предназначени за полувисшите педагогически учебни заведения (Бургас, София, Шумен, Плевен, Враца и др.);

- с оглед на тогавашната образователна стратегия той изготвя план за обучение на начални учители с майчин турски език, който не се осъществява, но е доказателство за готовността му да **реагира на наболели образователни потребности;**

- по време на организираната десетдневка на съветската педагогическа мисъл през 1974 година гости на учебното заведение (а някои - и негови лични гости) са акад. Петровски, проф. Давидов, проф. Люблинская, проф. Мухина и други видни съветски учени. Няколко преподаватели са командирани за обмяна на опит и повишаване на теоретичната си подготовка в СССР и висши учебни заведения в страната – така е **осъществен пряк досег с идеите на редица видни учени** и се предоставя възможност за реализацията им в педагогическата практика;

- паралелно с обучението на студентите Цветан Асенов и ръководството на Учителския институт работят за **повишаване квалификацията на вече дипломираните и реализирани педагогически кадри.** През 1972-1974 година началните учители от Бургас и съседните региони получават в Института допълнителна подготовка във връзка с въвеждане на нови учебни програми в първи-трети клас. Детските учители няколко години по-късно се запознават с идеите на Програмата за възпитателна работа в детската градина. Организирани са школи за разпространение на добрия педагогически опит сред практикуващите учители: игрова дейност, методика на математиката, роден език, физическа култура и спорт в детската градина и началното училище;

- от 1983 г. Учителският институт е база за провеждане на държавната практика на студенти от СУ „Кл.Охридски”. През 1989 г. **учебното заведение е интегрирано със СУ** по силата на ПМС №52 от 9 ноември същата година. Обявяват се конкурси за докторанти, уеднаквяват се учебни планове и програми;

- през 1987 г. институтът е **домакин на научни колективи за изработване на нови-**

те учебни програми за полувисшите педагогически институти по педагогика (с председател Детелин Костадинов) и психология (с председател Цветан Асенов). През същата година гореспоменатите преподаватели изготвят учебен план за придобиване на учителска правоспособност към Факултета за обществени професии на ВХТИ „Проф. д-р Асен Златаров”. В продължение на десетилетие по него се обучават студенти от този университет и кадри от региона, завършили висшето си образование в други университети;

- доцент Цветан Асенов ратува не само за модерно обучение, но и за **модерна материално-техническа база**, в която то да се извършва. С личния му принос и активното му участие, както и с общите усилия на преподаватели и административен персонал, на 21 декември 1979 г. Учителският институт се премества в специално построена модерна и функционална сграда в ж.к. „П. Р. Славейков” с учебен корпус, детска градина и начално базово училище. Тя разполага с просторни учебни кабинети – лично Цветан Асенов допринася за оборудването на кабинет по психология, лаборатории, физкултурен салон, актова зала и зала за куклен театър. Създадена е първата в страната учебно-методическа пинакотека с 250 творби – дарения от видни художници. Тя е достойна конкуренция на Окръжната художествена галерия. Библиотеката, освен секции и стелажи за книгите, разполага с хранилище и читателска зала. Стартира първата в страната учебна телевизия. Създадено е студио за изработване на учебни филми. Изградена е почивна база за преподавателите и служителите в град Котел;

- директорът на Учителския институт е загрижен и за **условията, при които живеят студентите** - от май 1978 г. те получават право да ползват 408 легла от блок №1 на ВХТИ. Техните културни и спортни достижения (престижни награди от републикански фестивали на художествената самодейност и национални спортни състезания – спартакиади) намират широк отзвук сред обществеността;

- една от най-важните цели в административен план, която си поставя директорът на Учителския институт, е **научният растеж на преподавателския състав**. Независимо че впоследствие част от тези кадри работят в други висши училища в България, те допринасят за научния авторитет на своето учебно заведение в страната и в чужбина: проф. д-р

Иван Куцаров – два мандата ректор на ПУ „Паисий Хилендарски”; проф. д-рн Галя Христовова – зам.-ректор на Бургаски свободен университет; доц. д-р Мария Ганева и доц. д-р Евелина Динева – декани на Центъра по хуманитарни науки в Бургаски свободен университет.

В продължение на повече от две десетилетия доц. Цветан Асенов гради авторитета на Учителския институт, превръща го в престижна за Бургас и региона образователна институция, затова няма нищо чудно в обстоятелството, че често бива идентифициран с нея – това е най-високата оценка, която може да получи един ръководител.

Обществена и професионална активност

Впечатляваща е разнопосочната обществена дейност на доц. Цветан Асенов, който не жали време и усилия за участие в различни научни инициативи, в организацията и провеждането на редица научно-професионални форуми. През 1960 г. той става член на СНРБ (дн. Съюз на учените в България). Известен е като един от основателите (през 1970) и дългогодишен председател на Дружеството на психолозите в гр. Бургас. Член е на СБУ, избран е в неговите ръководни органи, активно участва в национални и международни изяви. През 1989 г. е делегат на Учредителния конгрес на Синдиката на българските учители.

Със заповед на министъра на народната просвета е включен в експертния съвет за съставяне на професиограма на българския учител и за разработване на система за педагогическа подготовка на учителите (1980-1982). През 1971 и 1975 г. специализира и повишава своята подготовка в АПН – Москва. Той е активен лектор в организиране на местно и окръжно ниво на лектории по проблемите на философията, психологията, педагогиката и социалната психология. През целия си съзнателен живот е активен турист и член на Българския туристически съюз, всеотдаен природозащитник. Познат е като страстен филателист и нумизмат.

Във всички свои научни, професионални и житейски изяви доц. Цветан Асенов се откроява с високата си ерудиция, целенасоченост, съзнателност. В спомените на своите студенти, колеги, близки и приятели той беше и е завладяващ събеседник, авторитетен специалист и високо отговорен човек.

ЛИТЕРАТУРА

1. Асенов, Цв. Психология на музикалното творчество на Лудвиг ван Бетховен. (Psychologie de la creation musicale chez L. van Beethoven). Paris-Sofia, 2005.
2. Терзиева, М. Педагогическо образование в Бургас през втората половина на XX век. Бургас, Либра Скорп, 2008.
3. Терзиева, М., Д. Костадинов. In memorem. Цветан Асенов (1930–2010). – ПУВ, 2001, кн. 2.